

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kim Furdal

Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner

*Kommunestyret i Sønderjylland
fra 1867 til 1920'erne*

Historisk Samfund for Sønderjylland
1999

Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner

*Kommunestyret i Sønderjylland
fra 1867 til 1920'erne*

Kim Furdal

Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner

*Kommunestyret i Sønderjylland
fra 1867 til 1920'erne*

Skrifter udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland
Nr. 79

Aabenraa 1999

Kim Furdal: Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner.
Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne
Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 79

ISBN: 87-7406-051-1

ISSN: 0109-9264

Redaktion: Hans Schultz Hansen

Sats og tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

© Kim Furdal og Historisk Samfund for Sønderjylland

*»Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner.
Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne« er udgivet
med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd.*

Indholdsfortegnelse

Forord.....	9
Indledning	11
Forskning i kommunestyret	11
Afgrænsninger og begreber.....	15
Kommunestyret i Nordslesvig før 1920.....	16
Indledning.....	16
De sidste slesvigske reformer. Tiden inden 1864.....	17
Inkorporationen af Slesvig og Holsten i Preussen	20
Provinzen Slesvig-Holsten og regeringsdistriktet Slesvig	21
Kredsene.....	23
Nyordningen i 1888	26
Landkommuneforordningen fra 1867.....	31
Landkommuneforordningen fra 1892.....	32
Kommuneforstanderen	38
Gods- og forstdistrikterne.....	39
Kommuneforbund	40
Fattigvæsenet.....	43
Vejvæsenet.....	44
Skolevæsenet	45
Den preussiske stats magt og afmagt. Kontinuitet og pragmatik i den kommunale forvaltning	47
Revolutionen og martsvalget 1919	58
De sønderjyske kommuner 1864-1920	63
Genforeningen i støbeskeen.....	64
De første skridt til Nordslesvigs indlemmelse	64
De sønderjyske udvalg.....	73
Kriegerudvalget.....	74
Genforeningens administrative disposition.....	77
Rigsdagspartiernes politiske Forhandlingsudvalg	82
Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg.....	84
Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender	87

Fuldmægtig Paul Christian Stemann og de sønderjyske kommuner	91
Stemanns første oplæg	93
Kriegerudvalgets reaktion	96
Vælgerforeningen i det ministerielle spil	97
Udvalgsbehandlingen	104
Amtsgrænserne	106
Den sønderjyske kommunelov	113
Dansk lovgivning i de sønderjyske landsdele	116
Den sønderjyske »forvaltningslov«	127
Martin Hammerich og centraladministrationen	128
Tysk suverænitet og dansk lovgivning	132
Den økonomiske situation i Nordslesvig skærpes	135
Danmark overtager administrationen af første zone	142
Statens valutaforanstaltninger	144
Kommunernes placering i valutalogvgivningen	149
Forvaltningen af kommunerne	152
Valg til sogneudvalgene	157
Sammenfatning	164
Sogneudvalgene træder i funktion	168
Mellem diktat og forhandling	168
Problemernes omfang	170
Tønder amt	173
Uvidenhed og tavshed	175
Lintrup sogn	176
Hørup sogn	178
Øsby sogn	180
Kegnæs sogn	183
Stepping sogn	184
Branderup sogn	187
Vilstrup sogn	189
Halk sogn	192
Hammelev sogn	193
Fjelstrup sogn	195
Nustrup sogn	197
Ullerup sogn	200
Sottrup sogn	204
Sommersted og Magstrup sogne	208
Starup sogn	212

Hygum sogn	214
Land-by konflikter: Toftlund sogn	222
Land-by konflikter: Vojens og Jegerup sogne	229
Land-by konflikter: Gram sogn.....	236
Land-by konflikter: Broager sogn.....	239
Et sogn flere kommuner: Pøl og Holm kommuner.....	246
Et sogn flere kommuner: Bovrup og Varnæs kommuner .	249
Et sogn flere kommuner: Adsbøl og Gråsten kommuner .	250
Sønderjylland år 0	262
Sognekommunernes økonomiske situation ved Genforeningen. Befolkningen	262
Landbruget.....	265
Handel og håndværk.....	271
Industrien	275
Erhvervsstrukturen i sognekommunerne 1920	278
Indkomstforholdene i sognekommunerne 1920.....	279
Formueforholdene i sognekommunerne 1920.....	290
Person- og ejendomsskatter.....	293
Stationsbyerne	297
Sognekommuner i krise	300
Kommunale regnskaber	300
Sognekommunernes samlede indtægter i 1921/22.....	304
Kommuneskatterne	307
Sognekommunernes lånefinansiering	309
Andre indtægter	315
Sognekommunernes udgifter	319
Sønderjylland i et dansk perspektiv.....	319
Fortidens synder. Udgifterne til renter og afdrag	322
Sognekommunernes gæld	323
Skolevæsenet	335
Skolebygningerne	344
Undervisningsmaterialerne.....	350
57 års stilstand. Vejudgifterne	353
Socialhjælp i en fattig landsdel	362
Øvrige udgifter.....	368
Overskud.....	370

Administrativ kontinuitet og økonomisk kaos.....	371
Litteratur og kilder.....	382
Noter	395
Bilag. Kommuner i Sønderjylland 1867-1970.....	431
Person- og stednavneregister	497

Forord

Som historiker, født og opvokset på Sjælland og uddannet ved Københavns Universitet, er det en forunderlig og spændende oplevelse at have sit virke i Sønderjylland. Ikke blot ved den nationale kamp fra midten af forrige århundrede, men også på en lang række områder adskiller den sønderjyske historie sig markant fra resten af landet. Dette gælder også på det kommunale område, særligt indtil Genforeningen i 1920. I kraft af mit tidligere arbejde på Landsarkivet for Sønderjylland faldt min interesse meget hurtigt på problemerne med overgangen fra dansk til tysk kommunestyre. Næppe nogen anden offentlig institution har så tæt forbindelse til folks dagligdag, som kommunerne, det være sig de tyske landkommuner som de danske sognekommuner. Derfor var det heller ikke ligegyldigt, hvorledes den administrative overgang blev gennemført og kommunernes økonomi sikret. Takket være et toårigt stipendium fra Statens Humanistiske Forskningsråd blev det muligt at se nærmere på den særlige situation, der opstod i Sønderjylland ved Genforeningen, da et kommunalt system skulle erstattes af et andet, blot få år efter at Første Verdenskrig havde ruineret landsdelen. Det er resultaterne af dette arbejde, som nu foreligger i nærværende bog.

Gennem årene har gode kollegaer på Landsarkivet for Sønderjylland som i resten af Sønderjylland bidraget med gode råd, oplysninger og kritiske kommentarer. De skal alle have en tak. En særlig tak skal dog rettes til formanden for Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, fhv. landsarkivar Hans H. Worsøe, for gennemlæsning af manuskriptet. Landsarkivar Hans Schultz Hansen takkes for en kritisk og frugtbar gennemgang af manuskriptet. Endvidere har Helge Furdal og Lis Fahrendorff bidraget med korrekturlæsning og sprogekritiske bemærkninger til manuskriptet. Under alle omstændigheder er ansvaret for form og indhold imidlertid mit. Min hustru Annelise og mine to børn Jacob og Jesper skal også takkes i denne forbindelse. De har for længst erkendt, at en familiefar bag en 15 tommer skærm ikke er den mest

selskabelige og nærværende. Endelig skal der lyde en tak til Statens Humanistiske Forskningsråd, der ikke alene gjorde det muligt at skrive bogen, men også finansierede udgivelsen.

Aabenraa, juni 1999
Kim Furdal

Indledning

Forskning i kommunestyret

Det er et af paradokserne i dansk lokalhistorisk forskning, at der ikke fra historieforskningens side har været større interesse for det moderne kommunestyre siden dets etablering i 1800-tallets første halvdel. På den ene side er kommunerne de offentlige institutioner, som har den største berøringsflade med befolkningen, størst på skole- og vejområdet og på socialområdet. På den anden side er forskningen i kommunestyret i såvel Danmark som i Slesvig-Holsten til at overse.

Med den stigende lokalhistoriske interesse er sognekommunerne og det hidtil upåagtede sogneråd imidlertid kommet i fokus. Parallelt med det ændrede syn på historiens genstandsfelt skete der i løbet af 1960'erne et skifte i det statslige arkivvæsens indstilling til de sognekommunale arkivalier, og med kommunalreformen i 1970 kom der for alvor gang i indsamlingen af sognekommunernes arkiver. Inden for de sidste ti år er afleveringerne vokset i takt med pladsmanglen i de mange rådhus, der blev opført i begyndelsen af 1970'erne.¹

Det var situationen på Fyn i 1983, da Landsarkivet for Fyn afholdt et seminar om forskning i kommunestyret på grundlag af sognekommunearkiverne fra før 1933. Indlæggene blev senere udgivet under den for situationen sigende titel »Brug sognerådsarkiverne!«.² Landsarkivet stod på daværende tidspunkt med en støt voksende og tilgængelig samling af kommunearkiver. Nu manglede der blot en systematisk forskning i materialet. Seminaret skulle derfor tilskynde til en øget forskning i dette materiale.³ Resultatet blev en buket af artikler dækkende forskellige felter inden for det kommunale område. Der var hovedsagelig tale om brugerorienterede administrationshistoriske redegørelser suppleret med eksempler fra de omfangsrige sognekommunearkiver. Det var også tilfældet med Lars N. Henningsens indlæg om de preussiske landkommuner i Nordslesvig. Mere indgående un-

dersøgelser af en eller flere sognekommuner gav seminaret imidlertid kun enkelte eksempler på.

Seks år senere blev tråden fra 1983 fulgt op af Arkivforeningen ved et seminar på Løgumkloster Refugium under titlen »Komunal opgaveløsning 1842-1970«. Formålet var dels at gøre status over den forskningsmæssige situation, dels at inspirere til videre forskning. Bidragene blev i 1990 publiceret under samme titel.⁴ Som i »Brug sognekommunearkiverne!« var bidragyderne overvejende folk fra arkivvæsenet, og som seks år tidligere kunne bogens ene redaktør, arkivar Jan Kanstrup, konstatere, at der stadig manglede »systematiske og generaliserende fremstillinger af kommuner og kommuners virksomhed – af det lokale selvstyres udvikling og funktion«. Bogen skulle derfor »demonstrere indfaldsvinkler, kildemateriale og teori«. ⁵ Hensigten var dermed den samme som i »Brug sognekommunearkiverne!«, og det præger artiklerne, som for størstepartens vedkommende er administrationshistoriske redegørelser for de lovgivningsmæssige rammer for sognekommunerne og deres virke. Derimod er forfatterne mere forsigtige, når de bevæger sig uden for de normative rammer for kommunestyret. Her er beskrivelserne til tider spækket med en række forbehold som »synes«, »skal man dømme ud fra«, »havde næppe« m.m.. Retfærdigvis skal det nævnes, at forfatterne i høj grad var opmærksomme på dette forhold og i en lang række tilfælde selv pegede på de forskningsmæssigt svage områder. Til gengæld må man i betragtning af seminarets placering beklage, at bogen ikke bragte nyt vedrørende de særlige kommunale forhold i Sønderjylland. Emnet er ganske enkelt ikke behandlet.

Foruden de refererede artikler og monografier er kommunestyret mere eller mindre indgående behandlet i de mange købstads-, kommune- og sognehistorier, som med stadig kortere mellemrum udkommer, ligesom der i forbindelse med det landkommunale styres 150-års jubilæum udkom ikke mindre end to festskrifter.⁶ For Sønderjyllands vedkommende er materialet sparsomt. Mens kommunestyret i købstæderne er rimeligt fyldigt behandlet, har mange af især de ældre sognehistorier mere karakter af »strejflys«, hvor oplysningerne i bedste fald er kortfattede og tilfældige. Markante undtagelser findes, som Carsten Porskrog Rasmussen: »Vækst og virke ved grænsen. Bov og Hol-

bøl sogne 1920 til 1990«, hvor kommunestyret i de to sogne har en central placering.

Er forskningen i det danske kommunestyres historie begrænset, så er vor viden om kommunestyret i Slesvig og Holsten direkte mangelfuld. På dansk side kan henvises til Jes Caspersens, Lars N. Henningsens, Hans H. Worsøes og Aksel Gyldenkærnes artikler om kommunestyret på landet i Nordslesvig.⁷ På tysk side er standardværket om overgangen fra slesvigsk og holstensk forvaltning til preussisk forvaltning Oswald Hausers »Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke«. Selv om det ligger uden for nærværende bogs periodemæssige afgrænsning, bør også nævnes Georg Baare-Schmidts bog »Der Entwurf zu einem Gemeinde-Gesetz für die Herzogtümer Schleswig und Holstein aus dem Jahre 1851« om forsøgene på at reformere her-tugdømmernes kommunalforvaltning i 1840'erne og begyndelsen af 1850'erne.

Til trods for de mange tiltag må det erkendes, at vi på mange punkter står som Robinson Crusoe på den berømte øde ø. Et elementært problem som antallet af kommuneforbund og deres opgaver henligger ubehandlet. Ingen har således et samlet overblik over, hvor mange kommuneforbund der fungerede i Nordslesvig i perioden 1867-1920 endside i Slesvig og Holsten. På tilsvarende vis er der ingen, der systematisk har undersøgt de lokale konsekvenser af først overgangen fra slesvigsk til preussisk kommunestyre i årene efter 1867 og senere fra tysk til dansk kommunestyre i begyndelsen af 1920'erne. Noget kunne således tyde på, at der blev taget vidtstrakte nationale og lokalpolitiske hensyn ved indførelsen af de preussiske landkommuner i årene efter 1867, men vi ved det ikke.⁸ Tilsvarende beskedent er vort kendskab til den praktiske genforening af det økonomiske fallit-bo Nordslesvig med Danmark i 1920. Hvordan lykkedes det under de meget vanskelige nationale, økonomiske og sociale forhold at sammenlægge de ca. 385 preussiske landkommuner til 124 danske sognekommuner? Fra Jes Caspersen ved vi, at det lokalt gav anledning til nogle gevaldige slagsmål om kommunernes sparsomme midler, men vi savner fuldstændigt beskrivelser af de mange praktiske problemer i forbindelse med den grundlæggende ændring af kommunestrukturen i Nordslesvig i 1920.⁹

Det er her intentionen at give et samlet overblik over det land-

kommunale styre i Nordslesvig fra indførelsen af landkommuneforordningen af 1867 og frem til de første år af 1920'erne. Her vil vi specielt se på, i hvilken udstrækning landkommuneforordningen betød et brud med fortiden, og hvilke hensyn de preussiske myndigheder tog over for de nationale forhold i Nordslesvig. Der vil også her blive sat fokus på de kommunale fællesforbund. Hovedvægten vil dog ligge på en mere systematisk beskrivelse af den praktiske genforening af landsdelen fra det tyske sammenbrud i begyndelsen af oktober 1918 og frem, til de nye sogneråd trådte i funktion i 1921-23. Her vil vi bevæge os fra det politiske og juridiske spil på Slotsholmen i København til den lokalpolitiske situation i de sønderjyske kommuner på landet.

Efter Første Verdenskrig og hyperinflationen var Sønderjylland økonomisk og politisk yderst sårbart. Op gennem 1920'erne var situationen i Sønderjylland således præget af, at de dårlige økonomiske konjunkturer slog betydeligt hårdere igennem end i resten af landet, specielt da kronen i 1926 gik i pari. Politisk var den økonomiske krise en kilde til stadig uro ikke mindst hos det tyske mindretal, som i disse år målbevidst spekulerede i Sønderjyllands labile økonomiske situation. Det er derfor ikke uvæsentligt, hvordan de sønderjyske sognekommuner kom fra start i 1920. Havde sognekommunerne potentiale til at blive et økonomisk lokomotiv, eller var de snarere – hvad der var det mest sandsynlige – en bil med betydelige startvanskeligheder, som måtte trækkes i gang?

Undervejs skulle undersøgelsen af kommuneregnskaberne gerne kaste lys over sognekommunernes politiske prioriteringer og valg i sognekommunernes første leveår. Sognerådernes forhandlingsprotokoller er ikke alene i, men også uden for Sønderjylland generelt yderst sparsomme med oplysninger om sognerådernes prioritering og politiske valg. Derimod kan de kommunale regnskaber ret beset betragtes som de økonomiske konsekvenser af politiske valg. Kommuneregnskaberne er derfor en genvej til at indkredse den førte politik i sognekommunerne, men det kræver, at synsvinklen er komparativ. Politiske valg må nødvendigvis stå i forhold til andre valg, foretaget i andre kommuner, ellers ender vi meget let med at genfortælle sognerådsmedlemmernes egen selvforståelse af det »upolitiske« sogneråd. Hvad blev de sparsomme midler anvendt til, og var der forskelle i sognekommunernes prioriteringer af opgaverne?

Afgrænsninger og begreber

Bogens emne er det landkommunale styre i Nordslesvig fra 1867 til begyndelsen af 1920'erne. Dermed er det samtidig fastslået, at afhandlingen ikke beskæftiger sig med de sønderjyske købstadskommuner, ligesom de såkaldte flækkekommuner, der før og efter Genforeningen havde en mellemstatus mellem sognekommuner og købstadskommuner, er udeladt.¹⁰ Da amterne og sognekommunerne historisk og funktionelt er nøje knyttet til hinanden, har jeg på enkelte punkter også redegjort for relevante forhold vedrørende amterne. Det gælder bl.a. ændringerne i amtsgrænserne i 1920. Foruden sogne-, flække- og købstadskommunerne havde grandelagene og de oktrojerede koge en række kommunale funktioner.¹¹ De er i denne forbindelse udeladt. For grandelagenes vedkommende synes de stort set at være ophørt i tiden omkring Genforeningen, i alt fald ud fra en vurdering af det sparsomt overleverede materiale.¹² På tilsvarende vis er hele det komplicerede spørgsmål om de såkaldte kongerigske enklaver mellem Tønder og Ribe udeladt.

Begreber kan i Sønderjylland spille en vigtig symbolsk og nationalpolitisk rolle. Det gælder ikke mindst centrale begreber som Nordslesvig og Sønderjylland.¹³ I nærværende bog har jeg i henhold til nutidens sprogbrug defineret Sønderjylland som den nordlige del af hertugdømmet Slesvig, der ved Genforeningen i 1920 blev en del af Danmark og siden 1970 har udgjort Sønderjyllands amt. Denne definition af »Sønderjylland« kan imidlertid ikke anvendes om tiden før 1920. I de afsnit, hvor jeg griber tilbage i tiden før 1920, har jeg med datidens sprogbrug valgt at betegne samme område som Nordslesvig.

For de administrative enheders vedkommende anvender jeg »kredse« før 1920 og »amter« efter 1920. For at hindre begrebsmæssige misforståelser anvender jeg endvidere konsekvent »sognekommuner« om de danske sognekommuner efter Genforeningen og »landkommuner« om de preussiske landkommuner, der fungerede indtil oprettelsen af de danske sognekommuner. Med denne begrebsmæssige ballast skulle det være muligt at gå tilbage til etableringen af det moderne kommunestyre i Sønderjylland, hvis rødder skal findes i første halvdel af 1800-tallet og før nederlaget på Dybbøl i 1864.

Kommunestyret i Nordslesvig før 1920

Indledning

Da underskrivelsen af inkorporationspatentet for Slesvig og Holsten symbolsk fandt sted i Kiel på årsdagen for Frederik den Stores 155-års fødselsdag den 12. januar 1867, udtalte Kejser Wilhelm om de forestående ændringer af den slesvigske og holstenske lovgivning og administration: »Wir wollen die Gesetze und Einrichtungen der Herzogtümer erhalten, soweit sie der Ausdruck berechtigter Eigentümlichkeiten sind und in Kraft bleiben können, ohne den durch die Einheit des Staates und seiner Interessen bedingten Anforderungen Eintrag zu tun«. ¹⁴

Således blev de preussiske intentioner for de tidligere hertugdømmer formuleret på højeste niveau, men væsentligt anderledes har de preussiske reformer stået i historikernes bakspejl. Den eksisterende forskning har overvejende fokuseret på det preussiske brud med de administrative og juridiske forhold før 1867. M. Mackeprang skriver således, at udviklingen af kommunevæsen, forvaltning og retspleje i Sønderjylland før 1864 var præget af konservatisme. »Det var en sand Guldgrube for Retshistorikerne, en saare indviklet Tingenes Orden for almindelige Dødelige«, skriver han sarkastisk om forholdene op til 1867. ¹⁵ Over for disse forhold betonedes Mackeprang, at 1867-lovene »radikalt« omformede den administrative mangfoldighed. Endelig konkluderede Mackeprang videre, at den gamle sogneinddeling dermed mistede al kommunal betydning. ¹⁶

I »Sønderjyllands Historie« skriver Hans Lund om 1867-reformerne: »Nu ryddedes der paa væsentlige Omraader op i denne Mangfoldighed, og der søgtes gennemført en moderne bureaukratisk Stats stramme Ensartethed«. ¹⁷ Lorenz Rerup har med den slesvig-holstenske historiker Paul v. Hedemann-Heespen karakteriseret lovgivningsarbejdet i 1867 som »en sand flod af preussiske love, der til bunds rodede landets materielle retstilstand op

med en flodhests klodsethed«. Resultatet af denne »revolution fra oven« blev bl.a. en administrativ nyordning af den kommunale forvaltning på landet.¹⁸ Mere positivt har den tyske historiker Oswald Hauser vurderet reformerne og deres førende person i provinsen Slesvig-Holstens overpræsident Carl von Scheel-Plessen: »Mit grosser Sachkenntnis, mit Bestimmtheit, aber auch mit viel Takt und Rücksichtnahme auf die Gefühle seiner schleswig-holsteinischen Landsleute ist ihm die schwere Aufgabe gelungen, die unendlich zersplitterten Gebiete der beiden Herzogtümer in den Zustand einer straffen, rationelleren modernen Verwaltung überzuführen. Das bleibt das unbestreitbare grosse historische Verdienst Scheel-Plessens für die neuere Geschichte Schleswig-Holsteins«.¹⁹

På baggrund af disse vurderinger forekommer kejser Wilhelms udtalelse unægtelig ironisk. Spørgsmålet er imidlertid, om vurderingerne holder for de preussiske landkommuners vedkommende. Dette spørgsmål vil blive søgt besvaret i den følgende gennemgang af den landkommunale forvaltning fra 1864 til 1920. Her er dog ikke i nærmere omfang inddraget spørgsmålet om de såkaldte kongerigske enklaver omkring Ribe, hvor beboerne som de eneste i Sønderjylland havde dansk kommunalt selvstyre, sogneforstanderskaber, i perioden fra 1841 til 1867. Administrationen af enklaverne gav indtil 1864 til stadighed anledning til stridigheder, men her som i resten af Sønderjylland blev kommunestyret i 1867 indordnet under den preussiske kommunale struktur.

De sidste slesvigske reformer. Tiden inden 1864

Administrativt og forvaltningsmæssigt var de preussiske reformer efter 1864 hårdt tiltrængte. Slesvig og Holsten var i 1864 et administrativt kludetæppe, som hverken den enevældige eller konstitutionelle helstat til trods for flere forsøg evnede at reformere.²⁰ De administrative forhold var på ingen måde præget af stilstand, men som det var tilfældet på andre områder, lagde de nationalpolitiske konflikter i første halvdel af 1800-tallet en kraftig dæmper på reformernes omfang. De sparsomme reformer begrænsede sig derfor til Nordslesvig, hvor man var nogenlunde sikker på befolkningens loyalitet. Meget betegnende for situationen i hertugdømmerne blev den manglende ordning af de kom-

munale forhold i 1858 begrundet på følgende måde over for kongen: Reformen var umulige, »saalænge der ikke i en ny Generations befæstede Kjærlighed til Fædrelandet kan have en fuldkommen Garanti for, at en Organisation af kommunale Repræsentanter ikke på noget Sted i Hertugdømmet vil blive benyttet som et Middel til at støtte og styrke et statsopløsende Partis Bestræbelser«. ²¹

Det var derfor ingen tilfældighed, at netop det dansksindede Haderslev amt den 24. juni 1858 fik hertugdømmernes første amtsråd, der skulle bestyre de kommunale anliggender. Foruden amtmanden kom det nyoprettede amtsråd til at bestå af otte medlemmer, valgt indirekte af befolkningen via valgmand. Reelt var amtsrådets kompetence dog stærkt begrænset i forholdet til amtmanden. Amtsrådet havde således kun ret til at blive hørt om foranstaltninger af særlig interesse for hele amtet, hvilket først og fremmest var sager, som medførte udgifter for amtsreparationsfonden. Amtsrådet havde således ret til at indsende ændringsforslag til amtmanden vedrørende disse sager. Amtmanden kunne på sin side suspendere amtsrådets beslutninger, hvis han fandt dem ulovlige, og havde dermed i realiteten den afgørende indflydelse og magt som hidtil. ²²

Dermed stoppede reformerne af amterne. I 1861 forsøgte amtmand E.S.E. Heltzen i Aabenraa ganske vist at indføre en tilsvarende amtsrådsordning i sit amtmandsdistrikt, der foruden Aabenraa amt bestod af Sønderborg og Nordborg amter. Selv om amtmanden på eget initiativ udarbejdede et forslag, strandede hans bestræbelser som følge af herredernes forskellige ordninger og lokal modstand mod at opgive disse til fordel for den ny og større enhed. ²³ Samtidig var der i Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig modstand mod at lægge så geografisk og økonomisk vidt forskellige enheder som Ærø, Als og Sundeved under samme amtsråd. I stedet fik Aabenraa, Sønderborg og Nordborg amter den 21. maj 1861 seks nye herredsråd, der fik nogenlunde samme beføjelser som Haderslev amtsråd, med de begrænsninger herredernes væsentlig mindre geografiske udstrækning gav. Herredsrådene bestod af seks til elleve medlemmer samt en af amtmanden beskikket formand. Forskellen i antallet af medlemmer opstod ved, at hvert sogn valgte ét medlem til de respektive herredsråd, idet Løjt, Broager og Lysabild sogne dog hver stillede med to medlemmer. Endelig var besidderne af Gråsten og Au-

gustenburg godser sikret særlig indflydelse i kraft af et medlem i henholdsvis Lundtoft herredsråd og Augustenburg sønder herredsråd, som blev valgt af ejerne af de større landejendomme.²⁴

Indførelsen af herredsrådene blev de sidste reformer af kommunestyret i hertugdømmerne før den preussiske kommunale lovgivning i 1867. I Tønder amt fortsatte de gamle lokale ordninger derfor uforstyrret. På fastlandet bestod den kommunale repræsentation af en herredsfuldsmægtig fra hvert af amtets herreder samt de »særlige kommunalrepræsentanter«, hvoraf herrederne stillede med en til tre fuldmægtige.²⁵ På øen Sild adskilte forholdene sig noget fra fastlandet, idet øen som den eneste undtagelse fik kommunestyre i 1862.²⁶ Endelig bemærkede J. P. Trap i 1864 om Løgumkloster amt, at sandemændene i birket og sognefogderne i fogderierne reviderede amtsreparationsregnskaberne, men »i øvrigt kunne disse Officialer ikke ansees som Communalrepræsentanter«.²⁷

Mens der på amts- og herredsplan skete enkelte reformer i de loyale, dansksindede dele af Nordslesvig, så var det yderst sparsomt med reformer af det lokale kommunestyre på landet med Sild som en af de få undtagelser. Det kan ikke hævdes, at det skortede på opfordringer og forslag. Fra begyndelsen af 1830'erne lød der gentagne gange fra lokalt hold klager over de eksisterende forhold, fulgt af ønsker om reformering af kommunestyret. Især var den manglende eller i bedste fald ringe mulighed for at deltage i valg af lokale repræsentanter genstand for kritik. Endvidere blev det stærkt kritiseret, at landsbyrepræsentanternes privilegier belastede de øvrige beboere.²⁸

I henholdsvis 1835 og 1836 blev spørgsmålet om en reform af kommunestyret taget op af stænderforsamlingerne i Itzehoe og Slesvig. Karakteristisk nok kom den rent tyske stænderforsamling i Itzehoe længst i disse bestræbelser, idet det i 1844 lykkedes at stille et gennearbejdet forslag til en landkommuneforordning. I Slesvig blev arbejdet blokeret af det nationale spørgsmål, som tog stænderforsamlingens tid. Da stænderforsamlingen endelig drøftede kommunestyret, blev forsamlingen splittet mellem en koalition af ridderskabet, klostrene og hertugen af Augustenburg på den ene side og gårdmændene på den anden.²⁹ I juli 1846 og oktober samme år fremlagde regeringen sit forslag til en landkommuneforordning for stænderforsamlingerne i Itzehoe og Slesvig, men inden de nåede at tage stilling til forslaget, blev

stænderforsamlingerne opløst i henholdsvis august og december samme år. Samme skæbne led det forslag, der blev fremlagt på den fælles landsforsamling for Slesvig og Holsten den 6. januar 1851. Forslaget var en kompilation af regeringens tidligere forslag fra 1846 og det holstenske forslag fra 1844, men knap en måned senere blev forsamlingen opløst som følge af det slevigsk-holstenske nederlag i treårskrigen.³⁰ Dermed gik reformbestræbelserne endegyldigt i stå.

Inkorporationen af Slesvig og Holsten i Preussen

Med den militære sejr i 1864 og den preussiske inkorporation af Slesvig og Holsten i 1867 havde de preussiske myndigheder fået en position, der helt anderledes gav muligheder for at reformere det kommunale system. Det blev derfor det preussiske styre, der fik æren af at indføre det første kommunestyre og kommunalforvaltning i moderne forstand. Efter de dramatiske begivenheder ved Dybbøl overtog Preussen og Østrig ifølge fredstraktaten i Wien 30. oktober 1864 den fælles civile administration af Slesvig og Holsten. De første år skete der som følge af de interne stridigheder mellem Preussen og Østrig om bl.a. hertugdømmernes fremtidige status ikke større ændringer i de kaotiske administrative forhold. Først, da de to stormagter i 1866 afgjorde konflikterne på slagmarken, hvilket resulterede i Østrigs nederlag til Preussen i slaget ved Sadova, blev forholdene i hertugdømmerne ordnet ved Pragfreden den 23. august 1866. Herefter overdrog den østrigske kejser ifølge traktatens § 5 kongen af Preussen alle rettigheder til hertugdømmerne Slesvig og Holsten.³¹

Dermed var vejen banet for en egentlig indlemmelse af hertugdømmerne i det preussiske kongedømme, hvilket fandt sted med underskrivelsen af inkorporationspatentet den 12. januar 1867. Praktisk og velovervejet indeholdt patentet tillige en passus, hvorefter regeringen inden den 1. oktober 1867 kunne ophæve alle ældre love, der ikke var »udtryk for berettigede ejendommeligheder«, og erstatte dem med nye. Havde udviklingen i Slesvig og Holsten i tiden inden 1867 stået næsten stille, så gik det herefter særdeles stærkt med at rette de juridiske og forvaltningsmæssige forhold ind efter den preussiske forvaltningsstruktur, så vidt det ellers lod sig gøre.

Med nederlaget på Dybbøl skanser i april 1864 og den preussiske annekasjon af hertugdømmerne Slesvig og Holsten var mange af de politiske og nationalpolitiske hensyn, som blokerede for en nyordning af kommunestyret i hertugdømmet Slesvig, i princippet fjernet. Foto: Institut for Sønderjysk Lokallhistorie.

Provinsen Slesvig-Holsten og regeringsdistriktet Slesvig

Administrativt var det preussiske kongedømme opdelt i provinser, hvis øverste leder var overpræsidenten som repræsentant for staten. Med indlemmelsen indgik hertugdømmerne som den

tolvte provins »Slesvig-Holsten« i kongedømmet Preussen. Allerede inden dette tidspunkt var grev Carl von Scheel-Plessen i juni 1866 blevet udnævnt som øverste leder af hertugdømmerne. Efter indlemmelsen fik Scheel-Plessen i februar 1867 bekræftet sin udnævnelse som overpræsident for provinsen Slesvig-Holsten. Dermed blev han den øverste ansvarlige for den praktiske indlemmelse af den nye provins og de store reformer.

Et af hans første problemer var regeringsspørgsmålet. Fra Gasteinoverenskomsten den 14. august 1865 var styret af hertugdømmerne delt, så Slesvig blev styret af Preussen, mens styret af Holsten tilfaldt Østrig.³² Denne opdeling af styret fortsatte efter den preussiske inkorporation og fra marts 1867 med to foreløbige regeringer for henholdsvis Slesvig og Holsten. Organiseringen af regeringsforholdene var langt fra uproblematisk. I forhold til den øvrige del af det preussiske kongedømme var ordningen ingenlunde særpræget, idet der normalt var flere regeringer inden for samme provins, men opdelingen med en slesvigsk og en holstensk regering var af hensyn til slesvig-holstenerne politisk ubekvem, hvilket Scheel-Plessen allerede gjorde opmærksom på kort tid efter sin tiltrædelse i juni 1866. Rent praktisk betød ordningen, at de to regeringer i tysk sammenhæng fik relativt små regeringsdistrikter, mens en løsning med kun én regering på den anden side gav et for stort regeringsdistrikt i forhold til gennemsnittet i den øvrige del af det preussiske kongedømme.³³

Selv om en fælles regering efter Bismarcks opfattelse ville konsolidere forvaltningen i hertugdømmerne, så gik der alligevel 1½ år, før problemet fandt sin endelige løsning. Tilsyneladende havde bureaukratiet i Berlin svært ved at affinde sig med den usædvanlige løsning med kun én regering i provinsen. Den 12. juni 1868 traf statsministeriet endelig sin beslutning: De to regeringer blev reduceret til én.³⁴ Dermed havde den preussiske stat tilvejebragt det figenblad, der i alt fald formelt skulle tilfredsstille den slesvig-holstenske opinion.

Selv om de vigtigste regeringsinstitutioner var i funktion ved inkorporationen, så fik den nye provins først den 22. september 1867 en lovgivning for styrelsen af provinsen. Med provinsforordningen for provinsen Slesvig-Holsten lå magten hos henholdsvis overpræsidenten og provinslanddagen. Til trods for et betydeligt pres fra liberale kredse i forbindelse med udarbejdelsen af forordningen blev overpræsidentens magt kun delvis ind-

skrænket af den slesvig-holstenske provinslanddag. Ganske betegnende for provinslanddagens indflydelse fik den i § 2 beslutningskompetence i provinsens kommunale anliggender, ligesom den forvaltede og repræsenterede provinsens institutioner og formuerettigheder, men kun under statsregeringens medvirken og tilsyn. Provinslanddagen havde bemyndigelse til at varetage provinsens udgifter og opgaver samt beslutningskompetence til at bestemme arten og måden, hvorpå disse skulle udmøntes.³⁵ Efter denne ganske betydelige kompetencetildeling til provinslanddagen trak regeringen i de følgende paragraffer ellers i land. Samtlige provinslanddagens beslutninger skulle forelægges og konfirmeres af overpræsidenten, inden han førte beslutningerne ud i livet. Beslutninger, der påførte provinsen nye udgifter og opgaver, eller som medførte ændringer i provinsens formueforhold, skulle godkendes af statsregeringen. Endelig skulle provinslanddagens forretningsorden stadfæstes af overpræsidenten. Provinslanddagen fik kort og godt tilladelse til at gøre, hvad den ville inden for rammerne af provinsforordningen, i den udstrækning, staten eller statens stedlige repræsentant, overpræsidenten, tillod det.

Af provinslanddagens 58 medlemmer blev de 20 valgt af ridderskabet og klostergodserne, 19 af byerne og flækkerne, mens de sidste 19 blev valgt af landkommunerne gennem kredsagene. Det er værd at bemærke, at købstæder, flækker og landkommuner i den slesvig-holstenske provinslanddag fik tildelt en betydelig stærkere repræsentation, end det var tilfældet i de gamle preussiske provinser, hvor de adelige grundbesiddere efter provinsforordningen fra 1823 var tildelt halvdelen af pladserne, mens byernes og landkommunernes grundbesiddere måtte nøjes med henholdsvis en tredjedel og en sjettedel af pladserne. Ved udarbejdelsen af den slesvig-holstenske provinsforordning skelede de preussiske lovgivere tydeligvis til den tidligere slesvigiske stænderforsamling, hvor de store godsejere ikke var så overrepræsenteret som i den øvrige del af Preussen.³⁶

Kredsene

I praksis var der langt fra de preussiske landkommuner til den nye overpræsidi- og regeringsbygning kaldet den »røde elefant« i byen Slesvig. Krumtappen i den preussiske kommunale

administration var kredsene. »Sie bilden die festeste Grundlage der preussischen Staatsverfassung«, som den tyske historiker Oswald Hauser har udtrykt det.³⁷ Et så velfungerende system skulle den nye provins naturligvis også have, hvilket provinsen fik med kredsforordningen af 22. september 1867.³⁸

Herefter blev provinsen Slesvig-Holsten opdelt i tyve kredse, hver ledet af en kongelig udnævnt landråd. Amterne blev ophævet, men med den kontinuitet, at de større kredse byggede på de eksisterende amtsgrænser. Nordslesvig blev således opdelt i fire kredse: Haderslev kreds bestående af Haderslev by og amt, Christiansfeld flække, godserne Gram og Nybøl samt de dele af de kongeriske enklaver, som lå i Haderslev amts områder; Aabenraa kreds med Aabenraa by og amt samt de adelige godser Årtoft, Grøngrøft, Ladegård, Skovbølgård og Søgård; Sønderborg kreds med Sønderborg by, Nordborg flække, Sønderborg og Nordborg amter, godserne Ballegård og Bojskov samt grevskabet Reventlow-Sandbjerg; Tønder kreds bestående af Tønder by, flækkerne Højer og Løgumkloster samt øerne Rømø, Sild, Før og Amrum, godset Stoltelund, ni godser i Sydslesvig, 11 oktrojerede koge samt de tidligere kongerigske enklaveområder, Lø herred samt Møgeltønder og Ballum birker. Endelig Flensborg kreds, som bl.a. omfattede den del af Bov og Holbøl sogne, der i dag ligger nord for 1920-grænsen. Bruddet med den hidtidige ordning var dog lige så markant som kontinuiteten. I modsætning til de danske amter omfattede de preussiske kredse også købstæder og flækker, som dermed mistede deres selvstændighed. Samtidig blev de selvstændige godsdistrikter og oktrojerede koge lagt ind under kredsene. De preussiske myndigheder formåede dermed at gøre, hvad der ikke hidtil havde vist sig politisk muligt, at nedbringe antallet af administrative enheder. Prisen for nyordningen var til gengæld betydelige privilegier til ikke mindst godsbesidderne.

Den enkelte kreds blev ledet af landråden og kredsdagen, men frem for nogen var landråden den reelle leder af kredsen, eller som det hedder i forordningen: »Der Landrath ist das Organ, dessen die Regierung in allen Theilen der Verwaltung zur Vollziehung ihrer Verfügung sich bedient, insoweit nicht andere von ihm nicht abhängige Behörden dazu berufen sind.«³⁹ Landrådets arbejdsområde dækkede såvel kommunale som statslige opgaver, ligesom han førte tilsyn med politiforvaltningen. Trods dette

måtte landråden på det kommunale område »dele« sin magt og kompetence med den valgte repræsentation, kredsagen, der under ledelse af landråden udelukkende var et organ for den kommunale forvaltning. Kredsagen understøttede bl.a. landråden i hans arbejde, i den udstrækning lovgivningen ellers tillod det. Den førte som landråden et tilsyn med kredsens kommuner i det omfang, loven fastsatte. Kredsagen forvaltede under landrådets tilsyn kredsens fonde og anstalter. Den foretog under tilsyn af landråden de valg og udnævnelser, der var nødvendige for forvaltningen af kredsens kommunale anliggender. Endelig udarbejdede kredsagen årligt et budget for kredsens. Derimod varetog kredsforvaltningen selv udarbejdelsen af regnskabet, idet landråden i tilfælde af klager eller på opfordring kunne lade regnskabet revidere.

Reelt gav kredsordningen landråden en betydelig indflydelse på kredsagens arbejde. Det var landråden, som havde forsædet i kredsagen og ledede dens møder. Som sådan skulle han afskære medlemmerne fra at føre langvarige og frugtesløse diskussioner. Kredsagens forberedende arbejde skete under landrådets ledelse. Han stod for udførelsen af kredsagens beslutninger og skulle sammen med kredsagens medlemmer underskrive dokumenter, som retsligt forpligtigede kredsens. Endelig kunne landråden indanke kredsagens beslutninger med henblik på deres ophævelse, hvis de overskred kredsagens kompetence eller skadede statens interesser.

Af kredsagens 20-30 medlemmer (afhængig af kredsens størrelse) stillede de største godsbesiddere med hver ét medlem, dog højst en tredjedel af kredsagens medlemmer. Medlemmerne fra denne gruppe blev første gang udpeget af landråden, men senere udnævnelser skulle efterfølgende forelægges kredsagen og stadfæstes af overpræsidenten. Købstæderne og flækkerne valgte ved indirekte valg 1-3 medlemmer, og endelig valgte landkommunerne, ligeledes ved indirekte valg, 10-14 medlemmer til kredsagen. I de store Haderslev og Tønder kredse fastsatte loven således antallet af medlemmer fra landkommunerne til henholdsvis 13 og 14.⁴⁰ Valgret i landkommunerne havde personer, der var fyldt 25 år og årligt betalte mindst fem Thaler »Klassensteuer«. Valgperioden for købstædernes, flækkernes og landkommunernes repræsentanter var seks år.

Oswald Hauser har i sin afhandling om opbygningen af den

preussiske forvaltning i Slesvig-Holsten taget den preussiske lokalforvaltning i forsvar: »Innerhalb dieser Grenzen aber hat die preussische Verwaltung auch in Schleswig-Holstein ihren Ruf bestätigt, nicht einen kalt rationalistischen, egaliserenden Unitarismus und Uniformismus zu vertreten, sondern das Ideal des differenzierten Einheitsstaates«. ⁴¹ Der er svært at se berettigelsen af denne begejstring. Den begrænsede del af befolkningen, der fik indflydelse på provins- og kreds-niveau, blev inden for ganske bestemte områder tildelt en kompetence til at bestemme under nøje kontrol af statens repræsentanter, overpræsidenten og landråden. De greb ind, når beslutninger gik på tværs af statens i lovgivningen udefinerede interesser.

Nyordningen i 1888

Allerede mens man i 1867 drøftede den fremtidige kredsordning i provinsen Slesvig-Holsten, var man i gang med overvejelser om en ny almindelig forvaltningsreform for hele det preussiske kongedømme, hvilket i 1872 resulterede i en ny kredsordning for Preussens østlige provinser. Der skulle imidlertid gå 16 år fra dette tidspunkt, før Frederik III i sin korte regeringstid den 26. maj 1888 satte sin underskrift på en ny kredsordning for Slesvig-Holsten. Fra dette tidspunkt gik der endnu et års tid, før loven den 1. april 1889 trådte i kraft. ⁴²

Man kan umiddelbart undre sig over det lange tidsspænd, men flere faktorer var med til at bremse reformerne i Slesvig-Holsten. På grund af det korte tidsrum siden nyordningen i Slesvig-Holsten i 1867 ventede Indenrigsministeriet i Berlin først fem år, inden det i august 1877 kom med et udkast til en ny kreds- og provinsordning. Derpå blev reformerne i de følgende 11 år bremset som følge af betydelige politiske modsætninger mellem de konservative og de liberale. Et kardinalpunkt i debatten var ændringerne af hele politivæsenet, der var tæt forbundet med ændringerne af kredsordningen. I den østelske ordning overgik ledelsen af det lokale politi til amtsforstanderen, som overpræsidenten udnævnte på basis af en indstilling fra kreds-dagen. Den ordning ville for Nordslesvigs vedkommende betyde, at den dansksindede befolkningsdel ville besætte størsteparten af amtsforstanderembederne. Alle politiske partier var imidlertid enige om, at den dansksindede befolkning i Nordslesvig under ingen

omstændigheder måtte besætte amtsforstanderembederne, ligesom den aldrig måtte få flertal i kredsdagen og kredsudvalget.⁴³ Problemet var mere, hvordan man praktisk udelukkede denne befolkningsgruppe fra indflydelse, hvilket gjorde det nødvendigt for regeringen at give de liberale kredse i Tyskland indrømmelser på andre punkter.

Hovedproblemet var, som Gottlieb Japsen meget rammende har karakteriseret det, »at de slesvig-holstenske bønder både politisk og økonomisk spillede en langt større rolle end deres standsfæller i de østelbiske provinser«. ⁴⁴ Som overpræsident Steinmann bemærkede, var det i modsætning til de øvrige provinser vanskeligt at foretage et skel mellem bønder og godsbesiddere i Slesvig-Holsten. ⁴⁵ Selv om den østelbiske ordning fjernede de adelige grundbesidderes arvelige virilstemme og afskaffede godsøvrigheden og godspolitiet, så rummede ordningen en række bestemmelser, der tilgodeså de adelige godsejeres interesser i kredsdagen på bekostning af bøndernes indflydelse. Resultatet blev derfor en årelang kamp mellem konservative og liberale grupperinger om bøndernes og godsejernes indflydelse i de slesvig-holstenske kredse.

1888-kredsordningen betød på en lang række punkter en udbygning af den eksisterende kredsordning fra 1867, men særlig på to punkter var der tale om væsentlige ændringer. Som noget nyt indførte kredsordningen et organ, »kredsudvalget« (Kreis-ausschuss), som foruden landråden bestod af seks medlemmer valgt af kredsdagen. Kredsudvalget skulle først og fremmest forberede og udføre kredsagens beslutninger samt udføre de kredsopgaver, som blev pålagt ifølge lovgivningen. Kredsudvalget udnævnte kredsens embedsmænd, som det ledede og førte tilsyn med. Det kunne give sin betænkning i sager, hvor det fik kompetence af de statslige myndigheder. Det årlige budget skulle udarbejdes af kredsudvalget og efterfølgende vedtages af kredsagen, hvorefter det skulle offentliggøres. Kredsens regnskaber skulle årligt revideres på et bestemt tidspunkt af formanden for kredsudvalget. Endvidere skulle kredsudvalget revidere det endelig regnskab, som derpå skulle afprøves og godkendes af kredsagen. Foruden disse opgaver traf kredsudvalget bl.a. afgørelser i klager over amtsforstanderne i sager, der ikke vedrørte deres politimæssige myndighed.

Hele kredsudvalgets arbejde foregik under stærk kontrol af

landråden, som ikke alene ledede dets arbejde, men også førte tilsyn med dets forretningsgang og beslutninger. Det var således ham, som løbende forberedte udvalgets beslutninger og efterfølgende administrerede dem. Han førte kredsudvalgets brevveksling og underskrev aktstykkerne i dets navn. Den preussiske stat gav med kredsudvalget kredsdagen en vis indflydelse på kredsens daglige administration for samtidig at sikre staten en ganske betydelig indflydelse og kontrol med kredsudvalgets arbejde.

Den anden væsentlige ændring vedrørte kredsagens sammensætning. Forholdet mellem byerne (købstæder og flækker) og landkommunerne blev fastsat ud fra folketallet, så byerne havde halvt så mange repræsentanter som landkommunerne. Antallet af byrepræsentanter i kredse med en enkelt by måtte dog ikke overstige en tredjedel af samtlige kredsmedlemmer. Forholdet mellem antallet af repræsentanter for de store grundbesiddere og landkommunerne blev fastsat til 1:1. Dog skulle de store landbesiddere altid have mindst en fjerdedel af samtlige stemmer i kredsagen.

Som hidtil valgte de større landbesiddere, byerne og landkommunerne hver deres repræsentanter til kredsagen, men med nyordningen blev grundskatterne bestemmende for, hvem der tilhørte den eksklusive gruppe af større grundejere. Generelt blev de store grundbesiddere defineret ved en grundskat på 500 mark og derover, men for de fire nordslesvigske kredse satte loven afvigende grænser, der var nøje afstemt efter de nationale forhold i de pågældende kredse. I Haderslev kreds var grænsen minimum 400 mark, for Aabenraa og Sønderborg kredses vedkommende 250 mark, mens grænsen i Tønder kreds med en overvejende tysksindet befolkning blev sat til 600 mark.⁴⁶ Da man i det nationale spørgsmål gik med seler og livrem, indeholdt samme paragraf en bemyndigelse, hvorefter provinslanddagen kunne forhøje eller nedsætte beløbet i den enkelte kreds til henholdsvis 600 mark og 300 mark. De forventede resultater af de nationalpolitiske fastsatte grænser udeblev da heller ikke. Kombinationen af den overvejende tysksindede gruppe af større grundbesiddere og byrepræsentanterne, som på grundlag af tilsvarende manipulationer ligeledes var tysksindede, sikrede lige netop tysk flertal i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg kredse, der indtil nyordningen havde haft solidt dansk flertal. I Sønder-

Tabel 1. Fordelingen af valggrupperne i de nordslesvigske kredsage i 1868 og 1891.⁴⁸

	Haderslev		Aabenraa		Sønderborg		Tønder	
	1868	1891	1868	1891	1868	1891	1868	1891
store landlige grundbesiddere	0	11	0	8	7	8	9	10
landkommuner	13	10	10	7	10	8	14	11
købstæder og flækker	4	3	2	4	4	4	4	3

borg kreds blev det i 1899 imidlertid nødvendigt at hæve valg-census til 325 mark, da de dansksindedes stigende andel af de større ejendomsbesiddere var ved at vælte det tyske flertal i kredsen.⁴⁷

Socialt førte forordningen i en række kredse til betydelige forskydninger mellem de tre grupper. Konsekvenserne er kort sammenfattet i tabel 1, der angiver antallet af repræsentanter fra de tre valggrupper i de nordslesvigske kredse før og efter 1888-kredsforordningen. Størst var forskydningerne i Haderslev og Aabenraa kredse, hvor de store grundbesiddere – proprietærene – fik en indflydelse, som de ikke tidligere havde nydt. Selv i Tønder kreds, hvor den høje census ellers var vendt mod kredsens eneste adelsmand, den dansksindede grev Schack på Schackenberg, fik de største grundbesiddere en betydelig større indflydelse.

Dagen efter underskrivelsen af den nye kredsordning kunne Frederik III sætte endnu en underskrift. Denne gang på en ny provinsforordning, hvis ikrafttræden ikke overraskende faldt sammen med den nye kredsordning. Ny var loven ikke, idet der stort set var tale om en indførelse af provinsloven fra 1875 i Slesvig-Holsten.⁴⁹ Samtidig med kreds- og provinsforordningerne trådte en anden preussisk forordning i kraft i Slesvig-Holsten, nemlig loven om den almindelige »Landesverwaltung« fra 1883.⁵⁰ Som hidtil lå den egentlige magtudøvelse hos den kongeligt udnævnte overpræsident, men provinsforvaltningen fik to nye provinsinstitutioner, nemlig »provinsialrådet« (Provinzialrath) og »provinsialudvalget« (Provinzialausschuss). Samtidig forsvandt herrederne, og i stedet blev kredsene opdelt i mindre amtsdistrikter under ledelse af en amtsforstander.

Der er i det ovenstående givet en kortfattet beskrivelse af provins- og kredsforvaltningens struktur i provinsen Slesvig-Holsten indtil 1920. Det var som påpeget et forvaltningsmæssigt system, der magt- og kompetencemæssigt primært var bygget op omkring de statslige embedsmænd, overpræsidenten og på kreds-niveau landråden. De fik kompetence til at varetage den lokale administration i den udstrækning, de ikke skulle dele den med andre. Ved siden af disse opererede lovgivningen med en række »demokratiske« organer, som mere specifikt fik tildelt en afmålt kompetence, men under nøje kontrol af statens embedsmænd, der fik vidtgående bemyndigelse til at ophæve beslutninger, som enten var ulovlige eller i strid med statens interesser.⁵¹

Oswald Hauser har om indførelsen af den preussiske forvaltning i Slesvig-Holsten bemærket følgende om det antidemokratiske element i den preussiske statstanke: »Staatseinheit und Dezentralisation waren für ihn wie für das konservative Denken überhaupt keine unüberbrückbaren Gegensätze. Aber diese Bereitschaft hatte ihre Grenze dort, wo die ständische Gliederung in Gefahr geriet und durch eine andere Ordnung ersetzt werden sollte, die die bisherige soziale Struktur sprengen konnte. Die Selbstverwaltung konnte deshalb nur im konservativ-ständischen Rahmen erweitert werden.«⁵²

Lovgivningen gav lokal selvforvaltning inden for meget snævre grænser, som foruden statens interesser effektivt sikrede adelens og storlandbrugets interesser. Samtidig kan man på to planer konstatere en forskydning fra 1867 til 1888. Efter den forholdsvist liberale fordeling af mandaterne i kreds- og provinslanddagen mellem på den ene side de store godsejere og på den anden side repræsentanterne fra land og by blev de store godsejeres interesser i langt højere grad tilgodeset i 1888-lovgivningen. Provinslanddagen og kreds-dagene blev efter 1888 en betydeligt mere eksklusive forsamlinger. Internt i forvaltningen skete der ganske vist en vis udlægning af overpræsidentens og landrådens arbejdsopgaver, men det skete til små eksklusive udvalg, provinsudvalget og kredsudvalget, hvis menige medlemmer måtte aflægge ed til respektive overpræsidenten og landråden. Ændringerne afskar som tiltænkt ikke alene de dansksindede vælgere, men også den socialdemokratiske bevægelse i at opnå nogen som helst indflydelse på den lokale administration. Det samme gjorde sig gældende m.h.t. kommunestyret på landet.

Landkommuneforordningen fra 1867

Nederst i det kommunale forvaltningshierarki finder vi på landet landkommunen (Landgemeinde), der blev indført som det tredje og sidste led af forvaltningslove den 22. september 1867. Dermed blev Slesvig og Holsten opdelt i 1724 små landkommuner og 360 selvstændige godsdistrikter.⁵³ For Nordslesvigs vedkommende var de tilsvarende tal i 1875 for Haderslev kreds 149 landkommuner, i Aabenraa og Sønderborg kredse henholdsvis 90 og 69 landkommuner, og endelig havde Løgumkloster, Tønder og Visby herredsfogderier i Tønder kreds tilsammen 107 landkommuner.⁵⁴

Med det kolossale antal landkommunale enheder var der helt overvejende tale om meget små kommuner, idet det enkelte sogn kunne rumme op til 8-10 kommuner, hvilket bl.a. var tilfældet med Bjolderup og Broager sogne. Et godt eksempel er Gram sogn i Haderslev amt, der i 1891 foruden Gram godsdistrikt (263 indb., 1229 ha.) bestod af landkommunerne Enderupskov (272 indb., 1932 ha.), Brændstrup (358 indb., 1030 ha.), Gramby (332 indb., 813 ha.), Kastrup (455 indb., 1606 ha.), Tiset (423 indb., 1857 ha.) og V. Lindet (295 indb., 796 ha.).⁵⁵ Så bør det endda nævnes, at de pågældende landkommuner ikke hørte til blandt de mindste.

Tabel 2. Fordelingen af landkommuner efter indbyggertal i 1891.⁵⁶

	-100	%	100-199	%	200-299	%	300-399	%	400-499	%	500-	%	i alt	%
Haderslev kreds	9	6.4	19	13.5	33	23.4	30	21.3	25	17.7	25	17.7	141	100
Aabenraa kreds	26	29.5	22	25.0	19	21.6	6	6.8	7	8.0	8	9.1	88	100
Sønderborg kreds	5	6.1	12	14.6	16	19.5	15	18.3	18	22.0	16	19.5	82	100
Tønder kreds ⁵⁷	24	22.2	34	31.5	32	29.6	11	10.2	4	3.7	3	2.8	108	100
i alt Nord-slesvig	64	15.2	87	20.8	100	9	62	14.2	54	12.9	52	12.4	419	100

Udgangspunktet for størsteparten af landkommunerne var de gamle bylav, som dannede grundlaget for kommuneinddelingen. Landkommunen blev styret af kommuneforsamlingen, der bestod af samtlige stemmeberettigede beboere, idet forsamlingen var beslutningsdygtig, når mindst halvdelen af de stemmeberettigede i kommunen mødte op. Landkommunerne kunne med Indenrigsministeriets godkendelse vælge at erstatte kommuneforsamlingen med et kommuneråd bestående af valgte repræsentanter. I givet fald skulle vedtægterne for kommunerådet fastsætte de nærmere regler for antallet af repræsentanter, eventuelt med en klassedeling efter skattebetaling, og i så fald, hvor mange repræsentanter hver klasse skulle vælge til kommunerådet.

Stemmeretten tilfaldt som hovedregel kun indbyggere i landkommunen med eget hus og husstand. Dog havde personer, der var bosat uden for kommunen stemmeret. Betingelsen var dog, at de ejede jord i kommunen og kunne holde to heste. Tilsvarende gjaldt for ejere af en mindre virksomhed med en værdi lig de ovennævnte jordstykker. Endelig havde juridiske personer stemmeret efter samme kriterier. De største jordbesiddere kunne tildeles mere end én stemme, såfremt deres besiddelser i værdi eller omfang væsentligt oversteg de øvrige jordbesiddere. Dermed var de større jordejere og deres privilegier tilgodeset.

I den nedre ende af den sociale skala kunne de små jordbesiddere uden heste tildeles fælles stemmeret (kollektivstemme). I disse tilfælde skulle gruppens repræsentanter på kommuneforsamlingen vælges for en periode af mindst tre og højst seks år. Endelig kunne de stemmeberettigede i landkommunen vælge at opdele stemmeretten i forskellige klasser efter økonomiske kriterier. Loven satte med disse regler kvinder og andre personer uden jord og egen husstand helt uden for indflydelse. For dem, som havde stemmeret, åbnede loven for en betydelig graduering af stemmeretten, så den store gruppe af små jordbesiddere blev repræsenteret med ganske få stemmer, mens de største jordbesiddere fik en ganske betydelig indflydelse i landkommunerne.

Landkommuneforordningen fra 1892

Allerede kort tid efter vedtagelsen af de nye provins- og kredsforordninger påbegyndte Indenrigsministeriet i Berlin arbejdet

med en ny landkommuneforordning for de nye provinser. Selv om ministeriets forslag blev mødt med stærk kritik fra de konservative kredse, som var modstandere af en svækkelse af storlandbrugets interesser i landkommunerne, gik lovgivningsprocessen denne gang relativt hurtigt. Den 3. juni 1891 kunne Wilhelm II sætte sin underskrift under en ny landkommuneforordning for de syv østlige provinser. Derimod ventede man lidt med at indføre en tilsvarende ordning i Slesvig-Holsten af hensyn til de særlige forhold i provinsen. Selv om der blev afholdt en konference om de hensyn, der skulle tages over for de særlige forhold i Slesvig-Holsten, så førte det dog ikke til krav om grundlæggende ændringer af forordningen.⁵⁷ Den 4. juli 1892 blev landkommuneforordningen for provinsen Slesvig-Holsten fra 1867 erstattet af en ny med ikrafttrædelse den 1. april 1893.⁵⁹

I forhold til forgængerens betød 1892-forordningen en markant stærkere regelstyring af landkommunernes styre og forvaltning. Hvor forordningen fra 1867 nærmest havde karakter af en rammelovgivning, så blev disse rammer nu på en lang række punkter detailreguleret. Et af de steder, hvor der skete væsentlige ændringer, var stemmeretten og afstemningsreglerne, som blev skærpet i udemokratisk retning. Forklaringen var som ofte politisk. På den ene side var der et ønske om at mindske godsejernes indflydelse og liberalisere stemmeretten. På den anden side var der hensynet til statens »sikkerhed« og stabilitet. Således blev kommuneforsamlingen i de store kommuner betragtet som en »tumbleplads for socialdemokratiske skrighalse«, som holdt gårdbesidderne borte.

Det blev hensynet til »statens sikkerhed og stabilitet«, der satte sit præg på 1892-forordningen. Herefter var den kommunale stemmeret fremover forbeholdt tyske statsborgere, som havde borgerrettigheder, var fyldt 24 år og havde egen husstand. Samtidig skulle vedkommende have boet mindst ét år i kommunen, betalt sin kommuneskat og ikke modtaget fattighjælp fra offentlige kasser. Endvidere skulle han – og det var udelukkende en han – eje et hus eller et jordstykke i landkommunen, hvoraf der skulle svares grund- eller ejendomsskatter på mindst tre mark. Endvidere havde personer med en årsindkomst på over 660 mark stemmeret. Som i 1867-forordningen gav 1892-forordningen bosiddende uden for kommunen stemmeret, såfremt de havde jord til landbrugsdrift, et beboelseshus, en fabrik eller andre anlæg til

Kort over de preussiske landkommuner i Nordslesvig 1919.
Landsarkivet for Sønderjylland.

erhvervsmæssige formål. Samme regler var gældende for juridiske personer.

Indtil 1892 var det op til de enkelte landkommuner selv at bestemme, hvorvidt de ville erstatte kommuneforsamlingen med et repræsentativt kommuneråd. Efter 1892-loven skulle alle landkommuner med over 40 stemmeberettigede fremover vælge et kommuneråd, som foruden kommuneforstanderen og hans stedfortræder skulle bestå af mindst 6 og højst 24 valgte medlemmer. Kun i de mindste landkommuner kunne man som hidtil vælge mellem en kommuneforsamling eller et kommuneråd. Dermed var eventuelle socialdemokratiske »skrighalse« også på denne måde udelukket fra indflydelse.

Som udgangspunkt havde hver stemmeberettiget én stemme i kommuneforsamlingen, idet godsejerne ved samme lejlighed mistede deres virilstemme, men der var langt fra tale om nogen enydig ret. Mindst to tredjedele af stemmerne skulle på forhånd tilfalde den jordbesiddende del af kommuneforsamlingen. Oversteg antallet af ikke jordbesiddende stemmeberettigede en tredjedel af samtlige stemmeberettigede i kommuneforsamlingen, skulle forholdet justeres således, at de jordbesiddende stillede med et ekstra antal repræsentanter.

For jordbesidderne var stemmeretten gradueret. En grund- og ejendomsskat på 20-50 mark gav to stemmer, 50-100 mark tre stemmer, mens jordbesiddere som betalte over 100 mark i grund- og ejendomsskat havde fire stemmer. De økonomiske betingelser kunne med kredsudvalgets beslutning ændres, ligesom antallet af stemmer for de enkelte grupper kunne ændres til henholdsvis tre, fire og fem stemmer. Tilsvarende fik andre erhvervsudøvere i tredje »Gewerbsteuerklasse« to stemmer, anden Gewerbesteuerklasse tre stemmer, mens erhvervsudøvere i første Gewerbesteuerklasse fik tildelt fire stemmer på kommuneforsamlingen. Ingen stemmeberettiget gruppe kunne dog få mere end en tredjedel af samtlige stemmer i kommuneforsamlingen. I praksis fungerede reglerne efter hensigten som en effektiv konservativ garanti, der sikrede de største jordbesiddere en afgørende indflydelse i kommuneforsamlingerne. For Nordslesvig betød stemmereglerne en styrkelse af den tysksindede del af landbefolkningen, som ofte var at finde blandt de største jordbesiddere.

Ved valg til kommuneråd blev de valgberettigede opdelt i tre klasser efter deres andel af de samlede betalte, direkte skatter

(kommune-, kreds- provins- og statsskatter). Hver klasse fik lige mange stemmer i kommunerådet. Opdelingen skete ved, at gruppen med de største skatteydere, som tilsammen betalte en tredjedel af skatterne, udgjorde klasse I. De næststørste skatteydere, som betalte den næste tredjedel af skatterne, udgjorde klasse II og endelig udgjorde gruppen af de mindste skatteydere, som tilsammen betalte den sidste tredjedel af skatterne, gruppe III. Reglerne betød, at den lille gruppe af velhavende skatteydere, som betalte hovedparten af skatterne, fik en stemmeandel, der var væsentlig større end deres antal berettigede dem til.

Tabel 3. Antal kommuneråd og kommuneforsamlinger i 1919.

kredse	kommuneråd		kommuneforsamling		ikke oplyst		i alt
	antal	andel	antal	andel	antal	andel	antal
Haderslev	108	91%	10	8%	1	1%	119
Aabenraa	58	83%	11	16%	1	1%	70
Sønderborg	57	97%	2	3%	0	0%	59
Tønder*	52	58%	37	42%	0	0%	89
I alt	275	81%	60	18%	2	1%	337

* Heri ikke medtaget den del af kredsen, der tilfaldt Tyskland ved Genforeningen.

Ved Genforeningen var kommuneforsamlingerne ved at være fortid. Kun 18% af landkommunerne foretrak stadig kommuneforsamlingen, hvor alle stemmeberettigede mødte frem for at stemme. Det generelle billede dækker imidlertid over betydelige geografiske variationer. Mens der kun var to landkommuner i Sønderborg kreds, som foretrak en kommuneforsamling, havde 42% af landkommunerne i Tønder kreds denne form for kommunestyre. Forklaringen skal hovedsagelig findes i landkommunerne indbyggertal, som var væsentligt lavere i de tyndt befolkede områder i Tønder kreds end i den mere frugtbare Sønderborg kreds.

Kommuneforstanderen

I praksis betød landkommuneloven fra 1867 ingen væsentlige ændringer af de oprindelige grandestævner. De fortsatte mange steder under en ny titel, og de fleste steder var der formentlig mere tale om nye etiketter på de gamle institutioner. Overgangen blev næppe oplevet som særlig epokegørende af beboerne, med mindre de foretrak et kommuneråd frem for kommuneforsamlingen. Det blev til gengæld en nyhed i den kommunale institution, lederen af kommuneforsamlingen, kommuneforstanderen (Gemeindevorsteher), der fik tillagt en yderst vidtgående kompetence. Kommuneforstanderen kan derfor heller ikke på nogen måde sammenlignes med den danske sognerådsformand, idet hans kompetence og ansvar på væsentlige punkter var langt større.

Kommuneforstanderen var leder af kommuneforsamlingen, og i tilfælde af stemmelighed var hans stemme afgørende. Han kunne tilsidesætte kommuneforsamlingens afgørelser, hvis han fandt dem i strid med landkommunens interesser. I givet fald skulle sagen forelægges kredsagen. Han var daglig leder af landkommunens forvaltning. Som sådan opstillede han landkommunens budget og førte tilsyn med landkommunens kasse- og regnskabsvæsen. Det var endvidere ham, der opstillede mandtalslister og stod for inddrivelsen af skatter og afgifter.⁶⁰ Ved siden af sine kommunale opgaver havde han som amtsforstanderens underordnede den lokale politimyndighed og dermed ret og pligt til at opretholde ro og orden i landkommunen.⁶¹ Det var i kraft af denne funktion, at han førte melderegistre over til- og fraflyttere i landkommunen.⁶²

Kommuneforstanderen blev ganske vist valgt af kommuneforsamlingen, men han skulle efterfølgende godkendes af landråden. Efter kommuneloven fra 1892 skulle amtsforstanderen tillige høres inden landrådets godkendelse, ligesom kommuneforstanderen herefter skulle aflægge ed til landråden eller i dennes fravær til amtsforstanderen. Ville landråden ikke godkende den valgte kommuneforstander, kunne han efter 1892-loven i stedet indsætte en kommissarisk kommuneforstander. Et afslag skulle dog under alle omstændigheder godkendes af kredsudvalget.

Kommuneforstanderen havde med andre ord betydelige magtbeføjelser, og hans loyalitet over for de preussiske myndigheder

blev solidt sikret gennem godkendelsesprocessen. I praksis blev kommuneforstanderen de fleste steder den egentlige leder af landkommunen, en position der blev styrket af den ringe deltagelse i kommuneforsamlingerne. Valget af kommuneforstanderen blev i Nordslesvig derfor mange steder inddraget i den nationale kamp med det resultat, at landråden indsatte en kommissarisk, tysksindet kommuneforstander i mange kommuner.

Gods- og forstdistrikterne

Det var imidlertid ikke beboerne i alle landsbyer, der umiddelbart kunne deltage i det kommunale selvstyre og dets administration. En række landsbyer fik status som selvstændige forst- og godsdistrikter uden valgret og indflydelse for de få beboere. Heri var der intet nyt, idet godserne allerede inden 1864 dannede en særskilt administration. Her betød den nationale omkalfatring intet brud med fortiden. Det preussiske styre respekterede som helstaten godsernes privilegier, som havde ejendomsretslig karakter. Administrationen i disse kommuner blev alene udøvet af godsbesidderen eller godsinspektøren, der som godsforstander var øvrighed for godsdistriktet.⁶³ Til gengæld svarede beboerne i disse kommuner ikke kommuneskatter, idet godsbesidderen alene betalte de kommunale udgifter.

I forbindelse med udarbejdelsen af 1892-loven forsøgte man at ophæve godsdistrikterne og sammenlægge dem med de omliggende landkommuner, men planerne faldt efter modstand fra konservative kredse, og først i 1927 blev godsdistrikterne ophævet som selvstændige kommunale enheder i Tyskland.⁶⁴ For det preussiske kongedømme spillede de selvstændige godsdistrikter en ikke ubetydelig rolle. I hele provinsen Slesvig-Holsten var der således 360 godsdistrikter, men for det godsfattige Nordslesvigs vedkommende var deres antal relativt begrænset.⁶⁵

Tabel 4. Gods- og forstdistrikter i Nordslesvig i 1919.

kredse	godsdistrikter	forstdistrikter
Haderslev	Gram gods	Haderslev forstdistrikt I ⁶⁶
		Haderslev forstdistrikt II ⁶⁷
		Haderslev forstdistrikt III ⁶⁸
		Haderslev forstdistrikt IV
Aabenraa	Gråsten godsdistrikt ⁶⁹	Lyksborg forstdistrikt ⁷⁰
	Ladegård godsdistrikt	Aabenraa forstdistrikt
	Grøngrøft godsdistrikt	
Sønderborg	Sandbjerg godsdistrikt	Nordskov forstdistrikt
		Sønderskov forstdistrikt ⁷¹
Tønder	Hajstrupgård godsdistrikt	Draved forstdistrikt

Kommuneforbund

Landkommunerne var langt fra de eneste kommunale institutioner på landet. Foruden landkommunerne opererede den preussiske kommunallovgivning med en lang række såkaldte kommuneforbund (Zweckverbände), der som et fællesskab af flere kommuner sammen varetog enkelte formålsbestemte kommunale opgaver som bl.a. skole-, vej- og fattigvæsenet. 1867-loven var yderst fåmælt om disse forbund. Faktisk fastslog den kun, at den ikke ændrede de eksisterende kommuneforbund. For at det ikke skulle misforstås, slog den efterfølgende paragraf udtrykkeligt fast, at landkommunen udgjorde en selvstændig forvaltningsmæssig enhed. Dermed fastslog loven også, hvad der sjældent fremgår af den eksisterende forvaltningshistoriske litteratur, at mange kommuneforbund allerede var født inden 1864. Der var på dette punkt mere tale om kontinuitet frem for brud med den slesvigske lovgivning og praksis.

Var kommuneloven fra 1867 yderst fåmælt om kommuneforbundene, så blev tavsheden brudt med 1892-forordningen, og fra 1911 blev kommuneforbundene reguleret af kommuneforbundsloven (Zweckverbandsgesetz).⁷³ Lovens sigte var primært, at offentlige interesser ikke blev tilsidesat som følge af uoverensstemmelser mellem landkommunerne i forbindelse med oprettel-

se af kommuneforbund. De væsentligste ændringer forekom i reglerne om oprettelsen af kommuneforbund. Derimod fik loven ingen praktisk betydning for forbundenes daglige virke. Efter 1892-forordningen kunne landkommuner og godsdistrikter indgå forbund om enkelte kommunale opgaver. Kunne der ikke opnås enighed om oprettelsen af et kommuneforbund, havde kredsudvalget med parternes accept mulighed for at oprette et forbund med overpræsidentens godkendelse, såfremt det havde offentlig interesse. Retsforholdene omkring kommuneforbundet blev reguleret af en statut godkendt af kredsudvalget. Tilsvarende skulle forandringer i statuten eller evt. nedlæggelse af et forbund godkendes af kredsudvalget. Kunne de deltagende landkommuner ikke frivilligt nå til enighed om en ny statut, kunne den fastsættes af kredsudvalget.

Kommuneforbundet blev ledet af et forbundsudvalg (Verbandsausschuss) og en forstander (Verbandvorsteher). Forbundsudvalget var ifølge loven en eksklusiv forsamling bestående af kommuneforstanderne og deres stedfortrædere fra de deltagende kommuner. Landkommunerne kunne dog undtagelsesvis sende andre repræsentanter. Således var de formelle regler,

Tabel 5. Skolebestyrelsernes sammensætning i 1908.

erhverv	Haderslev		Aabenraa		Sønderborg		Tønder	
	antal	andel	antal	andel	antal	andel	antal	andel
kommuneforstandere	116	18%	20	8%	2	1%	84	21%
præster	0	0%	23	9%	24	14%	32	8%
lærere	103	16%	48	19%	27	15%	56	14%
landmænd	41	6%	26	10%	1	1%	63	16%
husmænd	249	38%	96	39%	84	48%	97	25%
andre	26	4%	28	11%	34	19%	43	11%
ukendt	127	19%	7	3%	4	2%	20	5%
i alt	662	100%	248	100%	176	100%	395	100%

men ser man på den faktiske sammensætning af forbundsudvalgene, så var sammensætningen langt bredere. Faktisk udgjorde kommuneforstanderne i de fleste nordslesvigske skoleforbund i 1908 et mindretal. Kun i Tønder kreds udgjorde kommuneforstanderne over 20% af bestyrelsesmedlemmerne. I stedet var skolebestyrelserne udpræget et forum for husmænd og i anden række for lærere, gårdmænd og andre, mens de for skoleområdet tidligere så betydningsfulde præster kun i mindre grad gjorde sig gældende i skolebestyrelserne. I betragtning af skoleområdets nationalpolitiske betydning er det umiddelbart bemærkelsesværdigt, at de overvejende tysksindede kommuneforstander og præster ikke mere effektivt satte sig på administrationen af skoleområdet.

Til at varetage det daglige arbejde valgte forbundsudvalget af sin midte en forstander og en stedfortræder i en periode på seks år. Stillingen var tydeligvis for betydningsfuld til, at hvem som helst kunne varetage den. Kommune-, gods- og amtsforstandere kunne uden yderligere foranstaltninger overtage hvervet. I alle andre tilfælde skulle valget af forstanderen efterfølgende godkendes af landråden, og som kommuneforstanderen skulle han aflægge ed til landråden. Kunne den valgte kandidat ikke godkendes, skulle der foretages nyvalg. Eventuelt afslag skulle dog under alle omstændigheder godkendes af kredsudvalget. Kunne landråden heller ikke denne gang godkende den valgte kandidat, kunne han med kredsudvalgets samtykke indsætte en kommissarisk forstander for kommuneforbundet. Denne ordning fortsatte, indtil der blev valgt en kandidat, som landråden kunne godkende.

Som det var tilfældet med den øvrige del af den landkommunale forvaltning, blev kommuneforbundene med 1892-forordningen underlagt kredsudvalgenes og landrådets tilsyn. Ligesom kommuneforstanderen var forstanderen for kommuneforbundet tillagt en yderst vidtgående kompetence, bl.a. kunne han ophæve beslutninger truffet af rådet for kommuneforbundet, hvis de var i modstrid med loven, eller rådet overskred sin kompetence.

I modsætning til forbundsudvalgene sikrede tilsynsmyndighederne sig, at posten som forbundsforstander blev besat med loyale embedsmænd. Præsterne besad således størsteparten af skoleforstanderembederne i de to overvejende dansksindede

Tabel 6. Skoleforstandere i Nordslesvig i 1908⁷⁴

kredse	kommune- forstandere		præster		andre		ukendt		i alt	
	antal	andel	antal	andel	antal	andel	antal	andel	antal	andel
Haderslev	16	15%	80	77%	5	5%	3	3%	104	42%
Aabenraa	21	39%	26	48%	5*	9%	2	4%	54	22%
Sønderborg	0	0%	26	87%	3	10%	1	3%	30	12%
Tønder**	32	56%	22	39%	3*	5%	0	0%	57	23%
i alt	69	28%	154	63%	16	7%	6	2%	245	100%

* heraf to amtsforstandere i Aabenraa kreds og en i Tønder kreds.

** heri kun medtaget den del af kredsen, som tilfaldt Danmark ved Genforeningen.

kredse Haderslev og Sønderborg. Her stode tilsynsmyndighederne tydeligvis ikke på kommuneforstanderne, som i flere tilfælde var dansksindede. I Tønder og Aabenraa kredse havde landråderne derimod i større grad mulighed for at gøre brug af de tysksindede kommuneforstandere. Med de tysksindede og loyale præster på de magtfulde skoleforstanderposter var skolebestyrelserne reduceret til organer uden reel indflydelse på skoleområdet. På den baggrund er det næppe urimeligt at tolke den store deltagelse af husmænd i skolebestyrelserne som et udtryk for, at de dansksindede gårdmænd ikke fandt, at arbejdet i bestyrelserne stod mål med indflydelsen, og i stedet overlod de indflydelsesfattige bestyrelsesposter til andre samfundsgrupper.

Fattigvæsenet

Trods de store lokale variationer i administrationen af fattigvæsenet i Slesvig, var det allerede i middelalderen organiseret inden for sognet. Kirkeordinansen fra 1542 fastslog således, at præsten sammen med to kirkeværger, de såkaldte »kirkesvorner« eller »jurater«, skulle varetage de fattiges tarv.⁷⁵ Administrativt fik reformerne i 1867 ingen større praktisk betydning. De fleste steder fortsatte fattigvæsenet med sognet som den administrative enhed, nu blot som preussiske kommuneforbund. Denne konti-

nuitet afspejler sig også arkivmæssigt, hvor fattigvæsenets arkivalier i en lang række tilfælde følger sig smukt til de ældre fattigsager i præstearkiverne.

I 1870 blev den eksisterende praksis kodificeret. Som udgangspunkt udgjorde hver landkommune herefter et »Ortsarmenverband«, men fattigvæsenet kunne endvidere varetages af »Gesamtarmenverbände« med deltagelse af flere land- og godskommuner. I de tilfælde, hvor der endnu ikke eksisterede fattigforbund, skulle disse oprettes.⁷⁶ På den baggrund kan det ikke overraske, at fattigvæsenet fra 1867 til 1920 var organiseret på sognebasis i 92 af Nordslesvigs 106 sogne. Kun i 8 tilfælde fulgte fattigforbundets grænser ikke sognegrænsen.

Tabel 7. Fattig-, vej- og andre kommuneforbund i Nordslesvig 1864-1919.⁷⁷

kredse	fattigforbund		vejforbund		skoleforbund		andre forbund	
	I*	II*	I	II	I	II	I	II
Haderslev	35	1	15	72	19	90	8	2
Aabenraa	17	4	2	4	1	56	3	2
Sønderborg	17	2	0	3	15	24	14	17
Tønder	23	1	6	6	8	48	34	14
i alt	92	8	23	85	43	218	59	35
total	100		108		261		94	

I = kommuneforbund omfattende hele sognet.

II = kommuneforbund omfattende en eller flere landkommuner.

Vejvæsenet

Vejnettet hørte utvivlsomt til det preussiske styres stedbørn. De preussiske myndigheders interesse samlede sig om »fremtidens« transportmiddel, jernbanen. Det er formentlig en af forklaringerne på, at der ikke skete væsentlige ændringer på vejområdet. Hovedlovgivningen på området var indtil Genforeningen den store vejforordning fra 1842, hvorefter vejnettet blev opdelt i tre klasser, henholdsvis hovedlandeveje, mindre landeveje og biveje.⁷⁸ Til at forestå vedligeholdelsen af bivejene opererede forordningen med vejkommuner bestående af »enhver landsby, bonde-

kommune eller anden ved markfællesskab forbunden kommune«. Loven tillod, som det allerede var tilfældet i 1842, at flere landsbyer, gårde og dele af jurisdiktioner slog sig sammen i et vejkommuneforbund. De enkelte vejkommuner indgik i vejdistrikter under ledelse af en i loven ikke nærmere specificeret distriktsøvrighed. De gamle vejkommuner fortsatte, som det var tilfældet med fattigvæsenet, efter 1864 som vejkommuner eller vejforbund. Da sognet hverken før eller efter 1864 var nævnt i vejlovgivningen, var kun 23 af de 108 vejkommuner organiseret på sognebasis.

I forhold til 1842-loven bød vejloven fra 1879 ikke på de store nyheder.⁷⁹ Der var hovedsagelig tale om en tilpasning af 1842-lovens bestemmelser til den preussiske forvaltningsstruktur. Vejdistrikterne skulle nedlægges, efterhånden som deres retslige forpligtigelser udløb. I stedet blev udgifterne til anlæggelse og vedligeholdelse af vejene fordelt, så provinsen betalte for hovedlandevejene og kredsene for de mindre landeveje. Kredsene forestod anlæggelsen af de mindre landeveje, ligesom de fastsatte en fordeling af vedligeholdelsesforpligtigelserne på de enkelte vejkommuner/vejforbund. Endelig betalte landkommunerne som vejforbund/vejkommuner udgifterne til etablering og vedligeholdelse af bivejene. Flere kommuner kunne i fællesskab oprette et vejforbund. I givet fald skulle der udarbejdes en statut for forvaltningen af vejforbundet. Denne skulle efterfølgende godkendes af kredsagen. Sammenlignet med 1842-forordningen blev vejloven fra 1879 aldrig nogen egentlig reform. Når det drejede sig om arten og kvaliteten af de forskellige vejtyper, var loven i bedste fald en rammelov. Vejforordningen fra 1842 levede derfor på mange måder uforandret videre, indtil indførelsen af den ikke meget yngre danske vejlovgivning ved Genforeningen endegyldigt afskaffede 1842-forordningen.⁸⁰

Skolevæsenet

Skolevæsenet udviklede sig væsentligt anderledes end fattigvæsenet. Indtil 1814 blev skolevæsenet administreret på sognebasis, men med skoleforordningen fra 1814 skete der en afgørende ændring af denne praksis.⁸¹ Landsbyskolerne blev indrettet som distriktsskoler. I de tilfælde, hvor landsbyen var for lille, kunne to eller flere landsbyer udgøre et skoledistrikt. For hvert skoledi-

strikt blev der efter skoleordningen valgt to skoleforstandere, godkendt af kirkevisitatorerne, som skulle sørge for tilsynet med og vedligeholdelsen af skolebygningen, inddrive skolebøder og, hvis disse ikke blev betalt, sikre, at skyldnerne blev straffet med fængsel. Endelig påhvilede det skoleforstanderne at udføre den moralske opgave at indskærpe forældrenes pligt til at sende deres børn i skole og »med Nidkærhed at befordre Børnenes Skoleflid«. ⁸² Med skoleforordningen fra 1814 blev skolevæsenets administrative forbindelse til sognet dermed kappet. Det er derfor en sandhed med modifikation, når det af bl.a. Jürgen Pachtens hævdes, at den vigtigste nyskabelse ved landkommuneforordningen i 1867 var dens brud med sognet som den administrative enhed. Forholdene var knap så entydige. ⁸³

I modsætning til hvad man kunne forvente ud fra den nationale konflikt, betød 1864 ingen ændring i folkeskolens administration. 1814-forordningen var fortsat gældende i Slesvig og Holsten indtil 1906. ⁸⁴ Skoledistrikter og skoleforbund ledet af skoleforstandere var stadig den forvaltningsmæssige enhed på landet. ⁸⁵ Dog skulle skoledistrikterne som hovedregel følge den politiske kommune, dvs. landkommunen. End ikke denne omstændighed var en preussisk opfindelse, men fulgte et ministerielt reskript fra 1860. ⁸⁶ Mange steder fortsatte de gamle skoledistrikter derfor med at fungere efter 1864. ⁸⁷ Det var bl.a. tilfældet i Løjt sogn, hvor de bestående kommunale institutioner efter 1864 fortsatte som hidtil. ⁸⁸ Kontinuiteten i skoleadministrationen er forklaringen på, at de preussiske skoleforbund overvejende bestod af én eller flere landkommuner, mens kun 43 skoleforbund var organiseret på sognebasis. ⁸⁹ Kravet om skolekommuner, der svarede til de politiske kommuner, betød dog, at 137 skoleforbund var sammenfaldende med kommunegrænsen.

Først med skoleloven fra 1906 blev de offentlige folkeskoler reguleret af en egentlig preussisk lovgivning. Herefter udgjorde hver landkommune tillige et skoleforbund (Schulverband). ⁹⁰ Man skal i den forbindelse være opmærksom på, at det tyske udtryk »Verband« udmærket kan dække over en skolekommune kun bestående af én landkommune. Flere landkommuner kunne indgå i et fælles skoleforbund, (Gesamtschulverband). Forvaltningen af et skoleforbund med kun én landkommune blev med skoleloven fra 1906 overladt til et skoleråd (Schulvorstand), der varetog skoleadministrationen og fungerede som bindeled mel-

lem skolen og forældrene.⁹¹ Rådet bestod foruden en af kredsskoleinspektøren udvalgt lærer af sognepræsten og kommuneforstanderen samt to til seks beboere i skoleforbundet. Endvidere havde skoleinspektøren ret til at deltage i møderne med taleret, hvis han ikke allerede sad i skolerådet. I de fælles skoleforbund var forvaltningen i overensstemmelse med kommuneloven fra 1892 overladt til skoleforbundsudvalget og forstanderen for skoleforbundet med den sidste som daglig leder. Skolerådet bestod i disse tilfælde foruden den af kredsskoleinspektøren udvalgte lærer og sognepræsten af mindst tre repræsentanter fra landkommunerne. Landkommunerne var repræsenteret i skolerådet af kommuneforstanderen, hans stedfortræder eller andre medlemmer af kommunerådet.

Skoleforstanderen havde som kommuneforstanderen i landkommunen betydelig magt og indflydelse på skoleforbundet. Han ledede skolerådet, og i tilfælde af stemmelighed var hans stemme afgørende. Dog havde han ikke stemmeret i sager vedrørende skolebudgettet, regnskabsaflæggelsen og bevillingen af de nødvendige midler til skolen. Han kunne afvise skolerådets beslutninger, såfremt disse overskred skolerådets kompetence, var lovstridige eller i modstrid med skoleforbundets interesser. Dokumenter, der forpligtigede skoleforbundet, skulle underskrives af skoleforstanderen. Han udførte skolerådets beslutninger, og endelig fordelte han udgifterne på skoleforbundets enkelte medlemmer. Et område var dog for vigtigt for staten til, at det alene kunne forvaltes af skolerådene og skoleforstanderne, nemlig ansættelsen af lærere og rektorer. Her traf skoletilsynet den endelige beslutning efter indstilling fra skolerådet.

Den preussiske stats magt og afmagt. Kontinuitet og pragmatik i den kommunale forvaltning

Med undtagelse af kommuneforstanderen var kommuneloven i 1867 på ingen måde revolutionerende endsige fornyende. Den var først og fremmest konservativ, pragmatisk og yderst forsigtig. Det preussiske styre havde i de første år efter 1864 brug for et positivt samarbejde frem for konflikter på det kommunale område, og det fik det. Denne linie i den preussiske lokaladministration får man allerede et indtryk af i forbindelse med opbygningen af den ny kommunalstruktur.

Her blev det overladt til herredsfogderne at rådføre sig med lokalbefolkningen og udarbejde forslag til de nye kommunegrænser. Forslaget skulle derpå sendes til godkendelse hos regeringen.⁹² Arbejdet med fastlæggelsen af de nye kommunegrænser, som først blev afsluttet i 1873, er ikke uden interesse. Der er ingen tvivl om, at der i den forbindelse blev taget vidtgående lokale hensyn ikke mindst i de tidligere kongerigske enklaver, hvor de nye kommunegrænser flere steder var sammenfaldende med sognegrænserne. Det var tilfældet med Hvidding, Rejsby, Randerup og Sdr. Skast sogne, mens Ballum, Visby, Daler, Hjørpsted, Højer landsogn, Roager, Spandet, Brøns, Mjolden, Rømø, Skærbæk og Vodder hver især blev opdelt i to eller tre kommuner. Af disse sogne blev landkommunerne i Ballum (1880), Visby (1876), Hjørpsted (1876), Roager (1876) og Spandet (1872) sogne senere sammenlagt til én kommune, mens der i Vodder sogn skete en reduktion i antallet af kommuner fra oprindeligt tre til to landkommuner. Det var imidlertid ikke det eneste sted, hvor der efter 1867 skete sammenlægninger af de små landkommuner til »sognekommuner«. I Ditmarsken blev 178 landsbyer således sammenlagt til 24 »sognekommuner«.⁹³

Oswald Hauser har i sin bog om opbygningen af den preussiske forvaltning i Slesvig og Holsten argumenteret for, at der i høj grad blev taget lokale hensyn under opbygningen, og taler i den forbindelse om den »differenzierte Einheitsstaat«.⁹⁴ Spørgsmålet er imidlertid, om han ikke gør en dyd af nødvendighed. Den preussiske stat kunne således ikke entydigt administrere uden om sognekommunerne i de kongerigske enklaver, som i modsætning til de øvrige sogne i Nordslesvig havde tradition for dansk, lokal selvforvaltning i sognets regi.⁹⁵

Det er formentlig i dette perspektiv, man skal se den ganske betydelige kontinuitet, som prægede administrationen af landkommunerne helt frem til slutningen af 1880'erne og begyndelsen af 90'erne, hvor der skete en betydelig opstramning og styrkelse af statens kontrol med det kommunale styre. Reelt skete der stort set intet med den eksisterende lokale administration af skole-, fattig- og vejvæsenet. Disse tre økonomisk største enkeltområder inden for kommunestyret fik i de første årtier efter 1867 lov til at fortsætte som selvstændige forvaltningsmæssige enheder. Det var dog ikke de eneste områder, hvor landkommunerne gik sammen for at løse større opgaver. Brandslukning og jorde-

moder var to andre områder, hvor mange landkommuner så en interesse i at løse opgaverne på tværs af landkommunegrænserne. Således var man i bl.a. Broager, Gram og Vilstrup sogne fælles om brandslukningen, mens man i f.eks. Asserballe, Broager og Kliplev havde et jordemoderforbund. I Kliplev sogn var landkommunerne tillige fælles om kødsynsmanden. Meget ofte var landkommunerne medlem af flere forbund inden for det samme sogn, hvilket bl.a. var tilfældet i Lysabild sogn, hvor der foruden et fælles fattigforbund fandtes et skoleforbund og et sprøjteforbund. Sognet blev dermed på en række områder den naturlige administrative enhed i kraft af disse forbund. Dermed kunne det heller ikke undgås, at de mindste landkommuner reelt blev tømt for indhold, som i stedet gled over i kommuneforbundenes regi, og landkommunerne blev en tom skal, der kun varetog mindre betydningsfulde opgaver.⁹⁶

Nationalpolitisk betød dette, at den dansksindede del af befolkningen i en lang overgangsperiode beholdt en ganske betydelig indflydelse på disse områder, som ikke blev reguleret af landkommuneforordningen fra 1867. Heri ligger formentlig også forklaringen på, at en langt større del af lærerne i Nordslesvig aflagde ed, end det var tilfældet med præsterne. Præsterne havde i 1864 udsigt til en tysk biskop, mens lærerne kunne læne sig op ad en dansk domineret skolebestyrelse. At den kommunale »nyordning« i 1867 heller ikke i samtiden blev opfattet som et brud, understreges af de utallige tilfælde, hvor forhandlingsprotokollen er påbegyndt som en grandeprotokol og afsluttet som landkommunens forhandlingsprotokol. Grandelaget og oldermændene fortsatte i den første tid efter 1867 mange steder, nu som kommuneforsamling og kommuneforstander. Fra slutningen af 1880'erne blæste der imidlertid nye vinde. Hele lokaladministration i Slesvig-Holsten fra provinsen over kredsene til landkommunerne blev kraftigt strammet op og underlagt en langt højere grad af regelstyring. Statens kontrol blev på alle niveauer styrket, og til trods for afskaffelsen af godsejernes virilstemme blev de største jordbesidderes indflydelse betydeligt styrket til fordel for den tyske side i nationalitetskampen.

Et godt eksempel på denne udvikling finder vi ved at se på brugen af dansk som forvaltningssprog i Nordslesvig. I Aabenraa kreds var Apenrader Kreisblatt dobbeltsproget, indtil tysk i 1876 blev officielt forvaltningssprog.⁹⁷ Kort tid efter lovens frem-

Haderslebener Kreisblatt.

44. Stkkt.

Hadersleben, den 5. November 1879.

9. Jahrg.

Erkheint jeden Mittwoch. Halbjährlicher Abonnementspreis 1 M. 62 Pf. ercl. Postprovision.
Inserionsgebühr 30 Pf. die einfache Petit-Zeile ober deren Raum.

(188.)

Bekanntmachung

betr. die Revision der Rechnungen der Armenverbände.

Es ist zu meiner Kunde gekommen, daß in einem Gesamt-Armenverbände die Rechnungen während 6 Jahre nicht revidirt worden sind.

Für Vermeidung derartiger Anordnungen in anderen Armenverbänden, mache ich, zugleich im Interesse aller Derjenigen, welche Beiträge zu den oftmals recht bedeutenden Armenlasten zu zahlen haben, darauf aufmerksam, daß in den Gesamt-Armenverbänden nach dem Statut die Vertretung verpflichtet ist, die Rechnung abzuwehmen und den Rechnungsführer zu entlassen. Und zwar hat dies alljährlich halb nach Ende des Rechnungsjahres, sobald die Rechnung abgeschlossen ist, zu geschehen, bergestalt, daß die Rechnung durch zwei Mitglieder der Vertretung revidirt und dann von der ganzen Vertretung begirt wird. Unterbleibt die Revision obr: wird dieelue ungebührlich verzögert, so verdient solches nicht allein eine ernste Müge, sondern die Mitglieder der Vertretung machen sich auch persönlich verantwortlich eventl. haftbar für diejenigen Ausfälle, welche durch ihre Säumigkeit entstanden sind.

In den Lokal-Armenverbänden d. h. solchen, welche nur aus Einer Gemeinde bestehen, bildet die Armenrechnung einen Theil der Gemeinberechnung. Dort ist also die Revision und Deffision in der Weise vorzunehmen, wie solches durch mein Rundschreiben vom 26 Juli 1878 — sfr. Kreisblatt pro 1876 Nr 161 — für die eigentlichen Gemeinberechnungen angeordnet ist.

Um Gemüßheit darüber zu erlangen, daß die Bestimmungen über die Revision und Deffision der Rechnungen in allen Armenverbänden beachtet werden, verfüge ich, daß die Hochsigen den Vertretungen in den Gesamt-Armenverbänden resp. die Gemeinbevorsteher in den Lokalar-menverbänden zum 1 Januar 1880 bei der vorgelegten Harbesoogtei Anzeige darüber zu beschaffen haben, daß alle abgelösten Armen-Rechnungen bis zum laufenden Rechnungsjahre, also die Rechnung pro 1878/9 miteinbefßt, ordnungsmäßig revidirt und begirt sind.

Der Inhalt dieser Anzeigen ist von jeder Harbesoogtei für ihren Bezirk in eine Nachweisung zusammenzustellen und zum 15 Januar P. N. hierher vorzulegen.—

Hadersleben, den 4. November 1879.

Der Königliche Landrath.

(Uebersetzung.)

Bekendtgjærelse

angaende Revision af Fattigcommunerens Regnskaber.

Det er kommet til min Kundskab at i en enkelt Fællesfattigcommune Regnskaberne ikke ere bleve reviderede i 6 Aar. —

Til Forebyggelse af betydelige Uordener i andre Fattigcommuner og tillige i Alle deres Interesse, som have at bidrage til de ofte ret betydelige Fattigbyrder, gjøres herved opmærksom paa, at Repræsentationen i Fællesfattigcommunerne i Medfør af Statutet er forpligtet til, at revidere Regnskabet samt meddele Regnskabsføreren Decharge. Det bemærkes, at dette har at see høert Aar snart efter Regnskabsaarets Slutning, saa snart Regnskabet er blevet afluttet, paa den Maade, at Regnskabet revideres af 2 af Repræsentationens Medlemmer og derefter decideres af hele Repræsentationen. Unblades Revisionen eller forhales samme utilbørlig, saa forlignes saadant ikke blot ulovlig Dabel, men Repræsentationens Medlemmer gjøre sig tillige personlig ansvarlige resp. erstatningspligtige for de Tab som ere oplaede ved deres Forsømmelighed.

I Lokalfattigcommunerne d. v. s. saadanne, som kun bestaa af een Commune, udgjør Fattigregnskabet en Deel af Communeregnskabet. Der bliver altsaa Revisionen og Decissionen at foretage saaledes, som det ved mit Circulaire af 25 Juli 1876 — sfr. Kreisblattet pro 1876 Nr. 161 — er blevet anordnet for de egentlige Communeregnskabers Vedkommende.

För at erholde Visshed om, at Bestemmelserne om Regnskaberens Revision og Decission iagttages i alle Fattigcommuner, anordner jeg, at Formændene for Fællesfattigcommunerens Repræ-

Det preussiske styres etablering og forvaltning af kommunestyret var indtil 1880'erne på mange måder pragmatisk. Således også på det ømtålelige sprogområde, hvilket klart illustreres af denne side fra Haderslebener Kreisblatt fra 5. november 1879 med en bekendtgørelse om revision af fattigkommunernes regnskaber, skrevet på tysk og med dansk oversættelse.

komst meddelte Apenrader Kreisblatt, at sproget i bladet fra og med 1. oktober 1876 var tysk. Tilsvarende finder man den sidste dobbeltsprogede meddelelse i Sonderburg Kreisblatt den 12. oktober 1876. Anderledes gik det med Haderslebener og Tonderner Kreisblatt. I Haderslev kreds var sprogproblemerne mest påtrængende. Loven gav enkelte kredse og dele af kredse mulighed for at dispensere for sprogkravet i en overgangsperiode på højst tyve år. Landråden i Haderslev kreds kunne derfor i en dobbeltsproget bekendtgørelse i Haderslebener Kreisblatt meddele, at ikke tysksprogede embedsmænd i kredsens landkommuner kunne vælge at skrive deres officielle indberetninger, erklæringer m.v. på dansk.⁹⁸ Tilladelsen var gældende i en femårig periode. Men da den skulle fornyes i oktober 1881, blev den indskrænket til mundtlig anvendelse af dansk sprog ved forhandlinger i Haderslev kreds dag. Endvidere fik herredsrådene i Sønderborg og Aabenraa kredse samt Løgumkloster og Visby herredsfogderier lov til at anvende mundtlig dansk ved forhandlinger og skriftlig dansk i forhandlingsprotokollerne. Tilladelsen var i tråd med bekendtgørelsens ånd naturligvis kun forfattet på tysk. Endelig fik skoleforstanderne, landkommunerne og de små kommuneforbund på landet i Haderslev, Sønderborg og Aabenraa kredse samt Løgumkloster og Visby herredsfogderier tilladelse til at anvende skriftlig dansk i forhandlingsprotokollerne.⁹⁹

Til trods for 1876-forordningen om forvaltnings sproget vedblev Haderslebener Kreisblatt at anvende dansk, men nu kun som »oversættelser« ved referater fra kredsudvalgets møder samt af de vigtigste meddelelser og bekendtgørelser. Oversættelserne blev stadig sjældnere for helt at forsvinde i begyndelsen af 1887. I betragtning af de sproglige og nationale forhold i Tønder kreds kunne man forvente en anderledes konsekvent tysk linie i redigeringen af Tonderner Kreisblatt, men dette er ikke tilfældet. Tonderner Kreisblatt fulgte stort set linien i Haderslev kreds. Med 1876-loven gik bladet over til »oversættelser«, der langsomt forsvandt for helt at ophøre i oktober-november måned 1888.¹⁰⁰

Hvordan så det så ud i landkommunerne og kommuneforbundene? Blev 1876-lovens bestemmelser fulgt op og i hvilken udstrækning? Den mundtlige anvendelse af dansk er vi naturligvis afskåret fra at undersøge. Derimod giver kommunernes forhandlingsprotokoller et godt billede af lovens gennemslagskraft. For at belyse dette er samtlige forhandlingsprotokoller fra landkom-

munerne og kommuneforbundene, der befinder sig på Landsarkivet i Aabenraa, gennemgået med henblik på at fastslå tidspunktet for det første kommunemøde, hvor referatet blev ført på tysk. Da vi undersøger lovens gennemslagskraft og ikke forholdet mellem dansk og tysk i de enkelte landkommuner, har de rent tysksprogede forhandlingsprotokoller i de overvejende tysk-sindede landkommuner ingen større interesse i denne forbindelse.

Resultatet af undersøgelsen er angivet i tabel otte, hvor antallet af kommuner, som hvert år gik over til tysk sprog i forhandlingsprotokollerne, er opført for hver kreds. Søjle et i hver kolonne angiver det absolutte antal kommuner, mens det i kolonne to anføres, hvor mange procent af de undersøgte protokoller, der er ført på tysk.

Tabel 8. Tidspunktet for første indførelse af tysk i landkommunernes og kommuneforbundenes forhandlingsprotokoller.

	Haderslev		Aabenraa		Sønderborg		Tønder		i alt	
	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
1864	0	0%	0	0%	0	0%	1	3%	1	1%
1865	0	0%	1	2%	0	0%	0	3%	1	1%
.....										
1871	0	0%	0	2%	0	0%	1	6%	1	2%
.....										
1874	0	0%	0	2%	0	0%	1	9%	1	3%
1875	0	0%	0	2%	0	0%	0	9%	0	3%
1876	1	3%	1	4%	0	0%	1	12%	3	5%
1877	1	6%	0	4%	0	0%	0	12%	1	6%
1878	1	10%	1	6%	0	0%	0	12%	2	7%
1879	0	10%	3	13%	0	0%	0	12%	3	10%
1880	0	10%	0	13%	0	0%	0	12%	0	10%
1881	1	13%	0	13%	0	0%	0	12%	1	10%
1882	0	13%	0	13%	0	0%	0	12%	0	10%
1883	0	13%	0	13%	3	14%	0	12%	3	13%
1884	1	16%	0	13%	2	24%	0	12%	3	15%
1885	1	19%	3	19%	0	24%	1	15%	5	19%

	Haderslev		Aabenraa		Sønderborg		Tønder		i alt	
	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
1886	0	19%	1	21%	0	24%	0	15%	1	19%
1887	1	23%	0	21%	0	24%	5	29%	6	24%
1888	9	52%	1	23%	0	24%	0	29%	10	31%
1889	8	77%	1	25%	0	24%	2	35%	11	40%
1890	0	77%	1	27%	0	24%	0	35%	1	40%
1891	2	84%	2	31%	0	24%	1	38%	5	44%
1892	3	94%	0	31%	0	24%	0	38%	3	46%
1893	0	94%	5	42%	2	33%	1	41%	8	52%
1894	0	94%	7	56%	1	38%	2	47%	10	60%
1895	0	94%	6	69%	0	38%	0	47%	6	64%
1896	0	94%	6	81%	1	43%	2	53%	9	71%
1897	0	94%	3	88%	1	48%	3	62%	7	76%
1898	0	94%	2	92%	0	48%	0	62%	2	78%
1899	0	94%	0	92%	0	48%	0	62%	0	78%
1900	0	94%	1	94%	0	48%	3	71%	4	81%
1901	0	94%	2	98%	1	52%	2	76%	5	84%
.....										
1903	0	94%	0	98%	2	62%	1	79%	3	87%
1904	0	94%	1	100%	0	62%	1	82%	2	88%
1905	0	94%	0	100%	0	62%	0	82%	0	88%
1906	0	94%	0	100%	0	62%	1	85%	1	89%
1907	0	94%	0	100%	1	67%	0	85%	1	90%
1908	0	94%	0	100%	1	71%	0	85%	1	90%
1909	1	97%	0	100%	0	71%	1	88%	2	92%
.....										
1917	0	97%	0	100%	0	71%	1	91%	1	93%
1918	0	97%	0	100%	0	71%	1	94%	1	93%
1919	0	97%	0	100%	1	76%	1	97%	2	95%
1867-1920*	1	100%	0	100%	5	100%	1	100%	7	100%
i alt	31		48		21		34		134	

I = Antal af landkommuner og kommuneforbund, der begyndte at anvende tysk i forhandlingsprotokollerne det pågældende år.

II = Den akkumulerede procent af det samlede antal landkommuner og kommuneforbund med tysk forhandlingsprotokol.

* ført på dansk i hele perioden fra 1867 til 1920.

De inddragede forhandlingsprotokoller fordeler sig med 31 fra Haderslev kreds, 48 fra Aabenraa kreds, 21 fra Sønderborg kreds og endelig 34 fra Tønder kreds. Set i forhold til antallet af landkommuner i de enkelte kredse repræsenterer disse 24.2% af landkommunerne i Haderslev kreds, 59.3% i Aabenraa kreds, 33.3% i Sønderborg kreds og 31.8% i Tønder kreds. Spredningen er ikke overraskende, men afspejler afleveringssituationen, hvor afleveringerne af arkivalier fra de preussiske landkommuner aftager med afstanden fra Landsarkivet i Aabenraa.¹⁰¹ For Tønder kreds' vedkommende skal det endvidere bemærkes, at arkivalierne helt overvejende stammer fra de udpræget dansksindede landkommuner i kredsen, ikke mindst de kongerigske enklaver, mens materialet fra de overvejende tysksindede landkommuner er markant lavere.

Resultatet er overraskende, men entydigt. Ser vi på Nordslesvig som helhed, så skal vi helt frem til 1893, før mere end halvdel af de undersøgte forhandlingsprotokoller blev ført på tysk. Kun 5-6% af kommunerne gik over til tysk administrationsprog inden 1876-forordningen. Det var naturligvis de overvejende tysksindede landkommuner i Tønder kreds, som hurtigt fulgte de nye vinde. Man kan således ikke fortænke det tyske mindretal i Gråsten i at benytte begivenhederne i 1864 til at føre forhandlingsprotokollen på tysk i stedet for dansk.

I den anden ende finder vi syv kommuner, hvor forhandlingsprotokollen blev ført på dansk helt frem til Genforeningen! Resultatet er så bemærkelsesværdigt, at de pågældende kommuner bør nævnes: Åstrup fattiggård i Haderslev kreds samt Egen sogns fattigforbund, Lysabild jordemoderforbund, Lysabild fælles fattigforbund, Tandslet slukningsforbund og Tandslet sogns fattigforbund, alle beliggende på Als i Sønderborg kreds. I Tønder kreds gjaldt det Ballum sogns fattigforbund. Reelt var der tale om fire dansksindede sognes modstand mod det tyske sprog. I alle syv tilfælde var der tale om kommuneforbund, hvilket understøtter antagelsen om, at lokalbefolkningen i forhold til staten havde større kontrol over kommuneforbundene end over landkommunerne. Alligevel kan det overraske, at kommunernes bestyrelser formåede så konsekvent at føre forhandlingsprotokollerne på dansk.

De syv kommuner er som de syv forhandlingsprotokoller, der allerede blev ført på tysk inden 1876-forordningen, ekstremer.

Hovedparten, dvs. 87.4% af de undersøgte kommuner, gik over til tysk i tidsrummet fra 1877 til 1909. Umiddelbart skulle man forvente, at indførelsen af tysk administrationssprog førte til en mere massiv overgang til tysksprogede forhandlingsprotokoller, end det tydeligvis var tilfældet. Fra 1877 til 1886 blev sproget kun i 20 forhandlingsprotokoller ændret til tysk. Det svarer til knap 15% af de undersøgte forhandlingsprotokoller. Udviklingen kan næppe betegnes som en succes for den preussiske stats fortyskningspolitik på dette område i perioden. Det er formentlig forklaringen på, at landkommunernes embedsmænd i størsteparten af Nordslesvig i 1881 fik tilladelse til at bruge dansk sprog i administrationen. Hovedparten af de nordslesvigske landkommuners embedsmænd evnede ikke eller ønskede ikke at anvende tysk i administrationen. Det har formentlig også spillet en rolle, at dele af den tysksindede befolkningsgruppe også havde vanskeligheder med det tyske sprog. Trods statens intentioner kunne den ikke overskride den sproglige barriere og den stille, nationale modstand i kommunerne. Kongens nådigste tilladelse må derfor betragtes som en kodificering af den eksisterende praksis.

Først fra 1887 kom der atter grøde i sprogsagen, og nu gik det stærkt. Parallelt med de nye kreds- og provinsforordninger og indførelsen af amtsforstanderembederne blev henholdsvis ti og elleve forhandlingsprotokoller ændret til tysk alene i årene 1888 og 1889. Efter et par stille år gik det i årene efter 1892-kommuneforordningen på ny stærkt. I perioden fra 1893 til 1897 blev dansk erstattet med tysk i 40 forhandlingsprotokoller. Det svarer til 29.9% af samtlige forhandlingsprotokoller. Derefter klinger udviklingen af til trods for overpræsident von Köllers politik over for det danske mindretal. Sproget blev tilsyneladende kun modstræbende ændret i den resterende fjerdedel af forhandlingsprotokollerne. Man kan dog undre sig over, at to landkommuner endnu efter det tyske sammenbrud i oktober 1918 var nødsaget til at ændre sproget i forhandlingsprotokollen. Fra den 16. januar 1919 førte Døstrup landkommune således sin forhandlingsprotokol på tysk, mens Skovby landkommune i Sønderborg kreds fra den 14. april 1919 ændrede sproget til tysk. Det vidner om et betydeligt pres fra tilsynsmyndighederne, amtsforstanderen, landråden og kredsudvalget.

Den generelle udvikling dækker imidlertid over betydelige

geografiske variationer som følge af den nationale stilling i de enkelte kredse. I Haderslev kreds blev halvdelen af de undersøgte forhandlingsprotokoller allerede ført på tysk i 1888. I 1892 var der kun to af protokollerne, som blev ført på dansk. Forløbet er bemærkelsesværdigt i den overvejende danske kreds, som indtil 1888 havde dispensation fra sprogkravet. Paradoksalt nok skal forklaringen formentlig netop findes i den omstændighed, at kredsen var altovervejende dansksindet. Fra 1. oktober 1889 blev herredsfogderierne afløst af de geografisk mindre amtsforstanderskaber ledet af en »folkevalgt« amtsforstander. I Haderslev kreds kneb det imidlertid med at finde egnede – læs tysksindede – kandidater til embederne blandt lokalbefolkningen. Haderslev kreds dag besluttede derfor i 1889 ikke foreløbig at opstille nogen kandidater til embederne, men i stedet lade overpræsidenten besætte samtlige embeder med kommissariske amtsforstandere. Derved sikrede de tyske myndigheder i Haderslev kreds, at kun tysksindede og loyale personer blev amtsforstandere.¹⁰²

Konsekvenserne var følelige. Mens herredsfogderne i Haderslev kreds i tiden op til 1889 alle var født i Nordslesvig og danskkyndige, var de første kommissariske amtsforstandere alle tidligere politiembedsmænd, hovedparten herredsfogder eller hollandske sognefogder, der ikke havde de nødvendige dansk kundskaber. Landråden i Haderslev kreds, Arthur Schreiber, var derfor i 1888 og 1889 nødsaget til at gennemtvinge tysk administrationssprog for at muliggøre amtsforstandernes arbejde efter 1. oktober 1889.¹⁰³ Det er formentlig forklaringen på, at tilladelsen til at anvende dansk administrationssprog i landkommunerne ikke blev fornyet i 1888.

Sammenlignet med situationen i Haderslev kreds forløb overgangen til tysk sprog væsentlig anderledes i de øvrige kredse, formentlig fordi man umiddelbart ikke havde samme problemer med at besætte amtsforstanderembederne. Først efter landkommuneforordningen i 1892, hvor statens kontrol med kommuneforstanderen blev skærpet, oplevede de øvrige nordslesvigske kredse en lignende udvikling. I 1894 blev lidt over halvdelen af de undersøgte forhandlingsprotokoller fra Aabenraa kreds ført på tysk. I 1896 var det samme tilfældet i Tønder kreds, mens andelen i Sønderborg kreds først i 1901 sneg sig op på 52.2%. Det spiller dog en rolle, at landsarkivet i Aabenraa stort set kun har

modtaget forhandlingsprotokoller fra de hovedsagelig danske kommuner.

I Aabenraa kreds fulgte enkelte sprogskift i årene efter 1876-forordningen. Derpå var der intet skifte før 1885, hvorefter landkommunerne én efter én gradvist gik over til tysk. Næste vendepunkt indtraf i 1893, hvor der var en kraftig vækst, som muligvis kan tilskrives en aktiv indsats fra landråd Joachim v. Bonins side. Ingen af de tre andre kredse oplevede en tilsvarende stigning. Fra 1897 foregik overgangen til tysk sprog langsomt for endelig at fuldbyrdes i 1904. I Sønderborg kreds gik fem kommuner over til tysk i årene 1883-84, uden at der kan gives nogen entydig forklaring. I to af tilfældene kan det tyde på en ihærdig indsats fra herredsfogden. Det drejer sig om Asserballe og Asserballeskov landkommuner, begge i Asserballe amtsdistrikt. Derpå gik der knap ti år, før de næste kommuner i Sønderborg kreds i 1893 udskiftede dansk med tysk. Som følge af det lave antal undersøgte forhandlingsprotokoller fra kredsen er det desværre ikke muligt at udlede noget entydigt om forløbet efter 1893.

For Tønder kreds bemærker man det tilsyneladende paradoks, at ikke en eneste forhandlingsprotokol skiftede fra dansk til tysk i perioden 1877 til 1884. Et forhold som nok må tilskrives afleveringssituationen. Derpå skete overgangen gradvist med i gennemsnit en kommune om året indtil 1919. Man må derfor gå ud fra, at sprogskiftet i de fleste tilfælde skete, når tilsynsmyndighederne tilfældigt erfarede den sproglige uregelmæssighed. Kun i et enkelt år var der en pukkel, nemlig i 1887, hvor der optræder fem tilfælde. Det drejede sig om Abild sogns fælles fattigforbund, Abild landkommune, Vennemose landkommune, Burkal sogns fælles fattigforbund og Hjerpsted landkommune. Her har landråd G. J. F. Hansen formodentlig specielt fokuseret på Abild sogn, siden de tre førstnævnte kommuner alle lå i dette sogn.

På baggrund af ovenstående må det konstateres, at de tyske statslige myndigheder indtil slutningen af 1880'erne generelt var yderst pragmatiske i deres indstilling over for landkommunernes brug af dansk. Bortset fra de specielle forhold i Haderslev kreds synes sprogskiftet overvejende at være sket, når de tyske myndigheder konstaterede »uregelmæssigheder« i kommunernes protokolførelse. I det dansktalende Ensted sogn så landråden, tvunget af omstændighederne, gennem fingre med kommuneforstandernes danske sindelag og manglende tyskkundska-

ber.¹⁰⁴ I samme forbindelse skal det bemærkes, at anvendelsen af dansk ikke var begrænset til landkommunernes forhandlingsprotokoller. Da kommuneforstanderen i Juvre og Kongsmark landkommuner på Rømø indberettede resultatet af kommunerådvalget i 1893, skete det ligeledes på dansk.¹⁰⁵

At de preussiske myndigheder i de første år efter 1867 kun vanskeligt kunne administrere imod de eksisterende kommunale institutioner, er sogneforstanderskabet i Visby et godt eksempel på. Som et af enklavesognene fik Visby sogn ifølge dansk lovgivning et sogneforstanderskab i 1841. Det er i anden forbindelse påvist, hvorledes sogneforstanderskabet tilsyneladende uanfægtet fortsatte, efter at de preussiske myndigheder i 1867 opsplittede sognet i tre landkommuner. Ni år senere blev de tre landkommuner, der aldrig kom til at fungere, sammenlagt til én landkommune omfattende hele sognet. I realiteten godkendte myndighederne med denne sammenlægning det gamle sogneforstanderskabs virkelige forvaltning af Visby sogn.¹⁰⁶ Som en krølle på historien kan det tilføjes, at kommunerådet i Visby sogn fortsatte med at administrere kommunevalgene efter de danske valgeregler indtil Genforeningen.¹⁰⁷

Sådan kunne landkommunerne administreres, når de danske faner ellers ikke blev hævet alt for højt, men det var et lempeligt tilsyn tvunget af situationens omstændigheder. Derimod blev der skredet ind, når det danske sprog forhindrede myndighederne i at realisere andre højt prioriterede målsætninger, som situationen omkring indførelsen af amtsforstanderskaber i Haderslev kreds dokumenterer. I slutningen af 1880'erne var det slut med denne repressive tolerance. Lovgivningen om forvaltningen af provinsen, kredsene og landkommunerne blev kraftigt strammet op, så staten fik langt mere effektivt tilsyn og større mulighed for at gribe ind, hvis den fandt sine »interesser« truet.

Revolutionen og martsvalget 1919

Landkommuneforordningen fra 1892 var i Nordslesvig gældende indtil Genforeningen, mens den i Slesvig-Holsten først blev erstattet af en ny lovgivning i 1933. Tysklands sammenbrud i oktober 1918 og revolutionen blev i den forbindelse kun en kort, men kaotisk parentes. Forløbet er velkendt og skal ikke gøres til genstand for en nærmere undersøgelse. Efter at marinesoldater-

Det gik hårdt til, da revolutionen brød ud i Kiel den 4. november 1918, og i løbet af få dage bredte den sig til resten af Tyskland, som blev udråbt til republik den 9. november samme år. I Berlin kunne H. P. Hanssen på første hånd følge begivenhedernes gang, som han meget malende har beskrevet i sine dagbøger »Fra krigstiden«. I Nordslesvig forløb begivenhederne mere roligt for ikke at sige fredeligt i forhold til resten af Tyskland. Revolutionen og oprettelsen af arbejder- og soldaterråd skete først i byerne og siden på landet. Revolutionen i Nordslesvig var dog en politisk begivenhed, der ikke kom til at ændre det administrative system, som forblev intakt, til Genforeningen var en kendsgerning. På billedet ses forretningsudvalget for arbejder- og soldaterrådet i Sønderborg med byens socialdemokratiske arbejderleder i overgangstiden, murer Richard Hempel, på nederste række yderst til venstre. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

ne i Kiel den 4. november 1918 om morgenen havde dannet et soldaterråd og hejst den røde fane over slagskibene, bredte oprøret sig i de følgende dage til den øvrige del af det tyske rige. Forløbet i Nordslesvig var som i den øvrige del af Tyskland. Først gjorde soldaterne i garnisonsbyerne Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder oprør med nedsættelse af et soldaterråd og hejsning af den røde fane. Herefter bredte oprøret sig til andre større bysamfund, hvor der blev oprettet arbejder- og soldaterråd.¹⁰⁸ På landet blev der i slutningen af 1918 dannet arbejder- og

bonderåd i hver landkommune og i januar 1919 også kredsbonderåd.

Afgørende i denne sammenhæng var det, at revolten forblev en politisk begivenhed, der ikke afgørende berørte det administrative system. Det forblev på trods af de dramatiske begivenheder og oprettelsen af arbejder- og soldaterrådene stort set intakt. Som følge af den labile politiske situation, revolutionens ad hoc karakter og ikke mindst den katastrofale levnedsmiddelsituation var der hverken tid til eller muligheder for grundlæggende ændringer i forvaltningsapparatet.¹⁰⁹ Når forvaltningsapparatet ikke kunne tilpasses den øjeblikkelige situation, måtte »politikerne« tilpasse sig embedsværket, og det skete hurtigt! I november og december 1918 blev rådernes kompetence fastlagt i en række regeringsbekendtgørelser, der i praksis reducerede rådernes indflydelse til en kontrol af embedsmændenes skrivelser. Indgreb i den eksisterende finansforvaltning og retsplejen var de afskåret fra, ligesom de ikke måtte gennemføre administrative forholdsregler, der stred imod de gældende regler eller forstyrrede forvaltningen.¹¹⁰ Bekendtgørelserne virkede konserverende i en revolutionær tid, så administrationen og embedsværket overlevede stort set uforandret i de turbulente år. Embedsværket og de folkevalgte politikere koblede i løbet af 1919 rådene af, med eller mod rådernes ønske, så lokaladministrationen ved indgangen til 1920 fungerede uden kontrol.

Selv om rådene på denne måde blev sat ud af kraft, så stod det tidligt klart, at den nye socialdemokratiske regering ikke kunne leve med de eksisterende konservative valgregler, der målbevidst udelukkede store dele af befolkningen fra at deltage i det politiske liv. Samtidig fordrede en reel magtovertagelse af hele administrationen, at man udskiftede de politiske ledere i de styrende organer. Regeringen i Berlin valgte derfor i november 1918 at udskyde samtlige valg, indtil der var fastsat nye valgregler.¹¹¹

Herefter gik det stærkt. Den 21. december 1918 udskrev regeringen valg til landdagen den 26. januar 1919. Med udskrivningen af valget fulgte de nye afstemningsregler, hvorefter alle tyske mænd og kvinder, der var fyldt 20 år, havde én stemme, der talte lige uanset skattepligtig indkomst.¹¹² Den 24. januar 1919 fulgte valgreglerne til land- og bykommunerne. Herefter fik alle tyske statsborgere, mænd såvel som kvinder, der var fyldt 20 år og i besiddelse af borgerlige rettigheder, stemmeret til kommunerå-

det. Samtidig med dette blev de bestående kommuneråd opløst, og nyvalg udskrevet til den 2. marts 1919. Karakteristisk nok forblev den øvrige del af kommuneforordningen i kraft.¹¹³

Valget til kredsdagen blev sammen med ændringer i kredsforordningen udskrevet den 18. februar 1919.¹¹⁴ Herefter skulle der foretages valg til kredsdagen den 4. maj 1919, idet de eksisterende kreds dage samtidig blev opløst. Land og by valgte hver sine medlemmer af kreds dagen, så antallet af delegerede fra byerne blev fastsat ud fra forholdet mellem befolkningstallet i henholdsvis byerne og landet. Landkommunerne stillede med de resterende antal delegerede i kreds dagen. I de kredse, hvor der ikke fandtes byer, stillede landkommunerne med samtlige delegerede. Valget til kreds dagen var indirekte, idet de delegerede blev valgt af byråd og kommuneråd. Efter valget skulle kreds dagens medlemmer indkaldes til møde for at vælge et kredsudvalg og en kreds kommission. Landråden skulle udpeges af statsministeriet, men kreds dagen kunne foreslå en kandidat.

De ovenstående valg regler havde med ét slag fundamentalt demokratiseret valgretten og dermed sammensætningen af de kommunale råd, men statens lokale repræsentanter, kommuneforstanderne, fungerede stadig efter de eksisterende regler. Dette problem blev i juli 1919 reguleret ved lov.¹¹⁵ Herefter skulle samtlige kommuneforstandere fratræde deres stillinger den 31. august samme år. Inden dette tidspunkt skulle kommunerådene vælge en ny kommuneforstander, og i modsætning til tidligere skulle han ikke efterfølgende aflægge ed til landråden. I stedet blev medlemmerne af kommunerådene på ægte »revolutionær« vis »durch Handschlag zur gewissenhaften Erfüllung ihrer Obliegenheiten verpflichtet«.¹¹⁶

Med indførelsen af almindelig valgret til by- og kommunerådene for alle, der var fyldt 20 år, fik den danske befolkningsgruppe for første gang efter 1888 reel mulighed for at opnå flertal og indflydelse i de kommunale råd, og den mulighed benyttede den danske befolkningsgruppe sig af. Mens Vælgerforeningen for Nordslesvig frarådede de danske vælgere at deltage i valgene til den tyske nationalforsamling og landdagen, opfordrede den stærkt vælgerne til at slutte op om kommunevalgene.¹¹⁷ Desværre foreligger der endnu ingen undersøgelse af stemmeafgivningen i de enkelte landkommuner ved kommunerådsvalgene den 2. marts 1919. Det står dog klart, at de dansksindede besatte

hovedparten af pladserne i de nordslesvigske kommuneråd, ligesom posterne som kommuneforstander og stedfortræder langt de fleste steder tilfaldt dansksindede. Da Vælgerforeningen i oktober 1919 undersøgte kommunerådene i Haderslev kreds, var der kun 25 tysksindede blandt de 529 kommunerådsmedlemmer, og kun i to landkommuner, Magstrup og Lerte, havde man stadig en tysksindet kommuneforstander.¹¹⁸ Tilsvarende gik det ved kredsvalgene. Valgene ændrede totalt kredsvalgkommissionens sammensætning i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg kredse, hvorimod konsekvenserne var mere beskedne i Tønder kreds.

Tabel 9. Konsekvenserne af de nye valgeregler ved kredsvalgkommissionen den 4. maj 1919.¹¹⁹

kredse	før 4. maj 1919				efter 4. maj 1919			
	dansk		tysk		dansk		tysk	
	medl.	andel	medl.	andel	medl.	andel	medl.	andel
Haderslev	9	37%	15	63%	22	88%	3	12%
Aabenraa	2	10%	18	90%	15	75%	5	25%
Sønderborg	7	35%	13	65%	18	90%	2	10%
Tønder (nord for 1920-grænsen)	2	9%	20	91%	7	30%	16	70% ¹²⁰

Revolutionen og de socialdemokratiske valglove havde i 1919 totalt omkalfatret kommunerådene og kredsvalgkommissionerne. De råd, som fungerede i Nordslesvig fra marts 1919, og indtil sognerådene overtog deres arbejde i 1921, var derfor i nøje overensstemmelse med det nationalpolitiske sindelag i landsdelen. På tilsvarende vis blev den vigtige post som kommuneforstander fra den 1. september 1919 de fleste steder varetaget af dansksindede. Heri har vi muligvis en af forklaringerne på, at der stort set ikke gik nationalpolitik i de lokalpolitiske forhold under og lige efter Genforeningen.

De sønderjyske kommuner 1867-1920

Med landkommuneforordningen i 1867 blev der indført en kommunalstruktur, der i overvejende grad byggede på de eksisterende grandelag, skoledistrikter, vejkommuner og sognenes traditionelle fattighjælp. Kommunestyret i landkommunerne blev opbygget omkring kommuneforstanderen, som foruden sine kommunale beføjelser blev udstyret med betydelig forvaltningsmæssig kompetence. I praksis fungerede kommuneforstanderen i en dobbeltrolle som lokalbefolkningens og statens repræsentant i landkommunen med loddet i vægtskålen hos sidstnævnte.

Den preussiske stats akilleshæl var fra starten og i de første årtier efter inkorporationen dens afhængighed af lokaladministrationen helt ud i administrationens yderste grene, på et tidspunkt hvor denne langt fra var givet. Den loyalitet blev skaffet til veje ved løse lovgivningsmæssige rammer samt en særdeles pragmatisk forvaltning og tilsyn med landkommunerne. Sådan var det også tænkt, om end forklaringen var den manglende kommunale struktur i Slesvig og det særlige kommunale liv.¹²¹ Det gav landkommunerne og ikke mindst kommuneforbundene en udstrakt frihed, hvilket bl.a. spørgsmålet omkring forvaltningssproget ganske tydeligt har demonstreret.

Fra slutningen af 1880'erne skærpede staten sin kontrol og styring af lokaladministrationen. Kommuneforstanderens loyalitet over for staten blev understreget ved kravet om edsaflæggelse, hvilket gav dønninger i forvaltningerne. Resultatet af disse reformer blev en lokalforvaltning, hvor de store agrarinteresser fik en langt større indflydelse, og hvor forvaltningen i mange tilfælde fungerede som statens forlængede arm. En rolle som ikke blev nævneværdigt ændret under revolutionsdagene i november-december måned 1918. I kraft af de nye valglove blev den landkommunale administration af Nordslesvig de fleste steder ved Genforeningen varetaget af dansksindede i overensstemmelse med de lokale nationalpolitiske forhold. Med den erkendelse kan vi se nærmere på, hvorledes den danske regering og centralforvaltning løste de forvaltningsmæssige problemer med de to vidt forskellige kommunale strukturer, så landkommunerne uden for skarpe brud og med et minimum af omkostninger smeltede sammen til sognekommuner.

Genforeningen i støbeskeen

De første skridt til Nordslesvigs indlemmelse

Mens regeringen og Rigsdagen i København arbejdede på at opstille en politisk formel, der kunne tilfredsstille Ententen uden at skade forholdet i Tyskland, var H. P. Hanssen forlængst i gang med at skabe en accept fra de tyske politikere for en afståelse af Nordslesvig på grundlag af en folkeafstemning. Der blev dog tid til andet end holdningsbearbejdelse af de tyske rigsdagspolitikere i grænsespørgsmålet. Den 3. oktober, da sammenbruddet var en realitet, blev landdagsmændene Nis Nissen fra Visby og Kloppenborg-Skrumsager opfordret til »ufortøvet« at rejse til Berlin. Samtidig fik Vælgerforeningens næstformand P. Grau, dens sekretær Martin Simonsen og hjælpesekretær Nis Nissen fra Nordborg den første meddelelse om situationen i Berlin.¹²² Ved samme lejlighed fik Helene Hanssen brev om at finde det nødvendige materiale frem, som skulle anvendes »til den forestaaende Aktion«.¹²³ To dage senere var situationen så fremskreden, at H. P. Hanssen den 5. oktober kunne starte tidligt om morgenen med at skrive til Martin Simonsen om at indkalde Vælgerforeningens bestyrelse og tilsynsråd til møde i Flensborg den 12. oktober.¹²⁴ Om middagen samme dag ankom så Kloppenborg-Skrumsager og redaktør Lebeck. Ganske karakteristisk for H. P. Hanssens arbejdsfacon blev de to sat ind i situationen under en middag i byen, inden han atter begav sig til Rigsdagen. Dagen efter stødte Nis Nissen til selskabet, så man den 7. oktober kunne begynde planlægningen af den danske aktion, som i første række gjaldt en »oplysningskampagne« om det nordslesvigske spørgsmål i »de videste kredse«. På dette tidlige tidspunkt gjaldt det først og fremmest om at skabe forståelse og accept hos de tyske politikere for en afståelse af Nordslesvig til Danmark efter en folkeafstemning. Arbejdet var koncentreret om det politiske og praktiske arbejde i Berlin, som også stod på dagsordenen ved Vælgerforeningens møde den 12. oktober.

Det gjorde det også i den følgende tid. Først da Rudolf Breit-

scheid den 8. november kunne fortælle H. P. Hanssen, at Slesvig-Holsten var blevet udråbt som republik, og revolutionen den 9. november brød ud i Berlin, fandt H. P. Hanssen tiden moden til at træde frem for den brede offentlighed med kravet om Nordslesvigs genforening med Danmark. Dagen efter skrev H. P. Hanssen til lyden fra heftige gadekampe indbydelserne til et bestyrelses- og tilsynsrådsmøde den 16. og 17. november på Folkehjem.¹²⁵ I de følgende dage gik tiden med at tilvejebringe en skriftlig erklæring, som bandt den tyske regering til at løse det nordslesvigske spørgsmål efter Wilson-programmet, således som Dr. David mundtligt havde lovet H. P. Hanssen efter hans tale i Rigsdagen den 23. oktober.

Det var under en pause i disse forhandlinger, at H. P. Hanssen, Nis Nissen og Kloppenborg-Skrumsager om eftermiddagen den 12. november for første gang drøftede den administrative overtagelse af Nordslesvig. H. P. Hanssen foreslog, at Nordslesvig blev besat med danske tropper, så snart præliminærfreden var afsluttet, og at administrationen blev overdraget til tillidsmænd udpeget af Vælgerforeningen. Da forslaget vandt tilslutning, drøftede man emnerne til de enkelte landrådsposter. Landråd v. Löw i Haderslev, der nød respekt for sin administration under krigen, skulle således fortsætte på posten med P. J. Refshauge som tilforordnet. De øvrige skulle straks fjernes og erstattes af Kr. Refslund Thomsen i Aabenraa og af Andreas Blad i Sønderborg. I Tønder kreds skulle landråd Dr. Böhme overtage administrationen i den sydlige, tyske del af kredsen, og grev O. D. Schack posten som landråd for den nordlige, danske del. Amts- og kommuneforstanderne skulle derpå træde tilbage, og embederne besættes efter samråd med de nye landråder. Bemærkelsesværdigt nok diskuterede de tre herrer på intet tidspunkt landrådsembedet i Flensborg kreds! Tilsyneladende havde de på dette tidspunkt i alt fald rent administrativt afskrevet Flensborg.

Senere på dagen fik H. P. Hanssen igen lejlighed til at drøfte den administrative genforening med Danmark. Denne gang med Rudolf Breitscheid, der nu var indenrigsminister in spe. Vennen Breitscheid, der i mangt og meget støttede H. P. Hanssen i hans politiske arbejde, erklærede sig enig med den skitserede løsning. Da H. P. Hanssen derpå fortalte om mødet på Folkehjem, foreslog Breitscheid, at han på mødet kunne redegøre for Rigsregeringens stilling til det nordslesvigske spørgsmål og i tilknytning

Tre af de danske hovedpersoner i Berlin på en fælles udflugt til Holland i 1913, inden det senere brud om grænsedragningen trak sine spor mellem de tre forskellige og markante personligheder. Fra venstre mod højre ses Nis Nissen, H.P. Hanssen og yderst til højre Helene Hanssen og H. D. Kloppenborg-Skrumsager. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

til dette afsætte landråderne og overdrage administrationen til Vælgerforeningens tillidsmænd. De revolutionære planer behagede tydeligvis ikke H. P. Hanssen, »... fordi det let vil kunne give Mødet paa Folkehjem en noget anden Karakter, end jeg ønsker og tilsigter«. H. P. Hanssen havde givetvis ret i denne vurdering. Selv om Breitscheid gerne ville udtrykke sin støtte, så ville hans deltagelse i Vælgerforeningens møde blive betragtet som forhandlinger mellem Vælgerforeningen og den tyske regering. Bortset fra, at den socialdemokratiske leder ville optræde som en hund i et spil kegler i den overvejende borgerligt orienterede forsamling, ville det med usvigelig sikkerhed føre til skarpe

reaktioner hos Ententemagterne. H. P. Hanssen var derfor hurtig til at droppe det velmente tilbud.¹²⁶

Den 12. november om aftenen blev selskabet suppleret med Aage Friis, der traf H. P. Hanssen på hotel Fürstenhof. Her skaffede H. P. Hanssen som det første Aage Friis et pas fra arbejder- og soldaterrådet. Om aftenen blev situationen i København og Berlin indgående drøftet sammen med Kloppenborg-Skrumsager og Nis Nissen på H. P. Hanssens hotelværelse. Særligt blev grænsespørgsmålet drøftet. Aage Friis skrev siden, hvorledes Nissen kategorisk støttede H. P. Hanssens standpunkt, selvom Flensborg stod hans hjerte nær, mens Kloppenborg-Skrumsager allerede på dette tidspunkt var ved at svinge om i grænsespørgsmålet, men alligevel accepterede, at man overlod det til befolkningen i Flensborg og de sydligere distrikter selv at handle, hvis de ønskede en afstemning eller forening med Danmark.¹²⁷

Dagen efter mødte Kloppenborg-Skrumsager og Nis Nissen op hos H. P. Hanssen tidligt om morgenen for at drøfte dagsordenen for Vælgerforeningens møde på Folkehjem den 16.-17. november.¹²⁸ Øverst på dagsordenen kom naturligvis indledende en redegørelse af H. P. Hanssen efterfulgt af en drøftelse af grænsespørgsmålet. Længere nede på programmet kom så de praktiske, administrative spørgsmål, hvorved dagsordenen kom til at se således ud:

1. Rigsdagsmand H.P. Hanssen: Redegørelse for det nordslesvigske Spørgsmaals nuværende Standpunkt.
2. Drøftelse af Grænsespørgsmaalet.
3. Vedtagelsen af en Resolution, som omfatter og udtrykker den nordslesvigske Befolknings Ønske med Hensyn til den forestaaende Folkeafstemning.
4. Valg af et Aktionsudvalg.
5. Foreløbig Meddelelse angaaende Oprettelsen af en blandet sønderjydske-dansk Rigskommission.
6. Valg af et Udvalg, som skal forberede de agrariske og finansielle Spørgsmaals bedste ordning ved Overgangen.
7. Valg af et Udvalg, som skal forberede Ordningen af Skole- og Kirkespørgsmaal efter Afstaaelsen til Danmark.¹²⁹

Derpå diskuterede firkloveret besættelsen af landrådsemeder- ne. Her blev man enige om, at Löw som i det oprindelige forslag

skulle fortsætte i Haderslev med P. J. Refshauge som tilforordnet. Landråd v. Schönberg i Aabenraa skulle forsat afløses af Kr. Refslund Thomsen, mens man i Sønderborg nu ville erstatte Siemon med Nis Nissen i stedet for Andreas Blad, som oprindeligt foreslået. For Tønder kreds droppede man tanken om en deling af kredsen. I stedet skulle grev O. D. Schack fungere som tilforordnet for landråd Böhme.¹³⁰ Man bemærker igen, at Flensborg kreds ikke blev diskuteret, hvilket styrker formodningerne om, at kredsen ikke indgik i de politiske drøftelser om grænsedragningen på dette tidspunkt, hvilket såvel Kloppenborg-Skrumsager som Nis Nissen tilsyneladende var indforstået med.

På dette grundlag kunne Aage Friis den 15. november telegrafisk meddele Udenrigsministeriet i København, at »Nordslesvigerne overtager hurtigst i de enkelte Kredse Forvaltning, i andre Kontrollen«. ¹³¹ Planerne blev dog hurtigt skrinlagt. Aage Friis har i sine optegnelser den 20. november noteret, at planerne om, at de dansksindede skulle overtage eller kontrollere administrationen i Nordslesvig, blev opgivet efter en forhandling mellem H. P. Hanssen, Breitscheid, Gerlach, Scheidemann og Haase. På det grundlag konkluderer Henrik Becker-Christensen, at det hverken i Berlin eller Nordslesvig havde været politisk muligt. Det ville i givet fald have sendt chokbølger gennem den tyske befolkning »med risiko for uroligheder i de tyskdominerede byer«. ¹³²

Konklusionen er rigtig, men ikke desto mindre spøjte planerne stadig efter den 20. november. Denne dag erfarede H. P. Hanssen om aftenen ved et privat selskab hos Breitscheid, at arbejdet i det tyske Indenrigsministerium var delt mellem ministerpræsident Hirsch og Breitscheid, således at Breitscheid bl.a. tog sig af det polske og det danske spørgsmål. På baggrund af mødet på Folkehjem bad H. P. Hanssen derpå om at få afgørende indflydelse på administrationen i Nordslesvig forstået som dansksindede landråder »nord for den fastsatte grænselinje«. Breitscheid var straks rede til at støtte disse bestræbelser. De to nære venner blev enige om, at H. P. Hanssen skulle tage til Kiel for at aftale overdragelsen med arbejderrådene. Såfremt arbejderrådene satte sig imod dette ønske, skulle H. P. Hanssen indgive en klage til overpræsidenten og en afskrift til centralregeringen. Landråderne ville så blive opfordret til at træde tilbage, så der i stedet kunne indsættes nye landråder udpeget af Vælgerforeningen. ¹³³

H. P. Hanssen havde således god grund til at begive sig ud på

Forfatter og socialdemokratisk medlem af den tyske rigsdag, Dr. Rudolf Breitscheid (1874-1944). H. P. Hanssen var et jovialt og vennesælt menneske, der som Gustav Johannsen meget hurtigt skabte en vennekreds inden for ikke mindst den del af tysk politik, der var afskåret fra politisk indflydelse, dvs. socialdemokratiet og venstrefløj, som kom til magten ved Tysklands sammenbrud. Særlig tæt var venskabet med Dr. Rudolf Breitscheid, som H. P. Hanssen mødte omkring 1905. Det fortæller noget om det nære venskab, at Rudolf Breitscheids enke, Tony Breitscheid, i erindringsbogen »Bogen om H. P. Hanssen skrevet af hans venner« bidrog med en erindringsartikel under overskriften »Venskab med et tysk hjem«. Her fortæller hun bl.a. om de mange sammenkomster i hjemmet, hvor bondesønnen og redaktøren H. P. Hanssen traf så markante personligheder inden for socialdemokratiet og på den ty-

ske venstrefløj som socialdemokraten Hugo Haase (1863-1919), forfatteren Karl Kautsky (1854-1938), socialdemokraten Eduard Bernstein (1850-1932) og advokaten Oskar Cohn (1869-1943). Her blev der diskuteret frit, og H. P. Hanssen fik et grundlæggende kendskab til den tyske arbejderbevægelse og det tyske socialdemokrati. Efter revolutionen blev Rudolf Breitscheid tysk indenrigsminister, og der er næppe nogen tvivl om, at H. P. Hanssen i de hektiske dage efter Tysklands sammenbrud trak store vekslere på denne kreds, da han i Rigsdagen arbejdede for den maksimale politiske indflydelse for at sikre Nordslesvigs genforening med Danmark. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

den besværlige rejse til Kiel den 23. november, hvor han foruden den socialdemokratiske partisekretær, Kürbis, traf borgerrepræsentanterne Poller og Billian på »Gewerkschaftshaus«. Her erfarede H. P. Hanssen hurtigt, at ét var, hvad Breitscheid lovede i Berlin, noget andet var indstillingen hos de lokale socialdemokrater. Medens Billian og Kürbis efter H. P. Hanssens eget udsagn var »medgørlige«, så meddelte Poller, at kun socialdemokrater kunne være tilfornede hos landraderne. Da H. P. Hanssen derpå redegjorde for sagen og bl.a. forelagde Vælgerforeningens grænse, hævdede Kürbis, at de nok kunne klare afstemningen. Afstanden mellem parterne var for stor, og da man efter langvarige forhandlinger endnu ikke var nået til enighed om admini-

strationen i Nordslesvig, blev der aftalt et nyt møde mellem repræsentanter for arbejder- og soldaterrådene og Vælgerforeningens repræsentanter den 1. december.

Selv om mødet denne dag forløb til alles tilfredshed, så gav forhandlingerne intet resultat. I stedet skulle Kr. Refslund Thomsen og redaktør Adler føre de videre forhandlinger, men i praksis løb forhandlingerne ud i sandet. Officielt fordi ingen af de fire kandidater til posterne som landråder var socialdemokrater. Spørgsmålet er imidlertid, om den voksende utilfredshed inden for socialdemokratiet med de foreslåede afstemningsregler ikke spillede en afgørende rolle for det negative resultat. P. J. Refshauge, der til sin egen overraskelse blev informeret om sin landråds-kandidatur af H. P. Hanssen den 17. november, måtte som de øvrige vente, indtil han den 10. januar 1920 blev indsat som landråd af Den Internationale Kommission.¹³⁴

Også planerne om en dansk-sønderjysk kommission led skibbrud. På tilsynsrådets møde 16.-17. november blev kommissionen tilsyneladende ikke diskuteret, formentlig fordi den politiske diskussion om grænselægningen stjal hovedparten af opmærksomheden og tiden. Tanken om en blandet kommission var dog ikke fuldstændig død. Den levede for en kort stund videre hos Aage Friis, som gjorde nogle optegnelser vedrørende sagen, muligvis til brug ved et møde med Th. Zahle og P. Munch efter hjemkomsten fra Berlin.¹³⁵ Ifølge disse notater forventede man, at der skulle dannes en provisorisk regeringskommission med repræsentanter fra såvel kongeriget som de dansksindede nordslesvigere. Fra nordslesvigsk side skulle kommissionen bestå af H. P. Hanssen, Nis Nissen, P. J. Refshauge, O. D. Schack og Kr. Refslund Thomsen.

De danske repræsentanter fra alle Rigsdagens partier ønskede man udnævnt så hurtigt som muligt, så de kunne nå at sætte sig ind i forholdene og påbegynde forhandlingerne med de sønderjyske medlemmer om de mange spørgsmål. Af hensyn til kommissionens arbejde henstillede man endvidere til, at der var tale om »ikke fremtrædende politikere«, der havde tid til at koncentrere sig om kommissionsarbejdet. Selv om sammensætningen fra kongerisk side således var åben, var den ikke mere åben, end at man allerede havde forslag til kandidater.¹³⁶ Fra de konservative drejede det sig om H. L. Møller, fra Socialdemokratiet L. Jensen, fra Venstre S. Brorsen og fra de radikale Aage Friis selv. End-

Professor i historie Aage Friis (1870-1949). Aage Friis fik allerede som barn en stærk og varm interesse for Nordslesvig i det grundtvigianske præstehjem. I 1891 besøgte Aage Friis Sønderjylland, hvor han bl.a. fik kontakt til H. P. Hanssen. En forbindelse der blev styrket, da han sammen med lederen af Nationalmuseet, M. Mackeprang, gik ind i arbejdet med redaktionen af *Sønderjyske Årbøger* efter A. D. Jørgensens død i 1897. Venskabet rakte dog langt videre, og Aage Friis spillede bl.a. en væsentlig rolle ved indgåelsen af optantbørnkonventionen i 1907 og som skribent i *Politiken*, hvor han talte den sønderjyske sag i tæt samarbejde med H. P. Hanssen. Netop den tætte personlige kontakt er en af forklaringerne på, at Aage Friis i november 1918 på eget eller andres initiativ tog på den senere så omdiskuterede rejse til Berlin, hvor han opsøgte H. P. Hanssen, Nis Nissen og H. D. Kloppenborg-Skrumsager.

Foto: Det Kongelige Bibliotek.

videre skulle kommissionen besættes med en amtmand og en embedsmand fra Indenrigsministeriet. Som formand for kommissionen foreslog man enten statsminister C. Th. Zahle eller indenrigsminister Ove Rode. Vedrørende de kongerigske embedsmænd, der skulle bruges, pointerede Aage Friis videre, at H. P. Hanssen, Nis Nissen og Kloppenborg-Skrumsager var enige om, at man skulle undgå »Nationalliberale Embedsmænd«.

Planerne blev fremlagt af Aage Friis på et ministermøde den 21. november. Herfra har vi en kort gengivelse af Ove Rode, som bl.a. bemærkede om Friis' redegørelse: »Nævnte at enten Zahle eller jeg måtte være formand, hvis ikke Hanssen-Nørremølle kunne indtræde i ministeriet og overtage hvervet. Tanken er interessant, hvis den er udtryk for Hanssens ønsker«. ¹³⁷ Uanset Rodes skepsis så led planerne foreløbig en stille død, eftersom H. P. Hanssen sagde nej til en ministerpost, da han den 4. december 1918 blev opfordret til at indtræde i den radikale regering som minister for Sønderjylland.

Spørgsmålet er imidlertid, om planerne om en regeringskom-

mission dermed var skrinlagt. Noget kunne tyde på, at dette langt fra var tilfældet. I slutningen af december 1918 dukkede tanken om en regeringskommission op igen som trolde af en æske under et møde i det såkaldte Kriegerudvalg. Udspillet kom denne gang fra kammerherre A. Krieger. Hvorvidt Kriegers kommissariat var en udløber af den tidligere foreslåede blandede kommission, lader sig ikke definitivt afgøre, men indiciene tyder på, at A. Krieger, som H. P. Hanssen hurtigt kom på bølgelængde med, på dennes foranledning arbejdede videre med tanken. Da Krieger i maj 1919 således fremlagde de tanker, som man fra sønderjysk side havde vedrørende foranstaltningerne i forbindelse med Genforeningen, så fremhævede han netop udnævnelsen af en regeringskommissær eller kommission.¹³⁸

Selv om Martin Hammerich ikke i detaljer har beskrevet regeringskommissariatet/kommissionen i sine referater af møderne i Kriegerudvalget, så tyder meget på, at A. Krieger på dette tidspunkt havde en kommission bestående af slesvigere i tankerne. Den sammensætning af kommissionen ville i alt fald gøre det forståeligt, at H. V. Clausen den 9. januar som et alternativ foreslog en kommission bestående af såvel slesvigere som kongerigske »specialkyndige«. Clausen var dog ikke den eneste, der havde bemærkninger til den foreslåede kommission. Under det store møde om Sønderjylland i Indenrigsministeriet den 6. maj 1919 med ministre og departementschefer, bemærkede departementchef i Justitsministeriet, F. C. G. Schrøder, retorisk, at regeringen i givet fald måtte fastlægge de store linjer i genforeningsprocessen, mens regeringskommissionen inden for begrænsede områder kunne fastlægge fremgangsmåden.

Noget kunne altså tyde på, at man var ved at arbejde sig langt væk fra tankerne om en overvejende politisk regeringskommission, som de blev udformet i de hektiske novemberdage 1918 i Berlin. Fra regeringens side var begejstringen for ideen da også til at overse. Krieger havde i alt fald svært ved at trænge igennem med ideen om en regeringskommission. Den 8. februar 1919 plæderede han kraftigt for tanken over for Zahle og Rode, tilsyneladende uden større held. I alt fald fandt han det 1¹/₂ måned senere nødvendigt at forelægge ideen for de to ministre, som direkte adspurgt nølende bifaldt tanken.¹³⁹

Til trods for den noget kølige modtagelse af ideen, så var Kriegers anstrengelser ikke forgæves. Da H. P. Hanssen den 5. maj

1920 blev forespurgt, om han ville modtage hvervet som minister for de sønderjyske landsdele, agtede man samtidig at oprette en regeringskommission med handelsminister Christoffer Hage som formand. Regeringskommissionen kom dog aldrig i gang med sit arbejde. Formentlig blev kommissionen uaktuel, da H. P. Hanssen i dyb skuffelse afviste ethvert formelt samarbejde med regeringen Neergaard. I stedet blev arbejdet i den første tid efter Genforeningen alene overladt til en administrator, udpeget af regeringen og indsat af Den Internationale Kommission.

De sønderjyske udvalg

Mens initiativerne for Vælgerforeningens overtagelse af administrationen i Nordslesvig løb ud i sandet, så havde Vælgerforeningen større held med oprettelsen af de tre lovforberedende udvalg, som blev nedsat på mødet den 16. november. Det drejede sig om et skoleudvalg med gårdejer Hans Jepsen Christensen, formand for Den nordslesvigske Skoleforening, som formand, et kirkeligt udvalg med gårdejer Mads Gram fra Københoved som formand og et økonomisk udvalg med landdagsmand H. D. Kloppenborg-Skrumsager i spidsen.¹⁴⁰ Formålene med udvalgene var at udarbejde planer for de lovgivningsmæssige og administrative foranstaltninger i forbindelse med Nordslesvigs genforening med Danmark på hver deres område.

Foruden disse udvalg blev der oprettet et aktionsudvalg, som ifølge dets forretningsorden i det daglige skulle være »øverste instans, indtil den rigsdanske kommission træder i kraft«.¹⁴¹ Tankerne om den blandede kommission var altså stadig levende den 23. november, da aktionsudvalgets kommissorium blev godkendt. I praksis fik udvalget overvejende en koordinerende funktion for de mange initiativer. Således skulle de øvrige udvalg kontakte aktionsudvalget, inden de påbegyndte deres arbejde, hvilket for de tre udvalgs vedkommende skete på et fællesmøde den 30. november. Her fik udvalgene hver deres forretningsorden, som var udarbejdet af H. P. Hanssen få dage i forvejen.¹⁴²

Ugen efter mødet på Folkehjem blev udvalgene suppleret af et særligt udvalg for arbejderne, der som den eneste socialgruppe fik et eget udvalg med redaktør Kr. Refslund Thomsen som formand.¹⁴³ Ved denne lejlighed fik udvalgene samtidig fastsat fæl-

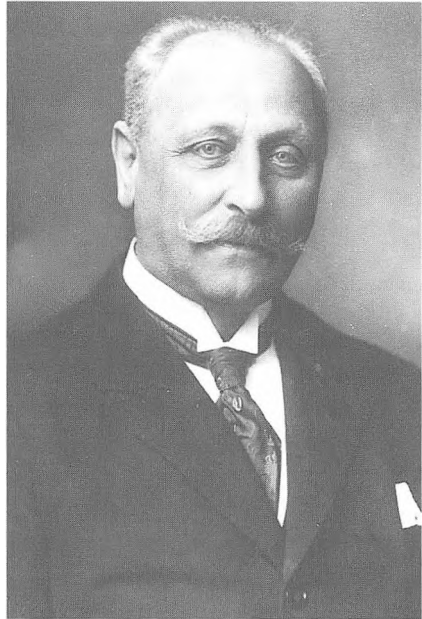
les retningslinier for deres arbejde. I løbet af 1919 voksede antallet af udvalg med tre, idet man den 30. april nedsatte et kommunaludvalg, og et særligt kirkeudvalg for Flensborg og Mellemslesvig. På et møde den 4. juli nedsatte Vælgerforeningen tillige et udvalg for ordningen af retsplejen med advokat Christian Ravn fra Flensborg som formand.¹⁴⁴

Kriegerudvalget

Fordelen ved Vælgerforeningens udvalg var medlemmernes betydelige kendskab til sønderjyske forhold, men til gengæld var arbejdet hæmmet af deres manglende kendskab til danske forhold og dansk lovgivning. Det stod formentlig klart for Vælgerforeningen og i alt fald for H. P. Hanssen. Da den blandede regeringskommission omkring 1. december 1918 led skibbrud, foreslog H. P. Hanssen ved sit første møde med den danske regering i København den 3. december 1918, at man nedsatte et udvalg, der skulle forberede Genforeningen. Som formand for udvalget udpegede man ved samme lejlighed kongens kabinetssekretær og tidligere departementchef i Indenrigsministeriet, A. Krieger (heraf udvalgets uofficielle navn »Kriegerudvalget«). På forslag af H. P. Hanssen blev den dynamiske og kompetente herredsfuldægtig i Stege, Martin Hammerich, samtidig udpeget som udvalgets sekretær.¹⁴⁵ H. P. Hanssen har ikke selv redegjort for udvalgets kommissorium, men Ove Rode har i sin dagbog kortfattet noteret følgende om udvalgets arbejde: »Vi enedes om at tilvejebringe et dansk udvalg til forberedelse, der kunne være mellemed med det slesvigske, skaffe de fornødne oplysninger fra den danske administration og forberede hele rækker af overgangs- og endelige foranstaltninger«.¹⁴⁶ Det blev et lille, men særdeles slagkraftigt udvalg på to personer, der blev banebrydende for den administrative indlemmelse af Nordslesvig, men karakteristisk nok for den politiske situation i Danmark kom initiativet igen fra Nordslesvig.

Selv om det forestående arbejdspensum var stort, led udvalget på ingen måde af volumensyge. Da Krieger på et tidligt tidspunkt blev spurgt, om det ikke var nødvendigt med en udvidelse, svarede han, at han ikke ønskede en »monster-institution«, men et lille udvalg, der kunne trække på ministeriernes ekspertise, når det var nødvendigt. Udvalget holdt sit første møde den

Departementschef og kabinetssekretær A. Krieger (1858-1940). A. Krieger blev cand. jur. i 1880 og kom i 1883 ind i Indenrigsministeriet, hvor han meget hurtigt skabte sig en karriere i kraft af sin usædvanlige arbejdsevne og brede interesse for samfundslivet på et tidspunkt, hvor ministeriet endnu favnede bredt. I 1898, kun 40 år gammel, blev Krieger udnævnt til chef for ministeriets 1. departement. I 1910 blev Krieger udnævnt til Frederik VIII's kabinetssekretær, et hverv han beholdt ved tronskiftet i 1912 og frem til sin fratræden i 1936. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

16. december på Zahles kontor, hvor også udvalgets fader, H. P. Hanssen, var til stede. At man endnu ikke på dette tidspunkt havde gjort sig udvalgets formål helt klart, fremgår tydeligt af forhandlingsprotokollens referat: »Af Statsministerens første udtalelser synes at fremgå, at Udvalgets væsentligste Opgave – i hvert Fald foreløbig – måtte blive den at besvare Forespørgsler fra de af Sønderjyderne nedsatte udvalg og i det hele at bistå disse Udvalg under deres Virksomhed«. ¹⁴⁷ I sin fulde konsekvens betød det, at det statsministerielle udvalg fra starten var tænkt som en passiv håndlanger for Vælgerforeningens udvalg. Unægtelig en forsigtig og beskeden start på et udvalg, hvis betydning næppe kan overvurderes, men den bekræfter samtidig, at den udfarende kraft og initiativet i hele genforeningsspørgsmålet på dette tidspunkt lå hos Vælgerforeningen.

Sådan kom det ikke til at gå, men det voldte tydeligvis problemer ved det første møde at formulere et kommissorium og konkrete arbejdsopgaver for udvalget. På en bemærkning fra H. P. Hanssen vedrørende de traktatmæssige spørgsmål, såfremt Danmark overtog en del af den tyske statsgæld, gav Zahle, direkte forespurgt af Krieger, udvalget bemyndigelse til at beskæftige sig

»med de praktiske Spørgsmål af forskellig Art, som må løses med Sønderjyllands Indlemmelse i Danmark«. Udvalget skulle efter Zahles opfattelse selv skabe rammerne for sit arbejde, da der ikke forelå noget fortilfælde.¹⁴⁸ En bekvem indstilling, der bl.a. fritog Zahle for at tage stilling til så vigtigt et spørgsmål som Vælgerforeningens rolle i lovgivningsarbejdet. Udvalgets arbejdsopgaver blev ikke endeligt fastlagt, og i alt fald hos Martin Hammerich kan der indtil den 27. december 1918 spores en betydelig usikkerhed om udvalgets kompetence. Den 23. december pålagde Zahle ministerierne at yde den nødvendige bistand til udvalget, der beskedent begyndte sit arbejde i lejede kontorlokaler på hotel »Kongen af Danmark« i Holmens Kanal. Af hensyn til Danmarks forhold til Tyskland var der tale om et »uofficielt« organ, hvis virke var strengt fortroligt.

Udgangspunktet var rådgivning for de sønderjyske udvalg, men allerede kort tid efter frigjorde udvalget sig fra denne passive rolle ud fra den realistiske betragtning, at de sønderjyske udvalg ikke magtede opgaven alene.¹⁴⁹ Udvalgets beslutning er formentlig en af de mest afgørende beslutninger i hele det lovgivningsmæssige og administrative arbejde i forbindelse med Genforeningen. Havde udvalget valgt at forblive i sin oprindeligt passive rolle som håndlanger for de sønderjyske udvalg, var hele det juridiske og administrative arbejde i forbindelse med Genforeningen formentligt blevet inddraget i den voldsomme politiske kamp mellem Aabenraa- og Flensborgfløjen. Den politiske strid ville via Vælgerforeningens lovforberedende arbejde påvirke hele det lovgivningsmæssige arbejde i centraladministrationen. Det skete som bekendt ikke. Den juridiske og administrative proces forblev relativ ubesmittet af den politiske kamp. I stedet blev, med enkelte undtagelser, centraladministrationen den udførende kraft i genforeningsarbejdet, primært sekunderet af Christiansborgpolitikere. I anden række af Vælgerforeningen og andre involverede i den politiske strid.

Her har vi samtidig en af de væsentligste forklaringer på, at det politiske arbejde i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg forløb så roligt på tværs af det indenrigspolitiske stormvejr. Centraladministrationen havde ved udgangen af 1918 taget teten i det praktiske arbejde med Sønderjyllands Genforening. Med H. P. Hanssens ministerudnævnelse fik mange af de ledende politikere mere travlt med at bekæmpe regeringen end med det tids-

krævende udvalgsarbejde, der tillige var for vigtigt til at blive brugt i en regeringsstorm.

Kriegerudvalget kunne ikke på dette tidspunkt forudse, at genforeningsspørgsmålet ville ende i en så bitter strid mellem Aabenraa- og Flensborgfløjen, som den gjorde. Beslutningen blev alene truffet ud fra en realistisk vurdering af Vælgerforeningens ressourcer, måske støttet af en vis standsfølelse hos Krieger og Hammerich, men den fik i historiens retrospektive belysning en helt utilsigtet virkning i forhold til den politiske kamp om grænselægningen.

Genforeningens administrative disposition

Denne udvikling kunne Martin Hammerich imidlertid ikke forudse, da han som et supplement til Vælgerforeningens udvalg i december 1918 udarbejdede en fortegnelse over de områder og problemer, der trængte sig på i forbindelsen, med Genforeningen. Da hans notat udstak retningslinierne for udvalgets videre arbejde, kan der være god grund til at se nærmere på de væsentligste arbejdsopgaver, således som udvalget selv så det, og de overvejelser, der fulgte i kølvandet.

For at forstå notatet er det nødvendigt at erindre, at den udenrigspolitiske situation i relation til det nordslesvigske spørgsmål var flydende i slutningen af 1918. Den danske regering havde den 28. november efter en henstilling fra H.P. Hanssen anmodet Ententemagterne om at inddrage det nordslesvigske spørgsmål i de kommende fredsdrøftelser. Udenrigsminister Scavenius' ordknappe anmodning fik imidlertid en meget kølig modtagelse. Ententemagterne valgte at betragte henvendelsen som en overbringelse af de slesvigske ønsker og udbad sig derpå den danske regerings officielle anmodning i sagen. Den fulgte i lige så nøgtern form den 12. december, to dage efter svaret fra den franske regering.¹⁵⁰

Det var med andre ord en yderst labil udenrigspolitisk situation, hvor alle mulige former for overdragelse kunne ske. Da de forventede folkeretslige traktater og deres eventuelle indhold ville gribe ind i udvalgets arbejde med tilrettelæggelsen af Genforeningen, var det efter Hammerichs opfattelse nødvendigt, at udvalget fik indsigt og indflydelse på udformningen af disse traktater. Hammerich nævnte foruden selve grænselægningen et kata-

Kontorchef Martin Hammerich (1883-1940). Ikke ret mange har som Martin Hammerich øvet en så afgørende indflydelse på Sønderjyllands administrative genforening med Danmark. Interessen for Sønderjylland havde Hammerich allerede fra barnsben, hvor han som 16-årig i 1899 tog på sin første cykeltur til Nord-slesvig. I studietiden kom han ind i To Løver, hvor han ydede en stor arbejdsindsats for bl.a. dets arbejdsudvalg »Hejmdal«. Det var også under studietiden, at Hammerich traf H. P. Hanssen, som han siden havde tætte forbindelser med. I 1907 tog han juridisk kandidateksamen, hvorefter han var herredsfuldmægtig flere steder, inden han i 1912 kom til Stege i en tilsvarende stilling. Her traf han bl.a. den senere radikale statsminister Th.

Zahle, som på dette tidspunkt var borgmester i Stege. Det var derfor velovervejet, at H. P. Hanssen og Th. Zahle, der kendte den entusiastiske og uselviske herredsfoged, fik ham ind i Kriegerudvalgets arbejde som udvalgets sekretær. Kriegerudvalget kom dermed til at bestå af tre tæt forbundne personligheder, som på det personlige plan kendte hinanden, hvilket utvivlsomt bidrog til at smidiggøre arbejdet i det lille, men yderst effektive Kriegerudvalg. Her virkede Martin Hammerich med et barberblads skarphed i sine analyser, og med sit udspil over for Kriegerudvalget kan han med rette karakteriseres som Genforeningens administrative arkitekt. Derfor var det også ganske naturligt, at valget faldt på Martin Hammerich, da H. P. Hanssen i 1919 skulle udpege en departementschef for Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender. Martin Hammerich tog imod stillingen, men han, som kendte det ministerielle hierarki, ønskede, at stillingen blev normeret som kontorchef i stedet for departementschef af hensyn til de forbigåede i ministerierne. Efter nedlæggelsen af ministeriet i 1920 kom Martin Hammerich til Statsministeriet som kontorchef for ministeriets sønderjyske afdeling og siden som leder af kontoret for sønderjyske sager, inden han efter eget valg i 1922 flyttede til Sønderjylland som dommerfuldmægtig i Løgumkloster. Selv om Martin Hammerich var kommet til en mere ydmyg stilling, svækkede det ikke hans engagement og indflydelse i den sønderjyske sags tjeneste. Han gav således stødet til nedsættelsen af jordfordelingskommissionen i 1924, tog aktivt del i Landeværnets stiftelse, blev direktør for Hypoteklånefonden i 1927, var medvirkende ved oprettelsen af Det Unge Grænseværn i 1933 og formand for Grænseområdets Danske Samfund 1933-40. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

log på 16 punkter.¹⁵¹ På det lovgivnings- og forvaltningsmæssige område var der efter Hammerichs opfattelse seks hovedgrupper af foranstaltninger, der skulle træffes i forbindelse med Genforeningen:

1. En øjeblikkelig flytning af toldgrænsen og oprettelse af nye toldsteder.
2. Indførelse af dansk valuta i området.
3. Indførelse af dansk mål og vægt.
4. Indførelse af dansk postvæsen og danske frimærker.
5. Dansk overtagelse af telegrafvæsenet.
6. Dansk overtagelse af statsbanerne.

For det første skulle der vedtages en række love og foranstaltninger, der snarest muligt skulle markere den nye grænse og Sønderjyllands tilknytning til Danmark. Formålet var dobbelt. Der var tale om centrale og nødvendige samfundsmæssige institutioner, men Hammerich understregede samtidig institutionernes symbolværdi over for befolkningen, de røde postkasser, danske postbude og frimærker etc. På det administrative område skulle landsdelen af praktiske hensyn hurtigst muligt indrettes efter det danske system. Da befolkningen i Sønderjylland forventede et hurtigt skifte, skulle der straks konstitueres danske amtmænd til erstatning for landråderne. Endvidere skulle der indsættes en dansk »regeringskommisær«, der skulle fungere som midlertidig overinstans, indtil overgangen var tilendebragt. Man aner her konturerne af den senere »Administrator for de sønderjyske Landsdele«. Samtidig burde det efter Hammerichs opfattelse overvejes at indsætte danske politimestre for at udskille de politimæssige funktioner fra forvaltningsmyndighederne.

Dansk kommunalforvaltning skulle *hurtigst muligt* indføres. I den forbindelse burde der straks efter afstemningsresultatet og fastlæggelsen af grænsen udarbejdes valglister til amtsråd og kommuneråd. Tilsvarende skulle de danske love på dette område indføres straks. Endelig skulle der på det kirkelige område indføres dansk kirkelig administration og samtidig finde valg sted til menighedsrådene.

En anden gruppe af foranstaltninger skulle efter Hammerichs mening snarest muligt opfylde ønsker og forventninger hos landsdelens danske befolkning. Først og fremmest skulle dansk *straks* indføres som forvaltningssprog i landsdelen. Dansk skulle indføres som undervisningssprog i skolerne, eventuelt med tysk som obligatorisk fag, ligesom kirkesproget fremover skulle være dansk eventuelt med lokale undtagelser. Endelig skulle rets sproget med en fornøden overgangsordning være dansk. Realis-

stisk foreslog Hammerich, at dansk kun blev indført med øjeblikkelig virkning som forvaltningsprog. Der skulle inden Genforeningen udarbejdes en plan, som kunne iværksættes over for de tyske embeds- og bestillingsmænds stilling i landsdelen. Endelig skulle de nationale undtagelseslove ophæves, så vidt dette ikke allerede var sket. Med den sidste gruppe af love og foranstaltninger var det hensigten at lette overgangen fra tysk lovgivning og administration til dansk ditto. Herefter burde dansk lovgivning og retspleje *hurtigst muligt* (Hammerichs egen fremhævelse) og i størst mulig udstrækning indføres. I de tilfælde, hvor det ikke var muligt at afslutte lovgivningsarbejdet inden Genforeningen, skulle den tilsvarende tyske lovgivning midlertidigt bibeholdes.

Efter Hammerichs opfattelse burde de enkelte lovgivningskomplekser indføres fuldstændigt for at undgå »forvirring, uklarheder og uoverskuelighed«. Kun i enkelte tilfælde burde lovgivningen indføres gradvis, og Martin Hammerich nævnte som eksempler dansk skattelovgivning, dansk lovgivning om hegn, vandløb og landvæsenskommissioner, lov om voldgift i tvistigheder om handel med husdyr, næringslovgivning, patentlovgivning, stempelovgivning, sociallovgivning og lovgivning omkring statshjælp til husmandsbrug, fiskefartøjer o. lign. Efterskriften til disse eksempler er ikke uden interesse: »i det hele saadanne Love, som nærmest giver Rettigheder og yder Fordele fremfor det tyske System«. Sat på spidsen ønskede Hammerich en gradvis indførelse af dansk lovgivning på trods af hans generelle synspunkter i de tilfælde, hvor lovgivningen over for den sønderjyske befolkning kunne demonstrere fordele frem for den tilsvarende tyske lovgivning.

Bortset fra disse undtagelser skulle hele det øvrige system af dansk lovgivning vedrørende civilret, strafferet, interessentskabsret og procesret indføres samlet. Endvidere regnede Hammerich med en overgangstid, hvor hovedparten af den tyske lovgivning og den tyske procesret var i funktion. Dog skulle retsproget straks gøres valgfrit i en overgangsperiode, ligesom der ved domstolene skulle konstitueres danske dommere assisteret af en tysk. Det var en ambitiøs plan. Men foretager man en sammenligning af Hammerichs redegørelse med Genforeningens faktiske forløb, undgår man ikke at blive imponeret over, i hvor høj grad Hammerichs skitse fra december 1918 faktisk blev gen-

nemført. Det var ikke uden problemer, som bl.a. indførelsen af dansk kronemønt den 20. maj 1920 senere demonstrerede, men Hammerichs plan blev i sine hovedtræk realiseret som skitseret. Derfor kan man med rette tale om notatet som »Genforeningens disposition« og Martin Hammerich som genforeningsprocessens arkitekt.

Det var derfor en gennemarbejdet redegørelse, som Hammerich kunne forelægge Kriegerudvalgets andet medlem, A. Krieger på udvalgets andet møde, den 27. december 1918. Her kunne Krieger supplere redegørelsen med fire spørgsmål, nemlig vedrørende skibenes overførelse til dansk skibsregister, straffefangere overlevering, medicinal- og veterinærvæsenet, fyr-, lods- og redningsvæsenet og som en videreførelse og supplement af Vælgerforeningens skoleudvalgs arbejde, spørgsmålet vedrørende skolevæsenet forhold til centraladministrationen.

Hammerich havde meget beskedent anført, at såfremt udvalget fik bekræftet sin kompetence som forudset i redegørelsen, så burde man hente viden og assistance hos de respektive myndigheder med henblik på det videre arbejde. Så ydmyg var Krieger ikke. »Formanden har udtalt«, skriver Hammerich ganske karakteristisk for hans referatstil, at arbejdet inden indlemmelsen skulle være så langt fremme, at lovforslagene lå klar til forelæggelse og vedtagelse inden Genforeningen. Hele centraladministrationen skulle stille med den nødvendige ekspertise ved udarbejdelsen af lovforslagene. Konkret skulle udvalget straks gå i gang med at forberede og udarbejde lovforslag vedrørende det kommunale område.

Dagen efter blev oversigten forelagt H. P. Hanssen, der kun havde enkelte tilføjelser. Muligvis stod det klart for H. P. Hanssen, at centraladministrationen var ved at tage teten i det lovgivningsmæssige arbejde. Han fandt det i alt fald nødvendigt at præcisere, at sønderjyderne formodentlig ville tage initiativ vedrørende overgangen fra tysk til dansk lovgivning. Oprindeligt var det hensigten, at Martin Hammerich skulle overvære de sønderjyske udvalgs møder. Da dette måtte opgives som følge af pasvanskeligheder, lovede H.P. Hanssen ved samme lejlighed, at udvalget fra nytår 1918 ville få udskrifter af forhandlingsprotokollerne fra Vælgerforeningens udvalg.¹⁵² Hammerich kom derfor kun til at deltage i udvalgenes møder en enkelt gang, nemlig i kirkeudvalgets møde den 14. marts i Fredericia.¹⁵³

Nu manglede kun statsministerens accept af planen, og den kom på årets sidste dag. Statsminister Zahle havde ingen indvendinger over for planen, men betonedede stærkt, at landsdelen ikke »skulle vokse fast i en særstilling, som det saa ønskede at bevare«. Et synspunkt, som blev en rød tråd for arbejdet med Sønderjyllands genforening med Danmark. Samtidig henstillede Zahle, at man tilsendte udskrifter af Kriegerudvalgets forhandlingsprotokol til sønderjydernes udvalg, så de havde lejlighed til at stille spørgsmål og komme med supplerende bemærkninger. Dermed var forandringen tilendebragt. Fra et rådgivende organ for de sønderjyske udvalg var Kriegerudvalget forvandlet til et udfarende organ i genforeningsprocessen. De sønderjyske udvalg var omvendt blevet reduceret til rådgivende organer for Kriegerudvalget. Martin Hammerichs plan kunne sættes i værk.

Rigsdagspartiernes politiske Forhandlingsudvalg

Dansk politik var fra krigsudbruddet præget af en politik »borgfred« mellem den radikale regering Zahle støttet af Socialdemokratiet og oppositionspartierne Venstre og Konservative. Selv om de ydre omstændigheder lagde en dæmper på oppositionens kritik, kunne begrebet kun dårligt skjule, at samarbejdet ikke havde rod i en indre politisk udvikling. Borgfreden var en ustabil balance mellem regeringen og oppositionen. Ved krigsudbruddet havde kravet om en samlingsregering bestående af Rigsdagens fire partier runget i og uden for Rigsdagens bygninger på Slotsholmen. Siden havde især Venstre ved forskellige lejligheder slået på disse strenge; en tanke, som under krisen om de vestindiske øer ligefrem kunne fylde Zahle og Munch med afsky, da den endnu en gang blev forelagt af kongen.¹⁵⁴ Forslaget fængede dog aldrig hos den radikale regering. Dertil var de politiske forskelle for store.¹⁵⁵

I foråret 1918 skulle man for første gang siden 1913 til valg. Den udenrigspolitiske situation havde længe lagt et kunstigt låg på de indenrigspolitiske modsætninger, men nu kom den inde-stængte utilfredshed med regeringens politik op til overfladen i en valgkamp, der til tider blev usædvanlig skarp. Ikke desto mindre var Venstre med J.C. Christensen og N. Neergaard i spidsen alligevel ude med følere om oprettelsen af en samlingsregering. Forslaget blev fra starten afvist, og da regeringspartierne

den 22. april 1918 opnåede et spinkelt flertal, faldt forslaget igen til jorden.¹⁵⁶

Med Tysklands sammenbrud i oktober 1918 og udsigten til en snarlig genforening af Nordslesvig med Danmark vendte spørgsmålet om et tættere samarbejde mellem regeringen og oppositionspartierne som et andet Loch Ness uhyre atter tilbage i den politiske debat. I forbindelse med finanslovsdebatten den 19. oktober 1918 rejste Neergaard spørgsmålet, om der ikke burde oprettes et fællesudvalg af de to ting, som kunne følge de forestående forhandlinger og i givet fald tage initiativer over for regeringen.¹⁵⁷ Forslaget var formentlig et forsøg på at skabe et forum, hvorfra Venstre kunne få indsigt i regeringens udspil i grænse-spørgsmålet, men i regeringen havde man allerede på dette tidspunkt positivt drøftet tanken. Da regeringen frygtede, at forslaget ville blive nedstemt, undlod den dog at fremsætte forslaget. Efter at Neergaard på denne måde havde luftet tanken, var regeringen derfor villig til at imødekomme oppositionen, såfremt det ikke ændrede den politiske balance mellem regeringen og oppositionen i Rigsdagen.

Kort efter det lukkede rigsdagsmøde den 23. oktober 1918 blev partiformændene derfor indkaldt til forhandlinger om forslaget. Regeringen var indstillet på tanken, men var samtidig bange for, at udvalget ville forrykke balancen mellem de to blokke i Rigsdagen til fordel for oppositionen. Mens Venstre således ønskede et udvalg nedsat ved en rigsdagsbeslutning, ønskede Socialdemokratiet i stedet et uforpligtende samarbejde, der byggede videre på den eksisterende praksis med indkaldelse af partiformændene.

Regeringen foreslog i stedet et udvalg bestående af et lige antal medlemmer fra hvert af partierne, mens Venstre holdt fast på et udvalg sammensat forholdsmæssigt efter partiernes stilling i de to ting tilsammen. Det ville give oppositionspartierne et flertal i udvalget. Resultatet blev en sejr for regeringen, der fik et udvalg bestående af lige mange medlemmer fra hvert parti og med mindre vidtgående beføjelser, end Venstre ønskede. Den 15. november 1918, fire dage efter våbenstilstandsdagen, blev »Rigsdagspartiernes politiske Forhandlingsudvalg« nedsat. Udvalget kom herefter til at bestå af 20 medlemmer (heraf også betegnelsen »tyvemandsudvalget«), fem fra hvert af Folketingets partier, med et formandsskab bestående af formændene fra de fire grup-

per, J. C. Christensen (V), F. J. Borgbjerg (S), Herman Trier (R) og F. Piper (K), med den radikale Karl Slengerik som formandskabets sekretær.

Udvalget skulle efter forretningsordenen fungere som et mellemled mellem Rigsdagens partier og regeringen. Det skulle indhente oplysninger fra regeringen, som var af betydning for Rigsdagen, herunder særligt vedrørende rigets forhold udadtil. Endvidere kunne udvalget på partiernes vegne udtale sig over for regeringen om de foreliggende spørgsmål. Udvalget var i sit sigte formuleret som et bredt »udenrigspolitisk« udvalg og skulle som sådant ikke specifikt tage sig af de sønderjyske spørgsmål. I praksis blev det dog først og fremmest det påtrængende sønderjyske spørgsmål, som udvalget behandlede.¹⁵⁸

Udvalget nåede i sin korte levetid at holde 24 møder. Det blev sprængt, da Det konservative Folkeparti den 28. juni 1919 trak sig ud af udvalget som en protest mod Zahles udnævnelse af H. P. Hanssen som minister for sønderjyske anliggender.¹⁵⁹ Den 10. juli kunne udvalget på sit sidste møde konstatere, at det efter sin forretningsorden dermed var nedlagt.¹⁶⁰ Sprængningen af udvalget var på dette tidspunkt, som lederne i Det konservative Folkeparti formentlig var sig bevidst, mere af symbolsk end praktisk betydning for arbejdet med Nordslesvigs genforening med Danmark.

Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg

Længe inden sprængningen havde statsminister Zahle den 10. april 1919 i Rigsdagspartiernes politiske Forhandlingsudvalg rejst spørgsmål vedrørende foranstaltningerne i forbindelse med Nordslesvigs genforening med Danmark. Ganske vist drøftede Kriegerudvalget disse spørgsmål, men regeringen ønskede samtidig Rigsdagen inddraget i de politiske drøftelser, der nødvendigvis ikke kunne ske offentligt. Da stemningen i det politiske udvalg var positiv, blev der to dage senere nedsat et udvalg med det officielle navn »Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg« bestående af fem medlemmer fra hver af Rigsdagens partier.¹⁶¹ Udvalget fik som Kriegerudvalget en uofficiel karakter, ligesom dets møder var strengt fortrolige.

Den 29. april 1919 kunne udvalget holde sit konstituerende møde. Udvalget fastsatte her sit kommissorium til: »... uden

besluttende myndighed, som mellemed mellem rigsdagspartierne og regeringen, at udøve en rådgivende virksomhed ved forberedelsen af den lovgivning, som en eventuel indlemmelse af Nordslesvig i Danmark vil nødvendiggøre«. ¹⁶² Ved samme lejlighed blev ekspeditionssekretær i Rigsdagens Bureau, A. Lauesgaard, anmodet om at tiltræde som sekretær. Reelt kom udvalget dog først i funktion den 10. juli, hvor det holdt sit første egentlige arbejds møde under ledelse af den konservative Alexander Foss. ¹⁶³ Arbejdet vedrørende de sønderjyske spørgsmål foregik indtil den 28. april i Rigsdagspartiernes politiske Forhandlingsudvalg. Først med sprængningen af udvalget var der et presserende behov for et andet forum til at drøfte de sønderjyske problemer, og meget betegnende overtog Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg de opgaver, som Rigsdagspartiernes politiske Forhandlingsudvalg tidligere havde varetaget. ¹⁶⁴

Medlemmerne af Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

I betragtning af den politiske uro om grænsespørgsmålet er det yderst bemærkelsesværdigt, hvor næsten »upolitisk« og saglig udvalget behandlede hovedparten af de mange lovforslag, som blev forlagt. Med bl.a. en statslånskrise og senere en påskekrise var der ellers lagt bomber nok under det politiske samarbejde i Rigsdagen. Sådan blev det også oplevet af i alt fald enkelte medlemmer, som muligvis kunne skrive under på K. K. Steinckes bemærkninger under en heftig debat om Sønderjylland i Landstinget i december 1919, at »... alle vi, der har den ære at være medlemmer af det sønderjyske udvalg, ved hvor roligt og sagligt forhandlingerne dér bliver ført for at opnå netop de bedste resultater. I reglen er vi enige fra alle sider og har støttet ministeriets mange omfattende forslag, men selv, hvor dette ikke er tilfældet, mindes jeg gang på gang tilfælde, hvor uenigheden ikke har fulgt partiliniien«. ¹⁶⁵

Rent praktisk fik udvalget tilsendt lovforslagene fra ministerierne. Efter en i reglen kort drøftelse i udvalget blev forslaget sendt til behandling i et underudvalg, som bl.a. kunne sende forslaget videre til Den nordslesvigske Vælgerforening. Derpå blev forslaget for anden og sidste gang behandlet af udvalget, inden det blev forelagt og vedtaget af Folketinget den 28. juni 1920. Ud fra denne sagsgang har Henrik Becker-Christensen meget præcist karakteriseret udvalget som »... en miniudgave af rigsdagen«. Dog var udvalgets møder strengt fortrolige, hvilket formentlig har bidraget til det positive klima for udvalgsarbejdet.

Udsigten til en snarlig genforening med Nordslesvig stillede det danske samfund og dets politisk-administrative apparat over for en lovgivningsmæssig og økonomisk opgave af hidtil ukendt omfang. Foruden arbejdets kolossale omfang stod centraladministrationen i forbindelse med lovgivningsarbejdet med en lang række ubekendte faktorer. Genforeningens administrative arkitekt, Martin Hammerich, har ganske tydeligt trukket problemstillingen op, da han i maj 1919 blev bedt om at skitsere hovedlinjerne for, hvorledes Genforeningen skulle finde sted: »Det må da straks siges, at denne Opgave for Øjeblikket er vanskelig, om ikke umulig at løse. Freden er ikke sluttet, end ikke Præliminærfreden. Vi mener at kunne gå ud fra, at Genforeningen vil finde Sted, men vi ved ikke hvornår! Vi kan ikke overskue, hvorledes den Europæiske Situation har udviklet sig til den Tid. Vi ved ikke, hvor stort Landområde, der gives os, og kan ikke sige,

på hvilke Vilkår og med hvilke Servitutter vi modtager det«. ¹⁶⁶ Hvad Martin Hammerich på dette tidspunkt ikke kunne vide, var det stormvejr, som udsigten til en snarlig genforening trak hen over det politiske liv i Nordslesvig såvel som i Kongeriget.

Det blev imidlertid snarere Vælgerforeningens styrkede politiske situation i slutningen af 1918 end et akut forvaltningsmæssigt behov, som blev bestemmende for regeringens forvaltningsmæssige initiativ vedrørende Genforeningen. I kølvandet på den komplicerede udenrigs- og indenrigspolitiske situation efter Tysklands sammenbrud i oktober 1918 havde den danske regering med udenrigsminister Erik Scavenius i spidsen ved et fortrøligt fællesmøde mellem Rigsdagens to ting, den 23. oktober 1918, reelt overladt det politiske udspil om Nordslesvigs skæbne til de danske slesvigere. Som Troels Fink konkluderer i sin afhandling om Genforeningen, så blev Den nordslesvigske Vælgerforening og i praksis Vælgerforeningens tilsynsråd fra efteråret 1918 til foråret 1920 »et politisk forum, der fik betydning også for det politiske liv i Danmark som helhed«, mens den danske regering »indrettede sig på en mere passiv, en formidlende rolle«. ¹⁶⁷

Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender

Selv om det ganske lille Kriegerudvalg ydede en imponerende indsats, som videreførtes af Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, var det et problem, at arbejdet ikke blev ledet af en politisk ansvarlig, som alene kunne koncentrere sin arbejdsindsats om dette betydelige problemkompleks. Kriegerudvalget arbejdede allerede i slutningen af januar 1919 med planer om et særligt slesvigsk ministerium, der skulle oprettes efter Genforeningen med det ene formål at tilrettelægge og lede det legislative genforeningsarbejde. Ministeriet skulle dog højst fungere i en periode på 3 år. ¹⁶⁸

I løbet af foråret 1919 var lovgivningsarbejdet så fremskredent, at Zahle følte et stadig mere presserende behov for et politisk ansvar for det store arbejde med at koordinere de mange lovgivningskomplekser. Den 5. maj 1919 anmodede Zahle derfor for anden gang H. P. Hanssen om at indtræde i ministeriet. Samtidig påtænkte man at oprette en regeringskommission for Slesvig

med den tidligere finansminister, cand. polit. Christoffer Hage, som formand. Forslaget blev mødt med en vis skepsis af H.P. Hanssen, som bl.a. henviste til sit manglende kendskab til dansk administration. Det problem mente Zahle dog kunne afhjælpes ved hjælp af de dygtige danske embedsmænd. Endvidere ville han politisk blive stillet helt frit.¹⁶⁹

I givet fald ønskede H. P. Hanssen at få Martin Hammerich som nærmeste medarbejder i ministeriet, og da denne med nogen betænkelighed havde sagt ja, fastlagde Zahle og H. P. Hanssen nærmere kompetenceforholdene mellem ministerierne. Herefter skulle alle spørgsmål vedrørende Sønderjylland enten forelægges det sønderjyske ministerium eller den planlagte regeringskommission, som afgav en indstilling, inden sagen gik tilbage til det pågældende fagministerium. Samtidig blev man enige om, at regeringskommissionen kun skulle have to medlemmer, Christoffer Hage og H. P. Hanssen.

Den 6. maj holdt man i Indenrigsministeriet en stor konference, hvor de ledende embedsmænd fra fagministerierne redegjorde for arbejdet og status med hensyn til den sønderjyske lovgivning. H. P. Hanssen fik dermed lejlighed til at få et nærmere kendskab til det praktiske arbejde, inden han efter på ny at have konfereret med Hammerich gav sit tilsagn til Zahle.¹⁷⁰ Den 8. maj fik H. P. Hanssen den begrundede, officielle anmodning om at indtræde i regeringen, hvori det bl.a. hedder: »De skal efter min mening i ministeriet repræsentere den indsigt i Sønderjyllands forhold i henseende til personer, lovgivning, administration o.s.v., som er i høj grad påkrævet i Danmarks regering især i den vanskelige overgangsperiode, hvis genforeningens værdi skal komme til at svare til forventningerne fra begge sider ... Deres ministerium vil blive hørt over og derigennem øve indflydelse på alle anliggender i administration og lovgivning, som berører det danske Sønderjyllands genforening med Danmark«. ¹⁷¹

Den 24. juni 1919 faldt så den politiske bombe, da H. P. Hanssen fik den officielle udnævnelse som minister uden portefølje. De politiske implikationer er velkendte. Derimod har man kun i ringe grad forstået at værdsætte den styrkelse af det lovgivningsmæssige arbejde, som udnævnelsen medførte. En ikke uvæsentlig kvalitet ved ordningen var således, at Den nordslesvigske Vælgerforening blev direkte repræsenteret i lovgivningsarbejdet og derved kunne øve en stærkere indflydelse på den sønderjyske

lovgivning. Disse fordele forsvandt imidlertid i den infernalske politiske strid, som udnævnelsen afstedkom. Rent praktisk fortsatte Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender, hvor Kriegerudvalget slap. Ministeriet fortsatte således i de beskedne lokaler på Hotel Kongen af Danmark med Martin Hammerich som kontorchef efter eget ønske, skønt han var berettiget til en departementschefstilling.¹⁷²

Hermed blev det, indtil ministeriet Zahle blev afsat af kongen den 29. marts 1920 og H. P. Hanssen som de øvrige ministre måtte gå. Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender kom med en levetid på kun 288 dage dermed uforskyldt til at leve op til sit navn. Krisen kunne set fra et forvaltningsmæssigt synspunkt ikke være kommet på et dårligere tidspunkt. Regeringen var langt inde i forhandlinger med Den Internationale Kommission og den tyske regering om en flytning af toldgrænsen og indførelse af dansk kronemønt i første zone. Her kunne H. P. Hanssen med sine tyske forbindelser dårligt undværes i de vanskelige forhandlinger. Det var derfor ganske naturligt, at den nye statsminister, M. P. Friis, på mødet i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg den 6. april forespurgte, om der ikke kunne træffes en ordning, så H. P. Hanssen kunne fortsætte f.eks. som kommissær uden noget politisk ansvar. Selv om løsningen ud fra en saglig vurdering var velbegrunderet, så var de politiske modsætninger nu så afgrundsdybe, at H. P. Hanssen umuligt kunne fortsætte med sit hidtidige arbejde. Mens Stauning, Rode og Munch fandt det naturligt, at H. P. Hanssen fortsatte som minister i ministeriet Friis, så kunne J. C. Christensen og de konservatives Jul. Schovelin under ingen omstændigheder acceptere denne ordning.¹⁷³

Selv samme dag, som ministeriet Zahle blev afsat, udgik der fra Nordslesvig to modsat rettede udmeldinger i spørgsmålet. Den ene fra Vælgerforeningens nordslesvigske gruppe, som på et møde på Folkehjem udtalte deres fulde støtte til en fortsættelse af det sønderjyske ministerium under H. P. Hanssens ledelse. Den anden fra gårdejer Peter Grau, der på Flensborggruppens vegne »indtrængende« anmodede Friis om ikke at udnævne en minister, der modsatte sig »den Beskyttelse for vore sydlige Landsmænd, som Internationaliseringen af 2. Zone kunde give«. Brevet nævnte ikke direkte H. P. Hanssen ved navn, men i Flensborggruppens sprogbrug var der ingen tvivl om adressen.

Derved var H. P. Hanssen endegyldigt ude af billedet som minister. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg overlod det til statsminister M. P. Friis at overveje stillingen på baggrund af udvalgets diskussion. To dage senere meddelte H. P. Hanssen gennem Ritzaus Bureau, at det som følge af striden om hans person var bedst, at han ikke modtog nogen officiel stilling i forbindelse med administrationen af de sønderjyske anliggender. I stedet anbefalede han, at arbejdet igen blev lagt ind under Statsministeriet med bibeholdelse af det administrative apparat. Således blev det. Den 9. april kunne Friis meddele Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, at han havde henlagt de sønderjyske anliggender under Statsministeriet, og at H. P. Hanssen samtidig havde lovet at bistå ministeriet med sin ekspertise. Det vidner om den uforsonlige strid, at end ikke denne konsulentordning tilfredsstillede Flensborggruppen, hvis medlemmer i en resolution udtrykte deres modstand mod, at H. P. Hanssen, som man nærede »ubetinget mistillid til«, fik nogen som helst indflydelse på ledelsen af de sønderjyske anliggender.¹⁷⁴

Udtalelserne ændrede ikke noget ved H. P. Hanssens stilling i forhold til ministeriet Friis, men selv om Aabenraagruppen senere på måneden tilkendegav sin tillid til H. P. Hanssen, måtte han fremover indstille sig på en mere tilbagetrukket placering i forhold til det administrative arbejde.¹⁷⁵ Da Niels Neergaard den 5. maj 1920 offentliggjorde sammensætningen af sit ministerium, var H. P. Hanssen heller ikke at finde. Dagen i forvejen havde Neergaard uden held forsøgt at få H. P. Hanssen til at fortsætte sit uformelle arbejde for regeringen, men H. P. Hanssen afslog kategorisk, da han under ingen omstændigheder accepterede den nye regerings politik. Endelig havde den sidste tids heftige og meget personlige kritik fra bl.a. medlemmer af de nye regeringspartier utvivlsomt slidt på H. P. Hanssen. H. P. Hanssen anbefalede i stedet, at man fortsatte som hidtil med Martin Hammerich som leder, og i øvrigt udstyrede stiftamtmand Viggo Haarløv med en »videregående myndighed«.¹⁷⁶

Senere samme dag blev H. P. Hanssen fulgt til toget af sin tro følgesvend Martin Hammerich, og fra Kolding gik det videre mod Aabenraa sammen med bl.a. stiftamtmand Viggo Haarløv. Denne fik under turen af H. P. Hanssen at vide, at administratorens magt og myndighed nu måtte udvides. Dermed var det slut med H. P. Hanssens rådgivning. Det administrative og koordine-

rende arbejde blev nu videreført af Martin Hammerich, men uden det tætte og frugtbare samarbejde med H. P. Hanssen. Arbejdet i Statsministeriet kom da heller ikke til at fungere på samme måde, bl.a. fordi departementschef Frederik V. Petersen »vogtede strengt over sin kompetence«. ¹⁷⁷

Fuldmægtig Paul Christian Stemann og de sønderjyske kommuner

Det var næppe en tilfældighed, at A. Krieger valgte det kommunale område som et af udvalgets første arbejdsfelter. Netop kommunerne og de kommunale institutioner som vejvæsenet, fattigvæsenet og ikke mindst den nationale slagmark par excellence, skolevæsenet, kom tæt på befolkningens hverdag og kunne dermed opfylde udvalgets målsætning om en synliggørelse af Genforeningen. Endelig havde Krieger allerede i begyndelsen af december en kandidat til arbejdet, nemlig den unge fuldmægtig i Indenrigsministeriets 1. Departement, Paul Christian v. Stemann.

Som søn af den tidligere stiftamtmand i Ribe og retshistoriker C. G. W. H. v. Stemann var Paul Stemann nærmest forudbestemt til en karriere i Indenrigsministeriet. Selv skriver han i sine erindringer, at han som sin bror ønskede en karriere som officer, men at dette kort og bestemt blev afvist af familien: »I familien Stemann havde man altid været jurister. Da der nu kun var to, der fortsatte familien – min broder og jeg – skulle jeg være jurist og ind i Indenrigsministeriet og se at blive amtmand. Det var mere end nok med een, der var officer. Så var den sag afgjort. Der var intet at diskutere«. ¹⁷⁸

Trods det håndfaste afslag arbejdede Stemann meget målbevidst for at forfølge familiens traditioner. Efter en juridisk kandidatexamen i 1915 og en kort periode ved Statsbanerne kom den unge P. C. Stemann i 1916 ind i Indenrigsministeriet. Her gjorde han sig under krigen bl.a. bemærket ved sit arbejde med rationeringen. I den forbindelse mødte den unge fuldmægtig H. P. Hanssen under et embedsbesøg i Berlin maj 1917. Her havde han ved flere lejligheder mulighed for at drøfte Tysklands forventede sammenbrud og Nordslesvigs efterfølgende genforening. Efter oktober 1918 holdt P. C. Stemann i en række breve kontakten vedlige med H. P. Hanssen. Udsigten til en snarlig genforening

Amtsassessor Paul Chr. v. Stemmann (1891-1966). Ancienniteten blev ikke den barriere, som den målbevidste fuldmægtig i Indenrigsministeriet frygtede i 1918. Med Paul Chr. v. Stemmann kan man med rette sige, at æblet ikke falder langt fra stammen. Han blev født ind i en embedsmandsfamilie, der bl.a. talte personligheder som bedstefaren, dr.jur. Christian L. E. v. Stemmann, og faren, stiftamtmand i Ribe, Carl G. W. H. v. Stemmann. Det var derfor ganske naturligt for Poul v. Stemmann, at han efter kandidateksamen i 1915 søgte ind i Indenrigsministeriet, hvor arbejdet med den sønderjyske kommunelov i 1920 blev et springbræt til en stilling som amtsassessor i Tønder amt i en alder af kun 28 år. I 1926 vendte v. Stemmann tilbage til centraladministrationen, først

som souschef for kommunkontoret, siden som kontorchef for det nyoprettede socialministerium, inden han i 1934 blev amtmand på Bornholm, en stilling han besad, indtil han gik på pension i 1961. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

havde givet P. C. Stemmann appetit på det forestående administrative arbejde i forbindelse hermed, hvilket han heller ikke skjulte over for H. P. Hanssen: »Freden er sluttet. Her sidder man ved sit Skrivebord og maa se til. Saaledes vil det vel desværre ogsaa gaa for mig efter Fredsslutningen, skønt jeg har en vældig Trang til at være med, til at gøre et Arbejde, til at være med til at styre alt det nye. Men ak, sker der intet uventet, kommer jeg til at sidde her i Byen længe. Der er jo noget der hedder at forfremmes efter Anciennitet.«.¹⁷⁹

»Ancienniteten« blev ikke den barriere, som den unge fuldmægtig frygtede. H. P. Hanssen havde blik for Stemmanns interesse for Sønderjylland. Der er ingen tvivl om, at H. P. Hanssen, som Stemmann skriver i sine erindringer, førte hans kandidatur frem over for Krieger. Af hensyn til forberedelsen havde Stemmann allerede den 4. december bedt H. P. Hanssen medbringe eksemplarer af de vigtigste lærebøger i tysk forvaltningsret. »Det vil jo være rart at have straks til Arbejdet« som Stemmann udtrykte det.¹⁸⁰ Stemmann fik hele december til at gennemlæse de danske og tyske lærebøger i kommunal forvaltningsret. Kriegerudvalget

var ikke færdig med sine forberedelser, og med de verserende rygter i centraladministrationen om Kriegerudvalget steg Stemmanns bekymring for sin position i forbindelse med lovgivningsarbejdet. Først efter Kriegerudvalgets møde på årets sidste dag fik Stemmann endelig den officielle anmodning om at udarbejde en sammenlignende oversigt over den danske og tyske kommunallovgivning i amts-, købstads- og sognekommunerne, opstillet efter Schous håndbøger i kommunal forvaltning. Udarbejdelsen af redegørelsen kostede ifølge Stemmanns eget udsagn ca. tre ugers hårdt arbejde.¹⁸¹

Stemmanns første oplæg

Stemmanns oplæg til Kriegerudvalget var en systematisk sammenligning af kommunestrukturen i Danmark og Slesvig-Holsten. Det rummer ingen udsagn om de foranstaltninger, der burde træffes i forbindelse med Genforeningen. Til gengæld udarbejdede Stemmann efterfølgende en redegørelse »Ordringen af Overgangen af de indlemmede Dele af Sønderjylland fra Tyskland til Danmark med Hensyn til Kommunalvæsen«, der lå færdig den 14. marts 1919. Heri gjorde Stemmann rede for de elementer, som overgangsordningen på det kommunale område burde indeholde. Da redegørelsen indeholder overvejelser om den endelige kommunelovgivning, kan der være grund til en kort gennemgang af Stemmanns synspunkter.¹⁸²

»Grundlæggende for hele den kommunale Administration er de kommunale Raad«, indledte Stemmann, og følgelig burde de kommunale råd hurtigst muligt vælges efter dansk lovgivning. Ganske vist havde der netop fundet nyvalg sted efter de nye tyske valgeregler, men disse krævede kun en alder på 20 år og bopæl i kommunen i 6 måneder, hvor valgretsalderen til kommunevalg efter de danske regler var 25 år og minimum bopæl i opholdskommunen i ét år. De tyske valgeregler gav i modsætning til de danske regler stemmeret til personer, der tidligere havde modtaget fattighjælp. Endelig var reglerne vedrørende valg af kommuneformand, amtsformand, magistrat og borgmester ikke ændret i de nye tyske valgeregler. De sønderjyske kommuneråd var dermed valgt på et andet og langt bredere befolkningsgrundlag end de danske sogneråd. I den forbindelse ville han heller ikke afvise, at befolkningen ved kommunevalget i marts

1919 stadig var påvirket af det tyske styre, underforstået stemte tyske kandidater ind i kommunerådene.

Principielt fandt Stemann det nødvendigt, at de kommunale forhold »i alle henseender« hurtigst muligt kom i overensstemmelse med den øvrige del af landet. »At have Særordninger i en Del af Riget har aldrig vist sig heldig og særlig ikke med Hensyn til denne Del«. Den kommende kommunelov skulle derfor indeholde en særlig lovhjemmel til at afholde valg til kommune- og sognerådene i Sønderjylland. Arbejdet i forbindelse med disse valg kunne passende varetages af de kommunale råd og ikke af formanden eller magistraten. Her gjorde mistilliden til de formodede tysksindede kommuneforstandere og borgmestre sig gældende.

Et centralt problem var de små landkommuner. Her foretrak Stemann, at man ventede med en sammenlægning, så kommunegrænserne fulgte sognegrænserne. De små landkommuner var efter Stemanns opfattelse, men uden videre argumentation, mest hensigtsmæssige i de første vanskelige overgangsår. I stedet skulle der i de enkelte landkommuner vælges et organ, der kunne forestå den kommunale administration og den senere sammenlægning. På dette centrale punkt havde Stemann tilsyneladende ikke principielle indvendinger mod særordninger! Som en logisk konsekvens af denne fremgangsmåde skulle kommuneforbundene fortsætte, indtil oprettelsen af sognekommunerne gjorde det muligt at afvikle dem. Indtil dette tidspunkt skulle kommuneforbundenes administrative forhold reguleres ved lov.

Godsdistrikterne voldte Stemann særlige vanskeligheder. Som konservativ jurist kunne han ikke blot afvikle godskommunerne, da disse berørte godsejernes privilegier. I stedet anbefalede Stemann en kommission fælles for hele den indlemmede landsdel, som kunne forestå afviklingen af godsdistrikterne. Kommissionen skulle bestå af en formand, udnævnt af kongen, to medlemmer, udnævnt af Indenrigsministeriet, et medlem fra hvert af amtsrådene og et tilsvarende antal medlemmer valgt af besidderne af de selvstændige godsdistrikter. Efter Stemanns forslag ville de to parter, amtsrådene og godsdistrikterne, dermed have lige mange medlemmer, hvorefter formanden og indenrigsministeriets medlemmer kunne fungere som opmænd. Kommissionen skulle forestå godsdistrikternes overgang til selvstændige kommuner eller indlemmelse i andre kommuner. I den forbindelse

Der var rig lejlighed for befolkningen i Nordslesvig til at komme til stemmeurnerne i 1919/20. Derfor frygtede H. P. Hanssen og Martin Hammerich stemmetræthed og utilsigtede nationale konsekvenser ved for mange kommunevalg, der ikke var absolut nødvendige. Her er det stemmeurnen til det afgørende valg den 10. februar 1920 i Rødding sogn. Efter valget blev urnen smykket med de slesvigske løver og stemmetallene. Foto: Rødding Lokalhistoriske Arkiv.

kunne de fastsætte og senere udrede eventuelle erstatninger til godsejerne. For ikke helt at udelukke beboerne i godsdistrikterne fra det kommunale selvstyre anbefalede Stemann tillige, at der blev valgt et midlertidigt rådgivende organ i hvert godsdistrikt, som forstanderen for godsdistriktet havde pligt til at spørge. Udvalgene skulle vælges efter de kommunale valgeregler. Indtil godsdistrikterne var endeligt afviklet, skulle amtsrådene føre et særligt tilsyn med godsdistrikterne. Hensynet til godsejernes ejendomsret og deres erstatning havde med andre ord en højere prioritet hos Stemann end hensynet til den demokratiske beslutningsproces i godsdistrikterne!

For amternes vedkommende skulle amtsudvalgene (kredsudvalgene) ophæves, og deres midler henlægges til amtsreparationsfondene. Derimod skulle kredsdagene fortsætte, såfremt de var valgt efter de nye tyske bestemmelser. Kredsdagene skulle dog hurtigst muligt erstattes af et nyvalgt amtsråd efter kommunevalgene. Da indbyggerne i godsdistrikterne betalte skatter og afgifter til kredsene, måtte der samtidig foretages valg af valgmand til amtsrådsvalgene i godsdistrikterne.

Kriegerudvalgets reaktion

Den 8. april 1919 blev Stemanns overvejelser fremlagt for Kriegerudvalget, kontorchef O. P. Schlichtkrull og H. P. Hanssen ved et møde hos departementschef H. Vedel i Indenrigsministeriets første afdeling.¹⁸³ For Vedel og den energiske Stemann blev mødet en slem skuffelse. Krieger bemærkede kort og godt, at Stemanns forslag ikke indeholdt udvalgets tanker. Det var Indenrigsministeriets opretholdelse af de preussiske landkommuner efter Genforeningen, som var anstødsstenen. Kriegerudvalget ønskede de danske sognekommuner etableret straks efter Genforeningen. Udvalget frygtede, at den tyske kommuneinddeling ville gro fast, så den udviklede sig til en permanent særordning for Sønderjylland. Sognerådene kunne i stedet overtage landkommunernes funktioner, når de var trådt i funktion. Indtil dette var sket i fuldt omfang, kunne landkommunerne eventuelt midlertidigt opretholdes ved siden af sognerådene.

Kriegerudvalgets synspunkter kom næppe som nogen overraskelse, i alt fald ikke for H. Vedel. Da han to dage forinden videresendte Stemanns udkast til Kriegerudvalget, bemærkede

han, at han ikke havde noget imod en løfteparagraf i lovforslaget, hvorefter kirkesognet skulle gøres til en kommune. Men han var betænkelig ved indtil videre at foretage vidtgående kommunesammenlægninger. »At nedlægge noget Sogneraad ved et Magtsprog uden at kende de lokale Forhold, tør jeg ikke – jeg synes, at de lokale Myndigheder fint maa udtale sig derom«. ¹⁸⁴ Vedel frygtede, belært af sine erfaringer i Indenrigsministeriet, en central dikteret sammenlægning af de mange preussiske landkommuner. I stedet skulle kommunalbestyrelserne inddrages i sammenlægningsprocessen. Der er særdeles god grund til at bide mærke i Vedels synspunkter i den lille følgeskrivelse. Vedels synspunkter fik under og efter kommunesammenlægningerne økonomiske konsekvenser, som han i foråret 1919 næppe havde fantasi til at forestille sig.

Mødet resulterede ikke i nogen egentlig konklusion. H. P. Hanssen, der havde promoveret Stemann, så ingen grund til en øjeblikkelig sammenlægning af landkommunerne. I stedet lovede H. P. Hanssen at drøfte sagen i en snævrere forsamling af sønderjyder. Dermed lykkedes det H.P. Hanssen at redde Stemann fra fuldstændigt at tabe ansigt ved mødet. Rent praktisk fik det ingen nævneværdig betydning for Stemann, der uanset H. P. Hanssens drøftelser måtte omarbejde store dele af sit forslag. ¹⁸⁵ For Kriegerudvalgets vedkommende var det derimod sidste gang, kommunaladministrationen blev drøftet, inden udvalget stille blev nedlagt, da H. P. Hanssen tiltrådte som minister for Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender. ¹⁸⁶

Vælgerforeningen i det ministerielle spil

Dagen efter mødet i Indenrigsministeriet blev Stemanns udkast fremlagt i Vælgerforeningens tilsynsråd, som straks henlagde behandlingen af lovforslaget til et ad hoc udvalg bestående af repræsentanter fra såvel landsdelens købstæder inklusiv Flensborg som fra landkommunerne. ¹⁸⁷ Desværre er vores viden om Vælgerforeningens arbejde og eventuelle kritik af forslaget yderst sparsom. Vi ved, at der, som det var tilfældet med alle Vælgerforeningens udvalg, blev ført en forhandlingsprotokol, men denne er siden forsvundet. Da udvalget heller ikke har redegjort for sit arbejde over for tilsynsrådet, skal Vælgerforeningens eventuelle kritik spores på anden måde. Her har vi heldig-

vis et internt notat fra Stemanns egen hånd, hvor han har tilføjet en række beslutninger og kommentarer til det officielle referat i forhandlingsprotokollen vedrørende et møde mellem ham og udvalget den 22. april 1919 på Folkehjem.¹⁸⁸

Her fremgår det ganske tydeligt, at der ikke i tilsynsrådet var den store begejstring for sammenlægningen af landkommunerne. »Det er vel et uundgaaeligt onde«, bemærkede Kr. Refslund Thomsen resignerende. Bemærkningen kom ikke ubelejligt for Stemann, der ønskede landkommunerne opretholdt i en overgangsperiode. Endvidere fik Stemann støtte til et andet af sine forslag, idet Vælgerforeningen udtrykkeligt bad om, at man straks skilte sig af med kommuneforstanderne og magistraterne. Forslaget om at fritage personer, der havde mere end otte års kommunerådsarbejde bag sig, blev forkastet af Vælgerforeningen, som i stedet ønskede alle brugbare kræfter sat ind på det kommunale arbejde. Endvidere konstaterede Stemann, at der var brug for en paragraf i loven, som øjeblikkeligt ophævede alle arbejdsråd, bonderåd o.lign., idet disse stadig fungerede mange steder. Vælgerforeningens kritik var formentlig væsentlig mere moderat end kritikken fra Kriegerudvalget 14 dage tidligere, som allerede havde gjort Stemanns første udspil forældet. Uanset Vælgerforeningens standpunkter måtte Stemann nu til at udarbejde et lovudkast, som opererede med en hurtigst mulig indførelse af dansk kommunestruktur i Sønderjylland.

Helt forgæves havde det hidtidige arbejde ikke været. Det kunne i en omarbejdet form genanvendes, men Stemann havde ikke længere så travlt. Først den 20. juni 1919 kunne Indenrigsministeriet udsende det første egentlige lovudkast efter de rammer, Kriegerudvalget havde udstukket. Lovudkastet blev på mange måder et kompromis mellem Stemanns oprindelige udkast og Kriegerudvalgets krav om oprettelse af danske sognekommuner hurtigst muligt. I § 1 fastholdt Stemann således sit krav om nyvalg til kommunerådene. Som i den oprindelige skitse skulle kommuneforbundene fortsat varetage fælles kommunale opgaver, indtil andet blev fastsat ved lov. Kriegerudvalget fik på sin side sit ønske opfyldt om en hurtig overgang til danske sognekommuner, idet lovudkastets § 9 fastslog, at kirkesognet fremover og senest ultimo marts 1921 skulle udgøre en kommune.

Set i historiens bakspejl var lovudkastets mest betydningsfulde punkt ubetinget den bestemmelse, hvorefter der samtidig

med kommunerådsvalget skulle vælges et »sogneudvalg« i hvert kirkesogn. Sogneudvalget skulle efter forhandlinger med kommunerådene i kirkesognet udarbejde et forslag til en ordning af kommunesammenlægningen. Derpå skulle sammenlægningsoverenskomsten forelægges amtsrådet og efterfølgende stadfæstes af indenrigsministeren. Når sammenlægningen fandt sted, skulle sogneudvalget træde i funktion som sogneråd og kommunerådene opløses. Forslaget om sogneudvalgene var en klar indrømmelse til departementschef Vedels ønske om at inddrage de lokale myndigheder i sammenlægningsprocessen. Hvad sogneudvalgene egentlig skulle forhandle om, havde Indenrigsministeriet ingen forestillinger om, i alt fald fandt ministeriet ingen grund til at nedfælde dem på papir. Landkommunerne skulle under alle omstændigheder nedlægges og sammenlægges til sognekommuner.

For amternes (kredsens) vedkommende foreslog Stemann som tidligere, at kredsdagene og kredsudvalgene ophørte med at fungere fra tidspunktet for Genforeningen. Fra dette tidspunkt, og indtil et amtsråd var valgt efter de danske regler, skulle amtmanden varetage kredsudvalgenes tidligere opgaver. Det var også amtmanden og to personer fra amtsråds kredsen udpeget af Indenrigsministeriet, som skulle udgøre valgbestyrelsen. Valgene til amtsrådene skulle finde sted senest 14 dage efter valget til kommunalbestyrelserne.¹⁸⁹ Ligeledes i overensstemmelse med Stemanns oprindelige forslag skulle købstæderne og flækkerne i hvert amt vælge tre repræsentanter til amtsrådet.

Til trods for dette måtte Stemann endnu en gang lide den tort at få sit forslag stærkt kritiseret. I et udateret notat, der formentlig må dateres til mellem den 20. juni og den 2. juli, har Martin Hammerich punkt for punkt redegjort for sin kritik af forslaget. Først og fremmest kunne han ikke se nødvendigheden af et nyvalg til kommunerådene kort efter kommunevalget den 2. marts 1919.¹⁹⁰ De eksisterende kommuneråd kendte forholdene, og et nyvalg ville ikke føre til væsentlige forskydninger af den nationalpolitiske balance i kommunerådene. Når kommunerådene alligevel skulle forsvinde i løbet af ganske kort tid, var der ingen rimelig grund til at lægge så stor vægt på forskellene i valgretsalderen, som Indenrigsministeriet gjorde. I stedet var der af praktiske hensyn grund til at lade de eksisterende kommuneråd fortsætte. Overgangen burde ske så hurtigt, som det var forsvarligt

og praktisk muligt. Stemanns mange foranstaltninger skabte i stedet uro og ubehag, når befolkningen ikke kunne se værdien af dem. Afgørende var det efter Martin Hammerichs opfattelse, at overgangen til dansk kommunestyre skete så »umærkelig« som muligt.

Derfor var Hammerich også stærkt utilfreds med, at der skulle foretages valg af kommunalbestyrelser i godsdistrikterne og de mindste kommuner uden kommuneråd. I stedet burde der vælges en midlertidig kommunalrepræsentation, der kunne forhandle med sognerådene om en sammenlægning. Samtidig skød Hammerich berettiget Stemanns forslag om en midlertidig sammenlægning af distrikter uden kommunal repræsentation i sæk. Dels lå disse distrikter ofte fysisk adskilt, dels betragtede Hammerich det som naturligt, at hver kommune og hvert distrikt var repræsenteret ved forhandlingerne om kommunesammenlægningen. I betragtning af de senere forhandlinger om kommunesammenlægninger synes Hammerich på dette punkt at besidde profetiske evner. En midlertidig sammenlægning som foreslået havde næppe hjulpet på de i forvejen komplicerede sammenlægningsforhandlinger.

På det amtskommunale plan kunne Hammerich ikke som Stemann se nogen anledning til at ophæve de demokratisk valgte kredsdege og kredsudvalg for at overdrage deres funktioner til den kongeligt udnævnte amtmand. Heri blev han støttet af Kr. Refslund Thomsen, der fandt forslaget endog »meget betænkeligt«. Spørgsmål vedrørende de kommunale anliggender skulle varetages af de folkevalgte forvaltningsorganer. Desuden kunne Refslund Thomsen ikke se meningen med, at de skulle ophøre med at fungere, når by- og kommunerådene efter planen skulle fortsætte som hidtil.¹⁹¹ I stedet anbefalede Martin Hammerich som Refslund Thomsen, at kredsdegene og kredsudvalgene fortsatte med at fungere, indtil der efter sognerådsvalg blev afholdt valg til amtsrådene efter de danske regler. Endelig bemærkede Martin Hammerich foruden en række mindre punkter, at man henstillede til sogneudvalgene om straks efter sammenlægningen at skifte navn til »sogneråd«. Bemærkningen er ganske karakteristisk for, hvorledes Martin Hammerich havde blik for at føje selv den mindste detalje til inden for rammerne af den overordnede plan. I dette tilfældet ønsket om at synliggøre Genforeningen over for befolkningen.

Hammerichs kritik vakte tilsyneladende betydeligt røre i Indenrigsministeriets 1. departement. Den 2. juli fandt departementschef H. Vedel sig i alt fald foranlediget til skriftligt at give H. P. Hanssen og Martin Hammerich en mere fyldestgørende redegørelse for ministeriets synspunkter vedrørende lovudkastets valgbestemmelser. Anledningen var en diskussion mellem H. Vedel og Martin Hammerich dagen i forvejen. Ved den lejlighed havde H. P. Hanssen bl.a. anført, at tillidsmændene i Vælgerforeningen ønskede nyvalg til kommunerådene udskudt indtil 1921, da befolkningen i Sønderjylland var ved at være træt af de mange valg. Det ønske blev blankt afvist af Vedel. Da brevet præcist udtrykker departementets indstilling til lovgivningsarbejdet i forbindelse med genforening, kan der være grund til at citere det: »— De i Overtagelsesøjeblikket i Slesvig værende Kommunalbestyrelser er valgte paa et andet Grundlag end det danske. Valgretsaldere er betydelig lavere. Efter de Oplysninger, som foreligger her, synes derhos tidligere modtagen Fattighjælp ikke at have haft nogen Indflydelse paa Valgretten, ligesom der ej heller ses at være opstillet nogen Skattebetingelser, hvorhos Opholdsbetingelsen kun har været: 6 Maaneders Bopæl i Kommunen. Saavidt jeg har kunnet erfare, synes dernæst de nærmere Forskrifter angaaende Valgets Afholdelse ikke at være givne paa nogen meget fyldestgørende Maade, saaledes at de enkelte Valgbestyrelser har kunnet handle meget selvstændigt.

Disse Forhold vilde vel i og for sig kunne begrunde, at der straks afholdes Valg af Kommunalbestyrelser efter de danske Regler, idet det formentlig vil være vanskeligere, jo længere Tid der gaar, at gaa over til strengere Krav med Hensyn til Valgretten«.

Videre hedder det længere fremme i brevet: »Dernæst vil det være af Betydning for Administrationen at have samtlige nye Kommunalbestyrelser hele Landet over valgt paa det samme Grundlag, saaledes at de Myndigheder, der afgiver Udtalelser til Amtsraad, Ministerier m.v., er ensartede. Saafremt der ikke straks afholdtes Valg efter de danske Regler i de slesvigske Distrikter, vilde man derfra erholde Udtalelser fra Myndigheder, som repræsenterede andre og videre Befolkningskredse end de tilsvarende kongerigske, og fra et administrativt Synspunkt synes det mindre heldigt, at de kommunale Myndigheder, som kommer til at træffe alle de for Fremtiden saa vidt rækkende

Beslutninger, der maa tages under Overgangstiden, og som paa saa mange Omraader i Forvaltningsmyndigheden repræsenterer den danske Statsmyndighed, er valgte efter ganske andre Regler end de Kommunalbestyrelser, der i Fremtiden skal arbejde videre efter de saaledes trufne Beslutninger«. Vedrørende kritikken af forslaget om nedlæggelsen af kreds-dagene og kredsudvalgene skriver H. Vedel: »Jeg maa her indrømme, at den nye Ordning meget vel vil kunne lade sig forberede af de nuværende Kreds-dage og Kredsudvalg, idet dog tilsvarende Bemærkninger om deres Valggrundlag vil kunne gøres gældende, som ovenfor er udtalt om Kommuneraad«. ¹⁹² Derpå opregner Vedel en række punkter af mere praktisk art, såfremt H. P. Hanssens ændringsforslag blev godkendt.

Stemann manglede således ikke opbakning for sine synspunkter hos sin chef, da hans forslag blev forelagt af H. P. Hanssen på tilsynsrådets møde den 4. juli 1919. Inden behandlingen af dette punkt på tilsynsrådets dagsorden havde H. P. Hanssen skriftligt tilkendegivet, at han efter sin udnævnelse som minister nedlagde sin post som Vælgerforeningens formand. ¹⁹³ Udnævnelsen og H. P. Hanssens afgang tog ikke overraskende tilsynsrådets opmærksomhed, men der blev dog tid til en kort redegørelse for valgreglerne. Her opstår der imidlertid en vis tvivl om tolkningen af den lapidarisk førte forhandlingsprotokol, som kortfattet meddeler: »Minister H. P. Hanssen omtalte derefter Stemmereglerne. De nyvalgte Kommuneraad, Byråd, Kreds-dage og Kredsudvalg skal i Overgangstiden ikke opløses, med mindre over en Trediedel af Medlemmerne i løbet af de første tre Maaneder kræver det«. Efter en nærmere redegørelse for valgproceduren følger i Vælgerforeningens forhandlingsprotokol derpå de nationalpolitiske spørgsmål vedrørende en eventuel kommunalafstemning i 2. zone og indlemmelsen af Hvidding herred i Tønder amt, hvorom det hedder i protokollen: »For den anden zones Vedkommende vil der blive henstillet til den installerede Kommission om at faa begge Parter lige repræsenteret i Valgbestyrelsen og Nedsættelsen af en Appelinstant. Det meddeles endvidere, at saafremt Befolkningen ønsker det, vil de fire Sogne i Nørre Rangstrup Herred, Skærbæk By, Rejsby, Brøns og Hvidding blive lagt ind under Tønder amt«. ¹⁹⁴

De her citerede vendinger rejser i høj grad tvivl om, hvorvidt der er tale om et referat af H. P. Hanssens redegørelse vedrøren-

de afstemningsreglerne eller tilsynsrådets beslutning. Kan det tænkes, at H. P. Hanssen tilskrev Vælgerforeningen sin og Martin Hammerichs kritik af Stemans lovforslag, så udskriften af forhandlingsprotokollen efterfølgende kunne anvendes som støtte i deres kritik over for Indenrigsministeriets embedsmænd? Det står dog fast, at Martin Hammerich i slutningen af juli tolkede ordvalget som Vælgerforeningens ønske vedrørende de kommunale afstemningsregler.¹⁹⁵ I samme brev benyttede Hammerich endvidere lejligheden til atter at fraråde en midlertidig sammenlægning af godsdistrikterne og de mindste kommuner. Hammerichs tanke for detaljen fornægtede sig heller ikke her. I samme brev bad Hammerich om, at kommuneloven blev gjort så overskuelig og let læselig for menigmand som muligt ved at inddele den i afsnit med hver sin særlige overskrift.

Det sparsomme materiale fra mødet mellem Vælgerforeningens kommuneudvalg og Stemann den 22. april nævner på intet sted problemerne omkring valgreglerne. I betragtning af Stemanns og Vedels vægtning af spørgsmålet kan det undre, at Stemann ikke var inde på problemet i sit notat til Indenrigsministeriet. Det kan ligge i forlængelse af Stemanns tilbøjelighed til at fremhæve de synspunkter hos Vælgerforeningen, som støttede hans eget forslag. Det kan også skyldes, at Vælgerforeningen ganske enkelt ikke drøftede spørgsmålet på mødet. Det er altid problematisk med *e silentio* slutninger, men det forekommer ejendommeligt, at der i de ministerielle sagsakter ikke foreligger et eneste vidnesbyrd fra Vælgerforeningen om dette for Indenrigsministeriet så vitale spørgsmål. Dette til trods for Martin Hammerichs udtrykkelige ønske om at få tilsendt udskrifter af Vælgerforeningens forhandlingsprotokoller.¹⁹⁶ Samtidig kan det udelukkes, at Martin Hammerich selv deltog på Vælgerforeningens møder. Udenrigsministeriet ville på den ene side ikke udstede pas, så han kunne passere grænsen, mens Statsministeriet på den anden side ikke ville give tilladelse til, at han passerede grænsen uden pas.¹⁹⁷ Kontakten mellem Martin Hammerich og tilsynsrådet foregik derfor gennem H. P. Hanssen.

Problemet lader sig derfor ikke løse ad denne vej, men må alene baseres ud fra Vedels brev den 2. juli og formuleringerne i Vælgerforeningens forhandlingsprotokol den 4. juli 1919. Sidstnævnte tyder mere på, at der er tale om et referat af H. P. Hanssens redegørelse for valgreglerne end et egentligt beslutningsre-

ferat. Er denne tolkning rigtig, brugte Hammerich og H. P. Hanssen i sommeren 1919 Vælgerforeningen som et trumfkort i deres forhandlinger med Indenrigsministeriet om udformningen af valgreglerne for valg til kommune- og byrådene i Sønderjylland. Spørgsmålet bliver næppe endegyldigt afklaret, men er tolkningen rigtig, fungerede Vælgerforeningen som en effektiv murbrækker over for Indenrigsministeriet. I et notat dateret 5. august 1919 bemærkede Stemann lakonisk, at lovudkastet efter mødet blev ændret i overensstemmelse med Vælgerforeningens ønsker, en konklusion som gik igen i bemærkningerne til lovforslaget.¹⁹⁸

Udvalgsbehandlingen

Efter Kriegerudvalget og H.P. Hanssen i løbet af sommeren 1919 havde fået deres vilje over for Indenrigsministeriet, kunne lovforslaget med Hammerichs ændringsforslag forelægges for Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg på dets møde den 6. august 1919. Her indledte indenrigsminister Ove Rode med at skitsere de væsentligste forskelle mellem den danske og tyske kommunestruktur. Derpå gik forslaget uden yderligere kommentarer videre til behandling i et underudvalg.¹⁹⁹ Behandlingen i underudvalget og den efterfølgende vedtagelse i plenum af forslaget med underudvalgets ændringer foregik uden væsentlige politiske uoverensstemmelser. Ændringsforslagene var overvejende af rent sproglig og teknisk art. De få og betydningsløse ændringer skal imidlertid ikke opfattes som udtryk for en skødesløs sagsbehandling fra udvalgets side. Således fik underudvalget tilføjet en bestemmelse, hvorefter optanter og optantbørn, der tog ophold i kommunen, kunne deltage i kommunalvalgene på trods af valgreglernes bestemmelser om minimum tolv måneders ophold i bopælskommunen.

Det var ikke den kommende kommunestruktur, men derimod spørgsmålet om antallet af amtmænd i Sønderjylland, der optog underudvalget. Lovforslaget opererede med fire amter med hver sin amtmand og amtsassessor (amtmandens bisidder). Set i forhold til den øvrige del af landet var der tale om en langt tættere dækning af amter og amtmænd og dermed væsentligt mindre amter. Forslaget blev af Ove Rode begrundet med det langt større arbejde i overgangsperioden med bl.a. vejledning af befolkningen og kommunalbestyrelserne end i den øvrige del af

landet. Samtidig fik de sønderjyske amtmænd større og mere ansvarsfulde arbejdsområder (amtsbanerne og kredssparekasserne) end deres kongerigske kolleger. Endelig henviste Rode til de noget diffuse »nationale grunde« og et ønske fra lokalbefolkningen om at beholde deres øverste, lokale administrative og kommunale øvrighed.

De argumenter overbeviste ikke socialdemokraten K. K. Steincke, der ud fra sit kendskab til administrationen i kongeriget var betænkelig ved de mange amtmænd. Hans skepsis var dog ikke større, end at han med udsigten til protester fra Vælgerforeningen lod sagen falde. J. C. Christensen fra Venstre foreslog derpå en reduktion i antallet af amtmænd fra fire til to, der hver administrerede to amter. Fortilfælde var der allerede, idet Aarhus-Skanderborg og Odense-Assens hver blev administreret af én amtmand. Det forslag blev afvist af H. P. Hanssen, der holdt fast ved de fire amter med hver sin amtmand og amtsassessor, men som en indrømmelse til kritikerne åbnede han samtidig for en eventuel reduktion i antallet af amtmænd, når overgangsperioden var forbi. Rode bakkede H. P. Hanssen op med følgende kritiske, men meget karakteristiske indvendinger: »Det vilde forekomme mig meget betænkeligt, om vi paa dette Omraade, idet vi gaar ind i en meget vanskelig Overgangstid vilde modsætte os et saa udtrykkeligt fremsat Ønske. At der i Overgangstiden vil opstaa Vanskeligheder, Brydninger mellem gamle og nye Forhold, er givet. Hvis vi da imod Befolkningens udtrykkeligt udtalte Ønske var gaaet til en anden administrativ Ordning end den, de mente berettiget, vilde Ansvarer for mange af Vanskelighederne komme til at paahvile os, idet vi utvivlsomt havde forøget dem ved ikke at følge det udtalte Ønske. Derfor lægger jeg overordentlig megen Vægt paa, at man ikke her gaar imod, hvad man i Slesvig finder rigtigt«. ²⁰⁰ Dermed faldt forslaget. Den bemærkning fik J. C. Christensen og K. K. Steincke til næsten undskyldende at trække deres ændringsforslag tilbage. En usædvanlig og sjældent set imødekommelse af lokalbefolkningens ønsker. Regeringen og Folketinget var villige til at gå langt for at skabe en så gnidningsløs overgang til dansk administration. Det var da også med J. C. Christensens ord »en lille Byrde i Sammenligning med mange andre Ting«. Til gengæld blev det understreget, at der var tale om en midlertidig lov, der kunne tages op til fornyet overvejelse.

Dermed var forslaget i sin politiske og administrative substans færdigbehandlet. Af hensyn til samordningen af de mange lovforslag nedsatte Statsministeriet den 16. januar 1920 Det sønderjyske Lovudvalg, der foruden en egentlig samordning skulle udarbejde supplerende bestemmelser, hvor dette var nødvendigt. Ud over det snævre lovtekniske arbejde fik udvalget en mere lovkoordinerende funktion, idet det ikke alene skulle holde sig underrettet om, hvilke lovforslag, der var under udarbejdelse, men også hvilke der burde udarbejdes. Endelig skulle udvalget afgive erklæring om det mest hensigtsmæssige tidspunkt og rækkefølgen for fremsendelse af lovforslagene.²⁰¹ Det sønderjyske Lovudvalg blev sammensat som et bredt ekspertudvalg, der foruden et medlem fra Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender og hvert fagministerium kom til at bestå af professor cand.jur. P. J. Jørgensen, overretssagfører dr.jur. N. Cohn og kontorchef Martin Hammerich.

Udvalget havde dog ingen større principielle ændringer, som i denne sammenhæng fortjener opmærksomhed. Dog gjaldt det som i alle andre lovforslag, at betegnelsen Sønderjylland skulle rettes til den officielle betegnelse »de sønderjyske Landsdele«. Den 20. juni kunne forslaget efter de sidste lovtekniske ændringer derfor endelig godkendes i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg.²⁰² Nu manglede kun Folketingets formelle godkendelse af lovforslaget, når den officielle overdragelse af landsdelen havde fundet sted. Denne godkendelse kom sammen med 75 andre forslag vedrørende Sønderjylland og dets genforening med Danmark den 28. juni 1920.

Amtsgrænserne

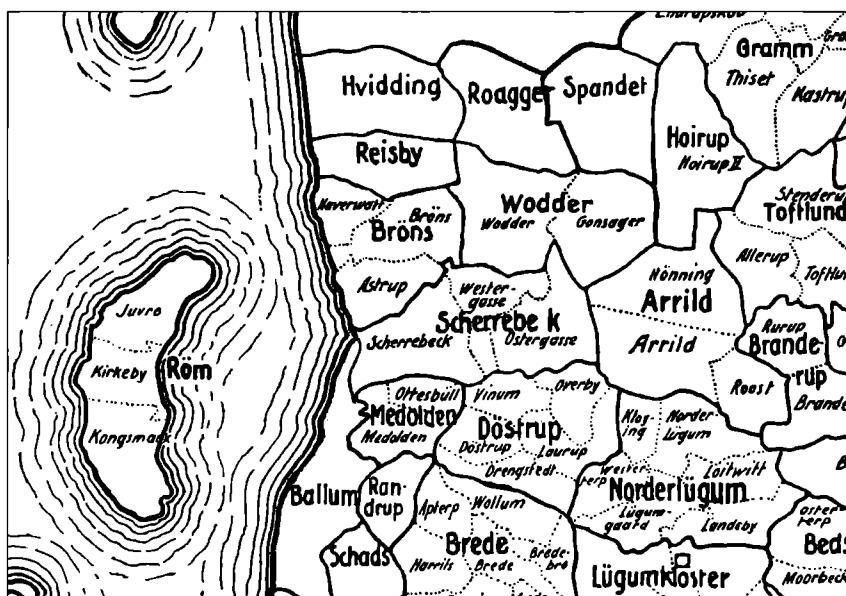
Egentlig politiske blev problemerne omkring den sønderjyske kommunelovgivning ikke. Trakasserierne forblev på embedsmandsniveau mellem på den ene side Indenrigsministeriet med P. C. Stemann og H. Vedel i spidsen og på den anden side konstellationen Martin Hammerich og H. P. Hanssen. Derimod var der politisk sprængstof i fastlæggelsen af amtsgrænserne. Her var der helt anderledes økonomiske og lokalpatriotiske interesser på spil. Da spørgsmålet havde betydning for sognekommunernes administrative tilhørsforhold, skal det kort behandles her. De kommende amtsgrænser blev allerede på et tidligt tids-

punkt inddraget i Kriegerudvalgets drøftelser. Kriegerudvalgets planer for Genforeningen opererede med en øjeblikkelig inddeling af Sønderjylland i danske amter ledet af dansk udnævnte amtmænd med en virksomhed og kompetence i overensstemmelse med de kongerigske amtmænd.²⁰³ Det var hensigten med amtsgrænserne som med de øvrige administrative grænser, at de skulle fastlægges, så de bidrog til at udslette 1864-grænsen. Ud fra dette princip lagde H. P. Hanssen og Martin Hammerich sig tidligt fast på de amtsgrænser, som skulle blive de endelige.

I Kriegerudvalgets arkiv findes et håndskrevet udkast til nye kommunegrænser »Forslag til Inddeling af Nordslesvig i Communal Henseende« udarbejdet af Martin Hammerich og dateret den 22. januar 1919. Her fremgår det som første punkt, at de preussiske kredse skulle opretholdes »indtil videre« med byerne Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder som sæde for administrationen i de enkelte amter. Grænserne skulle forblive som hidtil med enkelte undtagelser. For det første skulle landegrænsen udgøre Tønder amts sydlige grænse. For det andet skulle Hvidding herred flyttes fra Haderslev amt, til Tønder amt. For det tredje skulle de sogne i Flensborg amt, der kom til at ligge nord for grænsen, lægges ind under Aabenraa amt, og endelig skulle de såkaldte otte sogne i Nr. Tyrstrup herred eventuelt genindlemmes i Haderslev amt.

Sidste punkt skulle bidrage til at udslette 1864-grænsen. Dermed ville man samtidig kompensere for det tab, Haderslev amt ville lide, når man flyttede Hvidding herred fra Haderslev amt til Tønder amt. Flytningen af det udpræget dansksindede Hvidding herred skulle opveje de overvejende tysksindede sogne i den sydlige del af Tønder amt. Det skal dog understreges, at hensigten ikke alene var en majorisering af det tyske flertal i Tønder amt. Beboerne på vestkysten havde mere til fælles, bl.a. digevæsenet, end med beboerne på den fede jord i den østlige del af amtet, »ligesom også Vestboernes Natur tydeligt adskiller sig fra Østboernes«. Endelig havde beboerne i Hvidding herred fra »gammel tid« mere betragtet Tønder som deres by, hvor de handlede og ordnede deres forretninger. En forbindelse, der var blevet styrket efter anlæggelsen af jernbaneforbindelsen til Tønder.

Hammerich var udmærket klar over, at forslaget blandt beboe-

Hvidding herred med sognene Arrild, Brøns, Hviding, Højrup, Rejsby, Roagger, Skærbæk, Spandet, Vodder og Nørland-Rømø. Indtil grænsedragningen i 1864 hørte endvidere Seem, Vester-Vedsted og Ribe Domkirkes Landsogn med til herredet.

re, som følte deres interesser knyttet til Haderslev by, ville vække megen »utilfredshed«, men utilfredsheden ville »næppe i videre Grad påvirke det danske Sindelag«. Efter forslaget skulle indlemmelsen af Hvidding herred finde sted ved indførelsen af dansk ret, mens de kongeriske sogne af praktiske grunde først skulle indlemmes i Haderslev amt på et senere tidspunkt. I samme forbindelse tog Hammerich afstand fra de planer, som havde været fremme om at sammenlægge et eller flere af de sønderjyske amter til større enheder. »Befolkningen på et Landområde, der hidtil har været en administrativ Enhed, føler i Reglen et vist Ubehag, når denne Enhed ophæves og navnlig vil den føle sig generet eller krænket, når det lokale Center for denne Enhed fjernes og henflyttes til en anden Egn. Både lokalpatriotiske Følelser og Bekvemlighedshensyn spiller her ind. Af forskellige Udtalelser er jeg da også blevet klar over, at man i Tønder-Eggen har været – som Landdagsmand Nis Nissen udtrykte det – i allerhøjeste Grad indigneret over, at man havde tænkt at lægge Tønder kreds sammen med Aabenraa Amt, med hvilket man på

Vestegnen kun har få Interesser fælles. Omend det ovennævnte Hensyn hører til det, som man i Almindelighed bør se bort fra, hvis andre og større Hensyn gør sig gældende, kan man, når det melder sig med Slesvigs Indlemmelse i Danmark ikke let affærdige det, idet man her af nationale Grunde må betragte det, som en særlig opgave at vække så ringe Modvilje som muligt mod de Foranstaltninger, der træffes«. ²⁰⁴

Citatet afspejlede generelt grundsætningerne for de overgangsordninger, som Martin Hammerich og H. P. Hanssen tilstræbte gennem hele genforeningsprocessen og ikke mindst på det kommunale område, som meget direkte berørte befolkningen. Samme indstilling havde Indenrigsministeriet, der i forbindelse med fastlæggelsen af kommunegrænserne omkring Christiansfeld indtog samme holdning. ²⁰⁵ Der var dog andre nationalpolitiske grunde til at afstå fra en sammenlægning af de sønderjyske amter til større enheder. Hammerich frygtede, at en sammenlægning af Tønder amt og Aabenraa amt i betænkelig grad ville styrke tyskheden i Aabenraa amt. »Ved en Sammenlægning med Aabenraa Amt, hvor der også i visse Egne er en ikke ringe indpodet Tyskhed, vil en Ændring af dette Forhold ikke være sikret, snarere vil der opstå en Fare for, at også dette Amt inddrages under den nationale Strids Område«. Ligeledes var det af nationale grunde vigtigt med en dansk embedsmand med rod i dansk kultur som repræsentant i hver af de sønderjyske købstæder. Meget konkret dækkede formuleringen over amtmandens selskabelige omgang i de byer, hvor det »højere Borgerskab har tyske Tendenser«. Der var dog også andre mere praktiske grunde til at opretholde de små amter i Sønderjylland. Overgangsfasen fra tysk til dansk administration ville i sig selv give anledning til et betydeligt merarbejde for de sønderjyske amtmænd.

Hammerich havde foreslået at indlemme de otte sogne – Dalby, Hejls, Sdr. Bjert, Sdr. Stenderup, Taps, Vamdrup, Vonsild og Ødis – fra Vejle amt i Haderslev amt, men han havde også andre overvejelser om amtsgrænserne omkring Ribe. Ribe by og herred kunne sammen med Hvidding herred sammenlægges med Tønder amt til et amt med Ribe eller Tønder som sæde for amtmanden. Administrationen for den øvrige del af Ribe amt skulle så flytte til Esbjerg eller Varde. Hammerich bemærkede til forslaget, at dette forslag »vistnok« var i overensstemmelse med ønsket

hos befolkningen i den nordlige del af Hvidding herred. Alligevel måtte ideen efter Hammerichs opfattelse frarådes, for hvilken købstad skulle så være sæde for amtmanden? Som følge af den stærkt tysksindede Tønder by kunne man ikke flytte amtsadministrationen til Ribe. Snarere var der grund til at flytte så mange institutioner som muligt til Tønder, som kunne »styrke danskheden og forsone Byens og Egnens Tyskere med forandringen«. Omvendt ville det medføre betydelig modstand i Ribe, hvis Tønder blev gjort til amtsby.

Kun på et punkt adskilte Hammerichs udkast sig fra den endelige løsning. De otte sogne blev ikke flyttet fra Vejle til Haderslev amt. Forslaget kom ikke langt. Hammerich havde selv indsat et lille »eventuelt« i teksten, og inden forslaget blev fremlagt i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg den 6. august 1919, var det pillet ud af lovteksten. Det er vanskeligt at vurdere, hvor meget betydning ideen blev tillagt, og alt tyder på, at det allerede i foråret 1919 blev taget af bordet. Tanken om en ændring af amtsgrænserne omkring Ribe amt var sejlivet og omstridt, men sagen blev holdt i gang af stiftamtmanden i Ribe og far til juristen bag den sønderjyske kommunelov, G. C. V. H von Stemann. Von Stemann havde ekspansive planer for Ribe amt, og sendte en anmodning til Statsministeriet om at gøre den »uret«, der var blev gjort i 1864, god igen. Det var de kongerigske enklaver, som amtsrådet og stiftamtmanden havde i tankerne. Retten kunne genskabes ved at tilbagelevere Ribe amt Lø herred med Møgeltønder og Ballum birker, Vesterland-, Før- og Amrum birker, den nordlige del af Sild og »forskellige smaa spredt beliggende Enklaver«.

Stiftamtmand v. Stemann så tilmed langt større perspektiver for Ribe amt i forbindelse med Genforeningen. Hvorfor holde sig til enklavesognene? En mulighed var at lægge hele Frøs og Kalvslund herreder fra Haderslev amt ind under Ribe amt. I stedet for dette forelå der også muligheden for at lægge Lø og Hvidding herreder ind under Ribe amt og dermed opnå en samlet jurisdiktion med Møgeltønder og Ballum birker. Ved samme lejlighed kunne man dertil lægge Tønder og Højer herreder og Tønder by, så Ribe amt kom til at gå ned til grænsen.

Som det allerede er nævnt, fik amtmandens ideer trods flere henvendelser ingen indflydelse på den endelige udformning af amtsgrænserne. V. Stemanns forslag var stort set det værste,

Hammerich kunne forestille sig. Det brød fundamentalt med de nationale hensyn, der skulle tages til den tysksindede del af befolkningen i Tønder amt og by. Til gengæld bredte diskussionen om de kommende amtsgrænser sig i sommeren og efteråret 1919 til lokalbefolkningen i Hvidding herred. Udkastet til de nye amtsgrænser blev sendt til høring i 22 berørte landkommuner i Hvidding herred. Et forvarsel om, at forslaget ville støde på voldsom modstand fra beboerne i Hvidding herred, fik Hammerich allerede i slutningen af juli måned. Her kunne Jepsen Christensen via grev Schack meddele, at beboerne i Arrild sogn ikke ville gå med til forslaget, mens indbyggerne i Hvidding, Rejsby og Brøns sogne arbejdede sammen med Ribe for en indlemmelse i Ribe amt.

Selv om Jepsen Christensen gjorde det klart, at der ikke kunne blive tale om en indlemmelse i Ribe amt, så følte han sig tydeligvis stærkt presset af stemningen. I et brev til H. P. Hanssen bad han denne i stedet arbejde for en sammenlægning af Hvidding herred med Ribe amt, og hvis dette ikke lod sig gøre at beholde status quo. Personligt var Jepsen Christensen for en sammenlægning med Tønder amt, men »Stemningen i Sognet er afgjort for Ribe«. ²⁰⁶ Stemningen var stærkt ophidset, og stort set samtidig med Jepsen Christensens brev til H. P. Hanssen indløb de første resolutioner fra beboerne i Hvidding herred, med undtagelse af Skærbæk sogn, med krav om en henlæggelse af herredet under Ribe amt. I begyndelsen af august blev resolutionerne, som forudset af Jepsen Christensen, fulgt op af de tre landkommuner i Skærbæk sogn Skærbæk, Vester Gasse og Øster Gasse, der i stedet ønskede en indlemmelse i Tønder amt. Resolutionen herfra slog stærkt på de kulturelle og økonomiske strenge »... saaledes adskiller ogsaa Hvidding Herreds Beboere sig i mangt og meget fra de østligere boende Folkefæller i Haderslev Kreds i Levesæt og frem for alt i Avlsbruget. Medens man i den østlige Del af Haderslev Kreds særlig bruger Kornavl, er Hvidding Herred – som hele Vestkysten lige fra Kongeaaen til Ejderen – Kvæggræssernes Hjemsted«.

Det var dog kravene fra de nordligste sogne i herredet og Ribe by, som markerede sig stærkest. To måneder senere, den 28. oktober 1919, troppede en delegation bestående af repræsentanter fra Hygum, Fole, Spandet, Roager, Hvidding, Rejsby og Brøns sogne, Ribe byråd og Ribe-foreningen af 1918 op hos H. P. Hanssen

og derefter hos Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg for at overdrage en anmodning om at lægge de syv sogne til Ribe amt og Ribe herreds jurisdiktion.²⁰⁷ Da henvendelsen ikke gav noget resultat, fulgte delegationen henvendelsen op med en argumenteret resolution til Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg med samme krav.

Resolutionen bærer tydeligvis præg af, at deputationen begge steder blev mødt med særdeles henholdende svar, som kun dårligt skjulte, at beslutningen om at lægge Hvidding herred under Tønder amt stod ved magt. De nationale hensyn kunne efter deputationens opfattelse på »... nok saa virkningsfuld en Maade ske Fyldest« ved at lægge hele Tønder amt ind under Ribe amt. Men da deputationen tilsyneladende var klar over, at det politisk ville blive vanskeligt at trænge igennem med det vidtgående krav, var den villig til at indskrænke sit krav til, at de syv sogne i Hvidding herred blev lagt ind under Ribe herreds jurisdiktion. Kravet blev understøttet af flere argumenter, hvor ikke mindst områdets tilhørsforhold før 1864, Ribe bys tab af opland og de fortidige handelsforbindelser mellem Ribe og dets fremtidige opland spillede en væsentlig rolle.

Delegationens udspil til et kompromis havde imidlertid givet H. P. Hanssen og Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg en politisk modus vivendi, der kunne dæmpe uroen i Hvidding herred. Da Det sønderjyske Udvalg den 26. november 1919 holdt møde, fastholdt regeringen det oprindelige forslag om at lægge Hvidding herred under Tønder amt i kommunal henseende. Til gengæld gik man med til at lægge sognene ind under Ribe herred i juridisk henseende. De praktiske problemer måtte så klares ved at ansætte to dommere med ekspertise i henholdsvis dansk og tysk ret. Under udvalgsbehandlingen undergik forslaget ikke helt uvæsentlige ændringer på Justitsministeriets foranledning, idet man i stedet for at lægge de syv sogne ind under Ribe ret, valgte at oprette et biring i Ribe for de syv sogne og i politimæssig henseende lægge dem ind under Ribe politikreds. Med disse ændringer blev forslaget den 11. juni 1920 for anden og sidste gang vedtaget i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, og præcis en uge efter trådte forslaget i kraft som kongelig anordning.²⁰⁸ Dermed var den sidste brik i det spegede politiske spil omkring den sønderjyske kommunelov endegyldigt kommet på plads.

Den sønderjyske kommunelov

Som foreslået af Martin Hammerich blev den sønderjyske kommunelov opdelt i fire kapitler, hvoraf kapitel A, § 1 – § 6 »Valg af Kommunalbestyrelser m.v.« omhandler de kommunale forhold. Man bemærker, hvorledes Indenrigsministeriets indstilling til indførelse af dansk kommunallovgivning er. Til trods for dette slår loven i § 1 negativt fast, at der ikke skal foretages valg af byråd og kommuneråd, med mindre en tredjedel af borgerrepræsentationen eller kommunerådet inden 14 dage ønsker det. I landkommuner med kommuneforsamling samt i godsdistrikter med over 50 indbyggere skulle der under alle omstændigheder afholdes kommunevalg.

For at tage højde for en eventuel indlemmelse af hele eller dele af anden zone skulle der i de tilstødende kommuner i anden zone udfærdiges valglister, ske valg af valgbestyrelse m. v. i overensstemmelse med C.I.S.' anordning fra 6. maj. I dag er bestemmelsen mere en historisk kuriositet, men den illustrerer godt, hvorledes centraladministrationen og lovgivningen til stadighed måtte tage højde for den uafklarede situation for anden zone og ikke mindst Flensborgs fremtidige status. Eventuelle valg til byråd og kommuneråd skulle finde sted på fire ugers dagen for lovens ikrafttrædelse. De steder, hvor der ikke i forvejen forefandtes et kommuneråd, dvs. i landkommuner med en kommuneforsamling og i godsdistrikterne, skulle antallet af kommunerådsmedlemmer fastsættes af kredsudvalget. I alle andre tilfælde skulle der vælges et tilsvarende antal medlemmer som i det afgående kommuneråd. Når valget havde fundet sted, overtog det nyvalgte byråd eller kommuneråd straks funktionerne fra det afgående byråd eller kommuneråd.

For at forebygge alle eventualiteter bemyndigede loven amtmanden til at sammenlægge eventuelle distrikter uden et valgt kommuneråd med en nabokommune, såfremt distrikterne faldt uden for kommuneloven. For købstædernes vedkommende skulle der efter den kommunale valglov samtidig vælges to kommunale revisorer og en ligningskommission på syv medlemmer. Valgene skulle ske efter den danske kommunale valglov fra 1908 med de lempelser, der var nødvendige som følge af de specielle forhold i landsdelen.

De få nye kommunerådsvale var, som allerede påpeget, for-

valtningsmæssigt og historisk uinteressante. Flertallet af de sønderjyske kommuneråd kom kun til at fungere indtil 1. april 1921, hvor de ophørte med oprettelsen af sognekommunerne. Lovens mest afgørende paragraf var derfor § 3, som fastslog: »Paa landet skal Kirkesognet fremtidig som Regel udgøre een Kommune. Dette Forhold skal være ordnet senest inden Udgangen af Marts 1922«. Til at forestå sammenlægningen af landkommunerne skulle der i hvert kirkesogn vælges et »sogneudvalg«. Undtaget fra denne regel var af gode grunde kirkesogne, der kun bestod af en enkelt landkommune. I de tilfælde overtog kommunerådet sogneudvalgets pligter. I de tilfælde, hvor en landkommune, et gods- eller skovdistrikt tilhørte flere kirkesogne, skulle kommunen deltage i kommunevalget i det sogn, hvor størsteparten af kommunens indbyggere var bosiddende.

Antallet af medlemmer i sogneudvalget blev fastsat efter en nøgle, hvorefter sogneudvalget skulle bestå af fem medlemmer i sogne med indtil 1.000 indbyggere, syv medlemmer i sogne med mellem 1.000 og 2.000 indbyggere, ni medlemmer i sogne med mellem 2.000 og 3.000 indbyggere og endelig af elleve medlemmer i sogne med over 3.000 indbyggere. Formanden skulle vælges af udvalgets midte. Sogneudvalgene skulle kun fungere indtil udgangen af marts 1922, hvorefter et nyvalgt sogneråd skulle fungere indtil udløbet af den ordinære valgperiode ultimo marts 1925.

Sogneudvalgets primære opgave var efter forhandlinger med kommunerådene i sognet at fremkomme med et forslag til en sammenlægning af landkommunerne. Amtmanden eller amtsassessoren kunne om nødvendigt deltage i disse forhandlinger. Sogneudvalgets forslag skulle herefter forelægges amtsrådet (kredsudvalget) og endelig stadfæstes af Indenrigsministeriet. Såfremt der ikke inden udgangen af september 1921 forelå et forslag fra sogneudvalget, kunne amtsrådet i stedet udarbejde et forslag, der ligeledes skulle stadfæstes af Indenrigsministeriet, men ikke forelægges endsige godkendes af sogneudvalget. Så snart sammenlægningen havde fundet sted, ophørte kommunerådene med at fungere, og samtidig trådte sogneudvalget i funktion som sogneråd.

Amternes forhold blev reguleret i lovens kapitel B § 7 – § 9 »Amtsraadkredse, Valg af Amtsraad«. Herefter blev der oprettet fire nye danske amter, Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tøn-

der af de fire eksisterende kredse med undtagelse af købstæderne og den tyske del af Tønder kreds. Som følge af selve grænse-dragningen blev de indlemmede dele af Bov sogn, Frøslev i Hanved sogn og Hønsnap i Holbøl sogn henlagt til Aabenraa amt. Endvidere fik Indenrigsministeriet bemyndigelse til nærmere at fastsætte amtgrænserne. Det skete den 19. august i form af en bekendtgørelse, hvis eneste reelle ændring i forhold til de eksisterende kredsgrænser var flytningen af Hvidding herred fra Haderslev til Tønder amt.²⁰⁹

For hvert amt skulle der udnævnes en amtmand og til bistand og suppleant for denne en amtsassessor. Amtmanden var formand for amtsrådet, mens amtsassessoren havde sæde i amtsrådet uden stemmeret. I tilfælde af amtmandens forfald havde amtsassessoren som hans suppleant stemmeret i amtsrådet. De eksisterende kredsdage skulle fortsætte, indtil der havde fundet nyvalg sted af medlemmer til amtsrådet. De medlemmer, som efter den endelige fastlæggelse af amtsgrænserne boede uden for amtet, skulle øjeblikkeligt udtræde af kredsdagen. Nyvalg til amtsrådet skulle finde sted senest tre uger efter den endelige fastlæggelse af amtsgrænserne. Dog kunne der som for byrådene og kommunerådernes vedkommende finde nyvalg sted tidligere, såfremt mindst en tredjedel af kredsdagens medlemmer ønskede det. Indtil der skete en udskillelse af købstads- og flækkekommunerne fra amtskommunerne, skulle disse vælge tre medlemmer til det pågældende amtsråd. Dog var de tre medlemmer kun bemyndiget til at deltage i behandlingen af sager vedrørende købstads- og flækkekommunerne.

Tredje afsnit C § 10 og § 11, »Forskellige kommunale Forhold m.m.«, havde karakter af en diverserubrik. § 10 fastslog således, at kommuneforbundene fortsatte, indtil andet blev fastsat ved lov. Tilsynet med landkommunerne overgik fremover til amtsrådene eller til den pågældende minister, der skulle træffe de beslutninger, som efter de hidtil gældende tyske regler var forbeholdt overpræsidenten. Samme paragraf afskaffede stadfæstelsen af valget af forbundsforstanderne, som heller ikke længere skulle aflægge ed. Ganske sigende for den nationale situation ved Genforeningen var de sidste bestemmelser ikke gældende for de eksisterende skoleforbund!

Afviklingen af de økonomiske forhold mellem amtskommunerne og henholdsvis købstads- og flækkekommunerne skulle

reguleres ved en overenskomst mellem de pågældendes medlemmer af amtsrådet og sognekommunernes medlemmer af samme. Ordningen skulle efterfølgende stadfæstes af Indenrigsministeren, så staten, som loven meget profetisk bemærker, »kan dække de Krav, der deraf maatte opstaa«. Endelig vedrørte lovens sidste kapitel D § 12-§ 13 »Den almindelige Lovgivnings Ikrafttræden«. Herom er der blot at sige, at ikrafttrædelsestidspunktet som følge af usikkerheden om lovgivningsarbejdet og ikrafttrædelsesdatoen skulle fastsættes ved kongelig anordning.

Dansk lovgivning i de sønderjyske landsdele

Landsretssagfører K. Bunch-Jensen har i en artikel om indførelsen af dansk lovgivning i Sønderjylland skrevet: »Der herskede vistnok til at begynde med, da der i vinteren 1918/19 blev udsigt til generhvervelsen af en del af de i 1864 tabte landområder, nogen tvivl om, hvor hurtigt og summarisk dansk ret lod sig indføre i de sønderjyske landsdele...«. ²¹⁰ Den lidt kryptiske formulering kræver en uddybning, idet vi foreløbig forlader lovgivningsprocessen.

Indførelsen af et så stort kompleks af love, som det var tilfældet ved Sønderjyllands genforening, er langt fra nogen ukompliceret proces. På den ene side findes en organisation af offentlige myndigheder og et vidtforgrenet kompleks af love, der ikke alene griber ind i hinanden, men også spiller en betydelig rolle i næsten alle områder af borgernes liv. Det være sig i de enkelte borgers forhold til hinanden eller til myndighederne. Begrebet »kompleks« skal her tages alvorligt. De enkelte love står sjældent alene, men oftest i et gensidigt afhængighedsforhold til hinanden. De fleste love kan derfor sjældent stå alene, men må støtte sig helt eller delvist til andre love. På den anden side findes borgerne, som er underlagt disse love, regler og normer i hovedparten af deres sociale interaktion. Borgerne bliver født ind i det allerede eksisterende kompleks af love. Det er dem, borgerne bliver opdraget efter og senere i livet oplært til at indordne sig under. Hele samfundslivet bygger på en større eller mindre grad af kendskab til og eventuel forståelse for dette juridiske fundament. Fjerner man derfor med ét dette fundament, så opstår der kaos i samfundets formelle juridiske spilleregler. Så længe sam-

fundet fungerer uforstyrret, giver disse grundlæggende omstændigheder omkring samfundets love og regler ingen strukturelle problemer. Der vil til stadighed ske løbende ændringer af lovgivningen, men sjældent i et omfang, der for alvor griber forstyrrende ind i samfundslivet. Problemerne opstår først, når de juridiske strukturer bryder sammen, enten som følge af krig, som vi har set det i Eksjugoslavien og Somalia inden for de seneste år, eller når et lands kompleks af love, regler og normer som i tilfældet med Genforeningen, skal erstattes af et andet.

Genforeningen kan betegnes som et centralt styret og kontrolleret brud med den eksisterende lovgivning med henblik på at erstatte denne med et andet, i dette tilfælde dansk lovgivningskompleks og danske offentlige myndigheder. Spørgsmålet var blot, hvorledes og i hvilket tempo overgangen skulle forløbe. Inden forslaget om den kommunale administration som den øvrige lovgivning kunne sættes i kraft, var det derfor nødvendigt med en lovgivning, der knæsatte en række overordnede principper for overgangen fra tysk til dansk lovgivning og forvaltning i De sønderjyske Landsdele.

I Kriegerudvalget var man allerede fra starten opmærksom på dette problem. H. P. Hanssen understregede således på udvalgets andet møde den 27. december 1918, at dansk lovgivning skulle indføres så hurtigt som muligt efter Genforeningen. I den forbindelse var det nødvendigt med betydelige komparative undersøgelser af dansk og tysk lovgivning. Endvidere fandt H. P. Hanssen det nødvendigt, at man fra starten forberedte sig på en overgangsfase efter indlemmelsen, hvor tysk lovgivning som hovedregel fungerede.

Problemet var tæt knyttet til spørgsmålet om administrationen af Sønderjylland i overgangstiden, så da Krieger på det følgende møde anbefalede, at man etablerede et midlertidigt regeringskommissariat, bemærkede Zahle kort, at overgangstiden skulle gøres så kort som muligt, så »Landsdelen ikke voksede fast i en Særstilling.²¹¹ Dermed havde H. P. Hanssen og Zahle reelt understøttet de generelle retningslinjer, dels for indførelsen af dansk lovgivning, dels for Kriegerudvalgets videre arbejde. På den ene side ville det af praktiske årsager være nødvendigt med en overgangsperiode. På den anden side skulle denne periode være så kort som muligt, så Sønderjylland ikke groede fast i en juridisk og administrativ særstatus i landet. Endvidere arbejdede man ud

fra, at administrationen i den første tid efter indlemmelsen skulle varetages af en kommissær eller kommission.

Med dette udgangspunkt holdt Kriegerudvalget den 6. februar 1919 et møde med dekanen for det juridiske fakultet, professor, dr.jur. H. Ussing, for at drøfte spørgsmålet vedrørende overgangsordningen og de forberedelser, der skulle foretages. Ussing anbefalede på fakultetets vegne, at der til den tid, hvorved Ussing formentlig mente efter Genforeningen, blev oprettet en kommission, hvor fakultetet gerne ville bidrage med et par repræsentanter. Knap så velvilligt var fakultetet vedrørende arbejdet med en sammenligning af dansk og tysk lovgivning, som skulle iværksættes hurtigst muligt. Da ingen af fakultetets videnskabelige medarbejdere kunne afsætte den fornødne tid, anbefalede man i stedet højesteretssagfører, dr. jur. Naphtali Cohn, som uden videre betænkningstid gav sit tilsagn på et møde dagen efter.

Led regeringskommissionen skibbrud i den politiske skærgård om grænsedragningen, så havde Kriegerudvalget bedre held med at gennemføre sine principper for dansk lovgivnings indførelse i Sønderjylland, men ikke uden betydelige sværdslag med Justitsministeriet. Her var der betydelig modstand mod en blød overgang fra tysk til dansk ret og mildt sagt en dårlig forståelse for de praktiske problemer for befolkningen i landsdelen. Justitsministeriet med departementschef F. C. G. Schrøder i spidsen var indædt modstander af en overgangsperiode, hvor dansk og tysk lovgivning fungerede parallelt. Desværre kendes Justitsministeriets synspunkter inden juli 1919 ikke, men de har formodentlig ikke i substansen adskilt sig fra dem, som Schrøder lagde for dagen i et svar på Kriegerudvalgets indstilling til Statsministeriet den 4. juli 1919. Af de 42 lovområder, som Schrøder opregnede inden for privatretten, ønskede han således en omgående indførelse af dansk lovgivning på de 36 områder, eventuelt lempelige overgangsordninger på enkelte dele af disse områder. At Kriegerudvalget var bekendt med Justitsministeriets synspunkter, fremgår af indledningen, hvori det bl.a. hedder: »Ved de enkelte Lejligheder, hvor det hidtil er blevet betroet mig at være nærværende ved Forhandlinger, der berører dette Forhold, har jeg gjort mig til Talsmand for, at man i videst mulige Udstrækning straks skulde indføre dansk Ret, og jeg har haft den Opfattelse, at nuværende Minister H. P. Hanssen tiltraadte mit

Advokat Christian Ravn (1877-1964), Flensborg. Ravn var født i Hyrup, Øsby sogn, men flyttede efter afslutningen af sit jurastudium i 1906 til Flensborg, hvor han etablerede sig som advokat. Efter første verdenskrig, hvor han blev alvorligt såret, gik Christian Ravn aktivt ind i dansk politisk arbejde i Flensborg. Han var medlem af Den nordslesvigske Vælgerforening og medlem af Mellemslesvigsk Udvalg, der gik ind for en særskilt afstemning i 2. zone. Hans aktiviteter for den danske sag kostede ham i 1923 embedet som notar med den begrundelse, at han som tysk embedsmand den 26. august 1919 var gået om bord på et fjendtligt skib, den franske krydser La Marseillaise. Først i 1926 fik

han sit notariat tilbage, to år efter at han var blevet valgt ind i Flensborg byråd. Det fortæller noget om Christian Ravns format som politiker og jurist, at han til trods for sit danske sindelag og situationen efter Tysklands sammenbrud ikke lod sig rive med, men formåede at holde overblikket over dansk og tysk lovgivning og tale for en pragmatisk overgang til dansk lovgivning med bevarelse af de dele af tysk lovgivning som bl.a. personregistreringen og grundbogsordningen, der var bedre end den danske lovgivning. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Standpunkt, der i øvrigt heller ikke fra anden Side har mødt nogen udtalt Modstand«. ²¹²

Der er ingen som helst tvivl om, at der herskede en dyb uenighed mellem Kriegerudvalget og Justitsministeriet om hastigheden for indførelsen af dansk lovgivning i Sønderjylland. Departementschef Schrøder nøjedes da også ved mødet mellem ministerierne den 6. maj 1919 med at henvise til de udførlige oplysninger, som H. P. Hanssen havde modtaget om Justitsministeriets stilling. Med til billedet hører, at Justitsministeriet med statsminister Zahle som minister havde opnået en betydelig position i centraladministrationen i forhold til de øvrige ministerier og organer. Det var formentlig baggrunden for, at H. P. Hanssen i begyndelsen af juni fandt det nødvendigt med nogle tilkendegivelser over for offentligheden om de administrative planer for Sønderjyllands genforening. Det skete dels over for en medarbejder ved Fyns Tidende, hvorefter udtalelserne blev gengivet dels den 5. juni i Hejmdal, dels ved en tale i Holbøl forsamlingshus den 4. juni. ²¹³ Udspillet i Fyns Tidende nævner ikke konflikterne

om overgangsordningerne men er formuleret som en bred orientering om planer og tanker bag ordningerne. Læser man imidlertid artiklen i Hejmdal grundigt, finder man en forskel mellem på den ene side H. P. Hanssens indledende tanker om en overgangsperiode på 1-2 år og på den anden side de aktuelle planer for retsvæsenet bl.a. med en øjeblikkelig indførelse af retsreformen nogle måneder før den øvrige del af Danmark.

Hvad H. P. Hanssen mere præcist sagde ved sin tale i Holbøl forsamlingshus, står ikke fuldstændigt klart. H. P. Hanssen talte som vanligt over nogle kortfattede noter, der ikke levner mulighed for at gengive, hvad der rent faktisk blev sagt. Derimod er det ganske vist, at referatet af mødet få dage efter fik den dansk-sindede advokat i Flensborg, Christian Ravn, til i skarpe vendinger at advare H. P. Hanssen mod Justitsministeriets planer. Hvordan havde det danske Justitsministerium tænkt sig at indføre dansk ret på et kvart år, når de preussiske myndigheder ventede 13 år med at indføre de formelle preussiske love i Slesvig-Holsten og hele 34 år med indførelsen af den borgerlige lovbog, spurgte Ravn retorisk. Hvordan skulle menigmand være i stand til at sætte sig ind i det danske lovstof på så kort tid, hed det videre i brevet. Christian Ravn gav selv svaret. »Den paatænkte hurtige Indførelse af dansk Ret vilde medføre en Usikkerhed og Utryghed uden Lige i næsten alle daglige Forhold. Jeg kan ikke tænke mig, at denne Ordning er bleven godkendt af en eneste sønderjysk Sagkyndig ...«. ²¹⁴ Christian Ravn leverede dermed de argumenter, som H. P. Hanssen havde brug for over for Justitsministeriets embedsmænd, men reaktionen kan ikke været kommet bag på H. P. Hanssen. Christian Ravn var ikke hvem som helst, men hørte til i kredsen omkring H. P. Hanssen. Personligt havde H. P. Hanssen gennem flere år således hjulpet Ravn til at få en godkendelse som notar. Det er kendetegnende for forholdet mellem de to personer, at nok arbejdede Christian Ravn for Flensborgs genforening med Danmark, men uden at det kom til et personligt brud mellem de to. ²¹⁵

Samme indstilling prægede Ravns holdning i arbejdet med de juridiske problemer ved Sønderjyllands genforening. Da bruddet mellem Aabenraa- og Flensborggruppen var en realitet, lod han sig ikke som så mange andre rive emotionelt med, men fik i slutningen af august 1919 mandat til at fortsætte arbejdet i Vælgerforeningens retsudvalg. Resultatet blev, at Christian Ravn tilsy-

neladende uanfægtet fortsatte sit og retsudvalgets arbejde med indførelsen af dansk lovgivning i Sønderjylland.²¹⁶ Retspolitisk delte Christian Ravn H. P. Hanssens synspunkter, hvis han da ikke i slutningen af december 1918 ligefrem var med til at formulere dem. Reelt havde Ravn sammen med den anden af de få dansksindede advokater i Sønderjylland, Johannes Andersen, allerede i slutningen af 1918 formuleret de overordnede principper for dansk lovgivnings indførelse i Sønderjylland, som retsudvalget senere gjorde gældende over for Kriegerudvalget og Justitsministeriet. I et brev til Ravn fra Johannes Andersen i Haderslev dateret den 25. december 1918 hedder det således:

- 1 svarende til de danske Slesvigeres Ønske om fuld national Genforening med Danmark ønsker vi ogsaa for Lovgivningens Omraade enhver Særstilling fjernet;
- 2 men dette Maal kan efter vor Mening paa forsvarlig Maade naas, naar
 - 2.1 blot saadanne danske Love, der efter sagkyndiges overensstemmende Skøn er bedre end de tilsvarende tyske, indføres straks;
 - 2.2 saadanne danske Love, der efter sagkyndiges overensstemmende Skøn er lige saa gode som de tilsvarende tyske, indføres efter en forsvarlig Overgangstid;
 - 2.3 saadanne Love, der efter sagkyndiges overensstemmende Skøn er daarligere end de tilsvarende tyske, enten reformeres eller bringes i Overensstemmelse med disse, inden de indføres.
- 3 at indføre dansk Lovgivning uden Forhold eller tilstrækkelig Overgangstid, vilde afstedkomme Retsusikkerhed og volde ubodelig økonomisk Skade, og kan derfor ikke forsvares.²¹⁷

Som man råber, får man svar, og H. P. Hanssen fik det svar, han ønskede. En fuldstændig opbakning bag sin og Kriegerudvalgets position i striden med Justitsministeriet. Oprettelsen af Vælgerforeningens retsudvalg i juli 1919 med Christian Ravn i spidsen må derfor bl.a. ses i lyset af striden mellem Kriegerudvalget og Justitsministeriet.

Såvel Johannes Andersen som Christian Ravn havde været nævnt som egnede personer i forbindelse med retsplejespørgsmålet, men uden der blev taget skridt til oprettelsen af et retsud-

valg i Vælgerforeningens regi.²¹⁸ Først da uenigheden mellem Kriegerudvalget og Justitsministeriet tilspidsedes i sommeren 1919 efter udgivelsen af N. Cohns bog om forskellen mellem dansk og tysk privatret, forelagde H. P. Hanssen problemerne på tilsynsrådets møde den 4. juli.²¹⁹ Med til mødet havde H. P. Hanssen et notat, der var udarbejdet af Martin Hammerich få dage i forvejen. Notatet er bemærkelsesværdigt, fordi appellen til Vælgerforeningen tydeligt illustrerer de vanskeligheder, Kriegerudvalget havde med at trænge igennem over for Justitsministeriet, som stod fast på en hurtig overgang til dansk ret, mens befolkningen i »en begejstret tid« endnu var indstillet på de medfølgende ubehageligheder, som denne bratte overgang ville afstedkomme.

»Maalet maa være«, skrev Hammerich, »Ingen Særstilling for Sønderjylland, heller ikke paa det legislative Omraade. Men dette Maal kan ikke straks naas. Vi maa ønske en Forberedelse og Tillempningsperiode, som nok maa strække sig over et Par Aar. Det foreslaas, at det samtidig med Indlemmelsen udtales fra kongerigsk Side, at den hidtilgældende Ret indtil videre bliver bestaaende paa alle Omraader, hvor dansk Ret ikke indføres ved positive Bestemmelser, og at Sønderjydernes Repræsentanter paa Rigsdagen straks efter deres Indtræden udtaler som Sønderjydernes Ønske, at Retsfællesskabet søges opnaaet hurtigst muligt, helst i Løbet af 3 Aar. I Justitsministeriet er der nogen Stemning for, at det første af de førnævnte Alternativer vælges, og at dansk Ret saaledes som principiel Hovedregel indføres, idet der kun gøres visse – færre eller flere – positive Undtagelser. Navnlig tænkes her paa Grundbogsordningen og Civilstandsregistrene, som tænkes bibeholdt. Saafremt Vælgerforeningen er enig i, at en Tillempningsperiode er at foretrække for en brat Retsovergang, vil det være af Værdi, om Tilsynsraadet Medlemmer enstemmig udtaler, at de er enige om det endelige Maal: Størst mulig Ensartethed ogsaa paa Retsomraadet indenfor hele det fremtidige Danmark. Hvis man i Kongeriget ser, at dette er et alvorligt Ønske hos Sønderjyderne, vil de Betæneligheder, som ellers vilde opstaa over for en midlertidig Bibeholdelse af store Dele af Privatretten, muligvis bortfalde«. ²²⁰ Mødet blev som bekendt på grund af grænsestriden mere hektisk, end H. P. Hanssen og de øvrige deltagere formentlig havde forventet, og i stedet for en drøftelse nedsatte tilsynsrådet et retsudvalg med det formål at

H. P. Hanssen (1862-1936) er i mange sammenhænge umulig at komme udenom i Sønderjyllands historie fra han som 17-årig valgte at gå i preussisk militærtjeneste og frem til sin død. Gennem hele sit virke var han stærkt engageret i en lang række sammenhænge ikke mindst med juridisk og politisk støtte til dansksindede personer og familier, der blev ramt af de tyske myndigheders kamp mod den danske bevægelse. Arbejdet havde givet H. P. Hanssen et grundlæggende kendskab til tysk lovgivning og administration, som den danske regering kunne trække på, da den i december 1918 gik i gang med det store lovgivningsmæssige og administrative arbejde. I det perspektiv var det et klogt træk af statsminister Th. Zahle at udnævne H. P. Hanssen til minister for Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender for at knytte ham tættere til arbejdet i ministerierne. Politisk udløste udnævnelsen af den »partineutrale« H. P. Hanssen imidlertid et sjældent set uvejr over dansk politik og betød en skærpelse af konflikterne i såvel Danmark som Nordslesvig. Her ses H. P. Hanssen på sit kontor i Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender formentlig lige efter udnævnelsen til minister den 24. juni 1919. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

skaffe klarhed over, hvad der »tilnærmelsesvis paa Lovgivningsomraadet med Føje kan bibeholdes af tyske Love, og hvad der bør fjernes«. ²²¹ Med udnævnelsen af Christian Ravn som formand og Johannes Andersen som ét af medlemmerne sikrede H. P. Hanssen sig samtidig en betydelig støtte for sine synspunkter. Dermed fik Vælgerforeningens retsudvalg en formand, der alle-

rede i december 1918 havde taget stilling i sagen til fordel for den overgangsperiode, som Kriegerudvalget ønskede.

Den 19. juli fik Ravn en officiel anmodning fra det sønderjyske ministerium, underskrevet af Martin Hammerich, om at drøfte, hvorvidt den kongeriske lovgivning skulle anvendes fra genforeningstidspunktet, eller om man fra dansk side skulle gå langsommere frem og lade den tyske lovgivning fortsætte, så længe den ikke positivt var erstattet af dansk lovgivning. På det grundlag traf Vælgerforeningens retsudvalg på sit første møde den 2. august 1919 i Flensborg en afgørelse til fordel for en gradvis overgang til dansk lovgivning. Kendskabet til dansk lovgivning var i Sønderjylland så ringe, at det efter udvalgets opfattelse var nødvendigt med en overgangsperiode på mindst 1-2 år, og at det enten ved indlemmelsen eller senere endvidere var nødvendigt at gøre befolkningen i Sønderjylland bekendt med den danske lovgivning via avisartikler, kurser, foredrag o.lign.²²² Generelt betragtede retsudvalget først genforeningen som fuldbyrdet, når en og samme lov var gældende i såvel Sønderjylland som i den øvrige del af Danmark. Ud fra den betragtning kan man i dag tilbageblikkende hævde, at dette endnu ikke er tilfældet. I princippet burde dansk lov indføres i Sønderjylland, men udvalget var ikke blind for, at den tyske lovgivning på visse områder var »den danske langt overlegen«, og at man på disse områder i stedet burde ændre den danske lovgivning i overensstemmelse med den tyske.

Som Johannes Andersen gjorde det i slutningen af december 1918, arbejdede retsudvalget med tre typer af retsområder. De områder, hvor dansk lov burde indføres øjeblikkeligt, de områder, hvor de eksisterende tyske love burde forblive i kraft, indtil de i løbet af et til to år blev erstattet af dansk lovgivning, og endelig de områder, hvor den danske lovgivning burde ændres, så den svarede til den gældende tyske lovgivning i Sønderjylland. Til den første gruppe henregnede retsudvalget hele den offentlige ret (forvaltningen omfattende embedsmænd, hæren, marinen, told, post, jernbane, skole og kirke), retsplejen, straffetretten, forsikringsretten og endelig veksel-, check-, social- og tyendelovgivningen. Endvidere kunne formynderilovgivningen efter udvalgets opfattelse uden vanskelighed indføres straks.

Til den anden gruppe henregnede retsudvalget den borgerlige ret og næringsretten i almindelighed inklusiv selskabsretten.

Næringsretten kunne i princippet indføres straks, men uanset tidspunktet for indførelsen skulle det efter udvalgets opfattelse ske med forbehold, så man ikke greb ind i »velerhvervede rettigheder«. Til den tredje gruppe regnede retsudvalget den tyske grundbogslovgivning og katastervæsenet, de tyske bestemmelser vedrørende selvskrevne (holografiske) testamenter, strandretten og civilstandsregistreringen. Som det fremgår af sidstnævnte gruppe, så rakte retsudvalgets perspektiver videre end blot til en bevidstløs kalkering af dansk lovgivning i Sønderjylland. I de tilfælde, hvor den tyske lovgivning var bedre, måtte det danske samfund indrette sig efter denne. Unægtelig synspunkter, der må have virket stærkt provokerende i årene efter Genforeningen. Det er da også netop disse områder, som voldte de største problemer, og hvor Sønderjylland stik mod de oprindelige intentioner endnu indtager en særstatus i forhold til den øvrige del af landet.

Retsudvalget gav dermed Kriegerudvalget (nu Det Sønderjyske Ministerium) sin fulde opbakning og de nødvendige argumenter, men da havde Kriegerudvalget allerede for længst brugt Vælgerforeningens standpunkt i sin argumentation over for Justitsministeriet. Den 4. juli 1919, altså samme dag som retsudvalget blev nedsat, indsendte Kriegerudvalget sin og Justitsministeriets begrundede indstillinger til Statsministeriet for at få en endelig afgørelse i spørgsmålet. Som det hedder i Kriegerudvalgets indstilling, så havde udvalget haft lejlighed til at drøfte spørgsmålet med »adskillige Sønderjyder« deriblandt også de få dansksindede jurister, som alle var enige i, at det var nødvendigt med en overgangstid. Man kan sige, at Kriegerudvalget på denne måde anvendte de sønderjyske synspunkter i sagen, inden de var drøftet i Vælgerforeningen eller dennes retsudvalg.

Når Kriegerudvalget på denne måde søgte at haste sagen igennem uden på forhånd at have sikret sig Vælgerforeningens officielle standpunkt i spørgsmålet, er forklaringen formentlig, at N. Cohns bog om forskellene mellem dansk og tysk privatret netop var udkommet. Cohns bog var en kærkommen anledning til at få striden mellem Justitsministeriet og Kriegerudvalget tilendebragt. Da H. P. Hanssen i forvejen kendte indstillingen hos i alt fald Christian Ravn, kunne han på forhånd indarbejde denne i Kriegerudvalgets indstilling. En senere tilkendegivelse fra Vælgerforeningens retsudvalg ville kun styrke Kriegerudvalgets po-

sition over for Justitsministeriet. Ifølge Kriegerudvalgets redegørelse var der fire gode grunde til at arbejde med en kort overgangsperiode. For det første ville en brat overgang til dansk lovgivning »fremkalde konfusion« og blive opfattet som et overgreb mod befolkningen. Derfor var det nødvendigt med en overgangsperiode for at gøre befolkningen fortrolig med dansk lovgivning. Man fandt det for det andet vigtigt, at landsdelen gennem sine repræsentanter på Rigsdagen blev medansvarlig for overgangsordningerne. For det tredje var det foruden det teoretiske kendskab nødvendigt at indhøste praktiske erfaringer for, hvorledes retsreglerne inklusiv de tyske virkede i praksis. Endelig blev det for det fjerde understreget, at tysk ret på visse områder var »meget mere« tidssvarende end dansk ret.

Effekten af H. P. Hanssens aktion udeblev da heller ikke. Den 23. juli 1919 blev problemet og synspunkterne for første gang forelagt af Zahle i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, men da Vælgerforeningens retsudvalg arbejdede med sagen, afventede man foreløbig dets betænkning. Zahles fremlæggelse er ikke uden interesse, idet hans argumenter for en overgangstid stort set er (næsten ordret) identiske med Christian Ravns argumenter over for H. P. Hanssen i begyndelsen af juni, mens Kriegerudvalgets synspunkter kun svagt spores!²²³ Der er ingen tvivl om, at H. P. Hanssen med Zahles fremlæggelse havde vundet en afgørende politisk sejr over for Justitsministeriet. Regeringens tilkendegivelse kom senere på dagen, hvor handelsminister C. F. Hage indledte sin redegørelse med en uforbeholden støtte til Kriegerudvalgets synspunkter.²²⁴ Selv om sagen skulle tages op igen, når betænkningen fra Vælgerforeningens retsudvalg forelå, blev spørgsmålet ikke siden drøftet i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Det skete først, da forslaget til lov om lovgivningen og forvaltningen i De sønderjyske Landsdele blev fremlagt for udvalget den 12. juni 1920, men da var loven indrettet i overensstemmelse med retsudvalgets synspunkter. Herefter skulle »Den i de sønderjyske Landsdele gældende Ret blive i Kraft, forsaavidt den ikke ændres ved samtidig hermed eller senere givne danske Love, eller Ændringer er en Følge af selve Indlemmelsen«. ²²⁵ Resten af lovgivningsarbejdet var mindre småjusteringer, der overvejende var af sproglig karakter. Selve fundamentet blev der ikke længere rørt ved, inden loven den 28. juni 1920 blev endeligt vedtaget i Rigsdagen.

Den sønderjyske »forvaltningslov«

Foruden den principielle regel om, at den tyske lovgivning var gældende, indtil den blev afløst af dansk lovgivning, indeholdt loven en række andre bestemmelser, der fik konsekvenser på det kommunale område. Her skal blot nævnes de vigtigste bestemmelser. Først og fremmest indførte loven dansk som det officielle sprog i den offentlige forvaltning. Af praktiske og politiske grunde gav loven dog tilladelse til at benytte tysk ved forhandlinger med private, når anvendelsen af dansk ville medføre væsentlige ulemper. På det kommunale område var det vigtigt, at tysk fortsat kunne anvendes ved forhandlinger i kommunale forsamlinger, råd, udvalg, kommissioner, nævn m.m. Derimod skulle de nærmere bestemmelser vedrørende kirkesproget og sproget i kirkeborgerne fastsættes ved kongelig anordning.²²⁶

De opgaver, som under det preussiske styre hørte under central-, provinsial- eller distriktsmyndigheder, skulle overgå til det pågældende ministerium, hvorunder det hørte efter dansk ret. Forretninger, der tidligere hørte under landråden eller kredsudvalget som en del af den almindelige landsforvaltning (allgemei-

Danske embedsmænd modtages ved Frederikshøj den 12. februar 1920, to dage efter afstemningen. Forrest i billedet midtfor med ryggen til ses bl.a. H. P. Hanssen. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

ne Landesverwaltung), blev henlagt under amtmanden. Da en række af landrådets arbejdsopgaver havde anden, navnlig politimæssig karakter, kunne ministeren henlægge disse opgaver til politimestrene. Tilsvarende skulle de arbejdsopgaver, der tidligere hørte under amtsforstanderen (Amtsvorsteher), henlægges til politimesteren med undtagelse af de opgaver, der efter dansk ret hørte under andre embeder. Endelig henlagde loven kommuneforstanderens opgaver under sognefogeden, ligeledes med den klausul at ministeren kunne lægge kommuneforstanderens forretninger til andre embeder, som de hørte under efter dansk ret.²²⁷

Loven indførte den danske lovgivning om det offentlige kasse- og regnskabsvæsen, ligesom den indførte lovgivningen vedrørende amtsstuerne. Af hensyn til de særlige omstændigheder i Sønderjylland bemyndigede loven samtidig den pågældende minister til at fastsætte de nødvendige lempelser og afvigelser i reglerne.²²⁸ For borgerne i landsdelen var det heller ikke uden interesse, at konflikter med forvaltningen fremover skulle reguleres efter dansk lovgivning. For kommunerne var det tilsvarende af interesse, at loven indførte dansk lovgivning vedrørende tjenestemænds erstatningsansvar samt statens og kommunernes ansvar for deres tjenestemænd. Endelig skal det bemærkes, at loven positivt ophævede en række tyske love, deriblandt den tyske lovgivning om belejringsstilstand.²²⁹

Martin Hammerich og centraladministrationen

Der eksisterede tilsyneladende latente spændinger mellem Kriegerudvalget på den ene side og i alt fald dele af centraladministrationen på den anden. Selv om problemerne med Indenrigsministeriet og Justitsministeriet hørte til blandt de større, så er der ingen tvivl om, at der også blandt embedsmændene i de øvrige ministerier fandtes en slet skjult utilfredshed med Kriegerudvalget og Det Sønderjyske Ministeriums placering i lovgivningsarbejdet og de dispositioner, der blev truffet. Selv om de skitserede juridiske problemer i forbindelse med udarbejdelsen af kommuneloven og forvaltningsloven for den udenforstående kan forekomme som juristeri, så dækkede de over en grundlæggende forskel i tilgangen til det sønderjyske lovgivningsarbejde.

Da problemstillingen er central for forståelsen af hele genforeningsprocessen, kan der være grund til en kort ekskurs om tre af kombattanterne, Martin Hammerich, H. Vedel og v. Stemann. H. P. Hanssen er kendt fra den nationale kamp og behøver dermed ingen nærmere omtale. Derimod har den mere anonyme og beskedne Martin Hammerich aldrig fået den placering i genforeningsprocessen, som han med rette fortjener. Martin Hammerich blev født i København i 1883 som søn af ingeniør og etatsråd Holger Hammerich. Efter en juridisk embedseksamen i 1907 fungerede han som herredsfuldmægtig først i Lemvig, siden i Skjern, inden han i 1912 tiltrådte stillingen som herredsfuldmægtig i Stege, hvorfra han på H. P. Hanssens initiativ blev hentet ind som sekretær for Kriegerudvalget.²³⁰ Martin Hammerich havde allerede fra barnsben fået interesse for den nationale kamp i Sønderjylland. I studietiden erhvervede han et stort lokalkendskab på sine cykelture i Sønderjylland, ligesom han var en sikker deltager i det praktiske arbejde i studenternes sønderjydske arbejde inden for foreningen »Hejmdal«.²³¹ Det var derfor ikke tilfældigt, at H.P. Hanssen netop pegede på den unge herredsfuldmægtig, som han siden 1902 havde kendt som en entusiastisk person med visioner og ideer.²³²

Sammen kom de til at danne et fasttømret par i hele genforeningsprocessen. På det personlige plan var de begge kommet til centraladministrationen udefra som det praktiske livs folk. H. P. Hanssen havde igennem en menneskealders arbejde i den nationale sags tjeneste erhvervet en sikker fornemmelse for det politiske spil, selvom han aldrig blev helt fortrolig med de politiske forhold i Kongeriget. Her supplerede Martin Hammerich, der igennem sit arbejde som herredsfuldmægtig tillige havde en praktisk, udadvendt juridisk erfaring. For Kriegerudvalget, H.P. Hanssen og Martin Hammerich var det afgørende, at overgangen til dansk styre, lovgivning og administration foregik så let og ubesværet og med så få og små brudflader som muligt. De havde i Sønderjylland en labil politisk situation at tage hensyn til med mange ukendte faktorer af økonomisk, social og nationalpolitisk karakter. Lovgivningsmæssigt og administrativt var der et stort antal »løse ender«, der gerne skulle bindes mest hensigtsmæssigt sammen.

Anderledes så forholdene ud for Paul Stemann og H. Vedel i Indenrigsministeriets 1. Department, i daglig tale kaldet »kom-

munekontoret« efter dets væsentligste arbejdsopgave, kommunalvæsenet i almindelighed.²³³ Deres baggrund var det lovforberedende arbejde vedrørende kommunerne, vejledningen over for og kontrol af kommunerne. Her var embedsmændene som Stemmann og Vedel, skolet i en korrekt juridisk behandling af kommunerne. Henrik Vedel (1867-1932) voksede op i et embedsmandshjem. Efter sin juridiske kandidateksamen i 1889 var han en kort overgang sagførerfuldmægtig og assistent ved Københavns magistrat, inden han i 1893 blev ansat i Landbrugsministeriet. I de følgende år gjorde han karriere inden for centraladministrationen og var i perioden 1910-1919 chef for Indenrigsministeriets 1. Departement. I 1919 overtog han Indenrigsministeriets 2. Departement og nåede under påskekrisen at fungere som indenrigsminister i ministeriet M. P. Friis i april-maj 1920.²³⁴ Med det karriereforløb er det næppe for meget sagt, at Vedel var et typisk produkt af centraladministrationen.

Tilsvarende kan med rette hævdes om Martin Hammerichs modpol, Paul Chr. v. Stemmann. Som centraladministrationens mand havde han ikke, som Hammerich, indhøstet en ballast af praktisk erfaring fra provinsen med implementering af lovgivningen. Stemmann var ikke uinteressert i Sønderjylland, men for ham blev det administrative arbejde i forbindelse med Sønderjyllands genforening først og fremmest et målrettet karrieremæssigt springbræt. Ikke for ingenting kaldte Stemmann sin selvbiografi for »En dansk embedsmands odysse«.

For Vedel som for Stemmann gjaldt det først og fremmest om at udforme lovgivningen, så den praktiske gennemførelse ned til den mindste detalje foregik i overensstemmelse med dansk lovgivning og den forvaltningsmæssige tradition på området. Vedel kunne derfor ikke tillade, at man i Sønderjylland tillod, at der selv i en ganske kort overgangsfase fungerede kommuneråd valgt efter tyske valgregler. Det brød fundamentalt med egalitetsprincippet i den offentlige forvaltning, hvis kommunebestyrelserne i dele af landet var indvalgt af bl.a. tidligere fattighjælpsmodtagere og personer under 25 år. Vedel måtte i forlængelse af dette se med slet skjult ubehag på risikoen for, at denne som andre ordninger blev permanent i Sønderjylland.

De overvejelser kunne Hammerich og H. P. Hanssen ikke bruge i en situation, hvor landsdelens sultne befolkning og det fremtidige tyske mindretal næppe havde større forståelse for det dan-

ske kommunestyres valgtekniske spidsfindigheder. Kommunallovgivningen skulle skæres ud i firkanter, så den var klar, tydelig og forståelig for de nye danske statsborgere. På den anden side havde i alt fald Hammerich så tilstrækkelig forståelse for og indsigt i ministeriel tankegang, at han indså nødvendigheden af at få Vælgerforeningen med hele dens autoritet med for at få sine synspunkter igennem i centraladministrationen. Hammerichs taktik lykkedes til fulde. Sønderjyderne slap generelt for at vælge nye kommuneråd for anden gang i løbet af et enkelt år. I det endelige lovudkast var § 1 ændret, så valg af byråd og kommuneråd kun skulle foretages, såfremt det blev begæret af mindst 1/3 del af byråds- eller kommunerådsmedlemmerne.²³⁵ Det var Kriegerudvalget og ikke mindst H. P. Hanssen og Hammerichs pragmatiske holdning, der i såvel konflikten om indførelsen af danske sognekommuner som i konflikten med Justitsministeriet om indførelsen af dansk lovgivning løb af med sejren over for centraladministrationens juridisk regelrette procedurer.

Anvender vi dette perspektiv på hele lovgivningsarbejdet, så var de små juridiske finurligheder konkrete udtryk for, at den kultur, som H. P. Hanssen og Martin Hammerich var bærere af, adskilte sig radikalt fra embedsmandskulturen i centraladministrationen. Centraladministrationen i København fungerede under normale omstændigheder fint i et net af juridiske og kulturelle spilleregler for, hvorledes lovgivningen skulle tilrettelægges, men genforeningsprocessen var langt fra normal. Som udenrigsminister Scavenius udtrykte sig på mødet i Indenrigsministeriet den 6. maj 1919, så ville det »blive nødvendigt midlertidigt at udvide det administrative Begreb«.²³⁶ Genforeningen og den nødvendige følgelovgivning kunne praktisk og juridisk ikke tilvejebringes inden for centraladministrationens snævre spilleregler. Den traditionsbundne danske centraladministration havde ikke som H. P. Hanssen og Martin Hammerich blik for den historiske situations særlige krav. Udviklingen i Sønderjylland og de juridiske problemer omkring den tyske suverænitets skulle da også snart vise, at det udvidede administrative begreb var en uomgængelig nødvendighed for Sønderjyllands genforening.

Tysk suverænitet og dansk lovgivning

Set i lyset af de øvrige problemer i forbindelse med Genforeningen hørte problemerne med tilblivelsen af den sønderjyske kommunallovgivning ubetinget til de absolut små, men dermed var de ikke nødvendigvis uvæsentlige. Genforeningen kan betragtes som et stort puslespil, hvor de enkelte dele var gensidigt afhængige af hinanden. En af de væsentligste brikker var opretholdelsen af en ubrudt statslig og kommunal administration og indførelsen af dansk valuta. Da disse brikker fik afgørende konsekvenser for kommunernes økonomi og dermed for afhandlingens problemstilling, vil vi i det følgende se nærmere på det spægede forløb op til og omkring kronemøntens indførelse den 20. maj 1920.

Det krævede fra dansk side den nødvendige lovgivning og praktiske forberedelse i Nordslesvig, så de danske myndigheder omgående kunne erstatte de afgående tyske myndigheder. Samtidig måtte disse forberedelser ikke krænke den formelle tyske suverænitet over Nordslesvig, og kernen i problemet lå netop i den tyske suverænitet. Den Internationale Kommission, C.I.S., fik efter fredstraktatens artikel 110 kun overdraget den almindelige forvaltningsmyndighed. Suveræniteten lå indtil fastlæggelsen af den endelige grænse fortsat hos Tyskland. Lovgivningsmæssigt betød det, at Folketinget ikke kunne vedtage love og bestemmelser for området, ligesom danske embedsmænd ikke lovligt kunne operere i Nordslesvig inden overdragelsestidspunktet.²³⁷ På det kommunale område var det imidlertid af afgørende betydning, at sogneudvalgene snarest efter Danmarks overtagelse af suveræniteten i Nordslesvig kunne træde i funktion, hvilket ikke lod sig gøre uden forudgående lovgivningsmæssige og praktiske forberedelser i og uden for Nordslesvig.

Fredstraktaten havde ikke taget højde for denne mere praktiske side af Genforeningen, så oprindeligt var det hensigten, at den tyske administration skulle fortsætte indtil det formelle tidspunkt for overdragelsen af suveræniteten til Danmark, det såkaldte notifikationstidspunkt. Så sent som ved et møde den 26. marts 1920 i det sønderjyske udvalg fastholdt H. P. Hanssen fortsat denne opfattelse. Det statsretslige problem udviklede sig imidlertid til en klods om benet for en hensigtsmæssig overgang. Problemstillingen gav, som jeg skal vende tilbage til, anledning

til betydelige juridiske krumspring inden for og på kanten af grundlovens rammer.

I foråret 1920 var situationen i Nordslesvig så kaotisk og det lovgivningsmæssige arbejde så langt fremme, at der nødvendigvis måtte ske en opblødning af den tyske suverænitet. Meget betegnende for de midlertidigt prægede løsninger, som til tider kendetegnede genforeningsarbejdet, var anledningen de voldsomme sociale, økonomiske og nationalpolitiske spændinger i Nordslesvig. Efter afstemningen den 10. februar 1920 blev der ført en voldsom tysk agitation for en grænsedragning efter Tiedelinien. For at imødegå denne agitation anbefalede H.P. Hanssen en dansk, militær besættelse af området, så man over for den tysksindede del af befolkningen markerede, at de danske myn-

Den Internationale Kommission (C.I.S.) ankommer den 26. januar 1920 til Flensborg, hvor Kommissionen havde hovedkvarter på hotel »Flensburger Hof« (i dag politipræsidiet). I forbindelse med Genforeningen skulle en række administrative tiltag være på plads i Nordslesvig på tidspunktet for overdragelsen af suverænitet. Det gav derfor anledning til betydelige problemer, at Tyskland havde suveræniteten over Nordslesvig indtil overdragelsestidspunktet. Derved kom Kommissionens almindelige forvaltningsmyndighed over området til at spille en helt afgørende rolle for begivenhederne i foråret 1920. Foto: Holger Damgaard. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

digheder havde i sinde at forblive i første zone.²³⁸ Efter en velvil- lig mundtlig tilkendegivelse fra generalsekretær Bruce indgav H.P. Hanssen en skriftlig anmodning til C.I.S. om at lægge dan- ske garnisoner i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder. Samtidig ønskede H.P. Hanssen at sende danske grænsegendar- mer til linien mellem første og anden afstemningszone for der- med at bremse det betydelige smugleri mellem anden og første zone.

Den 25. marts modtog regeringen Kommissionens svar på henvendelsen, hvorefter en dansk, militær besættelse kunne fin- de sted fra 1. april. Til gengæld måtte den danske regering over- tage garantien for vedvarende leverancer af fødevarer til første zone. Til trods for forsvarsminister P. Munchs reservationer over for den korte tidsfrist, var de militære forberedelser på dette tids- punkt så langt fremme, at det nødvendige mandskab allerede den 5. april kunne indfinde sig på kaserne for at modtage den nødvendige træning og undervisning inden overførelsen til Nordslesvig.²³⁹

Så vidt kom det ikke. Inden overførelsen af de 2-3 bataljoner satte den tyske regering den 27. marts ind med trusler om at til- bagekalde de tyske embedsmænd og standse kultilførslerne, hvilket satte en effektiv stopklods for de danske planer.²⁴⁰ Så- fremt den tyske regering gjorde alvor af sin trussel, blev det nød- vendigt for den danske regering at følge den militære besættelse af første zone op med en civil besættelse, men regeringen hver- ken kunne eller ville uden videre erstatte de tyske embedsmænd med danske. For det første skulle danske embedsmænd dermed administrere tysk lovgivning og et tysk administrationsapparat, hvis grene rakte uden for første zone. For det andet ville afløn- ningen af de danske embedsmænd i danske kroner give anled- ning til betydelige vanskeligheder, så længe der ikke var indført dansk kronemønt i første zone. Inden problemet var afklaret, sat- te de indenrigspolitiske begivenheder i Danmark med afsættel- sen af regeringen Zahle den 29. marts foreløbig planerne om en militær besættelse af første zone i stå. I stedet valgte den midler- tidige regering Friis at hjemsende de indkaldte soldater på orlov med løn, så de kunne genindkaldes med kortest muligt varsel, når den forfatningsmæssige krise havde fundet en løsning.²⁴¹

Den økonomiske situation i Nordslesvig skærpes

Mens afsættelsen af regeringen Zahle i Danmark for en kort stund fjernede opmærksomheden fra grænselandet, var der andre og mere presserende problemer under opsejling i Nordslesvig. Ganske vist var problemerne med den tyske agitation på Tønderregnen langsomt gledet i baggrunden, men i takt med udskydelsen af Genforeningen fik befolkningen i Nordslesvig konsekvenserne af den uhæmmede inflation at føle. I realiteten betød den voldsomme inflation, at kronemønten allerede blev indført i den daglige handel i foråret 1919. Alle væsentlige økonomiske dispositioner i første zone blev foretaget i forventning om en snarlig genforening med Danmark. Gårde og ejendomme blev handlet ud fra deres værdi i kroner, ligesom lønningerne blev fastsat i kroner.²⁴² I første halvdel af 1919 begyndte landmænd og forretningsdrivende derfor at konvertere deres marklån til kronelån i forventning om at hente en kursgevinst i forbindelse med den forestående genforening. Efterhånden som genforeningen trak ud, blev de forventede valutagevinster hurtigt forvandlet til tab, der voksede for hver dag, genforeningen udeblev. Der var derfor i foråret 1920 et voksende pres fra disse erhvervsgrupper for en hurtigst mulig overgang til kronemønten, så de dyre vekselån kunne konverteres til billigere, danske kreditforeningslån.

I byerne var der støt voksende utilfredshed og uro blandt arbejderne, der hver dag kunne se deres købekraft forringet i takt med den accelererende inflation. Forbrugerne kunne se, hvorledes varerne steg fra dag til dag, uden at lønningerne fulgte med på tilsvarende vis. Nok steg lønningerne fem-seks gange i forhold til førkrigniveau, men priserne var steget ti-halvtreds gange.²⁴³ Utilfredsheden slog i 1919 ud i en række korte strejker med krav om lønkompensation for de stigende priser. Med udsigten til en genforening blev situationen på arbejdsmarkedet i foråret 1920 alvorligt skærpet med næsten daglige strejker for højere løn. I de første måneder af 1920 omtales der strejker blandt barbersvendene, arbejderne på Slotsvandmøllen i Haderslev og metalarbejderne, som alle førte til lønforhøjelser. I marts-april 1920 tog strejkerne til i intensitet, og samtidig blev de i stadig større omfang rettet mod de stigende leveomkostninger og for indførelsen af kronemønten. Det var bl.a. tilfældet, da fagforeningerne i

Arbejderdemonstration på Torvet i Haderslev den 14. juli 1919. Til venstre for Kejserstatuen ses en af talerne, socialdemokraten Jørgen Møller. Ved denne demonstration var det hovedsageligt de høje fødevarerpriser, der var hovedtemaet. I løbet af foråret 1920 slog utilfredsheden også over i krav om øjeblikkelig flytning af grænsen og kronemøntens indførelse. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Aabenraa den 6. april 1920 gennemførte en éndags »generalstrejke«. ²⁴⁴ Dagen efter udbrod der generalstrejke i Haderslev i anledning af en enkelt banks »skandaløst lave lønninger«. ²⁴⁵ Endelig var byen i slutningen af april skueplads for en række strejker blandt håndværkssvendene, som stillede krav om højere løn.

I Aabenraa var situationen ikke bedre. I slutningen af marts og første halvdel af april 1920 var byen domineret af en længerevarende konflikt inden for byggefagene. Anledningen var som mange andre steder en lønstrid, men den blev hurtigt skærpet til en strid om arbejdsgivernes registrering af de strejkende. ²⁴⁶ Mens den danske besættelse af første zone den 5. maj tilsyneladende

gav ro i Haderslev, oplevede Sønderborg fra den 7. til den 11. maj en større generalstrejke.²⁴⁷ Inden da havde byen været ramt af en række mindre konflikter i hele april måned. Fra Tønder kunne Flensborg Avis den 31. marts og 4. april melde om strejker blandt landarbejderne særligt omkring Møgeltønder. I slutningen af april og begyndelsen af maj var der ligeledes lønstrejke blandt byens typografer.²⁴⁸ På den baggrund er det ikke overraskende, at netop grænsespørgsmålet og den svære økonomiske situation var de gennemgående temaer på årets første maj møder i Sønderjylland.²⁴⁹ For Den Internationale Kommissions vedkommende blev inflationen imidlertid en stadigt varmere kartoffel, efterhånden som temperaturen på arbejdsmarkedet steg.

Den Internationale Kommission havde derfor god grund til at iværksætte en oplødning af den tyske suverænitet over første zone, som kunne bringe den økonomiske og sociale situation under kontrol. Foranlediget af den skærpede situation bad generalsekretær C. Brudenell Bruce den 9. april derfor Det Sønderjyske Ministeriums repræsentant ved Kommissionen, dr.jur. I. H. Miang, tage spørgsmålet om kronens indførelse i første zone op til drøftelse i regeringen.²⁵⁰ Sagen blev dog fra kommissionens side hurtigt koblet til hele spørgsmålet om en dansk militær- og administrativ besættelse af første zone. Efter Kommissionens opfattelse kunne indførelsen af dansk mønt nemlig først ske efter en forudgående militær besættelse.

Fra den danske regerings side ønskede man derimod først en flytning af toldgrænsen til grænselinjen mellem 1. og 2. zone, inden man foretog en egentlig dansk besættelse af området. Flytningen af toldgrænsen skulle forhindre en valuta- og varespekulation i forbindelse med indførelsen af kronemønten i første zone, men flytningen af toldgrænsen og indførelsen af kronemønten i første zone havde også af andre grunde topprioritet i den danske regering.²⁵¹ Martin Hammerich opererede allerede i sit første udspil om Genforeningen i december 1918 med en hurtig valutakonvertering, som skulle understrege dansk suverænitet over området. Det lå derfor i direkte forlængelse af Hammerichs plan, at H. P. Hanssen ved et møde med den tyske repræsentant og nyudnævnte udenrigsminister dr. Köster den 17. april tilbød en dansk erstatning for det tyske indtægtstab i forbindelse med en flytning af grænsen. Dette åbenlyse brud på den tyske suverænitet blev – næppe overraskende for nogen af parterne –

afvist af dr. Köster, der mente, at enten måtte Danmark fuldstændig overtage administrationen eller beholde status quo.²⁵²

Fra Kommissionens side var man ikke indstillet på at flytte toldgrænsen og dermed bryde den tyske suverænitet over området. Troels Fink har forklaret Kommissionens afvisning med dens manglende tillid til skildringerne af tilstanden i Nordslesvig, som den fandt stærkt overdrevne. Spørgsmålet er imidlertid, om dette rummer hele forklaringen. Kommissionen havde de nødvendige informationer om situationen i Nordslesvig. Det er netop forklaringen på, at Kommissionen henvendte sig til den danske regering og ikke omvendt. I en drøftelse af spørgsmålet mellem statsminister M. P. Friis og N. Neergaard angav Friis da også selv flytningen af grænsen som »det kritiske punkt«. Kommissionen så på sin side sig uberettiget til at bryde den tyske suverænitet ved at flytte toldgrænsen, så længe grænsedragningen ikke var fastlagt, mens den danske regering netop ønskede bruddet på grund af frygten for spekulation i den danske krone i første zone og grænseflytningens symbolværdi.²⁵³

Afgørende blev det, at Den Internationale Kommission havde bemyndigelse til at overlade administrationen og udfærdigelsen af anordninger i første zone til den danske stat. Den danske stat kunne overtage administrationen af første zone på Kommissionens vegne, men ordningen krævede først en dansk militær og civil besættelse af første zone til afløsning af Kommissionens besættelsestropper. Dette administrative columbusæg ville efter Kommissionens opfattelse efterfølgende påtvinge en løsning af valutaspørgsmålet, når det automatisk meldte sig. Den 23. april havde Sir Charles Marling fået hele Kommissionens accept af ordningen, så den danske regering herefter kunne indføre kronen i første zone, når blot regeringen forinden havde foretaget den nødvendige militære og civile besættelse af området.

Sideløbende var der sket en opblødning i de danske synspunkter. Efter H. P. Hanssens mislykkede forhandlinger med den tyske udenrigsminister dr. Köster var ministeriet Friis i stedet indstillet på at arbejde for en afspærring mellem første og anden zone, som kunne forhindre spekulation i forbindelse med indførelsen af dansk mønt i første zone. Derved undgik man den problematiske flytning af toldgrænsen. Så længe Kommissionen sad med ansvaret for administrationen, ville den stigende uro i området imidlertid styrke den danske forhandlingsposition over

for Kommissionen. Friis kunne derfor ved et møde den 20. april i Det sønderjyske Udvalg roligt advare mod en forhastet dansk besættelse af området: »... vi bør se at skabe Grundlaget for Kronemøntens Indførelse saaledes, at man faar saa megen Sikkerhed som muligt for, at den lader sig gennemføre, at den danske Kapital, som vil komme ud at svømme derved, er sikret saa meget, som det er muligt, over for den Hævdelse af, at Souveræniteten endnu ikke tilkommer os, som vi staar over for fra Kommissionens Side, og at vi bør holde igen med den militære og civile Besættelse, indtil vi har søgt saa vidt muligt at opnaa, hvad vi reelt ønsker og stræber hen til«. ²⁵⁴ Tiden arbejdede for den danske regering.

Det var nu ikke alene Den Internationale Kommission, der var i tidsnød for at komme ud af den vanskelige situation. Som en udløber af påskekrisen var der udskrevet folketingsvalg den 31. marts, og den 21. april udløb Folketingets mandat. Ganske vist forudsatte valgloven, at Det sønderjyske Udvalg efter Rigsdagens opløsning kunne fungere som rådgivende organ med hensyn til amtsinddelingen i Nordslesvig, men valgkampen vanskeliggjorde udvalgets arbejde. Udvalgets medlemmer nåede på trods af de skærpede politiske konflikter alligevel til enighed om at fortsætte arbejdet som hidtil, idet K. K. Steincke dog tog forbehold over for udgiftskrævende beslutninger. Først den 7. maj samledes det nyvalgte Folketing for første gang. I den mellemliggende periode, hvor hele spørgsmålet om den militære og civile besættelse af første zone og kronemøntens indførelse fandt sin løsning, traf regeringen derfor alene sine beslutninger på basis af en fælles accept fra medlemmerne af Det sønderjyske Udvalg.

De videre forhandlinger foregik herefter i Flensborg mellem Den Internationale Kommission, den danske regerings repræsentant og konsul Mezger, der havde afløst dr. Köster som forhandler på tysk side. På dansk side blev forhandlingerne forestået af kontorchef i Justitsministeriet C. L. Lundbye. Paradoksalt nok kom gennembruddet i forhandlingerne på selve valgdagen, den 27. april, hvor Lundbye kunne meddele, at Kommissionen ønskede en dansk militær og civil besættelse af første zone den 5. maj. Samtidig accepterede generalsekretær C. Brudenell Bruce på Kommissionens vegne, at kronemønten kunne indføres tidligst den 20. maj, 15 dage efter besættelsen i stedet for 10 dage som oprindeligt ønsket fra dansk side. Da situationen krævede et

En gruppe C.I.S. gendarmere fra Haderslev fotografert i januar 1920. Til støtte for sit arbejde havde C.I.S. et særligt gendarmeri, som iført mørke uniformskapper og med et bind om armen med bogstaverne C.I.S skulle bistå det lokale politi med at holde ro og orden. Gendarmen i stolen er politiassistent A.N. Jensen, der var udpeget som leder af C.I.S. gendarmene i Haderslev Vesteramt. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

hurtigt svar, gav regeringen Friis uden forudgående tilsagn fra Det sønderjyske Udvalg Lundbye tilladelse til at forhandle videre på dette grundlag. Dagen efter faldt afgørelsen, og Lundbye kunne telefonisk meddele, at den danske besættelse af første zone var fastsat til den 5. maj.²⁵⁵ Fra tysk side holdt konsul Mezger indtil det sidste på, at de dømmende myndigheder var undtaget fra fredstraktatens bestemmelser, men efter pres fra Den Internationale Kommission blev også domstolene omfattet af besættelsen.

Den 28. april kl. 16.00 kunne C. Brudenell Bruce aflevere et brev til konsul Mezger med den formelle besked til den tyske regering om den forestående danske besættelse af første zone. Som en imødekommelse af de tyske krav gav brevet samtidig den tyske regering ret til at trække sine embedsmænd fuldstændigt bort fra første zone. I så fald ville den danske regering overtage hele den civile administration. Den ret skulle senere vise sig

at give anledning til betydelige praktiske problemer for den danske regering. Endvidere forpligtede brevet den danske regering til hurtigst muligt at udarbejde en liste til de tyske myndigheder over de embeder, den havde til hensigt at besætte, og i øvrigt løbende underrette den tyske regering om yderligere forandringer. Samme dag, som konsul Mezger modtog brevet, fik den danske regering et udkast til en aftale vedrørende den danske militære og civile besættelse, så C. Brudenell Bruce og Lundbye efter en fremlæggelse af aftalen i Det sønderjyske Udvalg kunne underskrive den senere på dagen.²⁵⁶

Herefter overtog Danmark den almindelige administration, som hidtil var varetaget af C.I.S. Efter ønske fra Kommissionen skulle området styres af en befuldmægtiget (administrator), udnævnt af den danske regering og Kommissionen i fællesskab. Aflønningen af embedsmændene i området skulle som hidtil betales af den tyske regering. Derimod skulle udgifterne til de danske militære styrker og gendarmen, der var udnævnt af den danske regering, og som støttede Kommissionen i dens arbejde, betales af Den Internationale Kommission. Samtidig med besættelsen skulle der finde en afspærring sted mellem første og anden zone. Herefter var indførsler fra anden zone af penge, værdigenstande og varer, som ikke forinden havde fået indførselstilladelse af de danske myndigheder og Kommissionen, forbudt. Derimod skulle toldopkrævningen og møntfoden forblive som hidtil.

Det skal understreges, at aftalen ikke formelt betød nogen form for suverænitetssafgivelse fra Tysklands side. Danmark overtog formelt kun den almindelige administration, som C.I.S. hidtil havde udøvet, hvilket også blev understreget over for den tyske delegerede konsul Mezger.²⁵⁷ Deraf også titlen »administrator« om den danske befuldmægtigede, der skulle varetage administrationen for C.I.S. Netop suverænitetsproblematikken blev indgående drøftet i forbindelse med regeringens redegørelse for forhandlingsforløbet. Direkte adspurgt af N. Neergaard konstaterede M. P. Friis, at den danske besættelse ikke formelt havde ændret suverænitetsforholdene. Toldgrænsen og de deraf flydende toldindtægter havde Tyskland stadig rådighed over. Reelt var ordningen dog et papirtyndt figenblad, hvis juridiske finurligheder kun lige dækkede over den danske stats reelle overtagelse af første zone.

Danmark overtager administrationen af første zone

Den 3. maj 1920 kom C.I.S.' officielle anordning vedrørende Danmarks overtagelse af administrationen i første zone, der med virkning fra den 5. maj overdrog udstedelsen af anordninger vedrørende første zone til en dansk befuldmægtiget.²⁵⁸ Den 5. maj rykkede de første danske styrker ind i Nordslesvig fulgt af de gendarmere, der skulle foretage afspærringen af linien mellem første og anden zone. Samtidig trak C.I.S.' tropper sig tilbage til anden zone. Dagen efter kunne Kommissionen officielt bekendtgøre, at amtmand i Ringkøbing amt, Viggo R. Haarløv, var udnævnt som administrator for de sønderjyske landsdele. Fra dansk side var udnævnelsen dog allerede den 1. maj bekræftet med kongens underskrift.²⁵⁹ Administrator Viggo Haarløv kom dog først rigtigt i gang, da hans kontor på amtshuset i Aabenraa stod klart den 11. maj. Ved sin side fik Haarløv ministeriets ene sønderjyske konsulent Andreas Thulstrup, der siden februar 1920 havde ledet Det Sønderjyske Ministeriums kontor i Aabenraa. Herefter gled arbejdet langsomt fra Det Sønderjyske Ministerium over til Administratoren, så det administrative tyngdepunkt efter H. P. Hanssen afgang som minister kom til at ligge i Aabenraa.²⁶⁰

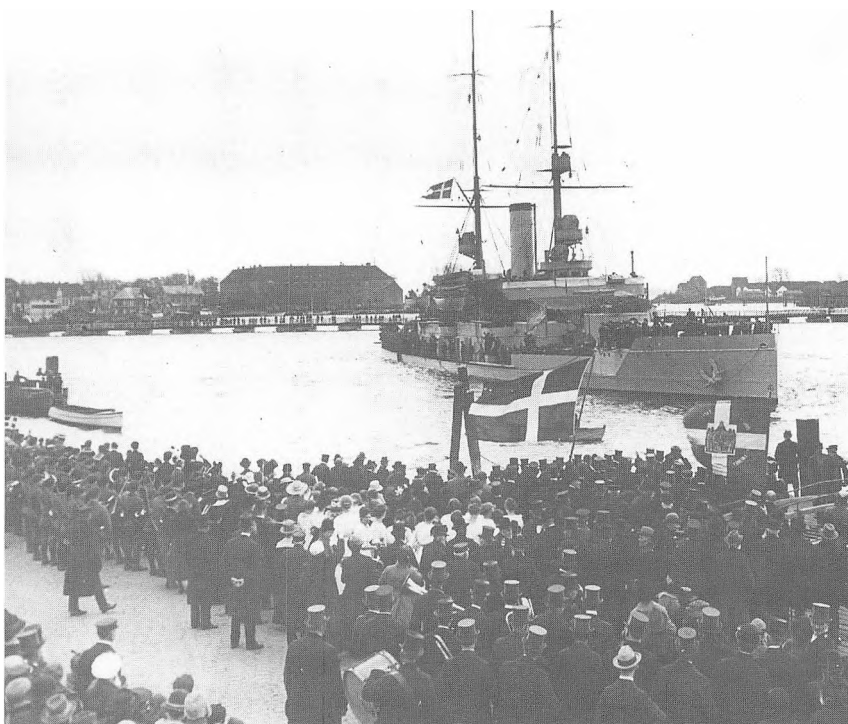
Som en opfølgning af de danske krav om en hurtig indførelse af dansk kronemønt anmodede generalsekretær C. Brudenell Bruce den 9. maj den danske regering om at foretage de nødvendige skridt for at indføre dansk kronemønt som følge af den stadig forværrede økonomiske situation i området. Meget belejligt kunne C. Brudenell Bruce henvise til de fortsatte strejker i Sønderborg og udsigten til flere i den kommende tid. I overensstemmelse med fredstraktatens ordlyd blev den danske regering korrekt bedt om at »bistå« Kommissionen med planlægningen af overgangen.

Til trods for Kommissionens velvillige indstilling gav den tyske suverænitet anledning til betydelige statsretslige problemer, blot var problemet nu Rigsdagen og kongens bemyndigelse. Formelt kunne Rigsdagen ikke vedtage love for fremmede staters territorier, ligesom kongen ikke havde bemyndigelse til at underskrive anordninger for Nordslesvig, så længe suveræniteten ikke var overdraget til Danmark. Statsminister N. Neergaard var derfor den 12. maj nødsaget til at anmode Rigsdagspartiernes søn-

derjyske Udvalg om dettes og finansudvalgets foreløbige godkendelse af anordningen om indførelse af kronemønten i første zone og den nødvendige følgelovgivning til anslåede udgifter for statskassen på skønsmæssigt 90 mio. kroner.²⁶¹

Ønsket var mere end prekært, en soleklar omgåelse til en værdi af 90 mio. 1920-kroner af den fem år gamle Grundlovs § 48, hvori det bl.a. hedder: »Ingen Udgift maa afholdes, som ikke har hjemmel i den af Rigsdagen vedtagne Finanslov eller i en af Rigsdagen vedtagen Tillægsbevillingslov eller midlertidig Bevillingslov«. ²⁶² Det stod også klart for Neergaard, da han på mødet indtrængende bad om udvalgets accept af den usædvanlige parlamentariske fremgangsmåde: »Men det er altsaa ganske nødvendigt, at disse Forslag træder i Kraft dernede. Vi kan ikke forelægge den danske Rigsdags lovforslag vedrørende et Land, som ikke er overdraget os, og Kongen kan heller ikke udstede Anordninger vedrørende Sønderjylland. Der er da ikke andet for at gøre, end at vi underhaanden maa have de vedkommende Bemyndigelser til at lade Den Internationale Kommission efter Aftale med den danske Regering udstede disse Anordninger. Den Internationale Kommission har jo Myndighed til at udstede Anordninger og er villig til at udstede Anordninger, ganske som vi ønsker det. Derfor maa jeg altsaa indhente Samtykke fra Det sønderjyske Udvalg til, at denne Fremgangsmaade maa følges«. ²⁶³

Formanden for Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, der tydeligt var påvirket af den usædvanlige situation, bemærkede, at man kun kunne tiltræde »visse Foranstaltninger«, da udvalget ikke havde bevilgende myndighed. Stauning betragtede det som helt utænkeligt, at de to udvalg uden om Rigsdagen bemyndigede regeringen til at anvende så store summer uden for rigets grænser. Heri blev han bakket op af Ove Rode, der betragtede fremgangsmåden som »meget betænkelig«. De bemærkninger fik Neergaard til at replicere, at man under krigen med finansudvalgets accept havde disponeret over »Mangemillionbeløb«, uden at der var samme tvingende grunde. På den baggrund anbefalede Neergaard, at finansudvalget som i de tidligere tilfælde gav sit samtykke, og at Rigsdagen, så snart det var muligt, vedtog bevillingen som lov. Med Neergaards indlæg var debatten reelt tilendebragt, og til trods for Staunings og Rodes skepsis blev forslaget enstemmigt vedtaget på finansudvalgets møde senere på dagen. ²⁶⁴

Den 5. maj 1920 ankom de danske soldater til Sønderjylland under stor jubel og festivit s fra den danske befolkning. Her ses »Olfert Fischer« på vej ind i Sønderborg havn med danske soldater. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

To dage senere, den 14. maj, kunne Administratoren for de sønderjyske Landsdele meddele den sønderjyske befolkning, at dansk m ntlovgivning var g eldende fra og med den 20. maj.²⁶⁵ Fra dette tidspunkt var danske kroner lovligt betalingsmiddel i første zone, mens den tyske mark fortsat kunne anvendes indtil udgangen af 1920. Dermed var det også slut med de farvestrålende n dpengesedler, som med den tyske nationalbanks stiltiende accept havde præget den sønderjyske hverdag siden slutningen af 1917. To dage inden valutakonverteringen blev de forbudt af Kommissionen.²⁶⁶

Statens valutaforanstaltninger

Præcis kl. 7 om morgenen den 20. maj 1920, forlod en kortege af biler med nye danske sedler og mønter Nationalbankens filial i

Kolding under ledelse af direktøren for filialen og borgmester i Kolding, Olaf Bech. Ved grænsen fik kolonnen eskorte af grænsegendarmen, så pengetransporten var fremme ved Sønderjyllands Kreditforenings kontor i Haderslev lidt over otte. Her blev pengene til de enkelte banker anbragt på hvert sit bord, så de lå klar, da de blev afhentet af landsdelens bankdirektører i løbet af formiddagen.²⁶⁷

Rent praktisk blev kronemøntens indførelse ordnet således, at de fire store banker i Nordslesvig, Haderslev Bank, Nordslesvigsk Folkebank i Aabenraa, Banken for Als og Sundeved i Sønderborg og Tønder Landmandsbank, fik stillet danske kroner til rådighed af den danske Nationalbank. Hver bank fik stillet tre mio. kroner til rådighed som kortfristede lån til en rente på 5%. Herefter skulle alle større pengeoverførsler i dagene efter kronemøntens indførelse foregå via disse banker. Da ordningen blev kendt uden for disse snævre sønderjyske bankkredse, meldte de øvrige banker og sparekasser i Sønderjylland sig hurtigt for at opnå en lignende status. For at imødekomme ønskerne og tilgodese bankernes kapitalbehov i de første hektiske dage indvilgede staten, efter Kroneudvalgets indstilling, i at stille yderligere 1.250.000 kroner til rådighed for fem andre banker.²⁶⁸ Foruden de 4.2 mio. kroner skulle der overføres midler til brug for posthuse-nes, kredsenes og kommunernes ind- og udbetalinger, så de samlede kasseudbetalinger på selve dagen for møntkonverteringen nåede op på ca. en snes mio. kroner. Foruden disse udbetalinger stillede staten med 10 mio. kroner til opkøb eller belåning af obligationer fra den nyoprettede Sønderjyllands Kreditforening for dermed at støtte kurserne ved udstedelsen af kreditforeningens første obligationsrække, de såkaldte »Genforeningsobligationer«. Denne garanti fik dog ingen umiddelbare konsekvenser i forbindelse med kronemøntens indførelse. Kreditforeningens første udbetalinger skete først den 31. august 1920, og først i 1921 måtte Staten og Nationalbanken træde til med støtteopkøb af »Genforeningsobligationerne«.²⁶⁹

Statens lån til bankerne var, som allerede antydnet, ikke de eneste større udgifter i forbindelse med valutakonverteringen. Foruden kronelånene til de sønderjyske banker måtte Staten stille ganske betydelige midler til rådighed for befolkningen i Sønderjylland, som reelt havde karakter af gaver. Et af de mindre beløb var et løntillæg til arbejdernes markløn i ugen op til kronemøn-

tens indførelse. Løntillægget skulle dække forskellen mellem den udbetalte løn, omsat til kroner på lønudbetalingsdagen, og kursen på selve dagen for indførelsen af kronemønt. Administrationen af udbetalingerne blev overdraget til kommunerne, som gennem landråderne fik tillæggene refunderet af staten. For at kommunerne kunne ligge inde med den nødvendige likviditet i kroner, skulle de inden møntforandringen oplyse den pågældende landråd om, hvor mange arbejdere der cirka fandtes i kommunen.²⁷⁰ Alene denne foranstaltning blev af kroneudvalget skønnet til at koste staten et sted mellem en og to mio. kroner. Det er værd at erindre, at denne foranstaltning ikke blev vedtaget som lov. I stedet udsendte Indenrigsministeriet den 17. maj et cirkulære til amtmændene med de nødvendige formularer og skemaer i forbindelse med gennemførelsen og administrationen af kommunernes udbetaling af løntillæggene. Herefter skulle kommunalbestyrelserne straks meddele amtmanden, hvor store summer de forventede at skulle anvende. Når udbetalingerne havde fundet sted, skulle kommunerne efterfølgende foretage en afsluttende afregning med landråden.²⁷¹

De to største statslige udgifter var imidlertid indeholdt i to lovpakker med gavepapir.²⁷² Med Lånekassen for de sønderjyske Landsdele stillede den danske stat foreløbig 10 mio. kroner til rådighed i form af driftslån til handlende, næringsdrivende og landmænd, der som følge af krigen, markens kursfald og andre forhold i forbindelse med Genforeningen ikke havde de nødvendige driftsmidler. Lånene kunne udgøre op til 10.000 kroner med en årlig rente på 4%. I ganske særlige tilfælde kunne de ydes som rente- og afdragsfrie lån i op til 3 år. Forvaltningen af kassens midler blev overladt til en bestyrelse, udnævnt af Administratoren for de sønderjyske Landsdele.²⁷³

Det ubetinget største beløb på ca. 63 mio. kr. blev kanaliseret via den såkaldte »Udligningskasse«, men her gik regeringen og Folketinget anderledes forsigtigt til værks. Oprettelsen af Udligningskassen illustrerer ganske glimrende de krumspring, som regeringen og Folketinget foretog, for i hvert fald ikke officielt at krænke den tyske suverænitet over området og alt for åbenlyst bryde grundloven. Samme dag, som Viggo Haarløv annoncerede valutakonverteringen, blev de fire kredsdele og de seks hovederhvervsorganisationer i første zone anmodet om inden ti dage at udpege henholdsvis otte og seks personer til et råd, der skulle

Som direktør for Nationalbankens afdeling i Kolding var borgmester Oluf Bech den, som tidligt om morgenen den 20. maj 1920 havde ansvaret for den praktiske overførelse af danske penge til Haderslev. Hvad han ikke havde med i kortegen af biler, og hvad Folketinget tilsyneladende havde glemt, var penge til driften af de sønderjyske kommuner. Foto: Kolding Stadsarkiv.

forestå arbejdet med valutareguleringen (Valutarådet).²⁷⁴ Valgene skulle efterfølgende stadfæstets af Administratoren for de sønderjyske landsdele, Viggo Haarløv. Erhvervsorganisationerne må med rette have studset over den kortfattede anordning, som ikke angav nogen nærmere begrundelse for valgene end, at de skulle forberede indførelsen af en »Udligningskasse«. Hvad begrebet Udligningskasse dækkede over stod af hensyn til den tyske suverænitet ikke klart for de udenforstående. Officielt trådte udligningskassen først i funktion med Rigsdagens vedtagelse af loven om en Udligningskasse for de sønderjyske landsdele den 28. juni 1920.²⁷⁵ Derimod fortalte anordningen og senere loven ikke, at Udligningskassen reelt var trådt i funktion i og med udnævnelsen af Valutarådet, dvs. inden notifikationen den 15. juni.

I dagene efter valutakonverteringen indløb erhvervsorganisationerne og kredsdagenes indstillinger til Administratoren for de sønderjyske landsdele, så Viggo Haarløv den 27. maj kunne indkalde de nyudnævnte medlemmer til rådets første møde på sit kontor den 1. juni.²⁷⁶ Der var næppe mange af Valutarådets medlemmer, som inden dette møde gjorde sig nærmere forestillinger om rådets arbejde. Anordningens oplysninger var bevidst yderst sparsomme. Da det drejede sig om ganske betydelige beløb, fandt regeringen det uheldigt at udstede hele loven inden notifi-

kationen. I stedet skulle den resterende del af loven anføres på valutarådets ansøgningsskemaer. Her kunne valutarådet også angive de regler, Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg stillede for tildeling af midler fra udligningskassen.

Den 4. juni 1920 fik kredsene besked om, at de i »nær fremtid« ville modtage Udligningskassens ansøgningsskemaer, som skulle fordeles til kommunerne. Herefter skulle kommunerne forestå uddelingen af ansøgningsskemaerne til ansøgerne og den efterfølgende kontrol af ansøgernes oplysninger. Når dette var sket, skulle ansøgningsskemaerne returneres til Valutarådets amtsudvalg for det pågældende amt.²⁷⁷ For at sikre en ordentlig tilrettelæggelse af valutareguleringen holdt valutarådet den 14-16. juni møder med kommuneforstanderne i de enkelte kredse. Enkelte knaster stødte Valutarådet på undervejs. Således ønskede kredsudvalget i Aabenraa, at hovedsædet for Valutarådet blev flyttet fra Haderslev til Aabenraa, mens Foreningen af sønderjyske Krigsinvalid og Faldnes Efterladte i Sønderborg ønskede en repræsentant i rådet. Begge ønsker blev dog kategorisk afvist. Efter notifikationen den 15. juni blev det muligt at spille med åbne kort. Den 21. juni blev reglerne for Udligningskassens virke offentliggjort i form af en anordning med kongens og statsministerens underskrifter.²⁷⁸ Samtidig med udstedelsen af den kongelige anordning om udligningskassen modtog generaldirektør for skattevæsenet, M.K. Kofoed, den officielle udnævnelse som formand for Valutarådet.²⁷⁹

Den skitserede ordning betød, at Valutarådet fra sin oprettelse den 14. maj til den 28. juni 1920, hvor loven blev vedtaget i Folketinget, alene baserede sin virksomhed på partiernes samtykke i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, men uden nogen form for Rigsdagsbeslutning! Som på andre områder arbejdede den danske stat også på dette punkt i »det skjulte« på tysk territorium indtil notifikationen den 15. juni 1920. Det er imidlertid et spørgsmål, om den danske stat havde andet valg i den kaotiske økonomiske og sociale situation i Nordslesvig. Den fallerede landsdel krævede en betydelig dansk kapitaltilførsel, for at konverteringen fra mark til kroner overhovedet lod sig gøre. Endvidere krævede den praktiske genforening en række forberedelser og foranstaltninger i Nordslesvig inden den officielle overdragelse til Danmark, hvis man skulle undgå et fuldstændigt økonomisk sammenbrud i landsdelen.

Administrationen af ordningen blev varetaget af et forvaltningsråd på 15 medlemmer, nemlig foruden de allerede 14 valgte medlemmer en formand udpeget af kongen. Rådets afgørelse var endelig.²⁸⁰ Det var ganske betydelige midler, som Valutarådet på denne måde fik til sin rådighed. Loven stillede op til 350 kroner for hver indbygger eller i alt et samlet beløb på 63 mio. kroner til rådighed i Sønderjylland. Beløbet blev ydet som en erstatning for det indtægts- og formuetab, befolkningen i Sønderjylland havde lidt siden 1. januar 1914. Enhver familieforsørger, der havde opholdt sig i landsdelen siden dette tidspunkt, kunne opnå en erstatning for dette tab. Erstatningen blev udbetalt efter en gradueret skala, så de mindste formuer fik en relativ højere dækningsgrad end de store formuer. Erstatningen kunne dog ikke overstige et samlet beløb på 25.000 kroner.²⁸¹ Til personer, der overvejende levede af ikke offentlige pensioner, livrenter eller andre former for ydelser, blev der ydet et årligt tilskud ligeledes efter en graduleret skala, så personer med de mindste pensioner fik en relativ højere dækningsgrad.

Loven havde karakter af subsidier til befolkningen, men da finansminister Edvard Brandes ønskede at undgå navne som understøttelseskasse og hjælpekasse med associationer til fattighjælp, fik loven det mere værdineutrale, men intetsigende navn.²⁸² Forslaget til navnet blev i øvrigt imødegået af I. C. Christensen, som under behandlingen af lovforslaget i stedet anbefalede betegnelsen »Hjælpekasse« for dermed at kalde tingene ved deres rette navn, nemlig hjælp til befolkningen i Sønderjylland.

Kommunernes placering i valutalovgivningen

I denne sammenhæng er lovgivningen om konverteringen fra mark til kroner først og fremmest interessant ved, hvad den ikke medtager, nemlig kommunerne og amtskommunerne. Der er nærmest en larmende tavshed om de sønderjyske kommuners økonomiske situation op til og i forbindelse med Genforeningen. Når kommunerne overhovedet nævnes i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalgs forhandlingsprotokol, er det primært som administratorer af hjælpen til arbejderne og den efterfølgende støtte til oprettelse af hjælpekasser i kommunerne.²⁸³ Det er yderst vanskeligt at give en fornuftig forklaring. Det lovgivningsmæssige tomrum om kommunernes økonomiske forhold

Stiftamtmand Viggo Haarløv (1872-1931). Efter juridisk embedseksamen kom Viggo Haarløv i 1896 til Indenrigsministeriet, hvor han var, indtil han i 1915 blev udnævnt til amtmand over Ringkøbing amt. Allerede i sin tid i Indenrigsministeriet havde Haarløv deltaget i arbejdet med reguleringsordningerne på især landbrugsområdet i kølvandet på krigen. Det var derfor en erfarne mand på forsyningsområdet, som statsminister Th. Zahle udpegede som Administrator for de sønderjyske landsdele. Som administrator var det Viggo Haarløvs fortjeneste, at Rigsdagen og centraladministrationen blev opmærksom på kommunernes akutte og voldsomme økonomiske problemer, der true-

de med at sætte kom-munestyret økonomisk skakmat fra starten. Den 30. november 1920 blev embedet som Administrator for de sønderjyske landsdele nedlagt, og Viggo Haarløv blev i stedet amtmand over Haderslev amt efter P.J. Refshauge og fra 1923 også stiftamtmand over det nyoprettede Haderslev Stift indtil sin død i 1931. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

svarede imidlertid til kommunernes kassesituation. Som det senere skal påvises, var kommunerne reelt økonomiske fallitboer, der kun dårligt evnede at finansiere selv de mest nødvendige aktiviteter. Formentlig druknede problemerne med kommunernes økonomiske situation i lovgivningsarbejdet. Rigsdagspartierne sønderjyske Udvalg arbejdede, som på så mange andre områder, primært med at skabe de mest nødvendige lovmæssige rammer for kommunerne. Da valutaspørgsmålet blev taget op i forbindelse med Lånekassen og Udligningskassen, var det langt større økonomiske problemer med markens situation, befolkningens generelle situation og en ordning af forholdene mellem kreditorer og debitorer i landsdelen, som stjal opmærksomheden. I denne sammenhæng var kommunerne kun en lille brik.

Når kommunerne overhovedet fik stillet driftsmidler til rådighed, skyldes det alene Administratoren for de sønderjyske landsdele, Viggo Haarløv, som den 18. maj, kun to dage før indførelsen af kronemønten i landsdelen, påpegede, at kommunerne ikke ville være i stand til at få den nødvendige kassekredit gennem bankerne til deres fortsatte drift.²⁸⁴ Henvendelsen foranledi-

Amtmand Kresten Refslund Thomsen (1884-1960). Refslund Thomsen voksede i næsten bogstaveligste forstand op med den nationale kamp. Som barn boede han fem år i Iowa, hvor faren var frime-nighedspræst. Efter hjemkomsten startede han på Haderslev Latinskole, men blev bortvist kort før eksamen, da han ved en klassefest ikke deltog i et leve for Bismarck. Af nationalpolitiske årsager var Refslund Thomsen derfor afskåret fra at tage en uddannelse i Tyskland, og i stedet læste han statsvidenskab ved Københavns Universitet, hvor han tog embedseksamen i 1907. Kort tid efter blev han ansat som medarbejder og fra 1910 redaktør på Hejmdal. Ved siden af dette arbejde var Refslund Thomsen stærkt

engageret i Vælgerforeningens arbejde, og det var bl.a. derfor meget naturligt, at valget faldt på ham, da H. P. Hanssen skulle finde en egnet amtmandskandidat for Aabenraa amt i 1920. Refslund Thomsen blev den af de fire første amtmænd, der kom til at sidde længst i embedet, og først i 1954 gik han af som amtmænd over Aabenraa-Sønderborg amt. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

gede staten til, via kredsene, at stille en mio. kroner til rådighed for landkommunerne, fordelt således, at landkommunerne i Haderslev kreds fik 300.000 kroner, i Aabenraa og Sønderborg hver 250.000 kroner, mens landkommunerne i Tønder kreds fik 200.000 kroner. De sønderjyske købstæder fik 1,25 mio. kroner fordelt med 500.000 kroner til Haderslev, 250.000 kroner til Aabenraa, 300.000 kroner til Sønderborg og 200.000 kroner til Tønder.²⁸⁵ Pengene blev bevilget som lån med en løbetid på seks måneder og en rente på 5%. For Sønderborgs vedkommende var det ikke første gang, at staten måtte træde til med et kortfristet lån. Tidligere på året måtte Kroneudvalget bevilge Sønderborg et statslån på en mio. kroner til afvikling af et kronelån med en rente på 12%, som byen i den akutte situation ikke selv var i stand til at betale.²⁸⁶ Det blev heller ikke sidste gang, staten på denne måde forstrakte kommunerne med kapital. I juni og juli 1920 blev det atter nødvendigt at forstrække landkommunerne i Haderslev, Aabenraa og Tønder amter med lån på yderligere 200.000, 150.000 og 100.000 kroner, der ligeledes blev bevilget gennem amtet.²⁸⁷

Mens disse lån generelt blev ydet til kommunernes drift, var staten på et andet område mere målrettet i sin udlånspolitik over for kommunerne. Oprindeligt var det hensigten, at befolkningsgrupper, der ikke var omfattet af ordningerne, livrentemodtagere m.m., måtte klare sig ved bankkreditter. Da det kort tid inden valutakonverteringen viste sig, at bankerne ikke lå inde med tilstrækkelig likviditet til at hjælpe disse grupper, måtte staten også på dette område træde til. Hjælpen blev ydet som rentefrie lån til støtte ved oprettelsen af hjælpekasser i kommunerne. Hensigten var dermed at gøre hjælpekasserne i stand til at yde rentefrie lån til landsdelens ubemidlede befolkning. Til dette formål blev der ydet lån for 250.000 kroner til købstæderne og 125.000 kroner til amterne.²⁸⁸ Som for løntilskuddenes vedkommende måtte landkommunerne hente pengene hos landråderne, mens købstæderne fik pengene direkte udbetalt af staten. Da disse beløb ikke slog til, måtte staten i juni og juli 1920 igen forhøje lånene til kommunerne i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder amter med henholdsvis 25.000, 25.000, 75.000 og 100.000 kroner. Når Tønder amt fik en så forholdsvis stor forøgelse af det bevilgede lån, skyldes det formentlig, at amtmand O.D. Schack i sin ansøgning, foruden mangel på likviditet, kunne henvise til voksende uro i amtet som følge af valutakonverteringen.²⁸⁹ De nationale forhold spillede også her ind på statens dispositioner.

Forvaltningen af kommunerne

I forhold til forordningerne i forbindelse med kronemøntens indførelse var det en relativt lille gruppe personer, som blev berørt, da C.I.S. den 6. maj 1920 udsendte en anordning vedrørende den kommunale administration i første zone.²⁹⁰ Anordningen var udarbejdet af Indenrigsministeriets 1. Departement, hvorfra den blev videresendt til Administratoren, Viggo Haarløv, som udsendte den som anordning på Kommissionens vegne. Den tyske suverænitet var dermed ikke krænket, selv om anordningens form og indhold suverænt var dikteret fra København.²⁹¹ Derfor kan det heller ikke undre, at anordningens elementer var hentet fra den sønderjyske kommunelov, der var under udarbejdelse.

For at sikre en ubrudt kommunal forvaltning indeholdt anordningen en række bestemmelser, der sikrede de politiske organers opretholdelse og fortsatte funktion, indtil den danske lovgivning

Landråd Peter J. Refshauge (1869-1934). Blandt de fire udnævnte landråder i 1920 er P. J. Refshauges karriere nok den mest bemærkelsesværdige, hvad titlen på hans erindringer, »Bonden der blev landråd«, også fortæller. I 1892 købte han en gård i Oksbøl ved Haderslev, og indtil 1920 var hans engagement knyttet til landbrugets organisationer primært som formand for Haderslev amts Landboforening fra 1906. Det var dog udnævnelsen til landråd, som bragte P. J. Refshauge ind i det politiske liv efter Genforeningen. Ved folketingsvalget i 1920 blev han indvalgt som venstres kandidat i Haderslev-kredsen, men trak sig allerede ud ved valget i 1924 til fordel for H. P. Hanssen, da han efter

eget udsagn ikke følte sig tilpas. Han koncentrerede sig herefter i stedet om foreningsarbejdet i landbrugsorganisationerne, Nordslesvigs Kreditforening og arbejdet med udstykningen af domænegårdene. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

kunne træde i stedet. Indtil dette fandt sted, pålagde anordningen de kommunale myndigheder at udføre de daglige forretninger som hidtil. Først og fremmest skulle borgerrepræsentationerne og kommunerådene fortsætte indtil førstkommende valg. For at slippe af med eventuelle kommissariske eller andre tysksindene kommuneforstandere og magistrater skulle borgerrepræsentationerne og kommunerådene senest 14 dage efter anordningens ikrafttræden vælge nye magistrater og kommuneforstandere. Indtil dette skete, skulle de fungerende fortsætte. Derimod ophævede anordningen de selvbestaltede arbejder- og bønderråd samt stillingerne som tilforordnede. Ligeledes blev de særlige amtsudvalg (Amtsausschüsse) i tilknytning til amtsforstanderne ophævet (§ 8), mens kreds dagene foreløbig skulle fortsætte som hidtil (§ 9). Dog havde medlemmer, der ikke boede i første afstemningszone, ingen stemmeret i sager vedrørende denne zone. Endelig opretholdt anordningen kommuneforbundene. Som følge af den tyske suverænitet over Nordslesvig skulle kommunerne fortsat afholde de kommunale udgifter efter de gældende tyske regler, ligesom den kommunale skatteopkrævning fortsat skulle foregå efter de tyske retningslinier. Som en konsekvens af inflationen og den forestående overgang til dansk

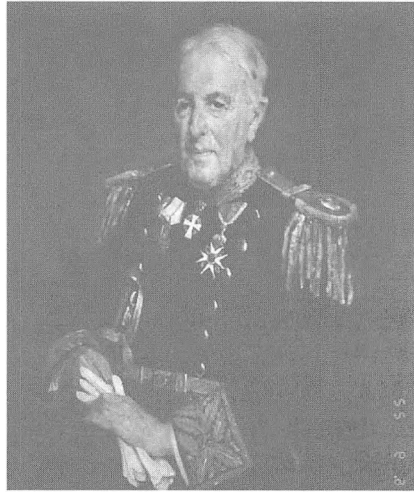
kronemønt forpligtede anordningen kommunerne til at udarbejde vedtægter for reguleringer af de kommunale embedsmænds lønninger.

Foruden disse regler pålagde anordningen samtlige kommuner at udarbejde valglister og vælge valgbestyrelser i løbet af 40 dage efter udstedelsen af anordningen.²⁹² Herefter havde alle personer i første afstemningszone, der enten var danske statsborgere eller ifølge fredstraktaten ville få dansk statsborgerskab, valgret. Man bemærker i samme forbindelse, at anordningen stadig opererede med den mulighed, at hele eller dele af anden afstemningszone kunne tilfalde Danmark, idet beboere fra dette område skulle opføres på en særskilt valgliste. Foruden kravet om dansk statsborgerskab krævede optagelse på valglisten, at vedkommende var fyldt 25 år og havde haft bopæl i kommunen de sidste tolv måneder regnet fra selve valgdagen. Vedkommende skulle være skatteyder i bopælskommunen og ikke inden for de sidste tolv måneder have pådraget sig skatterestancer til opholdskommunen. Anordningens forfatter, der formentlig var Steemann, holdt sig dermed tæt til den danske kommunale valglov fra 1908, selv om det intet sted er nævnt i loven.²⁹³

Kun på ét enkelt punkt adskilte anordningens valgregler sig fra de danske valgregler. Som følge af de unormale omstændigheder havde personer, der på grund af krigsforholdene ikke kunne opfylde kravene om skatte- og opholdsbetingelsen eller andre lignende omstændigheder, valgret på trods af anordningens bestemmelser. Tilsvarende havde udviste optanter og optantbørn stemmeret i den kommune, hvorfra de i sin tid var blevet udvist, såfremt de tog ophold i den pågældende kommune. Valglisterne skulle ligge til offentligt eftersyn i syv dage, hvorefter de, såfremt der ikke var indkommet klager, var gældende til den 14. februar 1921. Valgbestyrelserne skulle for købstæderne vedkommende bestå af fem medlemmer, med formanden for borgerrepræsentationen som født formand og fire medlemmer, valgt af borgerrepræsentationen. I landkommunerne bestod valgbestyrelserne foruden kommuneforstanderen som født formand af to medlemmer valgt af kommunerådet.

Hensigten med disse bestemmelser var at skabe det nødvendige administrative apparat til at foretage et hurtigt valg til sogneudvalgene efter overdragelsen af zone 1. Anordningen var i øvrigt karakteristisk for den strenge overholdelse af de statsretli-

Amtmand over Sønderborg amt, cand. jur. Christian L. Lundbye (1873-1947). Vejen gik efter juridisk embedseksamen i 1896 over stillingen som fuldmægtig hos straffedommeren på Frederiksberg, inden han i 1909 kom til Justitsministeriet. Her var han chef for 2. ekspeditionskontor, da han i 1920 var Danmarks repræsentant over for Den Internationale Kommission i Flensborg. Lundbye var derfor bekendt med de sønderjyske forhold og de særlige problemer i forbindelse med Genforeningen, da han i 1920 blev amtmand over Sønderborg amt. Denne stilling havde han frem til 1931, hvor Lundbye kom til Haderslev som stiftamtmand over Haderslev stift og amtmand over Haderslev amt efter Viggo Haarløvs død. Her sad han, til han i 1944 blev afløst af Jens R. Pinholt. Foruden at bestride arbejdet som amtmand sad Lundbye gennem årene som formand for og medlem af en lang række kommissioner og nævn, bl.a. i Justitsministeriets tilsyn med bygningsbrandforsikringer i de sønderjyske landsdele fra 1920 til 1931. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

ge regler. Sogneudvalgene blev således ikke nævnt noget sted i anordningen. Kun valgretsbestemmelserne røbede for kenderen af de danske valgeregler, at anordningen forudsatte en dansk overtagelse af området. For de mange kommunerådsmedlemmer må de mange detaljerede regler for valglister og valg til valgbestyrelser derfor have forekommet umotiverede og umiddelbart overflødige i den aktuelle situation.

Den 15. juni 1920 kom så endelig det tidspunkt, der var imødeset med stigende spænding i landsdelen som i Danmark. Præcis kl. 15.35 modtog den danske gesandt i Paris, H. A. Bernhoft, den officielle overdragelse af første zone af formanden for fredskonferencen. Med offentliggørelsen af den nye grænse ophørte den tyske suverænitæt over zone 1. Dagen efter fulgte den kongelige anordning, hvorefter: »De af Den internationale Kommission for Slesvig alene eller i Forbindelse med Administrator for de sønderjyske Landsdele udstedte Anordninger eller paa anden Maa-de trufne Bestemmelser, som ved denne Anordnings Udstedelse er gældende, forbliver indtil videre i Kraft i de ovennævnte Omraader. Ministrene bemyndiges dog til hver for sit Forret-

Lensgreve og amtmand over Tønder amt, O. D. Schack (1882-1949), fotografert i 1920 iført amtmandsuniform. Det var ikke et udpræget dansk-sindet hjem, som O. D. Schack voksede op i på Schackenborg. Hjemmet var i midten af forrige århundrede helstatspræget, men fik en dansk orientering af moderen komtesse Henny L. V. Lerche. O. D. Schack kom derfor langsomt ind i den danske bevægelse, hvor han først i 1914 blev medlem af Vælgerforeningens tilsynsråd. Under striden mellem Aabenraa- og Flensborgfløjen forholdt O. D. Schack sig neutral og blev derfor den, som ved Dybbølfesten i 1920 talte for kong Christian X, mens H. P. Hanssen måtte nøjes med rollen som almindelig taler. Som den ledende figur for den danske bevægelse på vestegnen blev O. D. Schack udpeget som den første amtmand for Tønder amt efter Genforeningen, en post han varetog indtil sin død i 1949. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

ningsomraade helt eller delvis at ophæve de nævnte Anordninger og Bestemmelser, naar det maatte skønnes ønskeligt».²⁹⁴

Samme dag blev gårdejer P. J. Refshauge, redaktør Kr. Refslund Thomsen, cand. jur. C. L. Lundbye og grev O. D. Schack af Viggo Haarløv bemyndiget til at træde i funktion som amtmænd i henholdsvis Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder amter, mens tandlæge Jonathan Smith, cand.jur. Emil J. C. Bang, dr. jur. A.V. Karberg og Paul Chr. Stemann blev udnævnt til amtsassessorer i de pågældende amter.²⁹⁵ Udnævnelsen voldte ikke større vanskeligheder for de fire herrer, der allerede den 23. august 1919, på H.P. Hanssens anbefaling, var udpeget til landråder af Den Internationale Kommission. Den 10. januar tiltrådte de embederne i de fire kredse, så de den 16. juni 1920 havde knap fem måneders erfaring, da de skiftede titler fra landråder til amtmænd.

Tandlæge og amtsassessor Jonathan Smith (1877-1967). Selvom det var en tandlæge, som Peter J. Refshauge fik som amtsassessor i Haderslev amt, så fik han i Jonathan Smith en særdeles kompetent støtte med stort kendskab til det kommunale område. Jonathan Smith stammede fra Højer, hvor hans far var tandtekniker. Det er formentlig forklaringen på, at han valgte tandlægegeringen og efter embedseksamen i Berlin i 1899 nedsatte sig som tandlæge i Aabenraa. I 1904 flyttede han til Haderslev, og det var her, hans skarpsindige juridiske talent kom til udfoldelse og gavn for den danske sag. Dette arbejde kvitterede Vælgerforeningen for ved i 1908 at knytte ham til foreningen som juridisk konsulent. Det var dog særligt

inden for det kommunale område, at Jonathan Smith lagde sin indsats. I 1910 blev han indvalgt i Kommunalforeningen i Haderslev og samme år i Haderslev kredsvalg, hvor han havde sæde indtil det første amtsrådsvalg i 1922. Fra 1919 til 1922 var han tillige medlem af Haderslev Byråd. Det gav ham erfaring og indsigt i såvel dansk som tysk kommunalforvaltning, erfaringer, som han kunne trække på i sit arbejde som amtsassessor. Da amtsassessorstillingerne blev nedlagt i 1927, kom Jonathan Smith til Sønderborg som amtsforvalter og derfra i 1936 til Direktoratet for Ulykkesforsikring og siden til Direktoratet for Sygekassevæsenet, indtil han gik på pension i 1947. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Med udnævnelsen fulgte en bemyndigelse til amterne om at udøve de funktioner, som efter den hidtil gældende ret tilkom kredsudvalgene.²⁹⁶ Dermed var det administrative apparat til at gennemføre den fuldstændige omkalfatring af kommunestrukturen i Sønderjylland på plads. Efter det lovforberedende arbejde kunne man nu gå over til den praktiske gennemførelse af dansk lovgivning i Sønderjylland.

Valg til sogneudvalgene

I Tønder amt reagerede kommunelovens fader, nu amtsassessor P. Chr. v. Stemmann, hurtigt. Allerede den 15. maj blev kommuneanordningen fra 6. maj offentliggjort i Tønder Kreis-Bladt med en anmodning til de kommunale myndigheder om straks at udføre anordningens bestemmelser. Kun ti dage senere blev kommune-

Amtsassessor i Aabenraa amt, E. J. Carl Bang (1888-1969). Carl Bang var født og havde gjort karriere nord for Kongeåen, og i modsætning til de øvrige blev hans bekendtskab med Sønderjylland kun kortvarigt. Efter sin juridiske embedseksamen i 1912 kom Carl Bang først til Århus Stift, siden til Vejle amt, inden han i 1915 blev assistent i Indenrigsministeriet. I 1920 blev han hentet til Aabenraa amt som den kyndige i dansk lovgivning for amtmand Kresten Refslund Thomsen. Med udsigten til nedlæggelsen af amtsassessorstillingen kom Bang i 1926 til Vestre Landsret, som han var præsident for fra 1947 til 1958. Igennem det meste af sit liv var Bang aktiv juridisk skribent og redaktør, et virke der startede under hans tid i Sønderborg, hvor det blev til flere udgivelser om de særlige sønderjyske retsforhold.

Hans første bog var »Fattigvæsenet i de sønderjyske Landsdele«. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

forstanderne bedt om inden otte dage at aflevere navn, erhverv og bopæl på de nyvalgte kommuneforstandere og deres stedfortrædere.²⁹⁷ Den 12. august var valgene af sogneudvalgene i Tønder amt vel overstået. I alt fald kunne v. Stemmann denne dag endelig pålægge de nyudnævnte formænd for sogneudvalgene at tilvejebringe en sammenlægning af landkommunerne hurtigst muligt. Ved samme lejlighed gjorde Stemmann formændene opmærksom på, at de havde mulighed for over et kortere eller længere tidsrum at udskrive større skatter i de landkommuner, der havde en større gæld end de øvrige landkommuner i sognet. Som vi senere skal se, blev der hårdt brug for denne mulighed.²⁹⁸

I Sønderborg amt blev kommunernes valglisten i forbindelse med valget til sogneudvalget udarbejdet i løbet af maj og juni måned.²⁹⁹ Den 26. juli fandt valgene til sogneudvalg sted i amtets sogne. I enkelte tilfælde ønskede medlemmer af landkommunerne nyvalg til kommunerådet. Det drejede sig bl.a. om Mommark, Skovby, Hørup og Asserballekov.³⁰⁰ Knap så hurtigt gik det med at få gang i selve sammenlægningsforhandlingerne. Først den 20.

Dr. jur. og amtsassessor i Sønderborg amt, *Andreas V. Karberg* (1881-1961). *Andreas Karberg var født og opvokset i Sønderborg, hvor han kom til at virke som amtsassessor. Jurastudierne, der foregik ved universiteterne i München, Berlin, Kiel og Jena, blev afsluttet med en juridisk doktorgrad i 1905, inden han i 1906 blev fuldmægtig i Sønderborg Bank. Praktisk erfaring på det kommunale område havde Karberg fra sine to år i Sønderborg byråd i perioden 1919-20 og som medlem af kredsagen i samme begivenhedsmættede tidsrum, hvor han er mest kendt for sit forslag om at afvikle kommunens krigslån, inden obligationsstigningerne blev afløst af et fald. Desværre for Sønderborg købstad uden held. Det lokalpolitiske engagement blev i 1920 afløst af et landspolitisk, da han i 1920 blev medlem af landstinget, valgt som Aabenraa-venstres repræsentant. Mandatet i landstinget beholdt Andreas Karberg, indtil han i 1926 blev udnævnt til amtmand over Ringkøbing amt, en post han bestred, indtil han i 1951 gik af på grund af alder. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.*

september anmodede amtsassessor C. L. Lundbye om navnene på de nyvalgte sogneudvalgsformænd. Derpå gik der igen en rum tid, inden han den 28. oktober bad sogneudvalgsformændene iværksætte sammenlægningsforhandlingerne. Lundbye trak her på Stemanns ekspertise på området, idet brevet var en lettere redigeret udgave af Stemanns brev til sogneudvalgsformændene i Tønder amt.

I Aabenraa amt anmodede amtmand Kr. Refslund Thomsen den 11. maj kommunalbestyrelserne om senest den 20. maj at foretage valg af kommuneforstander og stedfortræder. Samtidig blev kommunalbestyrelserne pålagt at foretage valg af en valgbestyrelse og udfærdige de nødvendige valglister senest den 30. juni. Herefter gik det stærkt. I løbet af maj måned og begyndelsen af juni indløb indberetningerne om navnene på de nyvalgte kommuneforstandere og stedfortrædere i amtet.³⁰¹ Den 17. juli var forberedelserne så langt fremme, at Refslund Thomsen kunne fastsætte valget til sogneudvalgene til den 3. august.³⁰² Præcis en måned efter valget fik amtets nyvalgte sogneudvalg en kort-

fattet og nøgtern besked om snarest at indlede forhandlinger med landkommunerne med henblik på en sammenlægning.³⁰³

Ud fra de sparsomme og spredte efterretninger at dømme forløb valgene til sogneudvalgene og nyvalgene af kommuneforstandere og disses stedfortrædere alle steder stort set gnidningsløst. Et væsentligt problem var det imidlertid, at man ved udarbejdelsen af kommuneloven ikke havde taget højde for de mange tilrejsende tjenestemænd. Disse kunne som følge af kommuneanordningen fra Den Internationale Kommission ikke optages på valglisten og dermed ikke deltage i kommunevalget. Det førte i juli og august 1920 til klager fra danske embedsmænd i bl.a. Vojens, Skærbæk og Dybbøl. Særlig prekær var situationen i Tinglev sogn, hvor en større gruppe tjenestemænd hævdede, at valgene til kommunerådet og skolekommissionen dermed havde givet tysk majoritet, selvom de tyske embedsmænd var rejst bort. Sagen førte i september 1920 til, at de pågældende embedsmænd til trods for kravet om bopælspligt blev optaget på valglisten for det følgende år, såfremt de i øvrigt var optagelsesberettigede.³⁰⁴ Sagen forblev dog en enlig svale, som kun satte sine varige spor i arkiverne hos de berørte embeder.

Desværre er det vanskeligt mere præcist at danne sig et overblik over valgresultaterne og den erhvervsmæssige fordeling i sogneudvalgene og dermed de første sogneråd i Sønderjylland. Da valgloven ikke pålagde valgbestyrelserne at indberette valgresultaterne til Indenrigsministeriet, skal oplysningerne findes i enten amtsrådsarkiverne eller i de enkelte sognekommunearkiver. Kun i Aabenraa og Sønderborg amtsarkiver har det imidlertid været muligt at spore indberetningerne om valgresultaterne fra valgbestyrelserne. På dette grundlag har jeg i tabel 10 angivet den erhvervsmæssige fordeling af sogneudvalgsmedlemmerne i de enkelte sognekommuner i Aabenraa og Sønderborg amter.

Udfaldet af valget blev, som man kunne forudse. Gårdmændene satte sig de fleste steder solidt på posterne i sogneudvalgene med den bedste repræsentation i sogneudvalgene i Aabenraa amt, hvor hele 63% af sogneudvalgsmedlemmerne angav gårdmand eller landmand som erhverv. Når det »kun« var tilfældet med 48% af pladserne i Sønderborg amt, så afspejler det den større socialøkonomiske differentiering inden for landbefolkningen i Sønderborg amt. Sønderborg amt var i højere grad end Aabenraa amt præget af store gårde og proprietærgårde. Sogne-

kommuner med få, men store gårde havde generelt en større gruppe af husmænd og landarbejdere end sogne med mange, men mindre gårde. Det fik konsekvenser ved sognerådsvælgerne, hvor landarbejderne og husmændene i sognekommuner med store gårde fik mulighed for at indvælge egne repræsentanter. Det sporer man i husmændenes repræsentation i sogneudvalgene, som var langt bedre i Sønderborg amt end i Aabenraa.

I Aabenraa amt var husmændene dårligere repræsenteret end arbejderstanden, der ellers var en sjælden gruppe i sogneudvalgene. Generelt finder vi arbejdere i de sogneudvalg, hvor de sociale forskelle i sognet var særligt store som i f.eks. Løjt, eller hvor specielle forhold spillede ind som i Broager med de mange teglværker. Håndværkerne var den anden større sociale gruppe i sogneudvalget, men ser vi nærmere på tallene, så spillede de med undtagelse af Varnæs sognekommune hovedsageligt en rolle i sognekommuner med større stationsbyer som Hellevad, Rise, Rinkenæs, Adsbøl-Gråsten og Broager.

Gruppen »andre« dækker hovedsagelig over en spredt repræsentation af møllere, købmænd, fabrikanter, fiskere, mejeribestyrere, rentierer, aftægtsmænd og en enkelt gartner. I Løjt sogn dækker de to personer i denne kategori over mejeribestyrer Christen Kock og rentier Jep Schmidt, i Rinkenæs sogn over fiskerne Hans Thomsen og Hans Lorensen. Man kan derfor kun konstatere, at sammensætningen af denne gruppe var udtryk for lokalt betingede omstændigheder. Kommuneforstanderne er fremhævet som en særlig gruppe for at få et indtryk af kontinuiteten i den kommunale administration, men som det fremgår, var kommuneforstandernes chancer ved valget ringe. Kun otte kommuneforstandere fortsatte som sognerådsmedlemmer, og heraf finder vi de syv i Sønderborg amt, hvor de udgjorde 6.3% af sogneudvalgsmedlemmerne. Her var det typisk i de mest udpræget dansksindede sogne på Als, Asserballe, Holm, Lysabild og Ulkebøl, hvor de tyske myndigheder aldrig fik fuldstændig kontrol over den kommunale administration.

En konkret faktor, som mange steder spillede en ganske betydelig politisk rolle i sogneudvalget/sognerådet lige efter Genforeningen, var den geografiske fordeling af sogneudvalgsmedlemmerne. Vi skal i det følgende kapitel se på de politiske konsekvenser heraf i forbindelse med kommunesammenlægningerne. Der er ingen tvivl om, at vælgerne stemte lokalt. I hovedparten

Tabel 10. Resultatet af sogneudvalgsvalget 1920 i Aabenraa og Sønderborg amter.³⁰⁵

Aabenraa amt	gårdmænd		husmænd		kommuneforstandere		håndværkere		arbejdere		andre	
Bedsted*												
Egvad*												
Hellevad	3						2					
Øster-Løgum	6										1	
Løjt	4		1						2		2	
Rise	5						2					
Hjordkær*												
Bjolderup	6						1					
Uge	4		1									
Ensted	4		1						1		1	
Felsted	6				1		1		1			
Kliplev	5						1		1			
Kværs	4		1				1		1			
Holbøl	5								1		1	
Rinkenæs	2						3					
Varnæs	2		1				2		2			
Adsbøl-Gråsten	3						2				2	
Bov	8						1					
i alt	67	63.8%	5	4.8%	1	1.0%	16	15.2%	9	8.6%	7	7.6

af sogneudvalgene var samtlige landkommuner repræsenteret med mindst ét medlem i næsten matematisk overensstemmelse med vælgerandelen. Kun de mindste landkommuner, der ikke havde vælgere nok til at stemme en kandidat ind i sogneudvalget, måtte undvære en repræsentant. Vi kan altså konstatere, at

ønder- org amt	gårdmænd		husmænd		kommune- forstandere		hånd- værkere		arbejdere		andre	
Asserballe	3				2							
Broager	3		1				2		2		3	
Dybbøl	2		2				1		2			
Figen	4		1				1				1	
Favnbjerg	5											
Folm	3		1		2						1	
Førup	3		2				2					
Fegnæs	3		1								1	
Fetting	5											
Fysabild	2				2						3	
Fotmark	2		3				1				1	
Fybøl	3								1		1	
Føksbøl	3		1				1				1	
Fandslet	4						1		1			
Fllkebøl	3		3		1				1			
Fllerup	5						1		1		2	
alt	53	49.5%	15	14.0%	7	6.5%	10	9.3%	8	7.5%	14	13.1%

* = sognekommuner, hvor der ikke er angivet erhvervsbetegnelse.

nok fik Sønderjylland i 1920 med sogneudvalgene større kommunale enheder, men på tværs af dette brud finder vi en politisk kontinuitet fra de preussiske landkommuner og dermed også til deres forgængere bylagene! Vælgerne stemte hovedsagelig på en kandidat fra samme ejerlav, fordi de regnede med, at han bedst

ville varetage ejerlavets interesser i sogneudvalget. Konsekvenserne af denne lokalpatriotisme i sognerådsarbejdet er velkendte for de fleste endnu i dag. Man skal dog være opmærksom på, at lokalpatriotisme også kan dække over socialgeografiske skel i sognekommunen. Broager sogn med sine mange teglværksarbejdere i Egersund landkommune er et godt eksempel. Det kunne give problemer, når der var brug for en ny skole i sognet. Endvidere kan nævnes de politiske modsætninger mellem land og by i f.eks. Bov sogn, således som de er beskrevet af Carsten Porskrog Rasmussen.³⁰⁶ For det videre forløb af afhandlingen får resultatet den konsekvens, at vi til stadighed må være opmærksomme på de økonomiske konsekvenser af denne lokalpatriotisme i sognerådernes politiske mandatfordeling, hvor vi allerede i næste kapitel får en række meget håndfaste eksempler.

Sammenfatning

I det ovenstående har vi fulgt tilblivelsen af den sønderjyske kommunelov og de overordnede lovgivningsmæssige rammer for genforeningsprocessen, fra dannelsen af Vælgerforeningens udvalg og Kriegerudvalget i 1918 til den endelige vedtagelse i Rigsdagen den 28. juni 1920. Set i historikerens bakspejl var starten på det omfattende lovgivningsarbejde stærkt præget af det politiske spil omkring Nordslesvigs genforening. Ved det afgørende hemmelige møde i Rigsdagen den 23. oktober 1918 overlod regeringen Zahle initiativet til Vælgerforeningen. I stedet indrettede regeringen sig i en periode på en mere passiv, formidlende rolle. Dermed fik Vælgerforeningen ikke alene en central betydning for det politiske udspil om Nordslesvigs genforening, den fik også en vigtig placering i arbejdet med hele genforeningslovgivningen. Genforeningsprocessens måske vigtigste udvalg Kriegerudvalget blev derfor til som et redskab til støtte for Vælgerforeningens tre udvalg.

Den passive rolle, som var tiltænkt Kriegerudvalget, blev på kabinetssekretær A. Kriegers initiativ afgørende ændret ved Kriegerudvalgets møder i december 1918. Her blev Vælgerforeningen de facto koblet fra det meste af lovgivningsarbejdet. I stedet blev Kriegerudvalget – senere Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender – med H. P. Hanssen og Martin Hammerich i spidsen det koordinerende organ i lovgivningsar-

bejdet. Det blev nu centraladministrationen i København, der fik den afgørende indflydelse på genforeningsprocessen, og ikke Vælgerforeningen, der langsomt gik i opløsning, efterhånden som kløften mellem Aabenraagrupperen og Flensborggruppen blev stadig dybere. Dermed forhindrede, hvad A. Krieger og Martin Hammerich ikke i december 1918 kunne forudse, at de voldsomme politiske slagsmål mellem Flensborgfolkene og Aabenraafolkene i Sønderjylland og mellem regeringen og oppositionen i København blev kanaliseret ind i det vigtige lovgivningsarbejde.

Samtidig holdt de politiske konflikter generelt Rigsdagens politikere beskæftiget, så centraladministrationen ved udarbejdelsen af genforeningslovgivningen fik et større spillerum end normalt. I stedet stod de vigtigste konflikter om lovgivningen mellem konstellationen af det praktiske livs mænd, H. P. Hanssen/Martin Hammerich, og traditionelt tænkende embedsmænd i de enkelte fagministerier, med de første som vindere i sagerne vedrørende den sønderjyske kommunelov og de generelle retningslinier indførelsen af dansk lovgivning og forvaltning i Sønderjylland. I begge tilfælde betød det en mere smidig genforeningsproces til glæde for landsdelens befolkning.

Kun i forbindelse med fastlæggelsen af amtsgrænserne fik lovgivningsprocessen for såvel centraladministrationen som for politikerne et utilsigtet forløb. Her satte overførslen af Hvidding herred fra Haderslev amt til Tønder amt et betydeligt folkeligt røre i gang, da overvejelserne slap ud i løbet af januar 1919. Da ændringerne af amtsgrænserne og lovgivningen skulle ske så umærkeligt for befolkningen som muligt, var H. P. Hanssen og Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg villige til at gå meget langt for at skabe ro i Hvidding herred og Ribe købstad. Resultatet blev et kompromis, hvor lokalbefolkningen fik tilbudt ændrede retsgrænser som betaling for en accept af de ændrede amtsgrænser. Gav forslaget ro på Ribeegnen, så flyttede problemerne til gengæld ind i ministerierne, hvor Justitsministeriet protesterede voldsomt imod ordningen. Konsekvenserne blev en usædvanlig parlamentarisk situation, hvor stats- og justitsminister Zahle som leder af Justitsministeriet gik imod et forslag, der var anbefalet af hans egen minister H. P. Hanssen og tiltrådt af samtlige medlemmer af Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Slutresultatet blev et kompromis, der tilgodeså Justitsministeriets

interesser og skabte en særegen ordening, hvor Ribe købstad dels fik et biding under Hvidding herred, som i modsætning til resten af herredet administrerede og dømte efter dansk ret, dels fik tillagt syv af Hvidding herreds sogne under Ribe politikreds.

I begyndelsen af foråret 1920 var lovgivningsarbejdet så langt fremme, at problemerne vedrørende de praktiske forarbejder i Nordslesvig efter afstemningerne den 10. februar og 14. marts trængte sig på. Udspillet kom fra Kommissionen, der var voldsomt trængt af de økonomiske og sociale problemer i Nordslesvig. Efter intense forhandlinger om den rette tidsplan for den danske overtagelse af administrationen i Nordslesvig kunne de danske soldater og grænsegendarmere rykke ind i Nordslesvig den 5. maj. Samtidig blev linien mellem første og anden zone afspærret, så den danske regering den 20. maj kunne indføre dansk kronemønt i første zone.

Ordningen med at indsætte en dansk administrator for Nordslesvig betød, at Danmark fra den 5. maj reelt lå inde med suveræniteten over landsdelen, men da den formelt stadig lå hos den tyske regering, måtte man fra dansk side foretage en række forfatningsmæssige krumspring, der kun lige dækkede over det reelle fait accompli. Uden den formelle overtagelse af suveræniteten over første zone krævede valutakonverteringen den 20. maj, at Rigsdagens partier var tvunget til i enighed at foretage en række dispositioner, der i bedste fald balancerede på kanten af grundlovens § 42. Kun derved kunne indførelsen af kronemønten følges op af den helt nødvendige »lovgivning«. Konsekvenserne var et betydeligt mummiespil om Udligningskassen og Valutarådet, indtil Rigsdagen den 28. juni endelig lovgav for de økonomiske arrangementer, der fandt sted fra den 20. maj.

Ved notifikationen den 15. juni 1920 stod, som ønsket af Martin Hammerich i december 1918, den mest nødvendige lovgivning og det forberedende arbejde i Nordslesvig parat, så man kunne foretage de første skridt til at indføre dansk kommunestyre i Sønderjylland. I sensommeren og efteråret 1920 gik hovedparten af befolkningen i landsognene til valg, som ikke bød på væsentlige overraskelser. Gårdmændene satte sig på hovedparten af mandaterne i sognerådene. Kun i stationsbykommunerne og de sognekommuner, hvor de store proprietærgårde havde en væsentlig del af landbrugsjorden, måtte gårdmændene acceptere en mandatmæssig mindre indflydelse. Politisk var valget præget

af, at der blev stemt lokalt, og stort set alle landkommuner blev derved repræsenteret med mindst ét mandat i sogneudvalget. På denne måde kom de gamle ejerlav til politisk at leve videre i den nye danske sognekommune.

Med valget og konstitueringen af sogneudvalgene kunne man i efteråret 1920 indlede forhandlingerne om sammenlægningen af landsdelens 14 gods- og forstdistrikter og de mere end 400 landkommuner. Dermed kan vi i næste afsnit flytte perspektivet fra Rigsdagen og centraladministrationen i København til landsdelens 124 sognekommuner og sogneudvalgenes lokale forhandlinger med kommunerådene.

Sogneudvalgene træder i funktion

Mellem diktat og forhandling

Sogneudvalgenes funktion var i første række at tilvejebringe et grundlag for at gennemføre kommunelovens § 3, hvorefter hvert kirkesogn »som regel« skulle udgøre en kommune. Da man i Indenrigsministeriet erfaringsmæssigt var klar over, at lokale sammenlægningsforhandlinger kunne trække i langdrag, fastsatte man i loven ultimo marts 1922 som sidste frist for sammenlægningerne. Derved kunne de nye sognekommuner i de fleste tilfælde træde i funktion fra 1. april 1922.

Kommuneloven var i sin substans spaltet. På den ene side fastsatte loven med ordet »skal« kirkesognet som den mindste kommunale forvaltningsenhed. På den anden side lagde lovens forbehold »som regel« op til lokale undtagelser. Endelig udgjorde lovens bemyndigelse til de folkevalgte sogneudvalg til at forhandle sig frem til en ordning vedrørende sammenlægningen et fatamorgana for lokalpolitikere i såvel sogneudvalgene som kommunerådene. Reelt var der ikke meget at forhandle om. De lokale forhandlinger var en formel proces skabt af departementschef H. Vedel, der udmærket var klar over, at man ved at sammenlægge landkommunerne bevægede sig ind i et lokalpolitisk minefelt. Derimod var alle politikere som embedsmænd enige om målet: Dannelsen af danske sognekommuner. Sønderjylland skulle heller ikke på det kommunale område gro fast i en særstilling i forhold til den øvrige del af landet.

Indenrigsministeriets og amternes administration af sogneudvalgenes sammenlægningsoverenskomster viser da også med al tydelighed, at man fra centralt hold lagde mere vægt på lovens »skal« end på det efterfølgende »som regel«. Det illustreres glimrende af såvel ministeriets som amternes standardformuleringer. For Indenrigsministeriets vedkommende arbejdede man ligefrem med fortrykte koncepter. Der var ikke plads til større lokale variationer. Det var derfor ikke uden grund, at kommunerådet i Nygård landkommune over for formanden for Kegnæs sogneudvalg påpegede, at der ikke var behov for forhandlinger, når sammenlægningerne var vedtaget ved lov.³⁰⁷ Mere sagtmodigt lød

det i Vonsbæk sogneudvalgs forhandlingsprotokol om sammenlægningen, at den blev vedtaget, »naar Loven byder det«.308 I praksis tilstræbte Indenrigsministeriet og amterne at få alle sogneråd til at begynde at fungere med virkning fra den 1. april 1921. Når dette ikke lod sig praktisere som følge af langtrukne forhandlinger, valgte man i en række tilfælde at fastsætte oprettelsestidspunktet med tilbagevirkende kraft. Kirkesognet som den mindste kommunale enhed stod med tre enkelte undtagelser urokkeligt fast.

I de lokale forhandlinger åbnede lovens tvetydighed imidlertid op for en Pandoras æske af krav og modkrav ved forhandlingerne. Selv om mange af forhandlingerne i dag kan synes kuriøse, så var der for deltagerne tale om alvorlige forhandlinger, som skulle tilgodese landkommunernes interesser i den nye og større kommunale enhed. I det hele taget er sammenlægningsforhandlingerne kun kuriøse, når man anlægger et rigshistorisk perspektiv, men kun lommeuld opstår af ingenting. Bag den megen strid om sammenlægningerne lå en katastrofal økonomisk situation i landsdelen som, parret med lokale socialt og kulturelt betingede modsætninger, udløste langvarige forhandlinger om ting, som vi i dag vil henlægge som bagateller. Skal vi tage lokalhistorien alvorligt, er vi imidlertid nødsaget til at foretage en systematisk undersøgelse af disse »bagateller« for at blotlægge de økonomiske, sociale og kulturelle strukturer, der lå bag konflikterne.

I det følgende vil vi derfor med samme alvor kaste lys over de forhandlinger, der voldte embedsmændene i amterne og Indenrigsministeriet betydelige problemer. Hvilke fællestræk lå bag landkommunernes krav, og hvilke forskelle gjorde sig gældende? Samtidig er det hensigten, at de nedenstående eksempler kan bidrage til en lokalhistorisk forskning, der i langt mindre grad ser sognet som et hele, men som en række lokalområder, der hver især søger at varetage sine helt lokale interesser igennem de politiske organer som f.eks. sognerådet.³⁰⁹

Kildematerialet til sammenlægningsforhandlingerne er primært sogneudvalgenes forhandlingsprotokoller suppleret med sagsakterne i amtsrådsarkiverne og Indenrigsministeriets arkiv. Mens forhandlingsprotokollerne sjældent indeholder mere end sogneudvalgets beslutninger, så finder man oftest det mest interessante materiale til belysning af de lokale forhandlinger i amts-

rådsarkiverne. I de tilfælde, hvor der opstod uenighed mellem kommunerådene, endte udskrifterne af forhandlingsprotokollerne, protester og andet materiale som hovedregel på amtmandens bord. I enkelte mere komplicerede tilfælde blev materialet sendt til Indenrigsministeriet. Det var f.eks. tilfældet med sagerne vedrørende sammenlægningerne i Adsbøl-Gråsten og Broager sogne.

Problemerkernes omfang

Når vi i det følgende ser på problemerne ved kommunesammenlægningerne, skal man være opmærksom på, at forhandlingerne i en lang række sogne – i alt fald på overfladen – forløb hurtigt og smertefrit. I en række andre tilfælde blev sammenlægningsforhandlingerne en særdeles smertefuld proces, der i enkelte ekstreme tilfælde strakte sig over flere år. Spørgsmålet er blot, hvor ofte dette var tilfældet, og hvor store problemerne egentlig var? Spørgsmålet er imidlertid lettere at stille end at besvare. For det første gør de mange lakuner i kildematerialet det i sig selv vanskeligt at foretage en opgørelse over problemernes omfang. I ca. 9% af sognene har det således ikke været muligt at besvare dette spørgsmål. Værst står det til i Tønder amt, hvor hullerne i kildematerialet nærmest kan karakteriseres som ubehageligt store. Det andet problem er terminologisk. Hvad vil problemer egentlig sige? Er det, når kommuneforstanderen mundtligt protesterede og ellers modstræbende indvilgede i sammenlægningen? Eller når en stor gruppe beboere i de implicerede landkommuner foretog underskriftindsamlinger og indsendte skriftlige protester til Indenrigsministeriet, så sagen trak i langdrag? Spørgsmålet lader sig næppe endegyldigt besvare.

En mulig vej til at omkredse problemernes omfang er at se på sammenlægningsoverenskomsterne, som skulle godkendes af Indenrigsministeriet. Proceduren var normalt den, at amtet bad formanden for sogneudvalget tage de nødvendige skridt for at tilvejebringe en sammenlægning af landkommunerne i sognet. I reglen fulgte sammen med anmodningen et standardforslag til en sammenlægningsoverenskomst, som sogneudvalget kunne bruge. Et typisk eksempel på dette er amtsassessor J. Smiths forslag til en overenskomst for landkommunerne i Starup sogn: »Lunding og Vandling Kommuner samtykker i at deres Omraa-

der sammenlægges til en Sognekommune; Kommunernes Formue og Gæld overgaar til Sognekommunen fra det øjeblik, den træder i Virksomhed. Sognekommunens Navn er Starup Sognekommune; den træder i Virksomhed den 1. April 1921«. ³¹⁰ I de tilfælde, hvor de implicerede kommuneråd var enige om sammenlægningen, navnet og de økonomiske forhold omkring sammenlægningen, anvendte de oftest amtets forslag, der lettede det administrative arbejde. I langt de fleste tilfælde drejede diskussionen og problemerne sig om landkommunernes økonomiske forhold. Man kan derfor i praksis gå ud fra, at hvor landkommunerne betingelsesløst overlod deres formue og gæld til sognekommunen, var man i det væsentligste enige om sammenlægningen.

Ofte var situationen imidlertid, at kommunerådene ikke ville bidrage til at afvikle en gæld, der var stiftet i en enkelt landkommune. Mange steder indeholdt overenskomsten derfor en passus, hvorefter de implicerede landkommuner afleverede deres aktiver til sognekommunen, mens gælden skulle afvikles af beboerne i den pågældende landkommune. Variationer over dette tema var, som det vil fremgå af det nedenstående, mange. I denne sammenhæng er det først og fremmest interessant, at vi i kraft af indholdet i overenskomsterne har en vis indikator for uenigheden i sognet og stridens kerne, men ikke problemernes omfang.

På baggrund af disse overvejelser er det i tabel 11 søgt at foretage en kvantificering af problemernes omfang ud fra overenskomsternes indhold. Tallene kan dog højst anvendes som en indikator for uenighed mellem kommunerådene, idet de er behæftet med en betydelig usikkerhed. Bl.a. bør nævnes, at amtet i enkelte tilfælde måtte diktere kommunerådet en overenskomst, da parterne på grund af betydelige uoverensstemmelser ikke selv var i stand til at formulere og vedtage en. Af hensyn til forståelsen skal det understreges, at tallene dækker over antallet af sogne og ikke sognekommuner. Således figurerer de delte sogne Bovrup, Nordborg landsogn og Adsbøl-Gråsten sogn kun tre gange, selv om de repræsenterer seks sognekommuner.

På forhånd undgik en række sognekommuner sammenlægningsproblemerne. Det drejede sig om de 19 sogne, hvor landkommunens grænser var sammenfaldende med sognegrænsen. Her havde amtmændene i Haderslev og Tønder den største let-

Tabel 11. Sammenlægningsoverenskomster i sognene.³¹¹

amter	standard overenskomst		lokal overenskomst		ingen sammenlægning		overenskomst kendes ikke	
	antal	andel	antal	andel	antal	andel	antal	andel
Haderslev	12	29%	20	49%	7	17%	2	5%
Aabenraa	4	20%	13	65%	2	10%	1	5%
Sønderborg	10	56%	7	39%	1	6%	0	0%
Tønder	10	30%	7	21%	9	27%	7	21%
i alt	36	32%	47	42%	19	17%	10	9%

telse i deres arbejde, idet de kunne drage fordel af dette i henholdsvis syv og ni sogne. I Aabenraa og Sønderborg amter dækker tallene imidlertid over de tre undtagelser, hvor sognet blev opdelt i to sognekommuner, og amtmanden blev på ingen måde lettet i sit arbejde, snarere tværtimod. Ser vi bort fra disse tilfælde og de ti sogne, hvor der ikke foreligger noget sikkert vidnesbyrd, så rester der 83 sogne, hvor vi kender sammenlægningsoverenskomsten. Af disse havde de 36 standardkontrakter, hvilket udgjorde 32% af samtlige sognekommuner og 43% af de kendte overenskomster. De resterende 47 overenskomster havde større eller mindre afvigelser i forhold til standardoverenskomsterne. På baggrund af disse tal kan vi forsigtigt konkludere, at man i omtrent halvdelen af sognene fandt det nødvendigt med ændringer i forhold til standardoverenskomsten, som tilgodeså ønsker fra en eller flere landkommuner.

Ser vi på fordelingen i de enkelte amter, så havde Haderslev og Aabenraa amter langt overvejende særlige lokale overenskomster, mens kun knap halvdelen i Sønderborg og Tønder var særlige lokale overenskomster.³¹² Kommunerådene i Haderslev og Aabenraa amter var tilsyneladende i højere grad tilbøjelige til at forlange særlige tilføjelser til overenskomsten. I langt de fleste tilfælde var der tale om en klausul, hvorefter landkommunerne selv skulle afvikle deres gæld. Noget kunne altså tyde på, at landkommunerne i de to amter havde økonomiske omstændigheder og gældsforhold, som i højere grad fremtvang særlige økonomiske betingelser i sammenlægningsoverenskomsterne. Jeg

skal senere vende tilbage til landkommunernes gældsproblemer efter Genforeningen. Her er omfanget foreløbig søgt kvantificeret.

Mens vi via sammenlægningsoverenskomsterne kan lokalisere og beskrive uenigheden, så siger sagsakterne i forbindelse med tilvejebringelsen af disse overenskomster noget om dybden og karakteren af uenigheden i sognet. Anvender vi denne målestok, så melder Haderslev amt sig på en suveræn førsteplads med det største antal sager, der frivilligt eller ufrivilligt krævede amtmanden som jordemoder. Det er ikke noget tilfælde, at størsteparten af de nedenstående eksempler netop stammer fra Haderslev amt. Selv om sogneudvalgene i mange af Aabenraa amts sogne udarbejdede særlige overenskomster, så kunne man her, i modsætning til sogneudvalgene i Haderslev amt, i hovedparten af tilfældene klare sammenlægningen inden for sognets rammer. Kun i ganske få og særlige tilfælde var det nødvendig med amtets indblanding i sammenlægningen. Noget tilsvarende gjorde sig gældende i Sønderborg amt. Vurderet ud fra det overleverede kildemateriale herskede der i højere grad fred og fordragelighed i Aabenraa og Sønderborg amter.

Tønder amt

Særlig Tønder amt påkalder sig interesse i denne forbindelse. Tilsyneladende har man ikke i en eneste af de 34 sognekommuner haft problemer, som krævede assistance af amtet. Nu var en række af sognene ganske vist i den heldige situation, at kommunegrænsen allerede fra preussisk tid var sammenfaldende med sognegrænsen, men ser vi bort fra disse, bliver der stadig 25 tilsyneladende fredfyldte sammenlægninger til sognekommuner. Da det næppe er videre sandsynligt, at lokalpolitikere skulle være mere fredelige i Tønder amt end i de øvrige sønderjyske amter, må forklaringen findes i den amtslige administration. Stemann skriver ikke meget om sin udnævnelse til amtsassessor i Tønder amt, men som »forfatter« til kommuneloven var han under alle omstændigheder svær at komme udenom, da man skulle finde kandidater til stillingerne som amtsassessorer med indsigt i den danske lovgivning. Da arbejdet med kommuneloven stort set var tilendebragt i efteråret 1919, kunne den designerede amtsassessor forlade Indenrigsministeriet i slutningen af januar 1920 for at

besøge sine forældre i Ribe, inden han den 5. februar kørte til Tønder i sin bil for at påbegynde sit arbejde.³¹³

Stemann fik nu mulighed for at gennemføre den lov, som han selv havde så stor andel i, og den chance greb han med stor energi. Den 15. maj blev de kommunale myndigheder pålagt at gennemføre kommuneanordningens bestemmelser, og ti dage senere blev kommuneforstanderne anmodet om at aflevere navnene på de nyvalgte kommuneforstandere og deres stedfortrædere. Den 12. august var valget af sogneudvalgene vel overstået. Stemann kunne derpå mindeligt, men dog bestemt og myndigt anmode sogneudvalgene om at gøre deres pligt og sammenlægge landkommunerne: »Som allerede tidligere i Amtsbladet sket, skal man herved opfordre d. Hr. til at søge Arbejdet med Sammenlægningen af Kommunerne inden for Deres Omraade paabegyndt og afsluttet snarest muligt. Loven sætter marts 1922 som Grænse, inden hvilken det absolut skal være sket. Men det vil være særdeles ønskeligt og i alle Parter Interesse, om Sammenlægningen kunde ske hurtigst muligt«. ³¹⁴ Her var ingen antydninger af, at de kommunale forhold kunne ordnes anderledes end sig fortsætte som hidtil. Arbejdet med kommunesammenlægningen skulle påbegyndes og afsluttes snarest muligt. Eneste problem var tiden, hvor Stemann af hensyn til alle parter anbefalede at få sammenlægningen bragt på plads hurtigst muligt. På tilsvarende vis fungerede Stemann i behandlingen af sammenlægningssagerne som en skarpretter, der meget kontant huggede ethvert tilløb til diskussion om sammenlægningens berettigelse over. Derved lukkede Stemann effektivt af for lokale diskussioner om, hvorvidt sognets landkommuner skulle sammenlægges eller ej.

Anderledes åbne over for eventuelle undtagelser var de øvrige amter i deres anmodninger til sogneudvalgene. I en skrivelse fra amtet til sogneudvalget i Hoptrup sogn hedder det således: »Det bedste er, at alle Kommunerne danner en Sognekommune, da en saadan Sognekommune er mest ydedygtig og en Fordeling af Samfundsbyrderne saa kan ske paa det bredeste og mest retfærdige grundlag. Skulde Sogneudvalget ikke kunne enes om Oprettelsen af en Sognekommune, men beslutter sig til at foreslaa at oprette to Sognekommuner, saa vil en saadan Indstilling muligvis opnaa ministeriel Stadfæstelse; en Deling af Sognet i tre Dele er dog udsigtsløs«. ³¹⁵ Skrivelsen stillede sogneudvalget en alter-

nativ mulighed i udsigt, som var i strid med såvel kommuneloven som amtets administrative praksis. Det gav på forhånd selvskabte problemer. De fem landkommuner i Hoptrup sogn ønskede primært sognet delt i tre eller to kommuner, og ved kredsudvalgets møde den 28. februar 1921 måtte sogneudvalget og kommunerådernes ønsker tilsidesættes til fordel for én sognekommune.

Desværre er kildematerialet til kommunesammenlægningerne i Tønder amt særdeles tyndt, men man efterlades uvægerligt med en stærk fornemmelse af, at Stemann med tempo og sin facon nærmest tromlede de nye, usikre sogneudvalg ned. Hvor Stemanns assessorkolleger tog et vidtstrakt hensyn til kommunerådernes ønsker, valgte Stemann at se bort fra disse, når de gik på tværs af kommuneloven, sogneudvalget og de andre kommuneråd. Det var tilfældet i Arrild sogn, hvor kommunerådsrepræsentanterne fra Hønning landkommune nægtede at underskrive overenskomstforslaget. Stemann bemærkede kortfattet, at kommuneloven ikke krævede kommunerådernes underskrift, og at Hønning landkommune i øvrigt ikke udgjorde en majoritet i sognet.³¹⁶ Stemanns facon åbnede for kritik, men han afsporede på den anden side ikke debatten i sogneudvalgene med urealistiske løfter om undtagelser fra hovedreglen »et sogn, en kommune«.

Uvidenhed og tavshed

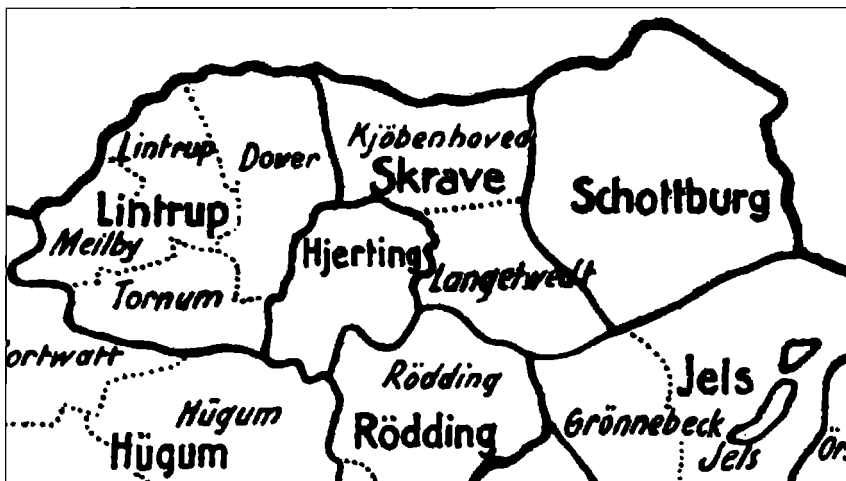
Et af de væsentligste problemer i forbindelsen med Genforeningen var tilvejebringelsen af det nødvendige kendskab til den danske lovgivning og de mange overgangsbestemmelser. Den sønderjyske kommunelov udgjorde i den henseende ingen undtagelse.³¹⁷ Bag mange af de lokale forhandlinger spores en betydelig usikkerhed og en til tider slet skjult uvidenhed om kommunelovens bestemmelser. Netop det manglende kendskab til kommunelovens bestemmelser er forklaringen på, at Tandslet kommuneråd protesterede mod, at sogneudvalget i Tandslet fortsatte som sogneråd efter sammenlægningen.³¹⁸ Kommunerådets indsigelse fik dog ingen videre konsekvenser end en belæring fra amtet om kommunelovens bestemmelser.

Tandslet kommuneråd var dog ikke det eneste kommuneråd, der stod uforstående over for kommuneloven, men de fleste gik stille med dørene. Læser man sagsakterne om sammenlægnings-

forhandlingerne, går det imidlertid som en rød tråd, at de implicerede sogneudvalg og kommuneråd ikke var klar over, hvor begrænset deres kompetence egentlig var. Alene den omstændighed, at sogneudvalgene mange steder forhandlede om, hvorvidt landkommunerne skulle sammenlægges, illustrerer den manglende forståelse for lovens intentioner. Tilsvarende gælder de mange alternative forslag til sammenlægninger og protester mod samme. Det er formodentlig også en del af forklaringen på, at kommunerådene var særdeles karrige med at begrunde deres ønske om at forblive selvstændige, og at man de steder, hvor ønsket var underbygget af argumenter, holdt sig til mere generelle vendinger. I Notmark sogn nægtede Hundslev kommuneråd således uden nogen som helst form for argumentation at underskrive sammenlægningsoverenskomsten, men som det oftest var tilfældet, måtte også kommunerådet i Hundslev tiltræde overenskomsten, efter at Indenrigsministeriet havde afvist klagen.

Lintrup sogn

Et problem, som lovgiverne ikke havde taget højde for, var de enkelte landkommuners repræsentation i sogneudvalget. Efter kommuneloven var landkommunerne ikke sikret en repræsentation i sogneudvalget, der alene afhang af valgresultatet. I praksis skabte dette sjældent problemer, da kommunerådene under alle

Kort over Lintrup sogn med landkommunerne Dover, Lintrup, Mejlby og Tornum.

omstændigheder blev inddraget i drøftelserne om sammenlægningen og dermed var sikret indflydelse på den endelige overenskomst. Når den manglende repræsentation alligevel blev anvendt i argumentationen mod sammenlægningen, skyldes det en udtalt frygt hos de mindre landkommuner for at blive majoriseret af den øvrige del af sognet i sognerådet.

Det var forklaringen på, at kommunerådet i Lintrup sogns mindste landkommune Mejlby (207 indb.) ønskede at forblive selvstændigt. Det problem havde sognets største landkommune Dover (395 indb.) ikke. Her var problemet snarere omvendt, at landkommunen var stor i forhold til de tre andre kommuner. Det var den begrundelse, kommunerådet selv gav Indenrigsministeriet i september 1920, hvor man samtidig henledte ministeriets opmærksomhed på, at landkommunens vejforhold og beliggenhed gjorde det vanskeligt at komme i forbindelse med de tre andre kommuner. Dover landkommune havde i den preussiske tid været i kommuneforbund med sognets øvrige landkommuner m.h.t. vej- og fattigvæsenet, og den ordning ønskede kommunerådet at fortsætte. For at understøtte dette ønske afholdt kommunerådet den 21. februar 1921 en »folkeafstemning«, som med syv stemmer for og fyre stemmer imod en sammenlægning støttede kommunerådets krav. Kun Tornum og Lintrup landkommuner gik ind for en sammenlægning, hvis landkommunerne ellers selv måtte beholde deres formue og selv skulle afvikle deres gæld. De to andre landkommuners gæld ønskede Tornum og Lintrup landkommuner under ingen omstændigheder at blive draget til ansvar for.³¹⁹

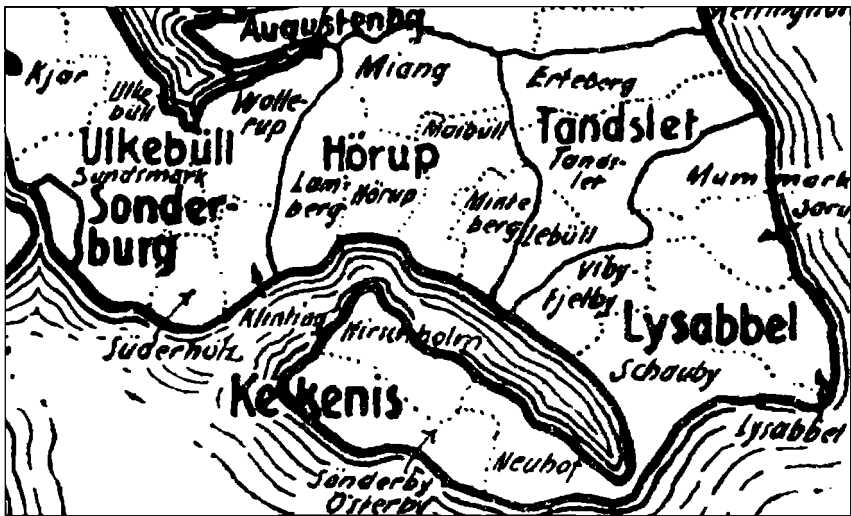
Over for den situation forholdt sogneudvalget sig relativt passivt. Det var begrænset, hvad sogneudvalget foretog sig for at forlige de modsat rettede synspunkter. Amtet anmodede derfor den 8. november 1920 sogneudvalget om at drøfte sammenlægningen med kommunerådene. Derpå udbad sogneudvalget sig kommunerådernes standpunkt i sagen, og den 13. december svarede formanden for sogneudvalget kortfattet og henholdende amtet, »at det vilde være rimeligt at alle Kommunerne i Sognet slaaes sammen til en Sognekommune ...«. Dog stillede formanden den betingelse, at de enkelte landkommuner beholdt deres formue og gæld. Tilsyneladende svarede formanden alene på baggrund af de indkomne svar uden at gå ind i reelle forhandlinger med kommunerådene.

Herefter skete der intet, før amtet indkaldte parterne til forhandlinger i Lintrup den 11. februar 1921. På mødet lykkedes det amtmand Viggo Haarløv assisteret af J. Smith at tilvejebringe en overenskomst, selvom Dover kommuneråd fastholdt sit ønske om at forblive selvstændigt. Efter aftalen forpligtigede landkommunerne sig til selv at afvikle deres gæld, mens al fast ejendom skulle overdrages til sognekommunen. Dog skulle indtægterne fra salg af landkommunernes tidligere ejendomme tilfalde den pågældende landkommune til finansiering af gældsafviklingen. Resten af forløbet var formalia. Dovers ønske blev afvist af kredsudvalget den 28. februar, og den 14. marts 1921 forelå Indenrigsministeriets godkendelse. Efter ovenstående gennemgang af forløbet i Lintrup sogn kan man med rette spørge, hvor problemerne egentlig lå. Sognets landkommuner indgik allerede i den preussiske tid i fælles kommuneforbund på to af de økonomisk tunge kommunale områder, vej- og fattigvæsenet. Økonomisk var de fire landkommuner stort set lige forgældede. Tilbage står en udefineret uvilje fra specielt kommunerådet i Dover mod at indgå som en del af Lintrup sognekommune og en frygt hos kommunerådet i Mejlby for fuldstændigt at miste indflydelse på de kommunale anliggender i sognekommunen.

Hørup sogn

Lintrup sogn var ikke det eneste sted, hvor landkommunerne manglede repræsentation i sogneudvalget. I Hørup sogn meddelte Majbøl kommuneråd den 3. december 1920 Sønderborg amt, at landkommunen ikke ønskede en sammenlægning, når landkommunen ikke var repræsenteret i sogneudvalget. Såfremt dette krav ikke blev tilgodeset, ønskede Majbøl subsidiært en sammenlægning med Mintebjerg. Kravet blev kortfattet afvist af amtet med en henvisning til kommuneloven.³²⁰ Derpå havde kommunerådet ikke andet at gøre end at underskrive udkastet til en sammenlægningsoverenskomst, som kommunerådene den 22. december blev præsenteret for af sogneudvalget.

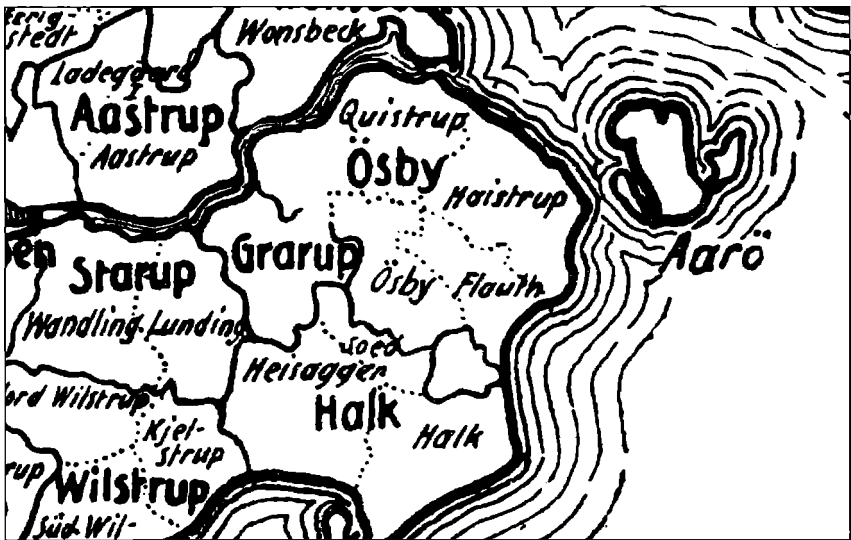
Med seks paragraffer hørte overenskomsten til en af de mere omfattende. Herefter skulle landkommunernes skoler, veje og brandsprøjter overdrages til sognekommunen. Derimod forpligtede landkommunerne sig til selv at afvikle evt. gæld, men kunne til gengæld beholde formuen. Endvidere forpligtede sogne-

Hørup sogn med landkommunerne Hørup, Lambjerg, Majbøl, Mintebjerg og Mjang.

udvalget sig til at overtage telefoncentralen i Hørup, og som en fuldstændig helgardering hedder det endeligt i § 6: »Andre Ting som ikke er nævnt i ovennævnte Forslag men ellers efter loven henhører under Sogneraadets Forvaltning overtages af Sognekommunen«.

Set i lyset af Majbøls status som mindste landkommune i Hørup sogn (169 indb.) og det netop overståede sogneudvalgsvag havde kommunerådet i Majbøl en kvalificeret grund til at frygte, at de fremover ville blive sat uden for indflydelse i Hørup sognekommune. Hvorvidt dette faktisk blev tilfældet, overlades til den fremtidige lokalhistoriske forskning, men vurderet ud fra de eksisterende kommuneforbund kan argumentationen synes paradoksal. Fattig- og jordemodervæsenet blev administreret på sognebasis. Majbøl var i skoleforbund med Hørup, Lambjerg og Mjang, mens Mintebjerg landkommune havde skoleforbund med Lebøl landkommune i Tandslet sogn. Endvidere var Majbøl i slukningsforbund med Hørup og Lambjerg. Da flere af disse forbund efter al sandsynlighed har deres oprindelse før 1864, kan man undre sig over, at kommunerådet i Majbøl udviste skepsis over for den øvrige del af sognet, men måske havde kommunerådet netop i kraft af disse kommuneforbund dårlige erfaringer med større kommunale enheder?

Øsby sogn med landkommunerne Flovt, Hajstrup, Hyrup I, Kvistrup og Aarø. Råde landkommune blev sammenlagt med Hajstrup landkommune i 1872.

Øsby sogn

I en lang række tilfælde kan problemerne tilskrives et slet skjult ønske hos ét eller flere kommuneråd om at forblive selvstændige kommuner. I Øsby sogn nåede de fire landkommuner Flovt, Hajstrup, Kvistrup og Hyrup I den 21. november 1920 til enighed om en sammenlægning, mens kommunerådet på Aarø med de øvrige kommuneråds accept forbeholdt sig ret til at forblive selvstændig. Ved det efterfølgende møde den 22. december 1920 fastholdt såvel sogneudvalget som kommunerådene denne beslutning, idet kommunerådet på Aarø henviste til de »særlige forhold på øen«. ³²¹ Den 5. april 1921 var forhandlingerne tilendebragt, så Øsby sogneudvalg og kommunerådene denne dag kunne underskrive en sammenlægningsoverenskomst i Hyrup I's forsamlingshus. Med udsigten til et kommunefællesskab med det specielt omkostningskrævende øsamfund var de øvrige kommuneråd formentlig mere end villige til at anerkende Aarøs status som selvstændig kommune.

Endelig blev aftalen konfirmeret af Aarø landkommune ved et beboermøde den 12. april 1921, arrangeret af kommunerådet. Efter et foredrag af Jonathan Smith fik Aarø kommuneråd på dette møde med 29 stemmer for og 12 imod, befolkningens op-

bakning for sit synspunkt om at forblive selvstændig. Så var det også sket med enigheden i sognet. Da kredsudvalget behandlede sagen, blev den udsat, efter at der var udtrykt betænkelighed ved Aarøs fortsatte status som selvstændig kommune. Kredsudvalgets udsættelse blev fulgt op af et møde mellem amtet og en deputation af øens gårdmænd. Desværre er det uvist, hvem af parterne som tog initiativ til mødet. Til gengæld står det fast, at Aarøs status som selvstændig kommune dermed fik det afgørende dødsstød.

Nok så interessant er gårdmændenes indvendinger mod planerne, som vi kun har overleveret i amtets referat. Aarø ville, efter gårdmændenes udsagn, ikke alene kunne bære de fremtidige kommunale udgifter. Specielt fremhævede gårdmændene udgifterne til aldersrente og hjælpe-kassen, som ville tynde hårdt i det kommunale regnskab som følge af øens store fiskerbefolkning. Dertil kom de nødvendige udgifter til en større skole som følge af et voksende befolkningstal. Det var udgifter, som efter deputationens opfattelse overvejende skulle afholdes af øens fire gårde og ti landbolssteder. Deputationens redegørelse rammer en central problemstilling i forholdet mellem Aarø landkommune og fastlandskommunerne. Mens Aarø landkommune overvejende bestod af fiskere, så var fastlandet domineret af større gårde på over 4 td. htk. Desværre har vi ikke tal for de enkelte landkommuner, men da Danmarks Statistik i 1920 foretog en optælling af hartkornfordelingen, sad 70 gårde med over 4 td. htk. på 92% af jorden i sognet.³²² Heraf lå hovedparten af gårdene på fastlandet. Gårdmændene på Aarø frygtede tydeligvis, at de ville blive majoriseret af øens fiskerbefolkning, hvad de til dels havde ret i. Efter kommunevalget i marts 1919 bestod kommunerådet på Aarø af fire fiskere og tre gårdmand.³²³ Til gengæld sad gårdmændene på posten som kommuneforstander. Fiskerbefolkningen havde på sin side god grund til at lade Aarø forblive en selvstændig kommune, da de ellers ville komme i mindretal i forhold til de store gårdmænd på fastlandet. De gik derfor konsekvent imod tanken om en sammenlægning.

Det var kort og godt de økonomiske og politiske interesser mellem fiskerbefolkningen og gårdmændene, der stødte sammen i spørgsmålet om Aarøs fremtidige kommunale status. Det blev imidlertid øens gårdmænd, der løb af med sejren. Den 2. maj 1921 blev planerne om to sognekommuner i Øsby sogn afvist af

kredsdagen på grundlag af gårdmændenes hårdtslående økonomiske argumenter. Samme argumenter anvendte kredsdagen, da kommunerådsformanden på Aarø fem dage senere klagede over kredsdagens beslutning. I stedet blev sammenlægningen af landkommunerne i Øsby sognekommune godkendt af Indenrigsministeriet den 21. maj med virkning fra 1. april samme år.

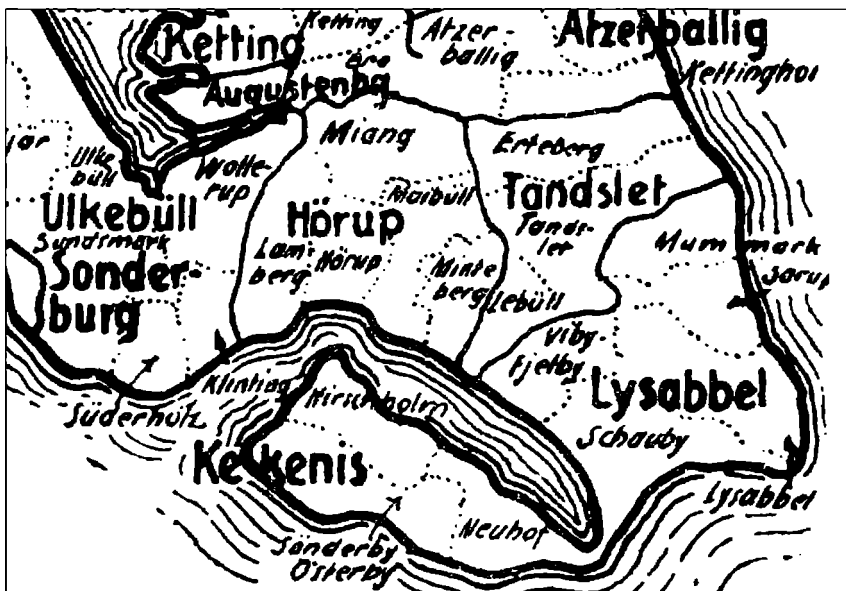
Afgørelsen bilagde imidlertid ikke endegyldigt problemerne omkring Øsby sognekommune. Sideløbende med debatten om Aarøs status løb en hidsig strid om landkommunernes gæld. Anledningen var en gæld på 18.000 kr., som Hajstrup havde stiftet i forbindelse med anlæggelsen af amtsbanen. En gæld, der var langt den største blandt de fem landkommuner. Da de øvrige landkommuner efter Hajstrup kommuneråds opfattelse havde samme glæde af banen, fandt kommunerådet det rimeligt, at Hajstrups gæld overgik til sognekommunen. Samtidig fremhævede kommunerådet, at de indgik i den fremtidige sognekommune med flere og bedre skatteydere, herunder størsteparten af sognets håndværkere, der boede i Aarøsund. Tillige ville havnebyen med oprettelsen af færgeforbindelsen til Assens bringe øget velstand til Øsby sognekommune.³²⁴ Over for disse argumenter gjorde de øvrige landkommuner som amtet gældende, at kronegældens størrelse var fremkommet som følge af en utilstrækkelig amortisation og »en uheldig Konvertering« i forbindelse med en utilstrækkelig skatteopkrævning! Man aner en af konsekvenserne af valutaspekulationer i tiden op til kronemøntens indførelse.

For at nå frem til et forhandlingsresultat vedrørende Hajstrups kommunegæld indkaldte amtet til møde i Hyrup den 5. april, hvilket ikke bidrog til enigheden. Hajstrup landkommune holdt fast på, at gælden skulle overdrages til sognekommunen, mens de øvrige landkommuner vedtog at afvikle gælden inden sammenlægningen. Ved amtsrådets møde den 2. maj 1920 faldt loddet til fordel for flertallet, så hver landkommune selv skulle afvikle sin gæld. Amtet ønskede tydeligvis ikke at præmiere Hajstrup kommune for sin dårlige forvaltning af kommunens økonomi. Det ønskede Indenrigsministeriet heller ikke, men konfirmerede den 21. maj amtsrådets beslutning. Den beslutning stod endegyldigt ved magt, selv om Hajstrup kommuneråd i de følgende måneder forsøgte at anfægte gyldigheden af beslutningen på mødet den 5. april. Beboerne i Hajstrup landkommune måtte selv udrede de 18.000 kr.

Kegnæs sogn

I Kegnæs sogn på Als var det skolejorden, der formelt blokerede for forhandlingerne. Problemstillingen var den, at mens Nygård landkommune foruden skolen ejede 5,66 ha skolejord, havde de to andre landkommuner Sønderby-Østerby og Hjortholm, som tilsammen udgjorde én skolekommune, to skoler og 5 ha skolejord. Endvidere bidrog Hjortholm landkommune med 5 ha degnejord. På dette spinkle grundlag nægtede Nygård kommuneråd hele foråret 1921 at overdrage skolen og skolejorden til den nye sognekommune. I stedet ønskede Nygård selv at beholde og evt. sælge jorden.

Nygård kommuneråds krav bar tydeligvis præg af obstruktion, så sogneudvalgsformanden måtte til stadighed rådføre sig hos amtet om, hvorvidt Nygård kommuneråd kunne handle, som det hævdede, det kunne. Først i maj 1921 gik kommunerådet i Nygård med til en sammenlægning, men først efter at amtet, på opfordring fra en efterhånden desperat sogneudvalgsformand, havde sendt kommunerådet en kraftig opfordring. I modsat fald havde Nygård kommuneråd udskudt sammenlægningen

Kegnæs sogn med landkommunerne Hjortholm, Nygård og Sønderby-Østerby.

til et godt stykke ind i 1922. Spørgsmålet er imidlertid, om skolejorden ikke blot var en tynd skal, som dækkede over en slet skjult utilfredshed med at få en kommunesammenlægning dikteret fra Indenrigsministeriet og amtet. I sin korrespondance med amtet nævnte sogneudvalgsformanden, at Nygård kommuneråd ikke mente, der var behov for forhandlinger, når kommunesammenlægningen allerede var bestemt ved lov. Hele sagsforløbet tyder i alt fald kraftigt på, at Nygård kommuneråd ikke stiltiende ville acceptere, hvad de betragtede som skinforhandlinger.³²⁵

Resultatet blev en ordning, hvorefter hver landkommune selv skulle ordne deres gælds- og formueforhold. Skolekommunerne skulle lægges sammen og skolekommissionsmedlemmerne fungere indtil, der havde fundet nyvalg sted. Endvidere indeholdt overenskomsten en passus om, at vejen fra Drejet til Kegnæs færge skulle finansieres af sognets kasse, mens en ordning med de øvrige vejes vedligeholdelse skulle fastsættes af en særlig kommission. Ordningen blev godkendt den 7. juni 1921 af Sønderborg amtsråd med virkning fra 1. april samme år, altså med tilbagevirkende kraft. Den 23. juni forelå Indenrigsministeriets godkendelse, som dog underkendte den særlige ordning for kommunevejene.

Stepping sogn

Fremfor noget var det landkommunernes gæld respektiv formue, der gav anledning til betydelige kontroverser mellem de implicerede parter. Forhandlingerne blev ført med en til tider forbløffende nidkærhed, som da sogneudvalget i Nybøl sogn opgjorde værdierne i Nybøl landkommune til et bogskab, en bogreol og en lædermappe til en samlet værdi på i alt 150 kroner.³²⁶ Oprindelig var det også hensigten, at landkommunens køretøjsvægt skulle indgå i overdragelsesforretningen, men da Nybøl fortrød, fik kommunerådet lov til at beholde vægten.³²⁷ Vel er vi nede i detaljer, men til gengæld kan eftertidens historikere glæde sig over et godt indblik i det beskedne omfang af den landkommunale administration.

Det er imidlertid sjældent, at sogneudvalget var så nøjeregående. Ofte drejede forhandlingerne sig om landkommunernes gæld og deres værdier i form af skoler, skolejord, stationsbygninger m.v.. Det var bl.a. tilfældet i Stepping sogn. Højrup I og An-

Stepping sogn med Anderup, Bjerndrup, Højrup 1 og Stepping landkommuner. Kolstrup landkommune blev sammenlagt med Bjerndrup landkommune i 1875.

derup landkommuner, der var i skoleforbund, havde en gæld på 8.000 kroner. Derimod havde Bjerndrup landkommune med egen skole kun en gæld på 1.800 kroner. Disse omstændigheder havde kommunerådet i Bjerndrup formentlig i tankerne, da det i juli 1920 formulerede en længere redegørelse til amtsrådet om landkommunens situation.³²⁸ Heri gjorde kommunerådet gældende, at Stepping sognekommune var for stor en enhed til at varetage den »afsides beliggende« Bjerndrup landkommunes interesser. Endvidere argumenterede anmodningen for, at Bjerndrup økonomisk var i stand til at fungere som en selvstændig kommunal enhed. Med redegørelsen fulgte 99 underskrifter fra sognets beboere, som var med til at understrege kommunerådets krav. Bjerndrup landkommunes anmodning blev drøftet og blankt afvist af kredsudvalget den 9. august 1920. Samtidig med denne skrivelse indsendte Anderup kommuneråd en skarp protest til amtsrådet over valget til sogneudvalget. Her havde Anderup som den mindste landkommune med kun 124 indbyggere, eller 11% af sognekommunens samlede indbyggertal, ikke opnået nogen repræsentation. Klagen blev afvist af såvel sogneudvalget som amtsrådet, men den illustrerer den forbitrede stemning over sammenlægningen og udfaldet af sogneudvalgsvalget i sognet, allerede inden forhandlingerne om sammenlægning kom i gang.

Selvom amtsrådet ikke efterkom landkommunernes ønsker, så

havde klagerne givet så meget genlyd, at amtet fandt det nødvendigt at støtte sogneudvalget med råd og vejledning. I begyndelsen af november blev formanden for sogneudvalget detaljeret instrueret i, hvorledes han skulle forholde sig i de komplicerede forhandlinger. For at fremme en sammenlægning skulle han vise imødekommenhed over for Bjerndrups særønsker, ligesom amtet anbefalede, at man af hensyn til kommunerådet i Anderup lod et medlem af Anderup kommuneråd deltage i sogneudvalgets møder som rådgivende medlem. Antagelig af samme grund burde sogneudvalget overveje, hvorvidt man skulle foretage nyvalg til sognerådet og i den forbindelse eventuelt ændre i sognerådets medlemstal, når sammenlægningen vel at mærke var en realitet. Endelig anbefalede amtet, som det så ofte gjorde, at man foretog en nøje opstilling af landkommunernes formue- og gældsforhold.

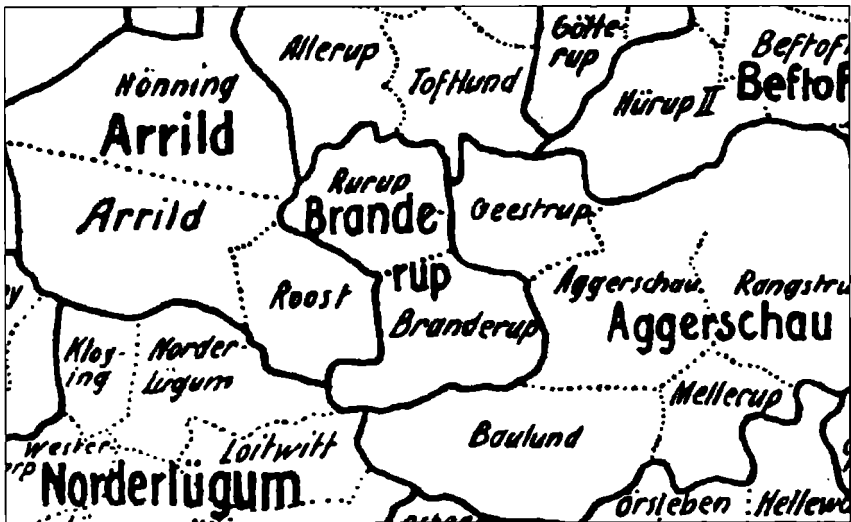
Da det heller ikke på denne måde lykkedes at forlige kommunerådene, greb amtet i foråret mere direkte ind ved at indkalde parterne til forhandlinger på Stepping kro den 29. april 1921 med Viggo Haarløv og J. Smith som deltagere. Mødet på Stepping kro blev det sidste. Da Haarløv forlod mødet, var det med en overenskomst, underskrevet af kommuneforstanderne for de fire landkommuner. Nu hastede det til gengæld. Tre dage senere godkendte kredsudvalget overenskomsten, så Indenrigsministeriet formelt kunne approbere sammenlægningen, der blev sat til den 1. april tidligere på året. Overenskomsten kom stort set til at følge amtets tidligere råd. Sognerådets medlemstal blev forøget fra syv til ni, således at de nuværende medlemmer fortsatte, men blev suppleret med de to kandidater, som fik det største antal stemmer ved sogneudvalgsvalet. Derved sikrede Anderup landkommune sig indflydelse i sognerådet. Landkommunerne blev forpligtiget til hver især at afvikle deres gæld. Det tilgodeså Anderup og Bjerndrup landkommuner, selv om Bjerndrup kommuneråd til det sidste fastholdt sit krav om at forblive en selvstændig kommune.

Tilbage stod den praktiske afvikling af landkommunernes gæld. Det blev foreslået, at gælden kunne afvikles ved salg af skolejorden, men denne løsning modsatte lærerne sig. Da dette ikke lod sig gøre, besluttede man i stedet at vurdere landkommunernes skolejord og lade sognekommunen overtage gælden i forhold til værdien af skolejorderne. Der er ingen tvivl om, at

afviklingen af landkommunernes gæld tyngede hårdt i de kommunale budgetter. Da sognerådet erfarede, at amtsrådet den 25. april 1921 havde givet Bjerndrup landkommune tilladelse til at låne 5.000 kr. til dækning af reparationer på skolen og afvikling af landkommunens gæld, vedtog sognerådet den 5. juni samme år at ansøge amtet om et lån på 15.000 kr. til dækning af de fire landkommuners gæld.³²⁹ Den gik ikke. Ansøgningen blev afvist af amtsrådet. Reelt ville sognerådets beslutning betyde, at Stepping sognekommune overtog landkommunernes gæld i modstrid med sammenlægningsoverenskomsten. Amtsrådet satte med sin afgørelse dermed et kraftigt skel mellem henholdsvis landkommunernes og sognekommunens gæld. I nøje overensstemmelse med denne linie godkendte amtsrådet senere på året en ansøgning fra kommunerådet i Højrup I om tilladelse til at optage et lån på 4.800 kr. til dækning af landkommunens gæld og underskud.

Branderup sogn

Da Stemann og Vedel i 1919 fostrede tanken om et folkevalgt sogneudvalg, var hensigten at skabe en institution, der dels kunne lede forhandlingerne om de praktiske problemer i forbindelse

Branderup sogn med Branderup og Rurup landkommuner.

med kommunesammenlægningen, dels overtage funktionen som sogneråd. Rent praktisk kom sogneudvalgene da også de fleste steder til at fungere som mæglere mellem de involverede kommuneråd. Men sogneudvalgenes fordel var samtidig deres achilleshæl. Som en folkevalgt institution var dets medlemmer en del af de lokalsamfund, som de skulle optræde i og mægle mellem. Det gjorde det yderst vanskeligt for sogneudvalget at trænge igennem over for kommunerådene ved forhandlingerne. Derfor var amtsrådet i en række tilfælde nødsaget til at gribe meget håndfast ind i forhandlingerne.

Branderup sogn er i den henseende et anskuelsesbillede på denne problemstilling. Her førte diskussionen om landkommunernes gæld den 19. januar 1921 til en sprængning af sogneudvalget, som måtte overlade amtet arbejdet med at tilvejebringe en overenskomst for sammenlægningen af Branderup og Rurup landkommuner på grundlag af de to landkommuners indstillinger. Kommunerådet i Branderup ønskede en sammenlægning under navnet Branderup sogn, således at sognekommunen overtog aktiver og passiver fra landkommunerne. Samtidig skulle indtægterne fra salget af fire ha skolejord i Branderup anvendes til opførelsen af en gymnastiksal ved Branderup skole. Det forslag blev skarpt og uforsonligt afvist af kommunerådet i Rurup: »Der skal dog bemærkes, at Branderup har en Gæld paa 12.000 Kroner og en Formue som bestaar i Smaabanestationen. Da dog Byggegrundene til denne tilhører Smaabanen, saa anser vi det for tvivlsomt, om den kan opveje Gælden paa 12.000 Kroner. Naar nu Branderup ønsker, at vi skal tage Del i deres Formue og Gæld, saa mener vi, at de først maa nedbringe deres Gæld paa 10.000 Kroner.«³³⁰ Lidt mere forsonligt anførte kommunerådet videre, at man fra Rurups side var indstillet på, at Branderup kunne anvende midlerne fra et eventuelt salg af skolejorden til opførelsen af en gymnastiksal ved Branderup skole. Gælden måtte beboerne i Branderup under alle omstændigheder selv afvikle. Selv om forslaget delvis imødekom kommunerådet i Branderup, så var det næppe den løsning, kommunerådet havde i tankerne.

Forliget mellem de to uforsonlige parter kom først i stand, da Haderslev amt indkaldte kommunerådene til forhandlinger på Branderup amtsbanestation den 9. marts 1921. Overenskomsten blev stort set en imødekommelse af Branderup kommuneråds

ønsker. Sognekommunen skulle overtage landkommunernes aktiver og passiver. Samtidig fik Branderup lov til at opføre en gymnastiksal ved Branderup skole for midler, der blev tilvejebragt ved at sælge skolejorden. Som et plaster på såret lovede Haderslev amt til gengæld at overtage amtsbanestationen for ikke over 2.000 kr.

Vilstrup sogn

Branderup sogn var ikke det eneste sted, hvor sogneudvalget, efter at være kommet til kort i krydsilden mellem kommunerådene, måtte overlade arbejdet til amtet. Også i Vilstrup sogn var modsætningerne så voldsomme, at amtet til sidst måtte skære igennem. Vilstrup sogn blev dermed et af de få sogne, som først blev oprettet efter 1. april 1921, mere præcist den 1. september 1921. Problemstillingen var primært økonomisk. Mens Nr. Vilstrup og Kjelstrup havde en gæld på henholdsvis 8.000 og 6.000 kroner, så var Sdr. Vilstrups gæld på 40.000 kr. Til gengæld kunne Sdr. Vilstrup stille med en stationsbygning og en skolebygning med skolejord. Skolen var imidlertid gammel, og landkommunen, der ikke var i skoleforbund med andre, havde udsigt til

Kort over Vilstrup sogn med landkommunerne Nørre Vilstrup, Sønder Vilstrup og Kjelstrup.

store reparations- og vedligeholdelsesudgifter. Nr. Vilstrup og Kjelstrup havde derimod en ny fælles skole i Kjelstrup.

Foruden gælds- og skoleforholdene spillede landkommuner-nes sociale sammensætning en vigtig rolle ved forhandlingerne. Sdr. Vilstrup havde en stor gruppe af arbejdere og småkårsfolk, der ifølge amtsassessor Jonathan Smith ville medføre store sociale udgifter. Tilsvarende bestod Kjelstrup af en stor gruppe fiskere, der krævede forskellige former for understøttelse, mens Nr. Vilstrup havde adskillige velstående gårdmænd. Den fremtidige sognekommune måtte derfor imødesee betydelige socialudgifter, og J. Smith forudså, at de grupper, der skulle betale, dvs. primært gårdmændene, fremover ville indgå i en alliance ved kommunevalgene.³³¹

Som noget enestående fremhævede Jonathan Smith tillige de nationale modsætningers betydning for sammenlægningsforhandlingerne. Smiths vurdering byggede formentlig på den omstændighed, at tre af kommunerådets medlemmer i Nr. Vilstrup var tysksindede, og en gruppe beboere i Nr. Vilstrup derfor havde anmodet om nyvalg til kommunerådet.³³³ Anmodningen nævner ikke direkte det store antal tysksindede kommunerådsmedlemmer, men skrivelsens danske sindelag og dens baggrund hersker der ingen tvivl om. I begrundelsen henvises der bl.a. til, at kommunerådet var valgt i marts 1919 under tyske forhold, så danske undersætter, nemlig ikke hjemvendte krigsfanger og kvinder ikke kunne stemme. Knap så overbevisende forekommer det, når skrivelsen videre henviser til den svage repræsentation af arbejdere i kommunerådet, nemlig én ud af elleve medlemmer. Den begrundelse for nyvalg kunne på dette tidspunkt have været anvendt på størsteparten af sognekommunerne.

Frem for alt var det dog landkommunernes gæld, der officielt blokerede for et kompromis i sogneudvalget. Forhandlingerne startede i sogneudvalget den 16. november 1920, hvor det lykkedes at vedtage en sammenlægning af landkommunerne med fire stemmer for og tre stemmer imod.³³³ Da sogneudvalget på det efterfølgende møde skulle stemme om et forslag, hvorefter de tre landkommuners formue og gæld skulle overgå til sognekommunen, var det spinkle flertal vendt til et mindretal på tre stemmer for sammenlægningen. Udvalgsmedlemmerne fra Kjelstrup og Nr. Vilstrup kommuneråd ønskede ikke at være med til at betale Sdr. Vilstrups gæld. Da sogneudvalgets formand derpå bad

kommunerådsmedlemmerne underskrive forhandlingsresultatet, nægtede kommunerådene fra Nr. Vilstrup og Kjelstrup at skrive under. Dermed var forhandlingerne kørt uhjælpeligt fast og krævede assistance udefra.

I januar 1921 bad amtet derfor de implicerede parter møde den 21. januar på Vilstrup station, men heller ikke her lykkedes det at forlige parterne til trods for amtets medvirken. Kommunerådene indvilgede dog i at udarbejde et nyt udkast, men herefter lå sagen stille indtil maj måned. Karakteristisk nok var det Kjelstrup og Nr. Vilstrup, der var i samme skoleforbund, som spillede ud med et forslag om en sammenlægning af de to landkommuner til én. Kjelstrup undlod ikke i sin indstilling til amtet at henvise til en bemærkning fra kommunerådet i Sdr. Vilstrup, at det ikke ville stille sig i vejen for en sammenlægning af de to landkommuner. Amtsrådet var dermed bragt i et dilemma, idet man på den ene side stod med et udkast til en sammenlægning af Kjelstrup og Nr. Vilstrup landkommuner, som var i strid med såvel loven som amtsrådets ønske. På den anden side forelå der ingen indstilling fra sogneudvalget, som kunne danne grundlag for en sammenlægning af sognets tre landkommuner. Amtsrådet valgte først en henholdende politik og udskød på amtsrådets møde den 13. juni 1921 beslutningen, til der forelå et udkast fra sogneudvalget. Det kom aldrig. Som i Branderup sogn var sogneudvalget handlingslammet af interne stridigheder mellem udvalgets medlemmer fra de tre landkommuner.

I september 1921 tabte amtsrådet endelig tålmodigheden og stillede af hensyn til tidsplanen kommunerådene over for et endegyldigt ultimatum. Såfremt de tre landkommuner ikke inden den 23. september var nået frem til et kompromis, ville amtet selv opstille en overenskomst. Samtidig blev kommunerådene pålagt at indsende en oversigt over deres aktiver og passiver til brug for amtet. Nu hjalp det ikke længere, at Kjelstrup kommuneråd kunne henvise til kommunelovens »som regel«. ³³⁴ Den 26. september 1921 vedtog amtsrådet en indstilling til Indenrigsministeriet, hvorefter de tre landkommuner blev sammenlagt til en sognekommune. Landkommunernes aktiver og passiver skulle overgå til Vilstrup sognekommune med undtagelse af 4.000 kr. af Sdr. Vilstrups gæld, som landkommunen skulle afvikle i løbet af en periode på et til fem år. Når beboerne i Sdr. Vilstrup kun skulle afvikle 10% af landkommunens samlede gæld, skyldes det

formentlig en realistisk vurdering af indbyggernes evne til at tilbagebetale gælden over en kortere årrække. Med de 4.000 kr. var de to andre landkommuners uvilje mod at betale Sdr. Vilstrups gæld samtidig delvis tilgodeset.

Halk sogn

I Halk sogn blev anmodningen om en sammenlægning af landkommunerne i november og december 1920 mødt med en total afvisning fra de tre kommuneråd i Halk, Hejsager og Sode. Kommunerådet i Sode henviste bl.a. til, at de »saa vidt vides altid har været en selvstændig Kommune og økonomisk og hvad Forvaltningen angaar staar sig bedst ved at være selvstændig«. Videre henviste kommunerådet til, at der allerede under tysk styre havde være planer fremme om en sammenlægning for at spare arbejde i amtet. En bemærkning, som under de givne omstændigheder ikke skulle betragtes som en anbefaling af forslaget. Endelig blev det fra sogneudvalgets side foreslået, at de to største landkommuner, Halk (445 indb.) og Hejsager (532 indb.), forblev selvstændige kommuner, og den lille Sode landkommune (143 indb.) enten helt eller delvist blev sammenlagt med de to kommuner. Da der ikke skete mere i sagen, og da sogneudval-

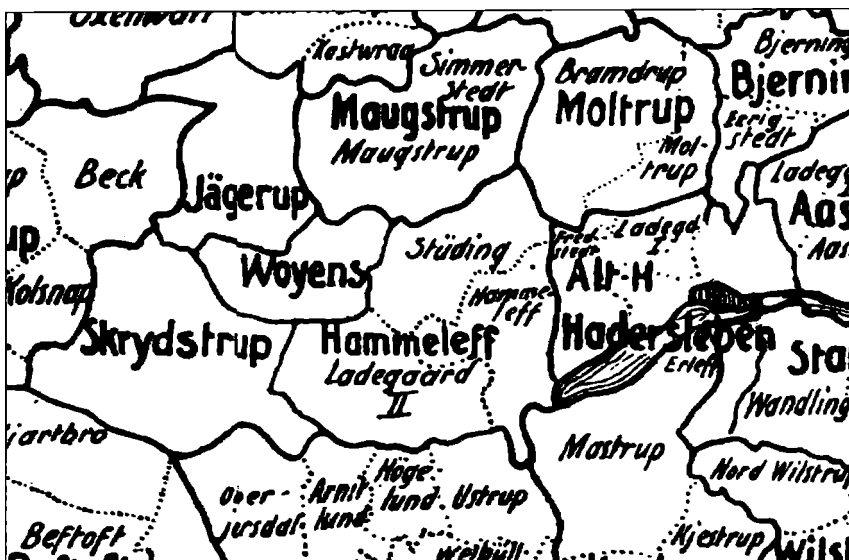
Halk sogn med Halk, Hejsager og Sode landkommuner.

gets forslag ikke just var i overensstemmelse med loven og amtets ønsker, indkaldte amtet parterne til et møde den 26. januar 1921 på Hejsager station.

På mødet lykkedes det Viggo Haarløv og Jonathan Smith at få bragt en aftale i stand, så Halk sognekommune kunne træde i funktion fra 1. april. Herefter forpligtede landkommunerne sig til hver især at afvikle deres gæld. Endvidere forpligtede Halk og Hejsager landkommuner sig til for egen regning at istandsætte en første klasses bivej i løbet af tre år.³³⁵ Amtet fik en aftale i hus, men få dage efter mødte en delegation af gårdmænd fra Hejsager op på Viggo Haarløvs kontor. Det var gælden, som nagede gårdmændene. Hejsager havde en gæld på ca. 14.000 kr. og en formue på ca. 5.000 kr. bestående af skolen og en gældfri amtsbanebygning. Halk og Sode landkommuner havde derimod en gæld på henholdsvis ca. 3.000 kr og 250 kr., men til gengæld »... kun saa at sige værdiløse Holdepladser«. På den baggrund kunne delegationen ikke acceptere overenskomsten, men henstillede, at gælden blev nedbragt ved at prioritere amtsbanebygningen. Gårdmændene sled deres fodtøj forgæves. Amtet havde fået den nødvendige overenskomst fra sogneudvalget og kommunerådene. Den agtede amtet ikke at pille ved. Overenskomsten blev godkendt af amtsrådet på dets møde den 28. februar 1921 og blev den 16. marts endegyldigt konfirmeret af Indenrigsministeriet. I stedet måtte kommunerådet i Hejsager bede amtsrådet om tilladelse til at optage et lån på 14.000 kr. til afbetaling af landkommunens gæld i Handelsbanken. Derpå blev regningen sendt videre til skatteyderne i Hejsager i form af højere kommuneskatter, indtil gælden var afviklet.

Hammelev sogn

Det er ikke altid, at man skal fæste lid til kommunerådernes henvisninger til den kommunale gæld, når de afviste en sammenlægning. Forhandlingerne i Hammelev sogn er i den henseende et godt eksempel. Her var det kommunerådene i de to største landkommuner, Ladegård II og Styding, der ønskede at fortsætte som selvstændige kommuner, da en sammenlægning efter deres opfattelse ville forøge skattebyrden i de to landkommuner. For Stydings vedkommende ønskede man denne ordning til trods for en kommunal gæld på 20.000 kr., der var stiftet i forbindelse

Hammelev sogn med Hammelev, Stüding og Ladegaard II landkommuner.

med opførelsen af en ny skole. Kunne dette ikke efterkommes, ønskede de to kommuneråd subsidiært, at landkommunerne afviklede deres egen gæld.³³⁶

Den begrundelse blev i midten af januar 1921 pure afvist af amtet, som kunne henvise til, at beskatningen i de tre landkommuner »har været temmelig ensartet«, og at en sammenlægning ikke ville medføre væsentlige forandringer i de bestående økonomiske forhold. Heller ikke ud fra en vurdering af de tre landkommuners gæld syntes kravene velbegrundet. For Hammelev landkommunes vedkommende var gælden ubetydelig i forhold til de to andre landkommuner. En del af forklaringen skal formentlig findes ved at se på de eksisterende preussiske kommuneforbund i sognet. Med undtagelse af fattigvæsenet, hvor de tre landkommuner indgik i et forbund sammen med Jegerup og Skrydstrup sogne, var landkommunerne alle ene om at varetage skole- og vejvæsenet. Det er derfor interessant, når kommunerådet i Ladegaard II bl.a. henviste til de forøgede udgifter på skole- og vejområdet i deres begrundelse for at afslå en sammenlægning. Noget kunne altså tyde på, at den manglende tradition for et kommunalt samarbejde på disse områder spillede ind ved forhandlingerne.

På det foreliggende grundlag anmodede amtet sogneudvalget om at indkalde parterne til endnu et møde og vedlagde ved samme lejlighed et par gode råd og et udkast til en overenskomst. Et møde kom i stand den 22. januar 1921, hvor amtets forslag blev forelagt, men blot for at blive afvist af kommunerådene i Ladegård II og Styding i dagene efter mødet. Som kommunerådet i Ladegård II udtrykte det, »besluttede Kommunerådet i Ladegård II at fastholde sit Krav om at forblive en selvstændig kommune med den Begrundelse, at Stemningen blandt Kommunens Beboere overvejende er af dette synspunkt...«.337 Borte var henvisningen til kommunernes økonomi og gældsætning. Kravet blev nu alene understøttet af en henvisning til stemningen blandt kommunens borgere. Da sogneudvalget ikke kunne opnå kommunerådernes tilslutning til amtets forslag, godkendte sogneudvalget den 4. februar selv forslaget og indsendte det til amtet. Forslaget fik den normale behandling. Ladegård II's og Stydings ønsker blev afvist, og den 11. april 1921 kunne Indenrigsministeriet meddele den endelige godkendelse af sammenlægningen med virkning fra og med 1. april 1921.

Fjelstrup sogn

I Fjelstrup sogn var det skellet mellem de rene landkommuner og stationsbykommunerne, der stillede sig i vejen for en sammenlægning. Kommunerådene i Anslet og Knud landkommuner så ikke nogen fælles interesser med Fjelstrup og Sillerup landkommuner, der havde såvel amtsbane som provinsveje.³³⁸ For kommunerådet i Knud har det formodentlig også spillet ind, at landkommunen med sine kun 175 indbyggere var halvt så stor som de øvrige kommuner i sognet, og at landkommunen fremover ville have vanskeligheder ved at blive repræsenteret i sognerådet.

Aktuelt kunne kommunerådene i de to landkommuner henvise til, at kommunerådet i Fjelstrup et år tidligere ikke ville støtte et jernbaneprojekt fra Hejls over Anslet-Knud til Fjelstrup, selvom kommunerådene i Anslet og Knud i sin tid havde bidraget med en garantisum ved opførelsen af jernbanen over Fjelstrup. Kommunerådene i Anslet og Knud sagde med deres afvisning af sammenlægningen dermed tak for sidst til kommunerådet i Fjelstrup. Endelig henviste de to landkommuner til, at beboerne i

Fjelstrup sogn med landkommunerne Anstet, Knud, Fjelstrup og Sillerup.

Anslet kirkeligt var delt mellem Aller og Fjelstrup sogne, idet 19 huse hørte til Aller sogn.³³⁹ Kommunerådene foretrak derfor, at Anslet og Knud blev lagt sammen til en selvstændig kommune på grund af deres fælles interesser. De bemærkninger fik nu kommunerådet i Sillerup til at kræve, at Sillerup landkommune forblev selvstændig, såfremt Anslet og Knud trak sig ud med den begrundelse, at Sillerup landkommune ikke hørte til Fjelstrup sogn før 1864.³⁴⁰ Kommunerådet i Fjelstrup forlangte derimod som det eneste, at der skete en sammenlægning af sognets landkommuner. Kommunen havde efter eget udsagn hidtil betalt for udbygningen og vedligeholdelsen af vejene i landkommunen, selv om det var beboerne i Anslet og Knud, som i udstrakt grad benyttede dem.

Med disse begrundelser havde kommunerådene markeret deres synspunkter, og dermed brød forhandlingerne sammen. Da sogneudvalget i slutningen af januar 1921 endnu ikke var nået til noget resultat, indkaldte amtet parterne til et møde den 3. februar i Anslet forsamlingshus. Her fastholdt Anslet og Knud principielt deres modstand, men godkendte en sammenlægning af sognets landkommuner under forudsætning af, at en deling ikke lod sig gøre. Derved var vejen banet for realitetsforhandlinger om indholdet af sammenlægningsoverenskomsten. Da Viggo

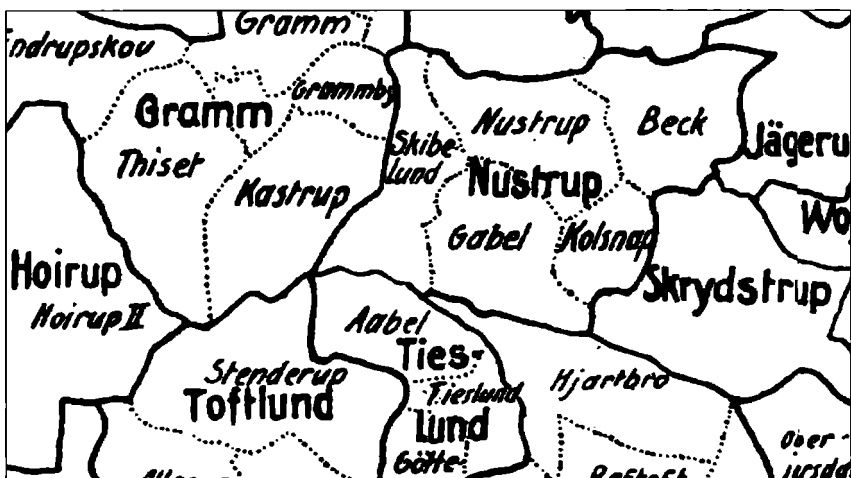
Haarløv forlod mødet sidst på eftermiddagen, kunne han medbringe en sammenlægningsoverenskomst, hvorefter Knud og Fjelstrup landkommuner forpligtede sig til at istandsætte deres veje. Finansieringen af arbejdet skulle ske ved låntagning, som ikke måtte overstige 10.000 kr. Kontrollen med og ledelsen af dette arbejde skulle foretages af et udvalg bestående af to medlemmer fra hver af de to landkommuner og med amtsvejsinspektøren som opmand.

Nu manglede blot amtsrådets accept, som kom på amtsrådets møde den 28. februar 1921. Anslets og Knuds ønsker om en deling blev underkendt, og den skitserede aftale dermed godkendt. Da Indenrigsministeriet modtog amtsrådets indstilling i begyndelsen af marts, behøvede man derfor kun at udfylde de tomme rubrikker i det fortrykte skema, så departementschef Martensen-Larsen den 19. marts 1921 kunne underskrive den endelige godkendelse af sammenlægningen. Efter disse indledende skærmydsler kom den nye sognekommune meget hurtigt til at fungere så godt, at sognerådet allerede i juli 1921 kunne vedtage at optage et lån på 25.000 kr. hos Sparekassen for Haderslev by og Omegn til dækning af landkommunernes gæld. En uhørt handling i de sogne, hvor modsætningerne stak dybt.³⁴¹

Nustrup sogn

I Nustrup sogn var det kommunerådene i de tre mindste landkommuner Gabøl, Kolsnap og Skibelund, der slog sig i tøjret med krav om en sammenlægning af de tre små landkommuner til én stor. Tilsammen havde de tre landkommuner færre indbyggere end de to andre landkommuner i sognet, Bæk og Nustrup, som gik ind for en sammenlægning på helsognsbasis.³⁴² Man kan på baggrund af disse tal formode, at de tre kommuneråd frygtede, at Bæk og Nustrup ville blive dominerende i det kommende sogneråd. Samtidig spillede det en ikke uvæsentlig rolle, at beboerne i Nustrup landkommune havde en langt højere skatteprocent end beboerne i de øvrige landkommuner i sognet, og at Nustrup landkommune netop havde pådraget sig en gæld på 10.000 kr. til dækning af byggeomkostninger i forbindelse med en udvidelse af skolen i Nustrup.³⁴³

Det skortede således ikke på konfliktstof i Nustrup sogn. For de tre små landkommuner var sagen fra starten klar. De ønskede

Nustrup sogn med Bæk, Nustrup, Skibelund, Gabel og Kolsnap landkommuner.

ikke en kommunesammenlægning. Sognekommunen var en for stor og upraktisk enhed. Endvidere ville en sammenlægning økonomisk skade de tre landkommuner. Som stationsbyer havde Nustrup og Bæk landkommuner efter deres opfattelse større vejudgifter, ligesom deres toklassede skoler bidrog til større skoleudgifter. Udgifter, som beboerne i de tre kommuneråd tilsyneladende ikke ønskede at bidrage til, eftersom de indsendte en anmodning til amtet om, at man sammenlagde Gabel, Kolsnap og Skibelund til en kommune og de to stationsbykommuner Nustrup og Bæk til en anden. Kunne dette ikke lade sig gøre, bad kommunerådsmedlemmerne om, at Nustrup ved sammenlægningen var gældfri og på forhånd indbetalte 3.000 kr. til sognekassen.³⁴⁴

Til støtte for disse krav havde de tre landkommuner sogneudvalget med et flertal på fire ud af syv. Det turde i den forbindelse være overflødig at nævne, hvor henholdsvis de fire og de tre boede. Ved sogneudvalgets første møde den 3. november 1920 kunne de fire derfor manifestere et knebent flertal for oprettelsen af to kommuner i sognet. Derefter sænkede tavsheden sig over sogneudvalgets arbejde i sammenlægnings sagen. Det splittede sogneudvalg var, som vi tidligere har set, handlingslammet. Den 1. marts 1921 fandt amtmanden det derfor på tide at fremme sagen ved at sammenkalde parterne til et møde den 8. marts i Nustrup Forsamlingshus. Her lykkedes det med Viggo Haarløvs

bistand at strikke en overenskomst sammen, som var spiselig for kommunerådene i Gabøl, Kolsnap og Skibelund. Såfremt en deling ikke kunne gennemføres, skulle såvel landkommunernes faste ejendom som deres gæld overdrages til sognekommunen. Endvidere stillede Gabøl, Kolstrup og Skibelund i overenskomsten forslag om, at Nustrup landkommune indbetalte 3.000 kr til sognekommunen.

Knap så spiseligt var forslaget for kommunerådene i Nustrup og Bæk, som nægtede at tiltræde det. To dage senere fulgte en anmodning fra Nustrup kommuneråd til amtsrådet om at se bort fra de tre landkommuners »uretfærdige« krav på 3.000 kr til sognekommunen. Nustrup var tynget af store vejjudgifter og omkostninger i forbindelse med skolebyggeriet. Til gengæld var Nustrup villig til selv at afvikle sin gæld. Men Viggo Haarløv havde nu fået sin overenskomst, og den 14. marts blev forslaget inklusiv de famøse 3.000 kr godkendt af kredsudvalget.

Da brevet fra kommunerådsformanden i Nustrup landkommune ganske godt beskriver den stemning, som kunne præge sammenlægningsforhandlingerne, kan der være grund til at citere et uddrag af brevet: »Ved ovenomtalte Møde (den 8. marts) skal Sogneudvalgsformand Thomsen, Skibelund, have brugt en privat af undertegnede ironisk udtalt spøgefuld Bemærkning, om at nærværende Kommune maaske var gaaet ind paa en Betaling af 20.000 kr., men en Bagatel som 3.000 kr. vilde Kredsudvalget naturligvis straks slaa en Streg over. Hvis Thomsen havde gengivet Ytringen i Spøg som den var falden, havde den naturligvis ingen Virkning haft, men naar han sandsynligvis har udtalt Ytringen som alvorlig ment af mig, bliver udtalelsen vildledende. Jeg henstiller til det ærede Udvalg, selv at bestemme vor Sogneudvalgsformands usmagelige Fremgangsmaade i dette Tilfælde. De Kommuner, som har ønsket at skilles, ved nok, at vi altid her i Nustrup har betalt en langt højere Skatteprocent end Sognets øvrige Kommuner og vi vil heller ikke skjule, at vi finder en økonomisk Vinding ved at samles. Kendsgerningen er imidlertid, at vi altid har maatte betale for de andre Kommuner, som har slidt saa meget paa vore Veje og som, endskøndt de nok vil have Fordelen ved Sognets fælles Præstegaard, har nægtet deres ældgamle Vedligeholdelsespligt af sammes Veje«. ³⁴⁵

Lige meget hjalp kommunerådsformandens protester. Den 31. marts 1921 blev forslaget om delingen af sognet forkastet, og

overenskomsten godkendt af kreds dagen. Den 6. april gik sagen videre til Indenrigsministeriet. Kommunerådet i Nustrup henvendte sig derfor til Indenrigsministeriet den 7. april med endnu en klage over ordningen med 3.000 kr, investeringer på 8.000 kr. til Nustrups skolebyggeri og de øvrige landkommuners slid på vejene i Nustrup. Brevet sluttede af med et håb om, at »det højt-ærede Ministerium« ville set bort fra de 3.000 kr. Det gjorde det ikke. Den 23. april godkendte Indenrigsministeriet aftalen inklusiv de 3.000 kr. Heldigvis havde kredsudvalget i marts måned velvilligt indvilliget i, at Nustrup landkommune solgte sit gendarmerihus for 10.500 kr. til dækning af omkostningerne ved skolebyggeriet og andre løbende udgifter.³⁴⁶

Ullerup sogn

Mindre, men ikke uvæsentlige problemer var der i de tilfælde, hvor en landkommune hørte under to sogne, som vi også så det i Fjelstrup sogn. Egentlig var loven på dette punkt ganske klar. De pågældende landkommuner hørte under det sogn, hvor hovedparten af indbyggerne i landkommunen boede.³⁴⁷ Når tilhørsforholdet alligevel blev inddraget i diskussionen, var der snarere tale om »drillerier« fra det berørte kommuneråd. Det var tilfældet med Bøgeskov landkommune, som hørte under Ullerup og Adsbøl sogne.

Problemerne startede forholdsvis langsomt. Da sogneudvalget i Ullerup sogn i oktober 1920 enstemmigt besluttede at sammenlægge de tre landkommuner, var det kun Bøgeskov kommuneråd, der udtrykte ønske om at forblive en selvstændig kommune på grund af dens placering i såvel Ullerup som Adsbøl sogne. Som den suverænt mindste landkommune i sognet kunne kommunerådet frygte at miste politisk indflydelse ved sammenlægningen, men det umiddelbare resultat af kravet blev i stedet, at de øvrige kommuneråd nu også forlangte status quo bibeholdt. Den 19. november måtte formanden for sogneudvalget, Peter Beck, derfor meddele amtet, at sogneudvalget enstemmigt havde givet landkommunerne tilladelse til at fortsætte som selvstændige kommuner.³⁴⁸ Samtidig vedlagde han Bøgeskovs ansøgning til amtet om tilladelse til at fortsætte som en selvstændig kommune. Peter Becks brev medførte kun, at amtet i midten af december indskærpede sogneudvalget og kommunerådet i Bøgeskov kom-

Kort over Ullerup sogn med landkommunerne Blans, Ullerup, Avnbøl og Bojskov.

munelovens regler. For sogneudvalgets vedkommende blev belæringen tillige fulgt op af en henstilling om »snarest belejligt« at fremkomme med et sammenlægningsforslag.

I sogneudvalget var man mere langmodige med kommunerådene. For at bedre forhandlingsklimaet i sognet vedtog udvalget den 28. december 1920 at istandsætte vejene i sognet og samtidig nedsætte et udvalg på seks personer til at taksere landkommunernes offentlige bygninger. For som Peter Beck udtrykte det: »Saa jeg haaber i den nærmeste Fremtid at faa Kommunerne sammenarbejdede«. Men det forblev et fromt håb, der ikke løste op for den grundlæggende uvilje i landkommunerne mod sammenlægningen. I begyndelsen af februar modtog han derfor ansøgninger fra kommunerådene i Avnbøl, Bøgeskov og Ullerup om at forblive selvstændige kommuner. Herfra gik de videre til amtsrådet, som endnu engang afslog anmodningerne under henvisning til kommuneloven, hvilket ikke fik kommunerådene til forhandlingsbordet. I stedet indsendte de tre kommuneråd en protest til Indenrigsministeriet over amtsrådets beslutning; kun for den 2. maj 1921 at modtage endnu et afslag på deres krav.

For den historieinteresserede eftertid har kommunerådernes stædighed den fordel, at deres begrundelser derved er bevaret i Indenrigsministeriets arkiver. Mest udførligt har Bøgeskov kommuneråd argumenteret for sit krav. Indledningsvis undskyldte

kommunerådet for den manglende argumentation i de tidligere ansøgninger til amtsrådet, men »Kommuneraadet var imidlertid, da det stillede dette Andragende, af den Mening, at det var saa indlysende, at der ingen Fordeel kunde være for Bøgeskov Kommune ved en Tilslutning til Ullerup Sognekommune, at det ingen Grunde havde angivet«. Derpå følger så de selvindlysende argumenter. For det første ville Bøgeskov landkommunes tilhørsforhold til to kirkesogne altid medføre en del ulemper. For det andet havde Bøgeskov altid fungeret som selvstændig kommune med eget fattig- og vejforbund og fra 1910 også med eget skoleforbund. Landkommunen havde altid opfyldt sine forpligtigelser og havde til trods for sin ringe størrelse altid haft de mindste kommunale udgifter. Desuden ville sammenlægningen betyde, at beboerne i Bøgeskov ville få 6-7 km til sognerådsformanden, som ikke ville besidde det samme kendskab til at varetage den enkelte borgers interesser som en kommunerådsformand. Endelig var en sammenlægning imod beboernes ønske.

Kommunerådet i Ullerup mente ligeledes, at det var bedre til at varetage borgernes interesser end en større kommune, ligesom det bedre var i stand til at klare sig økonomisk. Endvidere mente landkommunerne, at en overdragelse af skolevæsenet til sognekommunen ville føre til en »usund« konkurrence med hensyn til nye bygninger, oprettelse af flere klasser og ansættelse af flere lærere. Endelig fandt kommunerådet sammenlægningen i strid med tendensen i den øvrige del af Danmark, som gik i retning af flere og mindre kommuner! Fra Avnbøls side blev det fremhævet, at en større kommune var forbundet med såvel større udgifter som større besværligheder for den enkelte borger. Derimod ville Avnbøl landkommune bedre være i stand til at varetage de lokale interesser. Endvidere frygtede kommunerådet, at skatterne ville stige.

På grundlag af ovenstående kan man ikke fortænke amtsrådet i at afvise ansøgningerne som grundløse. Ingen af argumenterne var tvingende grunde til at afvige fra kommunelovens principper. Flere af argumenterne genfinder vi da også knap 50 år senere i forbindelse med forhandlingerne op til kommunalreformen i 1970. »Small is beautiful«, og man kan altid argumentere med, at mindre enheder giver et større lokalkendskab hos kommunalforvaltningen. De tre landkommuner ønskede at forblive selvstændige, men forklaringen skal findes et andet sted. Her kan vi pas-

sende tage udgangspunkt i den landkommune, som forblev tavs helt frem til Indenrigsministeriets afgørelse den 2. september 1921, nemlig Blans landkommune. Kommunerådet i Blans havde tilsyneladende intet at indvende mod sammenlægningen. Med sine 757 indbyggere var Blans den absolut største af de fire landkommuner.³⁴⁹ Det svarede til 34% af indbyggerne i Ullerup sognekommune. Politisk havde beboerne i Blans derfor ikke meget at tabe. Det havde de til gengæld i Bøgeskov, som kun rådede over 14% af indbyggerne.

Økonomisk var forskellene lige så åbenlyse, idet Blans havde samlede aktiver for 109.490 kr. og passiver for 11.000 kr., mens de tre andre landkommuner tilsammen kun havde aktiver for 160.220 kr. og passiver for 33.006 kr. Mindst var gælden i Bøgeskov med kun 6.100 kr.³⁵⁰ Finansielt var Blans den økonomisk stærkeste landkommune af de fire og havde derfor intet økonomisk incitament til en sammenlægning. Så længe de tre andre landkommuner modsatte sig sammenlægningen, havde kommunerådet ingen grund til at bidrage til protesterne.

Først efter Indenrigsministeriets afgørelse den 2. maj 1921 til fordel for en sammenlægning måtte kommunerådet i Blans på banen for at sikre landkommunens økonomiske interesser. Da gælden i de fire landkommuner med undtagelse af Bøgeskov stort set var lige stor, ønskede kommunerådet i Blans en kompensation for sit store bidrag af aktiver til den nye sognekommune. Det forstærkede kun den i forvejen udbredte skepsis hos kommunerådene i de tre andre landkommuner mod en sammenlægning med Blans. Derfor kørte forhandlingerne hurtigt fast efter Indenrigsministeriets afslag. Først da amtet i juli 1921 bad om et forslag til en sammenlægningsoverenskomst, kom der atter skred i forhandlingerne, eller rettere sogneudvalget erkendte, at det ikke var muligt på lokalt plan at nå frem til et kompromis. Den 1. august anmodede sogneudvalget derfor amtet om at udarbejde et forslag til en overenskomst. Stridspunkterne fremgår tydeligt af det bilagsmateriale, som amtet rekvirerede i forbindelse med udarbejdelsen af overenskomsten. En oversigt over landkommunernes aktiver og passiver samt en udtalelse fra en kommission, der skulle syne de kommunale biveje.³⁵¹

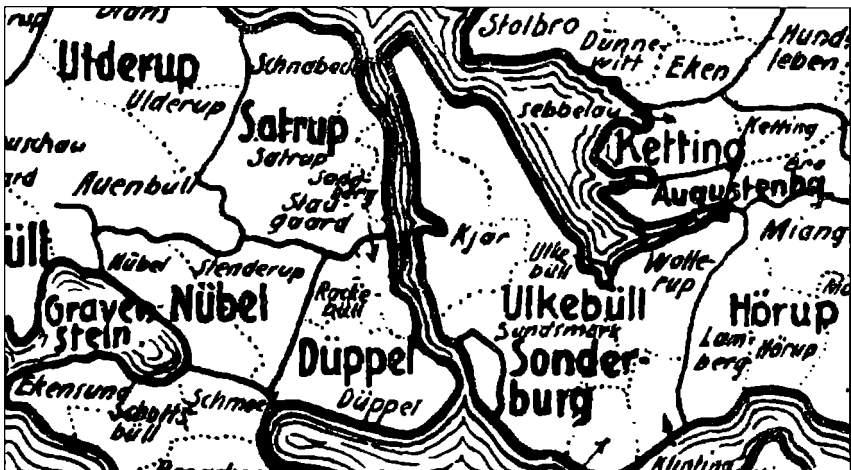
Derpå gik det stærkt. Allerede den 24. august 1921 godkendte sogneudvalget overenskomsten. Efter amtets overenskomst skulle landkommunernes aktiver ubeskåret overgå til sognekommune-

nen, mens landkommunerne selv måtte afvikle deres gæld. Som kompensation for Blans' store økonomiske bidrag skulle de tre andre landkommuner i skatteåret 1921/22 opkræve en højere kommuneskat. Endelig skulle landkommunerne hver især istandsætte vejene, som på sognekommunens vegne skulle overtages af en kommission bestående af et medlem fra hver af de fire landkommuner. I tilfælde af uenighed skulle spørgsmålet om istandsættelsen afgøres af amtsvejinspektøren som opmand. Med dette resultat kunne Indenrigsministeriet den 8. september 1921 sætte et punktum for sammenlægningsdiskussionen i Ullerup sogn.

Sottrup sogn

Et særligt problem udgjorde sammenlægningerne i sogne med godsdistrikter. Det var således tilfældet med Sandbjerg godsdistrikt, der havde jorder i Sottrup og Dybbøl sogne. Sammenlægningerne startede gnidningsløst, da sogneudvalget i Sottrup sogn den 2. november 1920 vedtog at sammenlægge Snogbæk og Sottrup landkommuner med Sandbjerg godsdistrikt. Det blev imidlertid imødegået af godsforvalteren på Sandbjerg gods, som i stedet ønskede en sammenlægning af godsdistriktet med landkommunerne i Dybbøl sogn, da godset havde jorder i Staugård landkommune.

Sogneudvalget i Sottrup erkendte ganske vist, at greven var patron for Dybbøl kirke, men bestred, at han var kirkeeejer. Da godset kun havde ubetydelige jordbesiddelser i Staugård landkommune, og godsdistriktet, såvel hvad angik skole- og fattigvæsen som i kirkelige anliggender, hørte under Sottrup sogn, fandt sogneudvalget ingen anledning til at ændre sin beslutning. I forlængelse af dette krav forlangte sogneudvalget samtidig, at godset fremover skulle betale til kirke-, skole- og fattigvæsenet i Sottrup sogn.³⁵² Det fik godsforvalteren for Sandbjerg godsdistrikt til at udeblive fra det efterfølgende møde i sogneudvalget den 11. januar 1920, da godset efter hans opfattelse ikke havde noget med sammenlægningen i Sottrup sognekommune at gøre. Godsets boykot af arbejdet i sogneudvalget blev imidlertid kortvarig, idet godsforvalteren hurtigt måtte konstatere, at hans tilnærmelser til sogneudvalget i Dybbøl sogn blev kategorisk afvist.

Sottrup sogn med Snogbæk og Sottrup landkommuner samt Sandbjerg godsdistrikt.

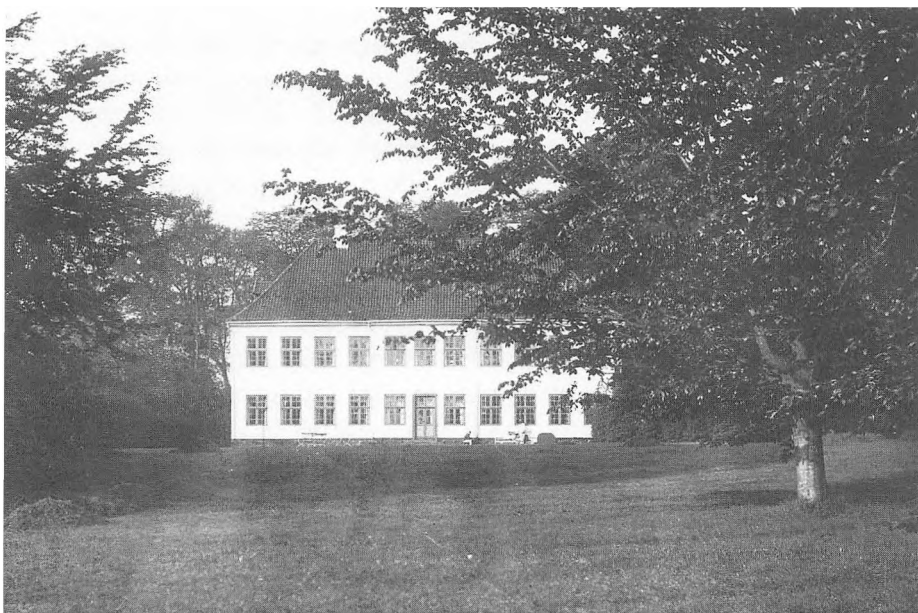
Interessant nok er kilden til denne oplysning et brev fra godsforvalter P. Huusmann til et medlem af Sønderborg amtsråd, Peter Grau i Pøl.³⁵³ Da Grau ikke vidste, hvad han skulle stille op med sagen, blev brevet videresendt til amtmænd Lundbye. Huusmann forsøgte i brevet tydeligvis at spænde amtsrådet for godsets interesser og sammenlægge Sandbjerg godsdistrikt med Dybbøl sogn imod sogneudvalgets ønske. Sogneudvalget i Dybbøl sogn betegnes således som uansvarligt ved at afvise en stor skatteyder til skade for Dybbøl sogn. Begrundelsen for sogneudvalgets afslag skulle efter Huusmanns oplysninger være en frygt i sogneudvalget for at stå under Sandbjerg gods! Til trods for Huusmanns forsøg på holdningsbearbejdelse af amtsrådets medlemmer lykkedes det ikke for godsforvalteren at sammenlægge godsdistriktet med landkommunerne i Dybbøl sogn imod Sottrup og Dybbøl sogneudvalgs ønsker. Ved amtsrådsmødet den 26. februar 1921 blev godsets anmodning kategorisk afvist, og den 17. marts blev amtsrådets afslag stadfæstet af Indenrigsministeriet.³⁵⁴

Dermed var problemerne i Sottrup sogn ikke løst. Sideløbende med godsets protester afviste kommunerådet i Snogbæk en sammenlægning. Med 432 indbyggere i Snogbæk imod Sottrups 1.007 havde Snogbæk landkommune udsigt til at blive lillebror i den fremtidige sognekommune med tilsvarende reduceret indflydelse. Da dette ikke hjalp, blev kommunerådets protester bak-

ket op af en protest mod sammenlægningen, underskrevet af 156 beboere i Snogbæk, hvilket svarede til 45% af det samlede indbyggertal i landkommunen. Beboernes »skarpeste« protest er interessant derved, at den som en af de få klart og tydeligt fremlægger de befolknings- og erhvervsmæssige forskelle mellem de to landkommuner, som spillede en rolle ved sammenlægningsforhandlingerne.

Efter at protesten indledningsvis havde henvist til, at Snogbæk landkommune i kraft af sin årelange eksistens og gode kommunale forvaltning havde bevist sin eksistensberettigelse, satte protesten fingeren på det ømme punkt, nemlig de få fælles interesser mellem Snogbæk og Sottrup: »Vi peger dernæst paa den store, iøjnefaldende Forskel, der er paa Befolkningens Sysselsættelse i Snogbæk og i Sottrup. Snogbæk er Landbrugsbyen, Sottrup Haandværker- og Embedsmandsby, hvilket igen betyder, at der mellem Befolkningen i de to Byer kun er meget faa Fælles-Interesser«. Det kunne befolkningen i Snogbæk muligvis leve med, hvis ikke Sottrups indbyggertal var 2^{1/2} gange så stort som indbyggertallet i Snogbæk.³⁵⁵ Det betød efter beboernes opfattelse, at Snogbæk ved kommunevalgene fremover kun ville opnå to pladser i sognerådet, mens Sottrup ville besætte fem pladser. Beboerne sparede derfor ikke på de mørke farver, da de skulle beskrive de økonomiske konsekvenser af de politiske forhold i sognekommunen: »Heraf følger, at Snogbæk vil komme i et fuldstændigt Afhængighedsforhold til Sottrup. At dette vil være en Hindring for vor Bys frie Udvikling, for vort Fremme af vor Kommunes Næringsliv og Interesser maa være klart for alle«.

Mere specifikt ville sammenlægningen økonomisk ramme skatteyderne i Snogbæk hårdt. Mens grundskatten i Snogbæk lå på 4,11 Mk pr. ha, lå den i Sottrup kun på 3,44 Mk pr. ha. Da skatteyderne i Sottrup efter beboernes mening i mange år havde betalt 50-75% mere i skat end skatteyderne i Snogbæk, ville sammenlægningen tillige betyde, at beboerne i Snogbæk fremover kom til at betale forholdsmæssigt mere i skat end skatteyderne i Sottrup. Det kan naturligvis altid diskuteres, hvorvidt beboerne i Snogbæk havde ret i deres dystre profetier. Det afgørende i denne forbindelse er, at der de facto eksisterede befolknings- og erhvervsmæssige og formentlig også kulturelle forskelle mellem de to landkommuner. Forskelle som for beboerne i Snogbæk – der politisk ville udgøre et mindretal i den ny sognekommune – var

Sandbjerg set fra parken engang i 1920'erne. Knap så idyllisk var stemningen omkring kommunesammenlægningen i Sottrup sogn, da sammenlægningsplanerne krydsede godsets interesser. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

af essentiel betydning. Det var de til gengæld ikke for amtet og Indenrigsministeriet, som kort og godt ignorerede protesterne.

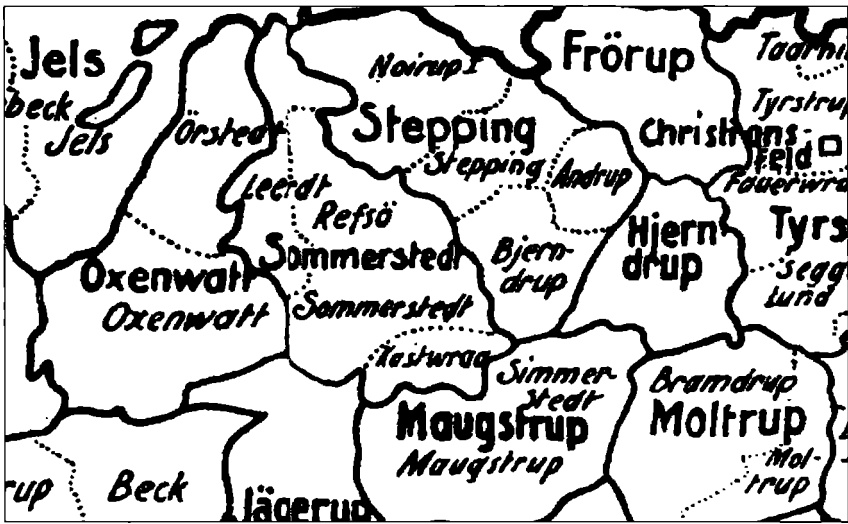
Efter Indenrigsministeriets afvisning af protesterne fra Sandbjerg godsdistrikt og Snogbæk landkommune kunne de egentlige forhandlinger om betingelserne for sammenlægningen begynde. Da godsets tilhørsforhold var afklaret, mødte Huusmann igen op til Sottrup sogneudvalgs møder. I betragtning af Indenrigsministeriets klare afvisning af Snogbæks protest må det betragtes som en tom trussel, når kommunerådsformanden i Snogbæk tiltrådte sammenlægningen under betingelse af, at amtet bevilgede en 1. classes amtsbivej fra Snogbæk mejeri til Sottrup banestation.³⁵⁶ Snogbæks krav forhindrede da heller ikke sogneudvalget i at nå frem til et kompromis samme dag. Herefter skulle hver landkommune ordne sine gælds- og formueforhold. Dog skulle Sottrup landkommunes gendarmeribolig overgå til sognekommunen. Kun kommunevejene voldte tilsyneladende problemer. Problemerne blev på Huusmanns foranled-

ning løst, hvorefter hver landkommune forpligtigede sig til at sætte sine veje i stand inden sammenlægningen. Vejene skulle herefter overtages af en kommission på sognekommunens vegne bestående af et medlem fra hver kommune. I tilfælde af uenighed i kommissionen skulle spørgsmålet afgøres af amtsvejinspektøren. Samtidig blev det besluttet, at vejkommissionen også videre fremover skulle bestå af et medlem fra hver af de tre kommuner. De tre landkommuner ønskede tydeligvis ikke at slippe grebet om dette økonomisk tunge område. Med den konstruktion var resten af sammenlægningsproceduren ren formalia. Overenskomsten blev i slutningen af marts 1921 sendt til Indrigsministeriet med en godkendelse fra kredsudvalget for kommunale anliggender, og blev uden forbehold konfirmeret den 18. april.

Sommersted og Magstrup sogne

Sammenlægningen i Sommersted og Magstrup sogne blev allerede fra starten kompliceret, da kommunerådene i Sommersted og Kastvrå landkommuner den 24. november 1920 bad om at blive sammenlagt til en sognekommune på tværs af sogneskillet. I Sommersted sogn bad Kastvrå landkommune sig fritaget for en sammenlægning med Sommersted, da landkommunen i stedet ønskede en sammenlægning med Sommersted landkommune i Magstrup sogn.³⁵⁷ Kommunerådet henviste bl.a. til, at det som følge af den lange skolevej var nødvendigt at bygge en ny skole, »hvorefter« Kastvrå ikke fremover havde fælles interesser med Sommersted. Man bemærker her, hvorledes kommunerådet i Kastvrå nøje knyttede sine interesser med Sommersted til den fælles skole. Fra Sommersteds side henviste man til, at omstændighederne i forbindelse med menighedsrådsvalget i sognet godtgjorde, at et kommunalt samarbejde med Magstrup landkommune ville føre til konstante konflikter. Over for dette anførte kommunerådene, at de to landkommuner, Sommersted og Kastvrå, havde en række fælles interesser, som de dog undlod at specificere nærmere over for amtet.

At ønsket fra kommunerådet i Sommersted havde genklang hos beboerne, fik amtsrådet i midten af februar 1921 et vidnesbyrd om, da de skriftligt protesterede mod planerne om en sammenlægning af Sommersted med Magstrup. De 93 beboere med

Sammenlægningens geografi i Sommersted sogn med landkommunerne Kastvrå, Lerte, Revsø og Sommersted og Magstrup sogn med Magstrup og Simmersted landkommuner.

kommuneforstander A. H. Aagaard i spidsen henviste i den forbindelse til, at omstændigheder omkring menighedsrådsarbejdet viste, at sammenlægningen ville føre til konstante rivninger. »Ved afgørelsen af et kirkeligt Spørgsmaal for ganske kort Tid siden har Mougstrup Flertallet ladet ganske haant om Mindretallets Ønsker, skjønt der kun var 1 Stemmes Forskel. Vi er fuldstændig klar over at ethvert Simmersted Forslag vil faa samme Medfart og at en rolig og saglig Forhandling med Ret og Skel til begge Sider er utænkelig«. ³⁵⁸

Som protesten anførte, var Simmersted med 268 indbyggere den mindste af de to landkommuner i Magstrup sogn. På tilsvarende vis var Kastvrå med sine 167 indbyggere den mindste landkommune i Sommersted sogn. Ud fra ren valgmatematik havde beboerne i Simmersted nok ret, men de usædvanligt skarpe formuleringer tyder kraftigt på, at der bag talmagien skjulte sig mere dybtliggende modsætningsforhold mellem de to landkommuner. Modsætningerne var dog ikke større, end at begge landkommuner ønskede at beholde deres kirkelige tilknytningsforhold.

De to landkommuners ønske, som nærmest havde form af et krav, kunne ikke andet end trække forhandlingerne ud. I novem-

ber afviste kommunerådet i Simmersted pure at forhandle med Magstrup kommuneråd, da man lå i forhandlinger med Kastvrå om en sammenlægning. Det førte imidlertid kun til, at kommunerådet i Magstrup sogn på egen hånd indstillede til sogneudvalget, at de to landkommuner blev slået sammen, dog med det forbehold, at de to landkommuner stadig beholdt deres veje, og at landkommunernes gæld skulle være lige store. Endelig skulle der ske en taksering af de kommunale bygninger. På det grundlag kunne sogneudvalget i Magstrup den 3. december 1920 indsende sin indstilling til amtet, som stort set byggede på forslaget fra Magstrup. Eneste undtagelse var gælden, hvor der, foruden Magstrups forslag blev foreslået, at landkommunerne selv afvikle deres gæld. Dermed gik forhandlingerne i Magstrup i stå, efter al sandsynlighed fordi man afventede situationen i Sommersted sogn.³⁵⁹

I slutningen af januar 1921 var kredsudvalgets tålmodighed endelig opbrugt. I begyndelsen af februar fik kommunerådene i de to sogne klar besked om, at de ikke kunne undgå en sammenlægning, og at det i stedet måtte være i landkommunernes interesse selv at formulere en sammenlægningsoverenskomst.³⁶⁰ I Magstrup sogn skulle parterne mødes til forhandlinger på amtsbanestationen i Magstrup den 12. februar. Mødet ændrede ikke noget ved Simmersteds indstilling. Kommunerådet var fortsat imod en sammenlægning, men amtmanden fik atter sin overenskomst reddet i land. Ifølge overenskomsten var kommunerådene villige til en sammenlægning, såfremt Simmersted ikke kunne få sit ønske opfyldt. I givet fald skulle de kommunale bygninger overgå til sognekommunen, mens landkommunerne fortsat skulle beholde vejene. Gældsproblemerne blev ordnet på vanlig vis, idet de to landkommuner forpligtigede sig til selv at afvikle gælden.

Derved havde parterne, som det så ofte var tilfældet, overladt det til kredsudvalget selv at bestemme, hvorvidt landkommunerne skulle sammenlægges eller ej, og den beslutning var givet på forhånd. Blot havde amtmanden ikke taget beboerne i ed. Allerede dagen inden mødet sendte beboerne i Simmersted den førømtalte protest mod sammenlægningsplanerne, og på det efterfølgende kredsudvalgsmøde den 26. februar protesterede beboerne med kommuneforstander A. H. Aagaard i spidsen igen mod at blive »tvungen« til en sammenlægning med Magstrup.

Protesterne forplantede sig i de følgende dage til Magstrup, hvor kommunerådet følte sig tvunget til at imødekomme beboerne i Simmersted med et nyt forslag til en overenskomst. Den 12. marts tilbød kommunerådet i Magstrup derfor en sammenlægning til en sognekommune fra 1. april 1922 med et sogneråd på elleve medlemmer mod de hidtidigt foreslåede fem medlemmer. Gældens størrelse i de to landkommuner skulle, som det var skitseret i Magstrups oprindelige forslag, være lige stor. Landkommunerne skulle som i det tidligere forslag beholde deres veje, men i tilfælde af uenighed skulle Simmersted landkommune selv gøre sine første klasses biveje i stand, inden sognekommunen overtog dem. Endelig skulle bygningerne takseres.

Med Magstrups udspil kunne man nu starte forfra med forhandlingerne. Den 30. marts bad J. Smith sogneudvalget komme med en ny indstilling, men nu var sogneudvalget så splittet i sagen, at sogneudvalgsformanden måtte afslå anmodningen med den begrundelse, at medlemmerne fra Simmersted ikke kunne tage stilling i sagen. Dog ville sogneudvalget tiltræde Magstrups forslag, hvis en sammenlægning ikke kunne undgås. Desværre svigter kildematerialet, og en tavshed sænker sig over de videre forhandlingerne. Måske fordi der slet ikke fandt forhandlinger sted, i alt fald vedtog Haderslev kredsudvalg først den 10. oktober 1921 et forslag til en sammenlægning af de to landkommuner, da der ikke var indkommet noget forslag fra sogneudvalget i Magstrup. Forslaget var amtets standardoverenskomst, efter hvilket landkommunernes formue og gæld samt deres rettigheder og forpligtigelser overgik til sognekommunen med virkning fra 1. oktober 1921. Kommunerådene fik løn som fortjent, nemlig ingenting i forhold til det oprindelige forslag. Den 4. november samme år konfirmerede Indenrigsministeriet forslaget, idet man fastsatte sammenlægningsdatoen til den 1. april 1922.³⁶¹

Derved fik Magstrup landkommune opfyldt et af sine krav, og den 30. januar 1922 imødekom kredsudvalget endnu et ved på sognerådets anmodning at forhøje antallet af sognerådsmedlemmer fra fem til ni med virkning fra sognekommunens oprettelsestidspunkt.³⁶² Sognerådet havde ganske vist bedt om en forhøjelse til elleve medlemmer, men beslutningen rummede under alle omstændigheder en betydelig imødekommelse over for beboerne i den tidligere Simmersted landkommune, der frygtede en majorisering fra den vælgermæssigt større Magstrup land-

kommune. Sognekommunens første sognerådvalg blev som en afslutning på de langvarige sammenlægningsforhandlinger ikke uden dramatik, idet der fra tre vælgere i Magstrup blev klaget over førelsen af valglisten, ligesom der blev sået tvivl om to af de nyvalgte sognerådsmedlemmers ret til at sidde i sognerådet. Klagerne blev imidlertid kategorisk afvist af såvel sogneudvalget som det nyvalgte amtsråd.

I Sommersted blev forhandlingerne knap så langvarige. Som i Magstrup gik kommunerådet i Kastvrå den 12. marts med til en sammenlægning af landkommunerne i sognet, såfremt en sammenlægning af Kastvrå og Sommersted ikke lod sig gøre. Under de betingelser var alle parter enige om, at såvel gæld som formue skulle overgå til Sommersted sognekommune den 1. april 1921. Amtsassessor J. Smith har i sit referat af mødet noteret, at der hos alle parter var en opfattelse af, at alle landkommuner ville blive repræsenteret i det nye sogneråd. Endelig er der i referatet med en anden skrift, øjensynligt på et senere tidspunkt, tilføjet, at Kastvrå ønskede en ny skole i Kastvrå. Amtet havde derved fået sin overenskomst. Den 31. marts fulgte kredsens afslag på Kastvrås ønske og godkendelsen af den opstillede overenskomst. 14 dage senere satte departementschef Martensen-Larsen det endelige punktum i sagen ved at underskrive Indenrigsministeriets skrivelse om oprettelsen af Sommersted sognekommune.

Starup sogn

Enkelte steder var sogneudvalget lidt for hurtigt til at træffe beslutning om en kommunesammenlægning. Det var tilfældet i Starup sogn, hvor formanden for sogneudvalget uden at orientere kommunerådene i sognet den 1. november 1920 sendte amtet en ordret afskrift af amtets eget forslag til en sammenlægning i underskrevet stand. Sagen havde den prekære detalje, at formanden for sogneudvalget samtidig var formand for Lunding kommuneråd.³⁶³ Formandens handlemåde førte til en skarp protest fra kommunerådet i Vandling, hvorefter sogneudvalgsformanden måtte indkalde til egentlige forhandlinger. Det viste sig hurtigt, at kommunerådet i Vandling havde sine gode grunde til at reagere, idet Vandling som en betingelse for en sammenlægning ønskede 15.000 kr. fra Lunding landkommune som godtgørelse for stationsbygningen i Vandling.³⁶⁴

Starup sogn med Vandling og Lunding landkommuner.

Derved satte Vandling tændstikken til bålet. Kommunerådet i Lunding protesterede omgående over for Vandlings krav, som de fandt urimeligt, da stationen efter rådets opfattelse ikke havde forrentet sig i de sidste år. I stedet henviste Lunding til, at man havde bedre istandsatte veje end Vandling. Derpå opgav sogneudvalgsformanden den 12. januar 1921 at forlige kommunerådene og overgav i stedet arbejdet til amtet, som kaldte parterne til møde på Vandling amtsbanestation den 15. februar 1921. Her fik Viggo Haarløv sin overenskomst, men den bar tydeligvis præg af, at den var indgået mellem to uforsonlige parter. Landkommunerne skulle stadig beholde deres veje, hvilket tilfredsstillede Lunding kommuneråd. Til gengæld skulle Vandling station overdrages til Starup sognekommune, som forpligtigede sig til at anvende nettoudbyttet af stationen og evt. indtægter fra salg af denne til fordel for beboerne i Vandling landkommune.

Overenskomstens punkt vedrørende de kommunale veje var i så åbenlys modstrid med kommune- og vejlovgivningen, at Viggo Haarløv allerede under mødet må have vidst, at den ikke kunne godkendes af Indenrigsministeriet. Når Viggo Haarløv og senere amtsrådet godkendte overenskomsten, må det alene skyldes en forhåbning om, at man fra lokalt hold havde tilfredsstillet

begge parter, og at Indenrigsministeriet i øvrigt ville se bort fra overenskomstens bestemmelse vedrørende de kommunale veje. I Indenrigsministeriet satte man da også straks en streg under overenskomstens bestemmelse vedrørende vejene og sendte ellers »aben« retur til amtet med besked om enten helt at fjerne vejbestemmelsen eller tilføje en ordning, hvorefter vejvæsenet straks eller efter en kortere årrække skulle overgå til sognekommunen.³⁶⁵

Den belæring mildnede ikke luften over Starup sogn, hvor parterne stod fast på deres standpunkt. Kommunevejene indgik i en handel mellem de to landkommuner, hvor »Post 1. indeholdte Bestemmelser i Følge hvilke, hver af de nævnte Kommuner beholder sine Veje, ønskes bibeholdt paa Grund af, at Vandling Kommune i Forslaget, som forhen er indgivet til Amtet, beholder Stationen som egen Grundejendom«. ³⁶⁶ I modsætning til kommunerådene havde sogneudvalget forstået Indenrigsministeriets budskab. Sogneudvalget bad derfor amtet indkalde parterne til endnu et møde i sagen, som fandt sted den 8. april, denne gang på Lunding kro. Kommunerådene fik klar besked om deres muligheder eller rettere mangel på samme, så i løbet af aftenen lykkedes det at strikke en overenskomst sammen, som ganske glimrende illustrerer den uforsonlige holdning hos kommunerådene. De to landkommuner skulle overdrage deres aktiver og passiver til Starup sognekommune. Herunder en gæld på 6.500 kr., som Vandling landkommune havde i stationsbygningen. Til gengæld forpligtede Lunding landkommune sig til at betale Vandling landkommune 2.500 kr. for stationsbygningen. Selv om overenskomsten ikke fremmede det forestående samarbejde, så var den ikke som forgængeren i modstrid med den kommunale lovgivning, og Indenrigsministeriet kunne den 30. april 1921 give sin endelige accept af kommunesammenlægningen med ikrafttræden fra 1. april samme år.

Hygum sogn

I Hygum sogn var det selve grænsedragningen, der gav anledning til problemer. Anledningen var området Ravning nord for Hjortvad Å, der indtil 1864 hørte til Kalvslund sogn, men som ved grænsedragningen i 1864 blev lagt ind under Hygum sogn og i kommunal henseende under Hjortvad landkommune. Pro-

Hygum sogn med landkommunerne Hygum, Fæsted og Hjortvad.

blemene var derfor givet inden forhandlingerne, og i sin skrivelse til sogneudvalget bad J. Smith om, at der nøje skulle tages stilling til det spegede problemkompleks: »Da Hjortvad Kommune vides at ville sammenlægges med Kalvslund Sognekommune i Ribe amt, bedes Sogneudvalget tage særligt Stilling til dette Spørgsmaal og meddele, under hvilke Betingelser man synes at kunne anbefale en saadan Sammenlægning. Er det nødvendigt at hele Hjortvad Kommune gaar til Kalvslund? Faldt de kirkelige grænser før 1864 sammen med de kommunale? Foreligger der noget, som taler imod, at Hygum og Fæsted Kommuner lægges sammen paa lige Fod?«. ³⁶⁷

Amtet havde god grund til at gøre sig særlige overvejelser om sammenlægningen i Hygum sogn, da en hel eller delvis sammenlægning af Hjortvad landkommune med Kalvslund i Ribe amt ville medføre en forringelse af amtets indtægtsgrundlag. Der var således på forhånd lagt op til problemer, da sogneudvalget og kommunerådene mødtes den 17. november 1920 på Hygum skole, og resultatet blev derefter. »Der opnaedes ingen enighed« hedder det kort og godt. Hygum kommuneråd ønskede en fælles sognekommune, mens kommunerådet i Fæsted forlangte at forblive en selvstændig kommune. Med 749 indbyggere fra nord til

syd havde kommunerådet i Fæsted da også stærke økonomiske kort på hånden. Til disse uoverensstemmelser føjedes så det spægede spørgsmål vedrørende Hjortvad landkommune. Beboerne nord for Hjortvad Å, som udgjorde ca. halvdelen af landkommunens befolkning, ønskede en sammenlægning med Kalvslund sogn, mens den anden halvdel syd for åen ønskede en sammenlægning med Fæsted landkommune. Sogneudvalget var på den anden side modstander af en sammenlægning af sognets landkommuner, da det efter sogneudvalgets opfattelse var lettere at administrere en mindre landkommune end en sognekommune af Hygums størrelse. Sogneudvalget fandt det derfor meget naturligt, at Hjortvad blev sammenlagt med Fæsted, da det ville styrke landkommunens skattegrundlag med ca. 150 indbyggere. I forlængelse af dette argument bemærkede sogneudvalget i øvrigt, at Hygum kommuneråds ønske om en sammenlægning af samtlige landkommuner i sognet skete ud fra et ønske om at nedsætte skatteprocenten i Hygum landkommune: »Vi finder det desuden meningsløst, at der nu rettes Indvendinger mod en bestaaende Orden, som baade Hygum og Fæsted Kommuner hidtil har været fornøjet med«. ³⁶⁸ Den større forståelse for kommunelovens krav om en sammenlægning var således ikke til stede i Hygum sogn.

Inden amtet nåede at reagere på sogneudvalgets referat af mødet på Hygum skole, var der også uden for det kommunale regi røre i sagen. Den 22. november indsendte 30 beboere i Barslund, Kjemsgaard, Knorborg og Sønder Olling en protest til Hygum sogneudvalg mod planerne om en deling af Hjortvad landkommune, så Hjortvad, Bavngård og Ravning blev indlemmet i Kalvslund sognekommune. Forslaget ville efter beboernes opfattelse betyde, at Hjortvad skole, som lå ved Hjortvad by, ville gå til Kalvslund sognekommune, og de dermed stod uden skole, »... hvilket for os vilde være meget ubehageligt, da vi derved staaer uden Skole, thi at sende Børnene fra Knorborg til de fjerntbeliggende Skoler i Hygum eller Kamptrup er umuligt, og at være fælles om Hjortvad Skole, som derved vilde komme til at ligge i et andet Sogn, kan vi ikke gaa ind paa«. Det kunne afhjælpes ved at bygge en ny skole i Knorborg, men den ville efter beboernes opfattelse blive alt for kostbar. Beboernes anden indvending gik på vejene, hvor beboerne i de dele, som eventuelt skulle indlemmes under Kalvslund sognekommune, ville få landkommunens

to eneste første klasses biveje, mens de selv ville få alle de dårlige veje i landkommunen. Såfremt delingen blev en realitet, forlangte beboerne en økonomisk kompensation. Endelig anførte beboerne for en sikkerheds skyld, at der uden tvivl ville opstå flere stridspunkter undervejs ved en deling af Hjortvad landkommune. Protesten gik til Hygum sogneudvalg, der meget belejligt sendte den videre til amtet.

Men beboerne i Hjortvad var ikke de eneste, som protesterede mod ordningen. I slutningen af november 1920 indsendte beboerne i landsbyerne Harreby og Fæsted i Fæsted landkommune en anmodning til Indenrigsministeriet om at opretholde den gældende ordning, men selv om beboerne i Fæsted kort tid efter sendte endnu en anmodning, så blev ønsket køligt afvist af Indenrigsministeriet, der kortfattet henviste til kommunelovens § 3. Der stod sagen, da amtet indkaldte parterne til møde i Hygum skole den 11. februar 1921. Viggo Haarløv fik dog som så ofte før kommunerådene til at enes om en overenskomst »under forudsætning af, at Sognets Deling i flere Kommuner ikke lader sig gennemføre ...«. Landkommunerne skulle ifølge overenskomsten overdrage sognekommunen deres aktiver og selv afvikle deres gæld. Endvidere rummede aftalen en hensigtserklæring, hvorefter det nye sogneråd skulle bygge et gymnastiklokale ved skolen i Fæsted og endvidere indkalde folk fra Fæsted og Hjortvad til hjælp ved skatteligningen. Protesterne i Fæsted havde altså ikke været helt forgæves.

Derpå gik aftalen til behandling i kredsudvalget, hvis indstilling Viggo Haarløv på forhånd kendte. Den 28. februar blev kommunerådernes ønsker om en deling af sognet i flere sognekommuner forkastet, og i stedet blev overenskomstens øvrige bestemmelser godkendt af kredsagen. Tre dage senere gik den nu tilsyneladende relativt ukomplicerede sag videre til Indenrigsministeriet, hvor den fik lov at ligge 2¹/₂ måned, uden der skete videre i sagen, før amtet den 17. maj efterlyste en stadfæstelse af sammenlægningen, som allerede var trådt i kraft fra den 1. april. Den rykker fik Indenrigsministeriet til knap en måned senere at oplyse amtet om, at Fæsted kommuneråd havde protesteret mod en sammenlægning med Hygum sogn, og at Indenrigsministeriet i den anledning ønskede oplysninger om dels de arealer, som beboerne i Fæsted landkommune ejede i Ribe amt, dels hvorvidt Fæsted kommuneråd i stedet ønskede en

sammenlægning med Obbekær sognekommune i Ribe amt. Da Indenrigsministeriet i begyndelsen af august 1921 modtog disse oplysningerne fra amtet, droppede ministeriet pludselig planerne om eventuelt samtidig at foretage en regulering af kommunegrænserne mellem Hygum syd for 1864-grænsen og sognene Obbekær-Kalvslund nord for 1864-grænsen. I stedet stadfæstede Indenrigsministeriet den 13. september 1921 langt om længe sammenlægningsoverenskomsten i Hygum sogn.

Dermed var sammenlægningen af landkommunerne i Hygum sogn tilendebragt, men spørgsmålet om det administrative tilhørsforhold for Ravning, nord for Hjortvad Å, var langt fra løst, idet Indenrigsministeriet samtidig forbeholdt sig ret til på ny at tage spørgsmålet op, når der forelå et forslag fra Kalvslund sogneråd og beboerne i området. Det gjorde der i begyndelsen af november 1922, hvor Kalvslund sogneråd i fællesskab med beboerne i Hjortvad, Baungaard og Ravning anmodede om en sammenlægning af Ravning med Kalvslund sogn. Ribe amt, der tidligere havde vist interesse for en udvidelse af amtet mod syd, anbefalede ved samme lejlighed indlemmelsen. Selv om Hygum sogn og Haderslev amt dermed ville miste skatteydere ved indlemmelsen af området i Kalvslund sogn, så var de to parter ikke desto mindre relativt velvilligt indstillet over for forslaget. I alt fald indstillede Haderslev amtsråds forretningsudvalg i slutningen af januar 1922, at man indledte forhandlinger med Ribe amtsråd om sagen.³⁶⁹

I Hygum sogneråd var velviljen så stor, at man allerede ved det første møde på Hygum kro den 14. januar 1922 nåede til enighed med Kalvslund sogneråd om de økonomiske betingelser for en indlemmelse af området i Kalvslund sogn. Overenskomsten forpligtede herefter Kalvslund-Hjortvad til inden den formelle overdragelse af området dels at modtage børn fra området i Hjortvad skole imod, at Hygum betalte en tredjedel af udgifterne, dels at anlægge en vej fra broen over Hjortvad Å mod Hygum og endvidere at overtage de sociale forsørgelsespligter for beboerne i området efter den sønderjyske fattigforsørgelseslov. Endelig skulle Hjortvad landkommunes gæld og aktiver den 1. oktober 1921 opgøres, hvoraf en tredjedel skulle tillægges Hygum sognekommune og de resterende to tredjedel tilfalde Kalvslund sognekommune. Alt i alt en ganske favorabel ordning for Hygum sogn.

Med aftalen manglende kun en afklaring af det økonomiske mellemværende mellem Haderslev og Ribe amter, som primært drejede sig om vejene i området samt områdets andel af gæld og aktiver i Haderslev amt. På vejområdet henlås spørgsmålet om broen over Hjortvad Å, som amtet netop havde ombygget fuldstændig. Her var opfattelsen i Haderslev amt, at Ribe amt måtte betale halvdelen af udgifterne ved ombygningen og halvdelen af de fremtidige vedligeholdelsesudgifter, hvis de to sognekommuner ikke selv overtog forpligtelserne. Endvidere ønskede Haderslev amt, at Ribe amt overtog en andel af amtets gæld, der svarede til Ravnings andel af den samlede ejendomsskyld i amtet. På det grundlag skulle man tro, at amterne hurtigt kunne nå til enighed om de relativt enkle punkter i det økonomiske mellemværende, men det skulle gå radikalt anderledes. Fra Haderslev amt anmeldte sine krav over for Ribe amt, gik der 15 måneder, før Ribe amt efter en rykker fra Haderslev amt svarede, at man ønskede sagen udsat, til Haderslev købstad var udskilt fra Haderslev amt! Ribe amt frygtede tydeligvis, at man ellers ville komme til at bidrage til den del af amtets gæld, som Haderslev købstad skulle overtage ved bodelingen.³⁷⁰

I mellemtiden havde beboerne i den del af Obbekær sognekommune (Vesterenge distrikt), der ved grænselægningen i 1864 var blevet adskilt fra Hygum sogn og indlemmet i Obbekær sogn, i februar 1922 anmodet om at blive udskilt fra Obbekær sogn og genindlemmet i Hygum sogn. Selv om Hygum sogn derved ville få sit skattegrundlag forøget, så afviste Hygum sogneråd kategorisk forslaget af årsager, som fortaber sig i henvisninger til en formentlig mundtlig udtalelse.³⁷¹ Dermed faldt planerne – men ikke endeligt – om en genoprettelse af sognegrænsen mellem Hygum og Obbekær sogne fra før 1864, idet amtet i september 1923 med en tåget henvisning til indstillingen i Hygum sogneråd afviste forslaget.³⁷²

Som allerede antydnet, var behandlingen af sagen mildt sagt langsommelig. Så langsom, at Indenrigsministeriet, der ikke selv var noget entydigt forbillede for hurtig sagsbehandling, i slutningen af september 1923 fandt det nødvendigt at pålægge de to amter at tilvejebringe en løsning af grænsedragningen. Det arbejde havde man dårligt påbegyndt, da fuldmægtig i Indenrigsministeriet, Kay Ulrich, i slutningen af november forhørte sig om, hvor langt man var nået i sagen. Først den 7. maj 1924 fik de to

amter det første møde med parterne i stand på Kalvslund kro. Helt spildt var ventetiden nu ikke, idet Haderslev amt benyttede den mellemliggende periode til at udarbejde en opgørelse over amtets formue og gæld.

Formiddagen den 7. maj var forbeholdt et møde med repræsentanterne for Hygum og Kalvslund sogneråd samt beboerne i Hjortvad. Om eftermiddagen holdtes et møde med Hygum og Obbekær sogneråd samt en repræsentant for beboerne i Vesterenge. Meget betegnende for amternes tempo i sagsbehandlingen udtalte stiftamtmanden i Ribe amt, P. Herschend, på formiddagsmødet, at mødet var tilvejebragt for at høre, hvorvidt man stadig ønskede området nord for Hjortvad Å indlemmet i Kalvslund sognekommune. Da sognerådene i Hygum og Kalvslund sogne allerede i januar 1922 var nået til enighed om en overenskomst, kunne sognerådene om formiddagen blot meddele amterne, at de fastholdt »den tidligere Stilling og Villighed til Indlemmelse« på basis af de aftalte vilkår.³⁷³

Mere kød var der på mødet om eftermiddagen, som blev brugt til at udveksle synspunkter. Sognerådsformanden i Obbekær ønskede Vesterenges forbliven i Obbekær, men indrømmede dog, at beboerne i Vesterenge ønskede området indlemmet i Hygum sognekommune. Gårdmand P. Jensen fra Vesterenge fastholdt ønsket om en indlemmelse i Hygum, men indrømmede, at en del beboere hellere så en indlemmelse i Ribe Købstadskommune, mens sognerådsformanden i Hygum mente, at forudsætningen for en indlemmelse måtte være, at beboerne selv ønskede den. Resultatet af de uforenelige synspunkter blev derfor et »vent og se«, idet man ville afvente en eventuel henvendelse fra Ribe Købstad om krav på en del af området. Samtidig skulle man undersøge, hvorvidt området kunne blive en selvstændig sognekommune, som kunne opnå statstilskud i lighed med Obbekær sognekommune. Statstilskuddet var formentlig den altafgørende forudsætning for, hvorvidt man skulle arbejde videre med sagen.

Da formalia dermed endelig var i orden, kunne amterne starte forhandlingerne om den compensation, som Haderslev amt skulle have for afståelsen af området. Første og eneste møde om dette fandt sted den 25. november 1924. Efter mere end to år nåede repræsentanterne for amterne til enighed samme dag, idet Haderslev amt fik den ønskede økonomiske compensation for områdets andel af amtets gæld, og Ribe amt fremover forpligte-

de sig til at betale halvdelen af vedligeholdelsesudgifterne. I den udformning blev aftalen godkendt af amtsrådene i Ribe og Haderslev amter henholdsvis den 5. og 15. december 1924.

Selv om hele det politiske og økonomiske grundlag nu var tilvejebragt, så manglede der endnu enkelte vigtige, tekniske detaljer, bl.a. vedrørende forsørgelsesretten i Hygum sognekommune, inden indlemmelsen af Ravning blev endeligt stadfæstet af Indenrigsministeriet den 19. november 1927. De syv år, det tog, inden grænsedragningen mellem Hygum og Hjortvad endelig faldt på plads, var mere udtryk for en usædvanlig langsom sagsbehandling i de to amter end politisk uenighed. Lokalt var der fra starten fuld forståelse for lokalbefolkningens ønske om end ikke for dets betydning for de kommunale forhold i Hygum sogn. I amterne bakkede man lokalbefolkningens ønsker op, og da beregningsgrundlaget endelig var tilvejebragt, blev det økonomiske mellemværende ordnet ved et enkelt møde. Det var ønsket om folkenes selvbestemmelsesret, der fik sine helt lokale konsekvenser.

Tilbage stod beboerne i Vesterenge med et uopfyldt ønske om en indlemmelse i Hygum sogn, som hverken Hygum eller Obbekær sogneråd endsige Haderslev amt ønskede at opfylde. Selv om sagen dermed var afsluttet, så fik den et mindre efterspil i 1930 foranlediget af sognerådsformanden i Obbekær, Andreas Vind, der i oktober måned på ny drøftede sagen med fuldmægtig Winther i Indenrigsministeriet. Vind var dog tydeligvis et modvilligt sendebud for befolkningen i Vesterenge, der pressede på for en ændring af Vesterenges kommunale tilhørsforhold. Under mødet drøftede man tre muligheder for Vesterenge, enten en indlemmelse af området i Hygum sognekommune, en udskillelse af Fæsted og Harreby fra Hygum og en sammenlægning af disse med Vesterenge til en ny sognekommune eller, som den tredje mulighed, en indlemmelse af enten hele Obbekær sognekommune eller kun Vesterenge. Selv om Winther anså udsigterne for alle tre løsninger for ringe, så pressede Vind alligevel på for en undersøgelse af mulighederne, »... thi saa kunde han sige til Befolkningen i Obbekær Kommune, at alle Udsigter for en for Kommunen gunstig Løsning var forsøgt, og at den eneste, der blev tilbage, var Afløsning af Statstilskuddet«. Det ønske fik Vind hurtigt opfyldt på foranledning af stiftamtmanden i Ribe amt, P. Herschend. I begyndelsen af november samme år kunne

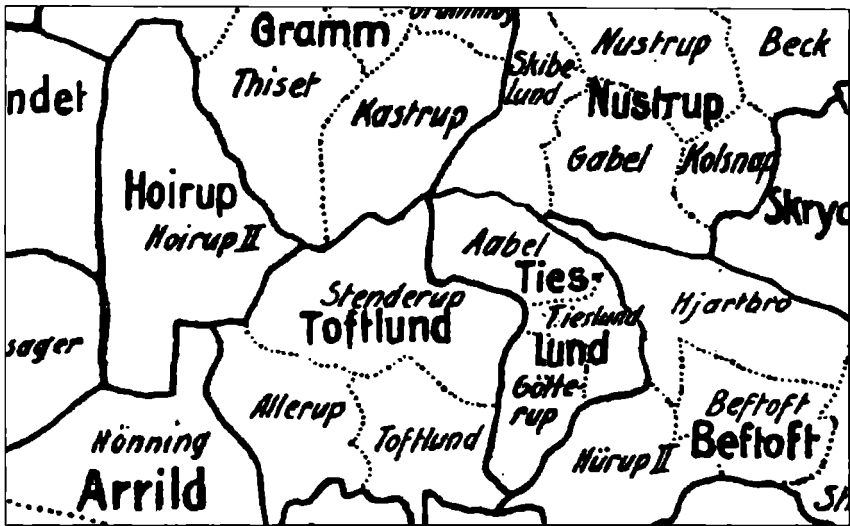
Viggo Haarløv meddele, at Hygum sogneråd ikke ønskede en indlemmelse af Vesterenge i Hygum sogn og »antagelig« heller ikke beboerne i Fæsted og Harreby.³⁷⁴ Dermed endte det sidste forsøg på en ændring af grænsen mellem de to sognekommuner, som efter Winthers opfattelse kun ville give Indenrigsministeriet et betydeligt arbejde.³⁷⁵

P. Herschend betegnede i 1930 meget rammende sagen vedrørende Vesterenges kommunale tilhørsforhold som »Sagen der aldrig kan dø«. I denne forbindelse er det interessant at konstatere, hvorledes det følelsesmæssige tilknytningsforhold hos lokalbefolkningen var usvækket til trods for de knap 70 år, der var gået, siden 1864-grænsen fremtvang en ændring af sogne- og kommunegrænserne i Hygum, Kalvslund og Obbekær sogne. Beboerne i Ravning nord for Hjortvad Å følte sig stadig knyttet til Kalvslund sogn, ligesom de fleste beboere i Vesterenge følte sig knyttet til Hygum sogn. Måske havde de administrative rødder ikke i dagligdagen betydning for befolkningen, men de lod sig heller ikke uden videre overskære af ændringer, som i befolkningens øjne kom udefra.

Land-by konflikter: Toftlund sogn

Særlig interesse knytter sig til sammenlægningsforhandlingerne for de større bysamfund i Sønderjylland. Siden sidste halvdel af 1800-tallet har sammenlægninger af byer og omegnskommuner eller indlemmelser af enkelte områder fra sidstnævnte notorisk givet anledning til problemer. Først med kommunalreformen i 1970 blev der generelt sat en foreløbig stopper for byernes problemer med deres opland.³⁷⁶ I Sønderjylland blev problemet skærpet ved, at der efter 1920 i hovedparten af tilfældene var tale om sammenlægninger af et stort bysamfund med en række meget små, agrare kommuner. Det var Davids kamp med kæmpen, men her var det kæmpen, som vandt!

Toftlund sogn var ét af de steder, hvor stemningen omkring forhandlingerne var yderst betændt. Toftlund landkommune med stationsbyen Toftlund med 1.121 indbyggere skulle sammenlægges med Allerup og Stenderup landkommuner med henholdsvis 216 og 377 indbyggere. Sammenlægningen gjorde dermed Toftlund stationsby til den altdominerende enhed i den nye sognekommune. De to landkommuner ville økonomisk og er-

Toftlund sogn med Stenderup, Allerup og Toftlund landkommuner.

hvervsmæssigt blive reduceret til sekundære enheder i forhold til stationsbyen. Den position ville kommunerådene i Allerup og Stenderup ikke stiltiende acceptere. Da sogneudvalget og kommunerådene drøftede sammenlægningen på et møde den 16. november 1920, delte forsamlingen sig, som det kunne forudses, i to lejre. For en sammenlægning stemte to sogneudvalgsmedlemmer og fem kommunerådsmedlemmer, som alle var fra Toftlund landkommune. Imod stemte fire sogneudvalgsmedlemmer og ti kommunerådsmedlemmer, som alle repræsenterede de agrare kommuner.³⁷⁷

Forhandlingerne var kørt fast, inden de nåede at starte, og med et splittet sogneudvalg var udsigterne til et forhandlingsresultat minimale. Det fik formanden for sogneudvalget, Peter Hansen, til mindeligt, men imod udvalgets kommissorium, at bede amtet om ikke at sammenlægge landkommunerne til en sognekommune med følgende begrundelse: »Der vil altid ved en Samling af Sognet blive 2 Partier, en By- og en Landbefolkning, som vil komme til at staa skarpt over for hinanden i de fleste Anliggender. Landkommunerne vil virke hæmmende paa Toftlund Bys Udvikling, og omvendt vil Landkommunerne faa Skatter og Afgifter at betale til Formaal i Toftlund, som ikke vil være af Interesse for Landkommunerne, f.eks. Skolevæsen, Gadean-

læg, Gadebelysning osv. Ved en yderlig Tilvækst af Bybefolkningen vil Landkommunerne komme til at ligge under ved alle Valg, og Bybefolkningen vil blive det bestemmende Parti i alle Anliggender, hvorimod Landbefolkningen sikkert i Forhold til Indbyggertallet vil komme til at betale største Parten af Skatter og Afgifter og kun faa meget ringe Indflydelse ved Fastsættelsen af samme. Ogsaa forannævnte Afstemning peger i den Retning, da Afstemningen viser, at de, der stemte for en Samling, alle er Repræsentanter for Toftlund Kommune, der sikkert af pekuniære Hensyn ønsker Landkommunerne med«. ³⁷⁸

En medvirkende årsag til landkommunernes modstand, som Peter Hansen ikke berørte, var formentlig Toftlund landkommunes gæld på ca. 17.700 kr. Efter sogneudvalgets forgæves forsøg på at forlige kommunerådene pålagde amtsrådet parterne at møde til forhandlinger den 9. marts 1921 på Froschs hotel i Toftlund, men her blev synspunkterne kun trukket op med pigtråd. Toftlund landkommune tilbød, under forudsætning af at en sammenlægning ikke kunne undgås, at hver landkommune afviklede sin gæld. Afviklingen af gælden måtte dog ikke finansieres ved at sælge ud af aktiverne. Sidste forudsætning var møntet på Allerup og Stenderup, som derved var udelukket fra at afvikle deres gæld ved at sælge skolejorden. Kommunerådene i Allerup og Stenderup kunne tilslutte sig kravet om, at hver landkommune afviklede sin egen gæld, men Stenderup forlangte desuden, at Allerup og Toftlund for egen regning byggede de nødvendige skoler og gymnastiksale. Endvidere skulle Toftlund selv afholde udgifterne ved gadebelysning. De krav, som ramte Toftlund landkommune, kunne kommunerådet i Toftlund under ingen omstændigheder acceptere, så selv om Viggo Haarløv inden forhandlingerne havde understreget, at sammenlægningen efter loven burde og skulle ske, forlod parterne efter fem timer mødet, uden at de var nået til enighed om en overenskomst.

Med den afslutning kan man så undres over, at kommunerådene på et møde den 23. april kunne nå til enighed om en overenskomst, men formentlig havde amtet inden mødet lagt et betydeligt pres på parterne for at få tilvejebragt et forhandlingsresultat. Overenskomsten forpligtede parterne til hver især at afvikle deres gæld og dertil benytte deres aktiver. Eventuelle overskud skulle derimod tilfalde sognekommunen. Endelig skulle den gamle skolebygning i Stenderup og Toftlund-Allerup fattigfor-

bunds bygning i Toftlund gældfrit overgå til sognekommunen. Derved havde amtet fået sit kompromis, så Indenrigsministeriet den 1. juni 1921 formelt kunne konfirmere oprettelsen af Toftlund sognekommune med virkning fra og med 1. april 1921.

Efter overenskomsten skulle de tre landkommuner afvikle deres gæld. Den ordning virkede imidlertid som kunstigt ånde-dræt for kommunerådet i Toftlund, som havde den største gæld at afvikle. Toftlunds gæld fungerede som brændstof for konflikterne mellem land og by i den nyoprettede og skrøbelige Toftlund sognekommune. Officielt holdt Toftlund kommuneråd sit sidste møde den 8. juli 1921, men ifølge forhandlingsprotokollen valgte kommunerådets medlemmer at arbejde videre med afviklingen af landkommunens løbende forretninger. Toftlund kommuneråd nåede derved at fungere indtil udgangen af december 1923.³⁷⁹ Trakasserierne startede allerede på sidstnævnte møde, hvor »kommunerådet« besluttede at afvikle Toftlund landkommunes gæld ved at udskrive en ekstraskat. At kommunerådets beslutning ikke alene var af navn, men også af gavn, vidnede kommunerådets møde den 19. august om. Her behandlede kommunerådet en række anmodninger om nedsættelse af ekstraskatten.

Det var dog langt fra alle i Toftlund, der på denne måde anerkendte det nu selvbestaltede kommuneråds bemyndigelse og kompetence. Det fik kommunerådsformanden til at anmode amtet om en skriftlig bemyndigelse til at opkræve en ekstraskat til afvikling af landkommunens gæld. Amtet kunne i den forbindelse henvise til § 24 i skatteloven fra 1921, hvorefter skatteligningen kunne finde sted for dele af en sammenlagt sognekommune, som tidligere udgjorde en selvstændig landkommune. Fra amtets side havde man imidlertid tænkt sig, at kommunerådene efter godkendelsen af sammenlægningen indbyrdes aftalte, hvorledes afviklingen af gælden skulle finde sted, men kommunerådene havde ikke over et længere tidsrum kompetence til at ligne og opkræve ekstraskatterne, som alene tilfaldt sognerådet. Ikke desto mindre tillod amtet og Toftlund sogneråd de facto, at Toftlund kommuneråd fortsatte sin skatteligning og skatteopkrævning for at nedbringe gælden.

Knap havde Toftlund kommuneråd modtaget denne besked, før den tidligere kommuneforstander i Toftlund landkommune forespurgte amtet, hvorvidt Toftlund sogneråd kunne modtage

en statslig refusion på 1.000 kr., som inden sammenlægningen var bevilget til Toftlund landkommune. Da amtsrådet i begyndelsen af september 1921 forespurgte Toftlund sogneråd, nægtede sognerådet kategorisk at tage stilling i sagen, »da det anser sig for hildet, da 4 af Sogneraadsmemberne ogsaa er interesseret i den gamle Toftlund Kommunes Anliggender. Sogneraadet er enige om at være tilfreds med Amtets Afgørelse«. ³⁸⁰ Svaret faldt fjorten dage efter til Toftlund kommuneråds fordel.

Amtmandens svar krydsede på ny en skrivelse fra formanden for kommunerådet i Toftlund. Anledningen var denne gang, at dommeren i Toftlund nægtede at autorisere kommunerådets liste over ekstraskatterestancer, så kommunerådet ikke kunne få den nødvendige udpantningsautorisation. Dommerens afslag satte en endegyldig stopper for kommunerådets selverhvervede kompetence til at ligne og foretage skatteopkrævninger, som kun kunne fungere i kraft af amtets og borgernes passive accept. Da skatteopkrævningen nu blev mødt med indsigelser fra borgerne, bad amtet i august 1921 Toftlund sogneråd om fremover at foretage ligningen og skatteopkrævningen for Toftlund landkommune fra og med skatteåret 1922/23. Den ordning skabte for en tid ro om ekstraskatterne, men løste ikke problemerne i den tidligere Toftlund landkommune. Selv om landkommunen i september 1921 fik tilladelse til at sælge jordemoderhuset og landkommunens grunde, så var det ikke nok til at afvikle gælden. I slutningen af januar 1922 måtte Toftlund kommuneråd derfor udskrive den anden ekstraskat, men heller ikke dette bragte landkommunens gældsproblemer ud af verden. ³⁸¹ I juli 1922 resterede endnu 9.741 kr., som landkommunens kreditor, Handelsbanken, bad amtsrådet godkende som landkommunens gæld!

I slutningen af juli 1922 voldte Toftlund landkommune atter problemer. Anledningen var denne gang, at Toftlund sogneråd endnu ikke havde modtaget landkommunens regnskab for året 1921/22. Det fik sognerådsformanden til at bede amtet om at revidere regnskabet, inden sognerådet modtog det. Sognerådsformanden antog, at regnskabet ikke var ført korrekt, og den antagelse kunne amtsrevisor Eschelsen efter en grundig revision bekræfte. Det var derfor nødvendigt at udarbejde et fuldstændigt nyt regnskab. Derimod var der på ingen måde tale om kriminelle forhold. Til gengæld var det alvorligt nok, at kommunerådet havde forregnet sig og opkrævet for få skatter. Det var derfor

nødvendigt med en beregning af den resterende gæld, så sognerådet endnu en gang kunne opkræve de nødvendige ekstraskatter hos de skatteplagede borgere i den tidligere Toftlund landkommune.³⁸² Amtet godkendte revisionsberetningen, men det betød i skatteåret 1922/23 den tredje ekstraskat for indbyggerne i den tidligere Toftlund landkommune inden for to år. Det fik i begyndelsen af december 1922 Håndværker- og Handelsforeningen i Toftlund til at forlange en revision af kommuneregnskaberne for 1920 og 1921 med henvisning til den harme og utilfredshed, ekstraskatterne havde skabt. Da Håndværker- og Handelsforeningen mellem linierne antydede, at der var blevet svindlet med pengene, tilbød amtet en uvildig amtslig revision af landkommunens regnskaber. Resultatet faldt utvetydigt ud til kommunerådets fordel, idet amtsrevisor Eschelsen kunne godkende regnskabet som »rigtigt og lovligt aflagt«.

Kunne amtet således afvise enhver anklage for svindel med landkommunens regnskaber, så kunne det ikke fjerne den utilfredshed med ekstraskatterne, som lå bag klagen. Den utilfredshed blev formentlig ikke mindre, da der i slutningen af december 1923 opstod uenighed mellem kommunerådet og sognerådet om anvendelsen af Toftlund landkommunes formue på ca. 1.800 kr. Toftlund kommuneråd havde på et forudgående møde anvendt pengene til kontante julegaver til en række navngivne personer og foreninger, så der kun blev et ubetydeligt beløb tilbage, som tilfaldt sognekommunen.³⁸³ Det fik sognerådet til at indgive en klage til amtet over kommunerådets beslutning med begæring om, at pengene blev overdraget til sognekommunen. Samtidig undlod sognerådsformanden ikke at gøre amtet opmærksom på, at de to sognerådsmedlemmer, som havde stemt mod sognerådets klage, også var medlemmer af det tidligere kommuneråd i Toftlund.

Sognerådets klage blev afvist af amtet den 10. marts 1924, men derefter var det også på overfladen slut med fordrageligheden i Toftlund sognekommune. I løbet af foråret holdt sognerådet en række møder i de tidligere Allerup, Stenderup og Toftlund landkommuner, hvor der efter sognerådets eget udsagn fremkom »adskillige Ønsker fra Beboernes Side« om en opdeling af sognekommunen i to nye kommuner. Et ønske som fra Toftlund by blev bakket op af Håndværker- og Handelsforeningen. I juli 1924 var emnet så hedt, at sognerådet nedsatte et udvalg, som skulle

drøfte en adskillelse af (de tidligere) landkommuner, hvilket tilsyneladende ikke voldte udvalget store vanskeligheder. Allerede fjorten dage senere var arbejdet så langt fremme, at udvalget den 4. august kunne holde et møde med sognerådet på Froschs hotel i Toftlund.

Sognerådsformanden indledte med at foreslå en deling af Toftlund sognekommune i to nye kommuner med den tidligere Toftlund landkommune som den ene og Allerup-Stenderup landkommuner som den anden. Forslaget udløste ingen principielle indvendinger, men til gengæld en del diskussion om den nærmere grænselægning. Den efterfølgende afstemning faldt dog ud til fordel for sognerådsformandens forslag, som ville genoprette de gamle kommunegrænser fra den preussiske tid. Derpå gik forsamlingen over til at drøfte de nærmere finansielle betingelser ved en opsplitning af sognekommunen. Den 9. august 1924 holdt sognerådet og udvalget et møde for at underskrive ansøgningen til amtsrådet om en deling af Toftlund sognekommune. Ganske typisk for indstillingen i sognet kunne man hurtigt blive enige om en løsning af de finansielle problemer, som førte forholdene tilbage til tiden før sammenlægningen. Derimod måtte man overlade det til amtsrådet at ordne delingen af gælden på 120.000 kr., som var opstået i forbindelse med opførelsen af en ny skolebygning i Toftlund.

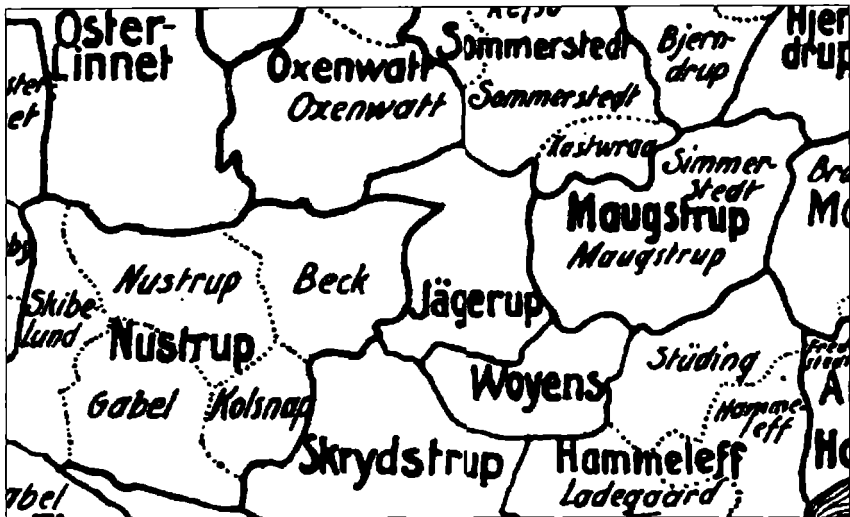
Referatet fra mødet den 4. august kom symbolsk til at fylde de sidste sider i sognerådets forhandlingsprotokol, men det blev ved symbolikken. Præcis en måned efter sognerådets ansøgning modtog Viggo Haarlov en kraftig opfordring fra en række af de største skatteydere i den tidligere Toftlund landkommune om at afslå sognerådets ønske. Anmodningen indeholdt ingen begrundelse for ønsket, men bad derimod stiftamtmanden tage imod en deputation, der nærmere ville begrunde opfordringen. At underskriverne imidlertid tog sagen meget alvorligt fremgår alene af den omstændighed, at anmodningen i modsætning til normal praksis blev sendt via en højesteretssagfører, nemlig V. Selchau i Toftlund, som ville bistå deputationen.³⁸⁴ Eftertiden kan så beklage, at sagsgangen efterlader et informationstomrum, men heldigvis giver anmodningens formuleringer og de 59 underskrivere, hvoraf vi kender de 34, en vis indikator for argumenterne.³⁸⁵ Når underskriverne således henviste til deres status som sognekommunens større skatteydere, så anslog de samtidig temaet for

drøftelserne, nemlig skattetrykket i en reduceret Toftlund kommune. Man må derfor gå ud fra, at deputationen har gjort Viggo Haarløv klar over, at skattetrykket i den geografisk reducerede kommune ville stige, når de gode skatteydere på landet forsvandt, uden at udgifterne i Toftlund stationsby nødvendigvis blev tilsvarende reduceret. Da de større skatteydere ikke udgjorde noget flertal i Toftlund, ville de komme til at betale for opdelingen af sognet. I den forbindelse er det interessant at notere, at 15 af de 34 kendte underskrivere var gårdmænd, som ville udgøre en minoritet i den ny stationsbykommune. Resten var forretningsdrivende suppleret af en pensioneret lærer og byens politimester.

Ud fra den betragtning var det næsten at hælde salt i såret, når sognerådsformanden affærdigede protesten med, at »de Underskrifter, der er samlet imod Adskillelsen, er ikke 15% af Vælgerne og vel nok det meste der kan samles«. ³⁸⁶ Brevet har næppe virket beroligende på underskriverne, men uanset protesten forblev sognerådets forslag et slag i luften. Dertil lå det for langt fra de intentioner, som lå bag kommunesammenlægningen. Det kom aldrig til realitetsbehandling, og den 8. december 1924 blev forslaget endegyldigt afvist af amtsrådet. Hele forløbet afspejler de voldsomme interesse modsætninger mellem land og by, som ikke blot kunne elimineres med et pennestrøg endsige amtsrådets beslutning den 8. december 1924. Befolkningen på landet med gårdmændene i spidsen ville grundlæggende ikke finansiere det »forbrug«, som fandt sted i Toftlund stationsby før som efter kommunesammenlægningen. Det satte forhandlerne fra de to små landkommuner i en situation, hvor de kunne diktere en afvikling af den betydelige gæld i Toftlund landkommune. Resultatet blev en kraftig skatteudskrivning i Toftlund stationsby, som førte til uro blandt byens borgere.

Land-by konflikter: Vojens og Jegerup sogne

Toftlund var langt fra det eneste sted, hvor interessekonflikter mellem land og by gav langvarige dønninger. Ved Vojens førte problemerne til en lignende strid mellem Vojens og Jegerup, som blev kompliceret og skærpet af uoverensstemmelserne mellem den kirkelige og verdslige inddeling. Stridens kerne var bebyggelserne Billund og Vojenslund, som i kirkelig henseende hørte

Vojens og Jegerup sogne, som i perioden 1867-1920 også var landkommuner.

under Jegerup sogn, men i kommunalt regi hørte under Vojens sognekommune. Set ud fra antallet af berørte personer, ti landejendomme med ca. 60 personer, var der dog tale om et mindre grænseproblem.³⁸⁷

Til trods for dette ønskede kommuneforstanderen i Jegerup området udskilt fra Vojens og indlemmet i Jegerup landkommune. Desværre var den mildt sagt stædige kommuneforstander H. Petersen i Jegerup særdeles karrig med at begrunde sit krav på Billund og Vojenslund. Området blev først i 1914 en del af Jegerup i kirkelig henseende og havde i de syv år ikke givet anledning til problemer. Man kan derfor have en begrundet mistanke om, at kommuneforstanderen i Jegerup først og fremmest ønskede skattegrundlaget forøget for derved at forbedre landkommunens mulighed for at forblive en selvstændig kommune. Det havde han også god grund til. Som det senere vil fremgå, var Jegerup sognekommune et økonomisk bombekrater, der kun vanskeligt kunne svare enhver sit. Kommuneforstanderen i Jegerup pegede i alt fald selv på, at Jegerup landkommune kun havde ca. 360 indbyggere, mens Vojens efter en eventuel overdragelse af området til Jegerup stadig ville have ca. 1.000 indbyggere. I samme retning peger den hast, som H. Petersen i starten havde med at få området indlemmet i Jegerup. Senere udviklede

striden sig til en indædt kamp mellem de to sognekommuner om retten til området. For beboerne i området ventede udsigten til en nedsættelse af skatterne, såfremt området blev indlemmet i Jegerup sognekommune. Mens skatteprocenterne i Vojens i 1923/24 lå på 7% på indtægter og 7,5^{0/00} på formue og ejendom, lå den i Jegerup året før på henholdsvis 6.5% på indtægter og 5,5^{0/00} på formue og ejendom. En forskel, som nok kunne virke stimulerende for beboernes valg af sognekommune.³⁸⁸

I januar 1921 var situationen tilspidset så meget, at Jegerup kommuneråd anmodede amtet om at få overdraget området til Jegerup kommune, hvilket af gode grunde blev skarpt afvist af Vojens landkommune, der med tabet af Vojensgård ville miste en af Vojens' bedste skatteydere. Amtsrådet havde dog ingen intentioner om at ændre kommunegrænserne. Den 18. april fik H. Petersen afslag på sit ønske, men havde amtsrådet regnet med, at sagen dermed var løst, blev det hurtigt klogere. Allerede den 4. juni samme år indsendte kommuneforstanderen på ny en anmodning om indlemmelse af området i Jegerup sognekommune. Denne gang bl.a. med henvisning til kommunelovens bestemmelse om, at kirkesognet skulle udgøre en kommune. Den 13. juni blev også denne anmodning afvist af amtsrådet, hvilket også var tilfældet, da emnet på Jegerups foranledning igen blev drøftet af amtsrådet den 10. oktober samme år. Her hævdede J. H. Schmidt fra Vojensgård, at området i kirkelig henseende med tvang var blevet overført til Jegerup sogn i 1914 for at skabe grundlag for en tysk gudstjeneste i Vojens sogn. Overførslen blev dengang anset for en uret, som blev mødt med protester. Udskilte man nu også området i kommunal henseende, ville man blot videreføre den uret, de preussiske myndigheder havde gjort i 1914. Underforstået betød det en styrkelse af den tysksindede befolknings indflydelse i Vojens, og det var unægtelig et hårdtslående argument ét år efter Genforeningen.

Indtil dette tidspunkt var striden primært en strid mellem på den ene side Jegerup landkommune og på den anden side amtsrådet med Vojens sogneråd som bisidder, der nødtigt ville miste de gode skatteydere. Amtsrådets afvisning var lige så klar som Jegerup kommuneråds ønske. Af hensyn til den fremtidige byudvikling i stationsbyen Vojens ønskede amtsrådet ikke på dette punkt en slavisk efterlevelse af kommunelovens krav. J. H. Schmidts bemærkninger vedrørende de kirkelige forhold blev

imidlertid den gnist, der gav anledning til en langt bredere og mere forbitret strid om områdets kirkelige og kommunale tilhørsforhold.

Kommuneforstander H. Petersen havde på et tidligere tidspunkt udtalt, at beboerne i området bakkede kravet op, hvilket i praksis skete i slutningen af oktober 1921 i form af en underskriftindsamling fra de berørte beboere til støtte for kravet om en ændring af kommunegrænsen. Samtidig blev der i Modersmaalet den 18. oktober fra de kirkeældste i Jegerup sogn rejst væsentlige indvendinger mod J. H. Schmidts udlægning af begivenhederne, som havde ført til ændringerne i områdets kirkelige tilhørsforhold i 1914. I modsætning til J.H. Schmidt hævdede de kirkeældste, at Jegerup og Vojens blev udskilt fra Magstrup sogn i 1912, så Vojens by, Vojensgård og Vojens Mark dannede et sogn for sig med Jegerup, Billund og Vojenslund som annekssogn.³⁸⁹ Man fornemmer i artiklens slutbemærkning en slet skjult utilfredshed med udviklingen mellem de to sogne: »Vi finder heller ikke, at der er sket Vojens Uret, da Vojens blev et selvstændigt Sogn med 900 indbyggere med Præst og Præstebolig i Vojens; hvorimod det gamle Hovedsogn Jegerup staar med 400 Indbyggere og blev Anneks til Vojens«.

Den 14. november 1921 vedtog amtsrådet at lade området indgå i Vojens sognekommune, men da de kirkelige tilhørsforhold var kommet til at spille en fremtrædende rolle, bad amtsrådet Haderslev Stiftsamt om en udtalelse i sagen. Samtidig blev provsten for Haderslev provsti anmodet om at indhente udtalelser fra menighedsrådene i Jegerup og Vojens. Synspunkterne delte sig, som det kunne forventes. Menighedsrådet i Jegerup fastholdt, at Billund og Vojenslund altid havde tilhørt Jegerup sogn, og protesterede derfor imod, at området skulle løsrives fra deres sogn og lægges til Vojens. Derimod var udtalelserne fra Vojens menighedsråd mere afventende. Det ville overlade det til beboerne i området selv at vælge deres kirkelige tilhørsforhold, men var i øvrigt villigt til at modtage Billund og Vojenslund i kirkelig henseende. Afgørende for områdets kirkelige tilhørsforhold blev det, at Haderslev Stiftsamt ikke fandt anledning til at foretage ændringer i sognegrænserne.³⁹⁰

Samtidig med myndighedernes arbejde i sagen fortsatte debatten om de kirkelige tilhørsforhold i Modersmaalet. Tonen var skarp og ligefrem. J. H. Schmidts udtalelser på amtsrådsmødet

Jegerup og Vojens sognekommuner med bebyggelserne Billund og Vojenslund, der i kirkelig henseende hørte under Jegerup, men kommunalt under Vojens sognekommune. Formandsket preussisk målebordskort 1:25.000. Kortet er udgivet i 1880. Landsarkivet for Sønderjylland.

blev i en artikel således karakteriseret som »fejlagtige og vildledende«. ³⁹¹ Til trods for kritikken fastholdt J. H. Schmidt i et svar, at Billund og Vojenslund af nationalpolitiske grunde og mod

beboernes ønske var blevet udskilt fra Vojens, der dengang var domineret af tyske embedsmænd, og henlagt under det dansksindede Jegerup sogn. En fornyet henvendelse fra beboerne blev igen afvist af amtsrådet den 30. januar 1922, uden man af den grund kom videre i sagen.

Amtsrådet stod nu i den paradoksale situation, at kravet fra Jegerup kommuneråd og beboerne i området om en indlemmelse af Billund og Vojenslund i Jegerup sognekommune faktisk var i overensstemmelse med såvel kommuneloven som amtets egen administrative praksis ved de øvrige kommunesammenlægninger. Omvendt ønskede amtsrådet netop i denne situation ikke at følge loven af hensyn til den fremtidige byudvikling i Vojens. I stedet vedtog amtsrådet på sit møde den 20. marts 1922 at afholde en afstemning blandt beboerne i Billund og Vojenslund om områdets fremtidige tilhørsforhold. Beslutningen indeholdt dog intet udsagn om, hvorvidt amtet ville efterkomme afstemningsresultatet. Det gjorde amtsrådet klogt i. Den 11. april 1922 kl. 3 afgav 12 af områdets 15 stemmeberettigede beboere deres stemme på Palis Hotel i Vojens til fordel for Jegerup sogn. Kun to ønskede en indlemmelse i Vojens sognekommune. Resultatet kom næppe som en overraskelse for de implicerede parter. I alt fald indsendte såvel Vojens Kommunalforening som Socialdemokratisk Forening for Vojens og Omegn en protest mod beslutningen inden afstemningen.

Afstemningen var en klokkeklar politisk fadæse fra amtsrådets side. Til trods for det entydige resultat måtte der tre måneder og en rykkerskrivelse fra Indenrigsministeriet, før amtsrådet den 7. juli anbefalede en indlemmelse af Billund og Vojenslund i Jegerup sognekommune.³⁹² At det var en bitter pille for amtet at sluge, fremgår tydeligt af amtets indstilling til Indenrigsministeriet. Den bedste løsning var efter amtets helt klare opfattelse en sammenlægning af de to sognekommuner til en kommune. Til fordel for Billunds og Vojenslunds indlemmelse i Jegerup nævntes foruden områdets kirkelige tilknytning til Jegerup sogn selve afstemningsresultatet. Men som det videre fremgår af indstillingen, var det tvivlsomt at lægge afgørende vægt på vælgerens ønsker, der foruden en »vis Uvilje over for Stationsbyen fra Landets noget forskellige Befolkning«, frygtede for, at stationsbyens vækst ville betyde forøgede skatter i Vojens. På grund af de mange »velstillede Statstjenestemænd« i Vojens afviste amtet dog

frygten for de stigende skatter. For Vojens ville en fraskillelse af det tilstødende område efter amtets opfattelse give næring til skatteflugt over til Billund på den anden side af kommunegrænsen. Da man på den anden side ikke kunne få sin vilje igennem, anbefalede amtet, at der ikke blev foretaget nogen ændringer i kommunegrænserne, før omstændighederne talte for det.³⁹³

Den 24. august 1922 afviste Indenrigsministeriet imidlertid amtsrådets indstilling under henvisning til, at der ikke var opnået enighed mellem de to sogneråd. Samtidig tilføjede ministeriet, at adskillelsen af Vojens og Jegerup sognekommuners fælles

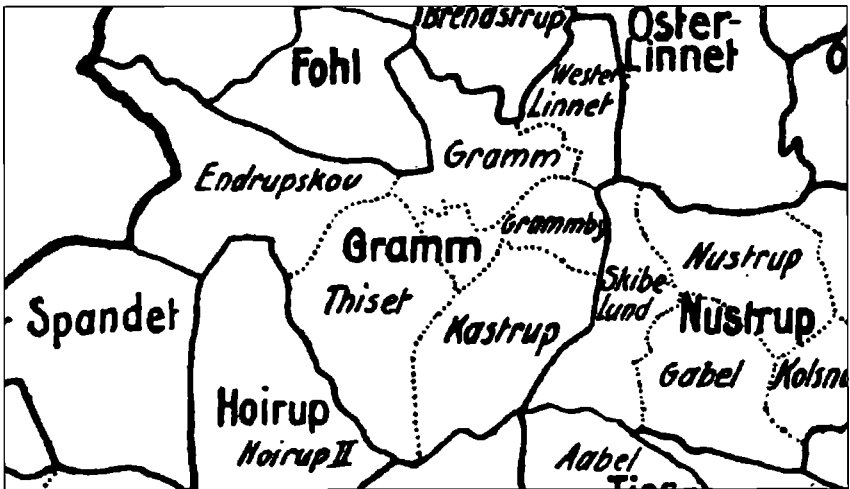
Bag den voldsomme strid mellem Jegerup og Vojens sognekommuner lå ikke mindst spørgsmålet om Vojensgård, der med sine 469 hektar i 1925 var den største gård i de to sognekommuner og dermed hørte til blandt de største skatteydere i Vojens kommune. Den tyskejede gård blev i 1907 købt af kreditforeningsdirektør J.H. Schmidt med henblik på videresalg. J.H. Schmidt valgte imidlertid at beholde Vojensgård, hvorfra han i 1932 solgte 129 ha til Jordlovsudvalget til udstykning af 10 nye brug. På billedet ses hovedbygningen fra midten af forrige århundrede. Foto: C. C. Biehl. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

fattigvæsen skulle stilles i bero af hensyn til spørgsmålet om en fremtidig sammenlægning af de to sognekommuner! Indenrigsministeriet havde i modsætning til amtsrådet ikke samme fornemmelse for de lokalpatriotiske følelser i Jegerup og Vojens. Amtets forslag til et henholdende svar blev i Indenrigsministeriet til en rød klud, som i foråret 1923 på ny satte striden om Billund og Vojenslund i gang. Den 1. februar 1923 bad sognerådet i Jegerup på ny amtsrådet om at efterkomme beboernes ønske og overføre området til Jegerup sognekommune, og da det tilsyneladende ikke gik stærkt nok med et svar, rykkede den temperamentsfulde sognerådsformand H. Petersen tolv dage senere amtsrådet for et svar med følgende bemærkning: »tillader Jegerup Sogneraad sig ærbødigst at bede det ærede Amtsråd, ogsaa, i Tilfælde af at Sagen ikke er kommen med paa Dagsordenen for Amtsrådsmødet den 15. Februar 23, at behandle og tage Beslutning om den foreliggende Sag«.

Sognerådet fik sin sag behandlet på amtsrådsmødet den 15. februar. Amtsrådet vedtog i forlængelse af sin beslutning fra 7. juli 1922, men i modsætning til amtsrådets egen indstilling i sagen, at anbefale Indenrigsministeriet at overføre Billund og Vojenslund til Jegerup sognekommune.³⁹⁴ Ikke overraskende blev amtsrådets beslutning kategorisk afvist af Vojens landkommune, der samtidig sarkastisk spillede på Jegerups modstand mod en sammenlægning af de to sognekommuner, idet Jegerup med sine fortsatte krav på området efter Vojens' opfattelse risikerede den sammenlægning, de ikke ønskede. Indenrigsministeriet havde til gengæld ikke så travlt. Først den 6. maj 1924 valgte Indenrigsministeriet på ny at afvise amtets indstilling, hvorpå ministeriet stillede sagen vedrørende en evt. sammenlægning af de to sognekommuner i bero uden yderligere bemærkninger. To dage efter blev sagen eftertrykkeligt henlagt i amtsrådets arkiv, og først med kommunalreformen i 1970 måtte Jegerup og syv andre sognekommuner indgå i kommunefællesskab med Vojens sognekommune.³⁹⁵

Land-by konflikter: Gram sogn

Med sine 652 indbyggere var Gram stationsby i 1920 den fjerdestørste stationsby i Haderslev amt, og på baggrund af de foregående eksempler kunne man forudse spændinger i forholdet

Gram sogn med landkommunerne Enderupskov, Tiset, Kastrup, Gramby, Vester Lindet og Gram godsdistrikt.

mellem land og by.³⁹⁶ Det forblev dog en fredsommelig affære. Når diskussionen i Gram sogn ikke blev en så ensidig land-by modsætning, skal forklaringen formentlig søges i det relativt store antal landkommuner i sognet. Sognet bestod foruden Gram godsdistrikt af fem landkommuner, og selv om indbyggertallet i Gramby var næsten dobbelt så stort som i den næststørste landkommune Kastrup, så ville Gramby på ingen måde blive vælgermæssigt dominerende i Gram sogn.³⁹⁷ Til gengæld spillede de store afstande og dermed det store kommunale vejnet på 101 km en ikke uvæsentlig rolle i forhandlingerne. Et større vejnet fandtes i Haderslev amt kun i Agerskov og Vedsted sogne. Samtidig havde beboerne i sognets yderdistrikter med undtagelse af kirkefællesskabet kun meget lidt tilfælles, hvis de overhovedet mødtes uden for kirketiden.

Det var da også netop afstandene, som spillede en rolle ved det første møde i sogneudvalget. Kommunerådene i Enderupskov og Tiset markerede, at de ønskede en sammenlægning af de to landkommuner, eventuelt suppleret med Kastrup. Den ordning var de øvrige villige til at acceptere, men protesterede til gengæld mod andre former for deling af sognet.³⁹⁸ Nu var beslutningen på sogneudvalgsmødet ikke den ordning, som amtet og Indenrigsministeriet ønskede, selv om den var truffet i enighed.

For at understøtte kravet blev der den 20. og 24. december 1920 foranstaltet en underskriftindsamling i Endrupskov og Tiset til fordel for en sognekommune bestående af de to landkommuner. Eftertiden kan glæde sig over, at beboerne som en sjældenhed begrundede deres ønske. Sogneudvalget var desværre langt mere karrigt med sine begrundelser.

Først og fremmest betonedede beboerne sognets størrelse. Det ville blive »et stort og uoverskueligt Arbejde for dets Styrelse« lød det fra Tiset. Lidt mere jordnært henviste beboerne i Endrupskov til, at de havde op til ni km, hvis den kommunale administration skulle ligge i Gramby. Derpå understregede beboerne, at de to landkommuner havde mange fælles interesser. Lidt mere præcist henviste underskriverne i Endrupskov til, at de havde fælles mejeri i Tiset og fælles vandregulering af engene i Gjelså. Foruden dette kunne man i Endrupskov oplyse, at man derfra benyttede stationen i Tiset.

Det kunne amtet ikke leve med, og Viggo Haarløv indkaldte parterne til møde den 9. februar 1921 på Gram Slotskro. Under mødet gav Gram landkommune sit tilsagn til, at Endrupskov og Tiset blev sammenlagt til en selvstændig kommune, men ønskede ellers en sammenlægning af landkommunerne i sognet. Endrupskov og Tiset ønskede fortsat en sammenlægning. Kastrup gjorde indsigelse mod, at de to skilte sig ud af sognekommunen, mens Vester Lindet ønskede en sammenlægning af samtlige landkommuner i sognet. Til trods for de forskellige ønsker lykkedes det igen Viggo Haarløv og J. Smith at få parterne til at blive enige om en overenskomst under forudsætning af, at en deling af sognet i to kommuner ikke lod sig gøre. Efter aftalen skulle landkommunerne selv afvikle deres gæld, men kunne til det formål anvende deres aktiver. Sognekommunen skulle stå for vedligeholdelsen af de kommunale veje. Endelig skulle skolebygningerne og fattiggården overgå til sognekommunen. Det var formentlig en tilfreds amtmand, som forlod mødet. Han kunne se frem til, at amtsrådet ville forkaste forslaget om en deling og derpå vedtage overenskomsten, der i sin form ikke stred mod den gældende kommunallovgivning.

Det har næppe bragt skår i glæden, at kommuneforstanderen i Gramby og inspektøren for Gram gods dagen før drøftelsen af sammenlægningen i Gram sogn på amtsrådets møde den 28. februar ønskede garantier for, at Gram Realskole kunne fortsætte

i sin nuværende form. De to herrer frygtede tydeligvis, at repræsentanterne fra landdistrikterne enten ville nedlægge real-skolen eller kraftigt beskære skolens virke. De undlod da heller ikke at gøre amtmanden opmærksom på, at de to kommuners gældsbyrde var opstået i forbindelse med oprettelsen af realskolen.³⁹⁹ Ønsket kom i tolvte time og fik ingen indflydelse på den videre sagsbehandling. Kredsudvalget kunne dagen efter afvise tankerne om en deling af sognet og godkende den tilvejebragte overenskomst. Herefter manglede kun departementschef Martensen-Larsens underskrift på Indenrigsministeriets konfirmation af sammenlægningen, som fulgte den 22. marts 1921.

Land-by konflikter: Broager sogn

Ser man på de nøgne tal for befolkningsforholdene, så var sammenlægningen af de ni landkommuner i Broager sogn næsten forudbestemt til at blive en særdeles vanskelig og langsommelig affære. I sin indstilling om sammenlægningen til Indenrigsministeriet henstillede amtmand C. L. Lundbye i oktober 1921, at den endelige sammenlægning først skete fra den 1. april 1922: »Man formener ikke, at det vil kunne kræves, at Sammenlægningen inden for dette store Sogn, hvor Forholdene er meget uensartede, skal være tilendebragt til et tidligere Tidspunkt end den 1. April 1922«. ⁴⁰⁰ Med 4.209 ha og 5.154 indbyggere var Broager sogn det absolut største landsogn i Sønderjylland og et af de største sogne i landet. Det var dog ikke alene sognekommunens størrelse, som fik Lundbye til at anbefale et senere sammenlægningstidspunkt end normalt. Ikke alene skulle ni kommuneråd blive enige. Landkommunerne var også erhvervsmæssigt og socialt vidt forskellige, hvilket fik en altafgørende betydning under sammenlægningsforhandlingerne. Problemstillingen i Broager sogn kan bedst og kortest illustreres med en begrundet anmodning fra kommunerådene og borgerne i Skelde, Dynt og Gammelgab landkommuner til Indenrigsministeriet:

»Undertegnede Stemmeberettigede i Skelde, Dynt og Gammelgab beder hermed det Høje Indenrigsministerium: at ville foranledige, at de tre nævnte Kommuner i Fremtiden maa udgøre en Sognekommune. I det store udstrakte Broager Sogn er der saa forskellige Interesser baade i Ernæringsforhold og ogsaa kommunalt; saa en rolig og god Udvikling omtrent vil være umulig.

Broager sogn med landkommunerne Broager, Mølmark, Skelde, Iller, Gammelgab, Skodsbøl, Smøl, Dynt og Egernsund.

I den vestlige Del af Sognet har der altid været en stor Tegl-værksindustri.

I Hovedbyen Broager er Handel og Haandværk fremtrædende, medens de tre Kommuner er rene Landsbyer og derfor nærmest interesseret i Landbrug.

De tre Landsbyer har et Areal af 1.900 ha med et Indbyggerantal af 1.300 Personer. Endvidere henviser vi til Kommuneraadets Indstilling til det Høje Ministerium, og vi har til mundtlig Forhandling paa vedkommende Steder overdraget de Herrer:

Gaardejer: Tøge Gregersen, Skelde.

Gaardejer: Tøge Tychsen, Gammelgab.

som er Sogneudvalgsmedlemmer samt

Gaardejer: Hans Andresen, Rojhus

Fuldmagt for de tre Kommuner«. ⁴⁰¹

Tydeligere kan det næppe formuleres. Det var en konflikt mellem sognets landdistrikter Skelde, Dynt og Gammelgab med de mange store gårde på den ene side og på den anden side Broager, Egernsund, Skodsbøl, Smøl og Iller med større bysamfund og industri. Her fandtes Sønderjyllands største koncentration af ufaglærte arbejdere uden for landbrugserhvervet, og de havde et andet syn på delingstankerne. ⁴⁰²

Når de ni landkommuner først blev sammenlagt den 1. april 1922, kan dette ikke alene tages som et udtryk for problemerne ved sammenlægningen. Sogneudvalget tog sig god tid og næsten for god tid til sine drøftelser. Første indførelse i dets forhandlingsprotokol finder man den 5. september 1920, hvor sogneudvalget blev gjort opmærksom på forpligtelsen til at forberede sammenlægningen. Ved denne lejlighed vedtog udvalget at bede de enkelte landkommuner udarbejde en statusopgørelse for at forberede sammenlægningsarbejdet.⁴⁰³ Derpå gik der over tre måneder, før sogneudvalget atter foretog sig noget i sagen, og efter sogneudvalgets fjerde møde gik der endnu 4½ måned, før man atter drøftede kommunesammenlægningen. Det lader sig ikke endegyldigt bevise, men sagsbehandlingen kunne tyde på, at sogneudvalget hele tiden skubbede sagen foran sig i håbet om, at tiden løser alle problemer. Det gør den som bekendt sjældent, og den gjorde det slet ikke i Broagers tilfælde. Sammenlægningen blev i stedet en usædvanlig langtrukken kamp mellem parterne.

Sogneudvalget var derfor dårligt kommet i gang med sit arbejde, da udvalget den 4. januar 1921 blev bedt om at kommentere en anmodning fra kommuneråd og borgere i Dynt, Skelde og Gammelgab om, at de tre landkommuner måtte blive sammenlagt til en selvstændig sognekommune. Ordlyden er allerede citeret, men med anmodningen fulgte resultatet af en underskriftindsamling i de tre landkommuner. Underskrivernes erhvervs-mæssige fordeling er angivet i tabel 12, som tegner et godt billede af de tre udprægede landsbysamfund.

Sogneudvalget udskød en stillingtagen til anmodningen i knap tre uger, hvorefter man undvigende henviste til, at sogneudvalget ikke ville lægge sig fast på en bestemt deling af sognet, så længe forhandlingerne endnu ikke var afsluttet. I de øvrige landkommuner var holdningen til forslaget kølig for ikke at sige direkte afvisende. Kommunerådene i Skodsbøl og Smøl udtrykte formentlig opfattelsen hos de øvrige kommuneråd, når de i deres fælles afvisning bl.a. henviste til, at forslaget ville lette skattebyrden i de tre landkommuner, men samtidig forøge skattetrykket kraftigt i de resterende. Anmodningen blev sendt til Indenrigsministeriet via amtet, som anbefalede at afvise forslaget. Den anbefaling blev fulgt op af Indenrigsministeriet, som den 7. februar 1921 forkastede forslaget.

Tabel 12. Fordeling af underskrifter på underskriftindsamling efter erhverv.^{*404}

	Skelde		Gammelgab		Dynt		i alt	
	antal	andel	antal	andel	antal	andel	antal	ande
landmænd**	55	20.3%	30	33.3%	41	48.2%	126	28.3%
fiskere	15	5.5%	0	0.0%	0	0.0%	15	3.4%
arbejdere	14	5.2%	20	22.2%	14	16.5%	48	10.8%
håndværkere	27	10.0%	2	2.2%	9	10.6%	38	8.5%
andet	28	10.3%	13	14.4%	5	5.9%	46	10.3%
uden for erhverv	9	3.3%	16	17.8%	13	15.3%	38	8.5%
ukendt	123	45.4%	9	10.0%	3	3.5%	135	30.3%
i alt	271	100.0%	90	100.0%	85	100.0%	446	100.0%

* hustruer og børn talt med under mandens erhverv.

** gårdejere, parcellister og husmænd.

Derefter blev der på papiret stilhed, men ikke stilstand i sammenlægningssagen. Den 27. april 1921 blev der afholdt et møde i Broager med repræsentanter for de ni kommuneråd og sogneudvalget. Da man ikke kunne blive enige om en sammenlægning, blev der nedsat et udvalg på tre mand, der skulle arbejde med sagen.⁴⁰⁵ De tre udvalgsmedlemmer var Hans Andresen fra Skelde (Røjhus), Chr. Blomgreen fra Egersund og Chr. Hollesen fra Cathrinesminde. I midten af maj 1921 barslede dette udvalg med et forslag, der stik imod Indenrigsministeriets afvisning af det foregående forslag, nu opererede med tre sognekommuner i Broager sogn. En sognekommune bestående af Skelde, Dynt, Gammelgab og Iller landkommuner med ca. 1.650 indbyggere. En sognekommune bestående af Broager, Mølmark, Skodsbøl og Smøl med ca. 2.200 indbyggere og endelig teglværkskommunen Egersund som en selvstændig kommune med 1.107 indbyggere. Når Chr. Blomgreen kunne gå med til denne deling, der næsten skar Broager op efter dens socialgeografi, skyldes det formentlig, at de tre nye sognekommuner efter forslaget skulle være fælles om kirken og socialvæsenet.

Delingen kan, hårdt trukket op, sammenlignes med nutidens

firmarekonstruktioner, hvor man udskiller de dårlige dele af et firma i et dertil indrettet »skraldespandsselskab« for at redde de sunde dele. Egersund med dens store gruppe af teglværksarbejdere blev med forslaget skilt ud, så de øvrige på længere sigt slap for de større socialudgifter og de lave skatteindtægter i Egersund landkommune. Forslaget var i sin form utvetydigt vendt mod arbejderbefolkningen i Egersund og førte til en resolution på årets 1. maj møde i Broager by, hvor der bl.a. blev udtalt »den skarpeste Protest mod det Forsøg, der af politiske og egoistiske Hensyn gøres for at dele Broager Sogn«. Dermed havde utilfredsheden blandt arbejderne i Broager ikke lagt sig. Cirka fjorten dage senere blev delingen drøftet på et særskilt møde i Broager by med deltagelse af arbejdere fra Egersund, Skodsbøl, Broager og Iller. Mødet mundede ud i endnu en resolution, som bør citeres, da den rammende udtrykker stemningen hos arbejderne i store dele af Broager sogn: »Vi begrundet vor Modstand mod Delingen med, at disse Kommuner Broager, Egersund, Skodsbøl, Smøl og Iller, vil blive alt for vanskeligt stillede med Skatter m.m., da der i disse kun bor Arbejdere. Det Tilbud, der fra den anden Side gøres om, at de er villige til at deltage i en Del af Kommunens Udgifter, kan vi ikke tillægge nogen som helst Værdi, da vi tror, at Delingen fra den Side ønskes af politiske Grunde og for at slippe for Deltagelsen i Størstedelen af disse Udgifter«. ⁴⁰⁶ De to resolutioner blev sendt til amtmanden, som hurtigt ekspederede den følsomme sag videre til Indenrigsministeriet.

På baggrund af forslagets karakter kan det ikke forbavse, at alle kommunerådsmedlemmer i Egersund stemte mod forslaget på et kommunerådsmøde den 23. maj. Tilsvarende gjorde kommunerådene i Broager, Skodsbøl og Smøl. I Iller kommuneråd kunne medlemmerne på nær én ikke stemme for forslaget »af politiske Grunde«, som det hedder i begrundelsen. I Mølmark godkendte fire af de seks medlemmer forslaget, mens forslaget vandt tilslutning fra de rene landkommuner Dynt, Gammelgab og Skelde. Endelig stemte syv af sogneudvalgets ti fremmødte medlemmer mod forslaget den 1. juni 1921. De tre sidstnævnte kommuneråd fulgte forslaget op med en fælles anbefaling, hvori man bl.a. henviste til, at Broager sogn var for stort til at blive administreret som en kommune. Den forklaring købte amtsrådet ikke, som i stedet afviste forslaget på sit møde den 7. juni 1921.

Dermed leverede amtet dødsstødet til denne sociale deling af Broager sogn, og kort tid efter blev amtets beslutning konfirmeret af Indenrigsministeriet.

Udspillet fra kommunerådene i Dynt, Gammelgab og Skelde havde indtil dette tidspunkt sat sogneudvalget ud på et sidespor, men med Indenrigsministeriets afvisning af udvalgets forslag kom sogneudvalget nu igen til at spille den rolle ved forhandlingerne, som var tiltænkt det. Foranlediget af afslaget fra Indenrigsministeriet drøftede sogneudvalget den 27. august 1921 sammenlægningen. Tanken om en deling af Broager sogn var nu effektivt manet i jorden, og for første gang førte et møde til realitetsforhandlinger om betingelserne for en sammenlægning. Fra Egersund pressede man kraftigt på for at få en hurtig sammenlægning i stand. Kommunekassen var uhjælpeligt tom, og alene i tiden efter Genforeningen havde det tre gange været nødvendigt at optage lån til finansiering af de løbende udgifter.⁴⁰⁷ Samtidig måtte Egersund landkommune skyde ganske betragtelige beløb i hjælpekasen for at bøde på virkningerne af arbejdsløsheden blandt teglværksarbejderne. De øvrige landkommuner minus Broager ville på deres side foretage en sammenlægning med undtagelse af vej- og skoleområdet, der fortsat skulle ligge hos de enkelte landkommuner.

Alligevel lykkedes det på mødet at sætte en overenskomst sammen med hele ni punkter, uden det blev nødvendigt at afvente assistance fra amtet. Efter forslaget skulle landkommunerne selv afvikle deres gæld. Landkommunernes øvrige forpligtelser skulle kapitaliseres og lægges til gælden. Til gengæld skulle landkommunernes aktiver med undtagelse af skolebygningerne takseres og fraregnes gælden. Skolebygningerne skulle overdrages til sognekommunen. Lærernes lønninger skulle vurderes af en sagkyndig, og endelig anbefalede forslaget, at hver skole fik sin egen skolekommission. På vejområdet skulle landkommunerne beholde vejene, og vedligeholdelsen skulle finansieres ved udskrivning af en ekstra skatteprocent for skatteyderne i de berørte landkommuner. Denne ordning skulle opretholdes, så længe afviklingen af gælden krævede en ekstra skatteudskrivning, eller indtil amtets vejvæsen godkendte vejforholdene i den pågældende landkommune. Endelig forpligtede parterne sig til at afgøre deres uenighed ved forhandlinger og, hvis dette ikke var muligt, ved en voldgift, hvor hver af parterne valgte to

mand som voldgiftsdommere, og amtmanden fungerede som opmand.

Til trods for overenskomstens lidt snørklede formuleringer, så var den genial i sin konstruktion. Landkommunernes krav på vej- og skolevæsenet kunne af hensyn til den danske, kommunale lovgivning ikke tilgodeses. Til gengæld overdrog kommunerådet formelt skolevæsenet til sognekommunen, mens oprettelsen af skolekommissioner på skolerne sikrede lokal indflydelse på skoleområdet. Afsnittet om skolelærernes løn tyder på, at dette emne har indgået som et væsentligt element i forhandlingerne, men ved at overlade afgørelsen til sagkyndige var det ømtålelige emne reelt taget ud af forhandlingerne. Kommunerådernes ønske om at beholde vejene blev imødekommet ved, at landkommunerne i en overgangsperiode beholdt vedligeholdelsespligten, indtil deres gæld var betalt. Kravet på kommunevejene blev derved knyttet til gældsafviklingen, og med en ekstra skatteprocent var der næppe ret mange kommuneråd, der ønskede at beholde kommunevejene og vedligeholdelsespligten længere end strengt nødvendigt.

Sogneudvalget havde derfor et stærkt udspil, da forslaget blev fremlagt for kommunerådene på et møde den 19. september 1921. Ikke desto mindre undergik forslaget enkelte ændringer vedrørende skolevæsenet for yderligere at imødekomme kommunerådernes ønsker. Således skulle der nedsættes et udvalg, der skulle fremkomme med forslag om skolernes overgang til sognekommunen. Udvalget skulle bestå af en repræsentant for hver skole, idet Broager skole fik to repræsentanter i udvalget. Endvidere blev skolelærernes lønninger endeligt ordnet, idet de efter forslaget skulle betales af sognekommunen, uanset om de var købstads- eller landsbyordnede. Derved blev det. På sogneudvalgets møde den 1. oktober blev det vedtaget at sende forslaget til amtet. Her blev sagen videreekspereret til Indenrigsministeriet med en godkendelse fra amtsrådets udvalg for kommunale anliggender. Dog med en anmodning om, at sammenlægningen først trådte i kraft fra 1. april 1922 og med en mindre teknisk ændring af overenskomsten. Den 17. oktober blev overenskomsten med disse ændringer endegyldigt godkendt af Indenrigsministeriet.

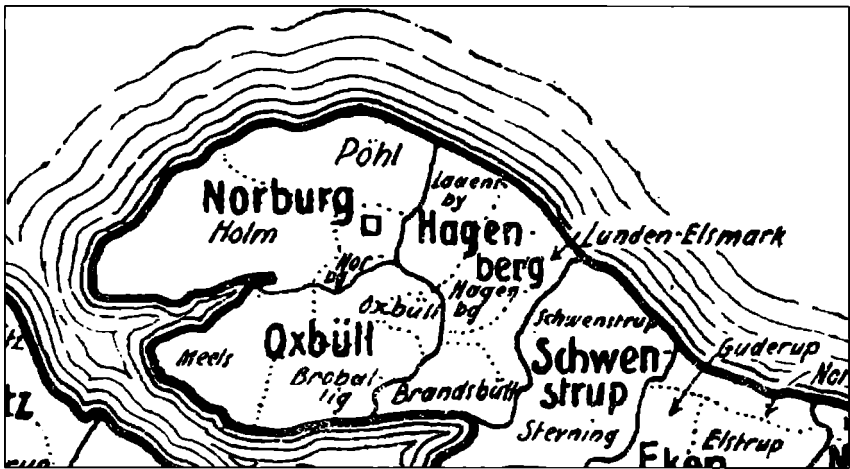
Alligevel fik sammenlægningsforhandlingerne et lille politisk efterspil, idet kommunerådene i Dynt, Gammelgab og Skelde

endnu ikke havde opgivet håbet om en sognekommune af de tre landkommuner. Da kommunerådene efter et amtsrådsmøde den 19. november 1921 erfarede, at Indenrigsministeriet havde godkendt sammenlægningen af de ni landkommuner, indsendte de tre kommuner en protest til Indenrigsministeriet via amtet. Argumenterne var de samme. Broager sogn var for stort, og lokalbefolkningen mistede indflydelse. Endelig hævdede underskriverne, at den nyligt afdøde indenrigsminister, Sigurd Berg, havde udtalt, at Broager sogn var for stort, og at en deling derfor var ønskelig. I sin indstilling til Indenrigsministeriet afviste amtmanden køligt og kort protesten med ordene: »I Andragendet paa-beraabes en Udtalelse af afdøde Minister Berg om, at Ministeren fandt Sognet for stort til at udgjøre een Kommune, og at det var heldigst at faa en Deling. I en af Ministeren underskreven Skr. af 5/7 21 afslaar Ministeriet et Andragende om Deling«. Sigurd Berg døde først den 11. juli af hjertestop.

Et sogn – flere kommuner: Pøl og Holm kommuner

Som det er fremgået, fastholdt amterne og Indenrigsministeriet håndfast lovens krav om »et sogn – en sognekommune«. Så meget mere bemærkelsesværdige er derfor de tre undtagelser fra reglen: Pøl og Holm kommuner i Nordborg sogn, Bovrup og Varnæs kommuner i Varnæs sogn og endelig Adsbøl og Gråsten kommuner, som alle fra gammel tid dannede ét sogn. Undtagelserne har følgelig givet anledning til rygter om den særprægede ordning i de tre sogne. Om de to førstnævnte tilfælde har Vibeke Harsberg således skrevet: »I begge tilfælde, og i ganske særlig grad for Bovrup og Varnæs' vedkommende, var der tale om gamle, men stadig levende modsætninger landkommunerne imellem, idet kommunernes beboere gensidigt så ned på hinanden, og amtsrådet fandt det ikke formålstjenligt at gennemtvinge en sammenlægning mod befolkningens ønsker«. ⁴⁰⁸ Forklaringen er umiddelbart plausibel, men egentlig rejser den flere spørgsmål, end den besvarer.

Det står dog fast, at amterne og Indenrigsministeriet hurtigt accepterede en deling af Nordborg og Varnæs sogne, hvilket samtidig har minimeret det overleverede kildemateriale. Fra kommunerne i Nordborg sogn er kun overleveret forhandlingsprotokollen for Holm landkommune, som er bevaret fra 1921. ⁴⁰⁹

Nordborg flække med Pøl og Holm landkommuner.

Heri er der indledningsvis givet en resumerende gengivelse af ordningen i Nordborg sogn, men desværre uden nogen form for nærmere forklaring ud over en generel modstand mod en sammenlægning fra de to landkommuner og sogneudvalget.⁴¹⁰ Forklaringen på undtagelsen skal derfor findes i amtets indstilling til Indenrigsministeriet i marts 1921.⁴¹¹

Amtet angiver tre grunde til at afvige fra hovedreglen. For det første en geografisk, nemlig sognets langstrakte form, hvor den østlige og vestlige halvdel kun havde forbindelse med hinanden gennem Nordborg flækkekommune. Forbindelsen mellem de to landkommuner var med undtagelse af de kirkelige forhold ringe, og mens Pøl følte sig knyttet til Nordborg, havde Holm ført en »isoleret« tilværelse. For det andet en økonomisk, hvor det blev understreget, at de to landkommuner hver især bestod af gårde på 25 til 35 td. land uden noget nævneværdigt antal jordløse huse. Amtet forudså derfor, at Holm og Pøl med henholdsvis 637 og 545 indbyggere ikke ville få større socialudgifter. Endvidere havde Holm landkommune ingen gæld, mens Pøl kun havde en ubetydelig gæld, der ville være betalt i det pågældende finansår. De to landkommuner var altså efter amtets mening økonomisk solide. Endelig anførte amtet, at vejvæsenet i de to landkommuner på intet tidspunkt havde været fælles, og mens Holm havde egen skole, havde Pøl kommuneskole og realskole i fællesskab med Nordborg flækkekommune.

Umiddelbart var der tale om rimelige forklaringer, men sammenholder man dem med en række af de øvrige sammenlægnings-sager, kan der alligevel være grund til at sætte spørgsmålstegn ved deres bæredygtighed. Ganske vist var de geografiske og trafikale forhold særprægede, men det argument kunne med samme ret hævdes om Aarø, der blev sammenlagt med de øvrige landkommuner i Øsby sogn. Aarø var et isoleret øsamfund, som tillige adskilte sig fra fastlandet ved en anden social struktur. Amtets henvisning til de administrative forhold i de to landkommuner kunne anføres om en lang række sogne.

Tilbage står henvisningen til de sociale forhold i landkommunerne og den ubetydelige gæld, men heller ikke her synes argumenterne særligt tvingende. Selv om Holm og Pøl havde en væsentlig mindre andel af huse med de helt små jordtilliggender, så adskilte de sociale og økonomiske forhold i de to landkommuner sig ikke radikalt fra andre sogne på Als, som måtte indordne sig under kommunelovens krav om en sammenlægning.

Forklaringen skal snarere findes i en lille uofficiel følgeskrivelse til Indenrigsministeriet, hvor amtmand C. L. Lundbye »privat«⁴¹² beder departementschef Martensen-Larsen lægge et godt ord ind for at opretholde Pøl og Holm kommuner. Derpå hedder det videre om de to landkommuner: »Det er, saa vidt jeg kan se, det eneste Sted her fra Amtet, som bliver støttet af Amtsraadet, og Forholdene er også særlige. De er stærkt præget af, at de to Kommuner ligger paa den yderste Spids af Als. Holm har paa Grund af denne Beliggenhed ført en ret isoleret Tilværelse med stærkt Indgift, saa de er vanskelige for en anden Kommune at arbejde sammen med.«⁴¹² I kraft af Pøls tætte samarbejde med Nordborg anbefalede Lundbye videre, at den blev slået sammen med Nordborg flækkekommune, men da Nordborg søgte at opnå status som købstad, burde indlemmelsen af hele Pøl eller den bebyggede del udskydes til et senere tidspunkt.

Som det utvetydigt fremgår af Lundbyes brev, var forklaringen først og fremmest kulturel. Holm landkommune var i kraft af sin isolerede placering et lukket samfund med en høj grad af indbyrdes slægtsskabsforbindelser, som ville vanskeliggøre det fremtidige samarbejde med andre. Da denne forklaring ikke var særlig »venlig«⁴¹² over for beboerne i Holm landkommune, valgte man i stedet de ikke særligt tvingende forklaringer i amtets officielle ansøgning. Lundbye fik sin vilje, men Indenrigsministeriet

anvendte fire måneder, inden man den 22. juli 1921 godkendte særordningen i Nordborg sogn. Derpå kunne man nedlægge sogneudvalget og overlade hvervet som »sogneråd« til de eksisterende kommuneråd.⁴¹³ Samtidig undgik Pøl som følge af Nordborgs købstadsambitioner en sammenlægning med Nordborg flække. Med undtagelse af tre mindre indlemmelser i treserne af bebyggede områder skete det først med kommunalreformen i 1970.

Et sogn – flere kommuner: Bovrup og Varnæs kommuner

Knap så tilbageholdende var man i Varnæs. Kommunerådene anmodede i de to landkommuner om ikke at blive slået sammen med ordene: »Vi er fælles om Kirken, men ud over det, har der helt fra gammel Tid af daarlig kundet være Fællesskab om noget«, hvilket sogneudvalget allerede på sit møde den 15. september 1920 kunne tilslutte sig.⁴¹⁴ Herfra gik sagen videre til amtsrådet, som af ikke helt indlysende grunde ventede syv måneder, før det den 16. marts 1921 tiltrådte sogneudvalgets indstilling.⁴¹⁵ For at underbygge argumentationen understregede amtmanden indledningsvis i sin indstilling, at der var tale om to

Bovrup og Varnæs landkommuner, der blev til to sognekommuner med de samme navne.

omtrent lige store og velhavende kommuner, mens »det dybt fæstede Modsætningsforhold« blev nævnt til sidst. Derpå anvendte Indenrigsministeriet yderligere fire måneder, før det den 22. juli fritog Bovrup og Varnæs landkommuner for en sammenlægning og i stedet gav kommunerådene i de to landkommuner tilladelse til at fortsætte.⁴¹⁶

Et sogn – flere kommuner: Adsbøl og Gråsten kommuner

De største problemer skabte ordningen af de kommunale forhold i Adsbøl-Gråsten sogn, men her var alle ingredienserne til en større konflikt også til stede. En højeksplosiv cocktail, hvor landby konflikterne blev forstærket af spørgsmålet om Gråsten godsdistrikts placering mellem land og by. Hovedelementerne var dog de samme som i Toftlund og Vojens sogne, om end resultatet blev et andet; en deling af sognet Adsbøl-Gråsten i to kommuner, Adsbøl og Gråsten. Befolkningsmæssigt var det den store bykommune mod de små landkommuner. Med 1.406 indbyggere havde Gråsten by tre gange så mange indbyggere som de to landkommuner Adsbøl og Ladegårdskov samt Gråsten godsdistrikt tilsammen.⁴¹⁷ Gråsten by havde udsigt til at blive en befolkningsmæssig mastodont, der politisk kunne placere sig solidt i sognerådet. Landkommunerne havde allerede fået en vis forsmag på den fremtidige politiske situation ved valget til sogneudvalget, hvor Gråsten fik fire af de syv pladser med gårdmand Chr. Petersen som formand for udvalget.

Problemerne startede allerede i november 1919. Anledningen var planer fra hertug Ernst Günther om at omdanne Gråsten godsdistrikt med 182 indbyggere til en selvstændig kommune. Man kan undre sig over, at den tysksindede hertug på et så tidligt eller sent tidspunkt henvendte sig til det sønderjyske ministerium.⁴¹⁸ Tilsyneladende kalkulerede hertugen med at undgå de anderledes høje kommunale udgifter og den store gæld i Gråsten landkommune, men han havde gjort regning uden vært. Hertugens planer affødte en skarp reaktion fra kommunerådet i Gråsten. Kommunerådet henviste bl.a. til, at Gråsten godsdistrikt gennem længere tid havde nydt godt af de mange fordele i Gråsten: Skolevæsen, gadebelysning og tilslutning til elektricitetsvæsenet. På den baggrund forlangte kommunerådet, at gods-

Gråsten sognekommune med Gråsten landkommune, Gråsten godsdistrikt og nabosog-
net Adsbøl med landkommunerne Adsbøl, Ladegårdskov og Gråsten godsdistrikt.

distriktet i stedet blev indlemmet i Gråsten landkommune. Dermed stoppede diskussionen indtil videre. En dansk stillingtagen måtte af statsretslige grunde vente, til Genforeningen var en realitet.⁴¹⁹

Genforeningen ændrede på ingen måde situationen i Adsbøl-Gråsten sogn. Knap var sogneudvalgsvalgene afsluttet, før problemerne og diskussionen om de kommunale forhold i sognet fortsatte, hvor de slap. I slutningen af august 1920 indsendte repræsentanter for Adsbøl og Ladegårdskov landkommuner samt Gråsten godsdistrikt en anmodning til amtmand Kr. Refslund Thomsen om at blive lagt sammen til en selvstændig landkommune under navnet Adsbøl for derved at undgå en sammenlægning med Gråsten by. Repræsentanterne anførte, at de, foruden deres beskedne størrelse i forhold til Gråsten, som landbrugsdistrikter med en landbrugsdrivende befolkning havde fælles økonomiske interesser, der var »væsentlig forskellige fra Byen Graasten«. Endvidere hedder det i anmodningen, at en sammenlægning med Gråsten by ville betyde en »økonomisk Bebyrdelse«, hvis konsekvenser det ikke var muligt at overskue.⁴²⁰ Det var Gråstens store gæld, de planlagte forbedringer af havnen og byggeriet af en ny skole, som brevet sigtede til.

Amtmanden lod brevet ligge et stykke tid, før han i midten af september bad kommunerådet i Gråsten udtale sig. Herfra blev påstandene kraftigt imødegået af kommuneforstander J. Holm, som henviste til de fordele, landdistrikterne havde af købstads-goderne i Gråsten. Oplandets beboere kunne sende deres børn i Gråsten skole med realklasser, »hvored en udvidet Livsmulighed bydes Oplandets Beboere«. Landbruget kunne drage nytte af den lette transport ad søvejen fra Gråsten havn, som stod foran en større udbygning. Endvidere havde omegnen glæde af byens fire læger, post- og toldvæsnet og ikke mindst byens omfattende erhvervsliv. Nu var Gråsten landkommune som sådan ikke ansvarlig for alle de nævnte faciliteter, men J. Holm ramte et ømt punkt, nemlig omegnens brug af de købstadsgoder, som borgerne i Gråsten betalte for. Problemstillingen var ikke specifik for Gråsten, men var central for samtlige købstæder helt frem til kommunalreformen i 1970, som i alt fald formelt juridisk op-hævede det gamle skel mellem land- og bykommuner.⁴²¹

Til disse argumenter føjede J. Holm to dage senere endnu et, nemlig byens manglende muligheder for en bymæssig udvikling. Man kan undre sig over, at Holm først blev klar over denne problemstilling, efter at han skrev sit brev til Refslund Thomsen. Faktum var, at Gråsten i allerhøjeste grad fysisk var klemt inde af det omliggende Gråsten godsdistrikt. Dele af godsdistriktet, Stængerodde, lå således fuldstændig omkranset af Gråsten landkommune. Omvendt var Fisknæs, der var en del af Gråsten landkommune, fysisk adskilt fra denne ved Gråsten godsdistrikt. Forholdet omkring kommunegrænsen mellem Gråsten landkommune og Gråsten godsdistrikt var tilmed så kaotisk, at der selv blandt indbyggerne i Adsbøl-Gråsten sogn herskede en vis usikkerhed om kommunegrænserne.⁴²² Situationen ved Genforeningen var derfor, at Gråsten landkommunes udvidelser foregik ind i godsdistriktet, og godset i den forbindelse solgte byggegrunde. De problemer var kommunerådet udmærket klar over, og som det vil fremgå af det følgende, var det først og fremmest en sikring af Gråstens fremtidige økonomiske og bebyggelsesmæssige udvikling, der havde højeste prioritet hos kommunerådet i Gråsten landkommune.

Mere kom der ikke ud af disse forpostfægtninger fra de implicerede landkommuner. Sagen blev afvist af Refslund Thomsen, og udspillet var nu overladt til sogneudvalget, men her var man

tydeligvis splittet på sammenlægningsspørgsmålet. Anderledes kan man ikke tolke det, når sogneudvalget på sit andet møde i slutningen af september 1920 vedtog »at forespørge hos Amtmanden hvad Forslaget skal indeholde«. ⁴²³ Forventede sogneudvalget, at amtmanden som en art neutral opmand kunne afgøre sagen for udvalget? Desværre kender vi ikke udfaldet af sogneudvalgets henvendelse, som tilsyneladende var mundtlig, men på det følgende møde i sogneudvalget den 2. november vedtog man nu at indhente erklæringer fra sognets landkommuner om deres syn på en sammenlægning. I betragtning af det klare udspil få måneder tidligere tjente beslutningen intet formål ud over at forhale beslutningsprocessen. Sogneudvalget kendte utvivlsomt kommunerådernes indstilling og var lige så sikkert delt i spørgsmålet. Den antagelse bestyrkes, når man ser på den videre sagsbehandling på sogneudvalgets næste møde, den 4. december 1920. Erklæringerne blev gennemlæst, drøftet og derpå videre sendt til amtmanden. Med erklæringerne fulgte en anmodning til Refslund Thomsen om at sende en repræsentant til et fælles møde mellem parterne. Anmodningen fra sogneudvalget er i sig selv ganske interessant. I reglen var det amtet, som indkaldte sogneudvalget og kommunerådene til møde, når forhandlingerne var brudt sammen. Noget kunne derfor tyde på, at Gråsten landkommune, der ønskede en sammenlægning af de fire kommuner, stemte denne anmodning til amtmanden igennem for at styrke sin forhandlingsposition ved det næste møde. ⁴²⁴

Selv om mødet først fandt sted knap to måneder efter, på den sidste dag i januar 1921, så var positionerne uændrede. Fra Gråsten landkommune indkom et forslag, hvorefter landkommunerne i Adsbøl og Gråsten blev lagt sammen, og deres aktiver og passiver overdraget til den nye sognekommune. De tre små landkommuner havde ingen aktiver af betydning, men til gengæld heller ingen nævneværdig gæld. Omvendt havde Gråsten landkommune en gæld på ca. 200.000 kr., men for det beløb kunne byen foruden en stærkt renoveret havn bidrage med en stor, moderne skole, seks huse og et elektricitetsværk. Forslaget fik ikke uventet flertal i sogneudvalget og blev lige så forudsigeligt imødegået af et mindretal fra de små landkommuner, der i stedet anbefalede, at sognet blev delt i to landkommuner, således at Adsbøl, Ladegårdskov og Gråsten godsdistrikt blev lagt sammen til en kommune, og Gråsten by udgjorde den anden. Dog indvil-

gede de tre landkommuner i at indlemme Stængerodde skov i Gråsten af hensyn til byens fremtidige udvikling. Tilbudet til Gråsten by var mindre end en lillefinger, og en egentlig sammenlægning kunne der under ingen omstændigheder blive tale om: »De tre Kommuner har efter vor Mening ingen som helst Interesser fælles med Graasten og mener kun at faa forøgede Udgifter ved at komme sammen med Graasten. Vi vil derfor til det yderste modsætte os en Sammenlægning med Graasten ...«. ⁴²⁵ Forhandlingsviljen var yderst begrænset, men til gengæld havde de tre landkommuner ubevidst leveret det sesamord, som åbnede for forhandlingerne og bragte parterne sammen.

Mødet blev i dagene efter fulgt op af livlig mødeaktivitet i kommunerådene, hvor de hidtidige forhandlinger blev drøftet og strategien for de kommende lagt. Mens de tre små landkommuner holdt fast på deres forslag, så var der nu et skred på vej hos kommunerådet i Gråsten by. På kommunerådets møde den 5. februar anmodede kommunerådet ganske vist byens repræsentanter i sogneudvalget om at holde fast på en sammenlægning af de fire kommuner, »men de Herrer stilledes dog frit over for eventuelle Mæglingsforslag, idet de dog maatte fastholde Nødvendigheden af, at Slotskommunen – maaske med Undtagelse af Fisknæs – nødvendigvis maatte høre sammen med Graasten«. ⁴²⁶ Gråsten by havde ikke økonomisk brug for de øvrige landkommuner. Men byen havde stærkt brug for en regulering af kommunegrænserne, der ellers ville bremse den fremtidige byudvikling og derved byens økonomiske vækst. Det blev afgørende for forhandlingsresultatet.

Med dette mandat blev der i februar og begyndelsen af marts 1921 ført intensive forhandlinger mellem medlemmerne af sogneudvalget og kommunerådene, tilsyneladende uden for sogneudvalgets regi, i alt fald er forhandlingerne ikke indført i sogneudvalgets forhandlingsprotokol. I stedet er vi overladt til de to forslag, som utvetydigt dokumenterer et gennembrud i forhandlingerne, der afgørende satte godskommunen uden for indflydelse. Den ubrydelige enighed, som de tre små landkommuner kunne manifestere over for Gråsten by, forsvandt som dug for solen med udspillet fra kommunerådet i Gråsten by. En indlemmelse af hele godskommunen eller dele deraf ville ikke alene give Gråsten by større fysisk råderum, det ville også gøre det muligt for Adsbøl og Ladegårdskov at oprette en selvstændig kommu-

Situationen omkring Gråsten, Rinkenæs og Adsbøl var speget, også for de involverede parter omkring kommunesammenlægningen efter Genforeningen. På dette preussiske målebordskort har Indenrigsministeriet forsøgt at skabe sig et overblik over kommunegrænserne.

Med er angivet grænserne for Gråsten godsdistrikt.

Med ses Gråstens kommunegrænser og

med grænserne for henholdsvis Ladegaardskov og Adsbøl kommunegrænser.

ne. Eneste taber i det spil blev godskommunen. Formentlig kom gennembruddet i dagene op til den 22. februar. Da delingen af sognet i to kommuner var i klar modstrid med kommuneloven, var det nødvendigt for parterne at indhente amtets og Indenrigsministeriets accept af ordningen. For amtets vedkommende kunne Refslund Thomsen den 22. februar 1921 anbefale ordningen over for fuldmægtig Kay Ulrich i Indenrigsministeriet. Inden da havde Refslund Thomsen telefonisk anbefalet delingen, som ville sikre byens økonomiske og bymæssige udvikling. Bemærkelsesværdigt nok var amtmanden i samklang med de tre små landkommuner, idet han heller ikke fandt det tilfredsstillende at lægge Gråsten sammen med de tre landkommuner, som »Flækken« efter hans mening ikke hørte naturligt sammen med. Derimod er det ikke muligt ud fra materialet at vurdere, hvorvidt amtmanden selv havde en finger med i udarbejdelsen af forslaget.⁴²⁷

I begyndelsen af marts 1921 modtog Aabenraa amtsråd to breve. Et fra Gråsten landkommunes repræsentanter i sogneudvalget og et andet fra Adsbøl og Ladegaardskovs repræsentanter.⁴²⁸ Begge breve anbefalede samstemmende en deling af sognet, så Adsbøl og Ladegårdskov sammen med gården Fisknæs dannede en kommune under navnet Adsbøl. Resten af godsdistriktet skulle sammen med Gråsten landkommune danne Gråsten sognekommune. Tilbage stod beboerne i godsdistriktet, men dem var der efter opfattelsen hos kommunerådet i Gråsten ingen væsentlig grund til at inddrage i aftalen: ».. hvad Befolkningen i Graasten Godsdistrikt angaar, da er det ikke værd at tage dennes Mening alt for højtidelig. Beboerne er skiftende fra Aar til Aar og bestaar foruden Forpagteren og Hertugens Funktionærer mest af polske Sæsonarbejdere, hvoraf nogle efterhaanden er groet mere fast. De faa Grundejere der er i Kommunen undtagen Hertugen, er stemt for, at hele Godset skal med til Graasten«. ⁴²⁹

Oprindeligt ønskede Adsbøl og Ladegårdskov landkommuner, at godsdistriktet skulle med i den fremtidige Adsbøl sognekommune, for at godset, som største skatteyder, kunne nedbringe skatteprocenten i den nye kommune. Da dette ikke lod sig gøre med den skitserede ordning, betalte Gråsten by den fremtidige Adsbøl landkommune for tabet af den attraktive skatteyder ved at frigøre Adsbøl og Fisknæs for deres forpligtigelser over for det fælles fattigforbund. For denne frigørelse modtog Gråsten by fat-

tiggården og fattigvæsenets kapital på 20.000 mark samt omsorgsforpligtigheden over for to af Adsbøls fattiglemmer i hele deres levetid. På den måde kunne to fattiglemmer bryste sig af at have bidraget til oprettelsen af Gråsten og Adsbøl sognekommuner, hvis de da ellers var klar over ordningen. Tilbage forestod kun den officielle godkendelse af overenskomsten i sogneudvalget, hvilket skete på et møde den 26. marts 1921. Kun forpagteren på godset, P. Matthiesen, kunne ikke tiltræde forslaget. I stedet stillede han som den eneste af sogneudvalgets medlemmer et modforslag, som blev vedlagt udskriften af forhandlingsprotokollen. Med udsigt til skatteprocenten i Gråsten by forlangte han, at godset fik en skatteprocent, som lå 25% under den normale skatteprocent i sognekommunen. Nedslaget i skatten skulle efter

Hertug Ernst Günther kom sjældent på Gråsten Slot og opholdt sig her højest en til måneder om året. Det afspejlede sig også i hans kendskab eller rettere mangel på samme til forholdene i Nordslesvig. Netop det manglende kendskab til forholdene er muligvis forklaringen på, at han allerede, inden Genforeningen var en realitet, forsøgte at omdanne godset med dets 182 indbyggere til en selvstændig kommune og formentlig var manden bag forpagter P. Matthiesens modstand mod planerne om oprettelse af to nye sognekommuner, Gråsten og Adsbøl. Det blev dog en af de sidste handlinger fra hertugens side i de kommunale forhold omkring Gråsten. Den 21. april 1921 måtte Ernst Günther via sin advokat i Flensborg, Löhmann, sælge Gråsten gods til den danske stat. Her har postkortfabrikant C. C. Biehl, Gråsten, fotograferet slottet med den frosne slotsø omkring århundredskiftet. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

hans opfattelse kompensere for den omstændighed, at Gråsten by havde en gæld på ca. 250.000 kr., mens godset var gældfrit.

Løbet var dog kørt for godsdistriktet, og selv om P. Matthiesen den 14. marts offentliggjorde sin petition i Hejmdal, ændrede det intet. Da han i slutningen af august 1921 rykkede for et svar på sit krav, kunne Refslund Thomsen blot henvise til, at sammenlægningen havde fundet sin endelige løsning i juli måned, underforstået uden kompensation til godset.⁴³⁰ Nu ventede kun amtsrådets og Indenrigsministeriets godkendelse af ordningen, men inden kom diskussionen om kommunesammenlægningen i Adsbøl-Gråsten sogn op i Hejmdal. Da de nationale forhold i denne forbindelse dukkede op som trolde af en æske, kan der være grund til at se nærmere på avispolemikken. Anledningen var et anonymt læserbrev den 10. marts fra en person, som øjensynlig boede i Gråsten landkommune. Under alle omstændigheder delte forfatteren bag læserbrevet det pågældende kommuneråds synspunkter, ligesom han tilsyneladende havde fulgt sagen på nærmeste hold. Vedkommende plæderede i alt fald i skarpe vendinger for en sammenlægning af godskommunen med Gråsten landkommune. I den forbindelse faldt bemærkningen: »Men det synes, som om adskillige Folk mere stoler paa og retter sig efter den tysksindede Forpagters Ord og Ønsker, i Stedet for at gaa efter deres egen Overbevisning som frie danske Mænd, [og] gaa med til det, som ifølge deres Formening gavner dem selv og deres Medborgere bedst.Vi afventer roligt Ministeriets Afgørelse, men denne kan hverken nogen tysk Forpagter, nogen tysk Dr. Löhmann [hertug Ernst Günthers befuldmægtigede] som Repræsentant for Graasten Gods og maaske andre med, eller om man vil, nogen anden rokke ved«. ⁴³¹

Det udfald medførte få dage senere en skarp reaktion fra P. Matthiesen, som vedkendte sig sit nationale sindelag, men i øvrigt afviste, at de nationale forhold skulle have spillet en rolle i sammenlægningsforhandlingerne, ligesom han afviste, at advokat Löhmann i Flensborg skulle være godsets repræsentant i kommunerådet, hvor han selv var formand og repræsentant for godset. Udfaldet gav dog forpagteren lejlighed til at gentage sine synspunkter om kommunesammenlægningen og mulighed for at gengive sin petition i bladet.⁴³² At nationalpolitik var sagen uvedkommende, blev endnu en gang stærkt understreget i et læserbrev den 17. marts, skrevet af »sognerådsmedlem« H. Ras-

mussen, som startede med at karakterisere det anonyme indlæg som et uforskammet angreb på »os Landboere«. Endvidere blev forpagter P. Matthiesen beskrevet som en person, der aldrig havde »forurettet nogen i politisk Henseende« og som mønsterværdigt havde talt landboernes sag. Endelig sluttede artiklen af med et stærkt følelsesladet angreb på Indenrigsministeriet og sammenlægningen, som måske mere end noget andet beskriver den bitterhed, som rådede i de tre landkommuner: »I den Sag hører Politik absolut ikke hjemme, men saa meget er sikkert, naar Terningerne ruller for Graastens Fremtid, som det hedder i Skriftstykket, og vi bliver tvunget til af Ministeriet at gaa med til Graasten, hvad alt tyder paa, da er vi Beboer i Adsbøl, Godset og Ladegaardskov kommune enige om, at vor Fremtid er ødelagt, og vi blev tvunget med Magt og næppe kan tro, at vi hører med til det frie, demokratiske Danmark«. ⁴³³

»I den Sag hører Politik absolut ikke hjemme...«. Ordene kan næsten stå som en konklusion på de nationale forholds betydning for kommunesammenlægningen i såvel Adsbøl-Gråsten sogn som andre steder i Sønderjylland. De nationale forhold spillede højst en marginal birolle og i Adsbøl-Gråsten sogn kun som folkelige og udokumenterede protester i Hejmdals læserbreve. Delvist injurierende angreb, som bladet af gode grunde fraskrev sig ethvert ansvar for. Sammenlægningen fik de derimod ingen indflydelse på.

Resten af arbejdet med, hvad der i dette tilfælde betød en adskillelse, var ren formalia. Oprindeligt var det hensigten at behandle forslaget om ordningen af kommunesammenlægningen i Adsbøl-Gråsten sogn på amtsrådets møde den 16. marts, men da sogneudvalget endeligt skulle konfirmere overenskomsten på sit møde den 26. marts, blev sagen udsat og kredsudvalget bemyndiget til at godkende forslaget. Udskydelsen gav sogneudvalget mulighed for at overholde den foreskrevne procedure til punkt og prikke, så overenskomsten ikke senere kunne forkastes af proceduremæssige årsager. Nu skulle det til gengæld gå stærkt. Den 2. april behandlede kredsudvalget sagen og gav den nødvendige godkendelse, så Refslund Thomsen fire dage senere kunne indsende amtets officielle, begrundede anmodning til Indenrigsministeriet om en deling af sognet i to sognekommuner ⁴³⁴ Her havde man knap så travlt. To måneder efter gik sagsakterne tilbage til amtet for at indhente amtmandens syn på

Et af stridspunkterne i dannelsen af sognekommunerne omkring Gråsten var Fisknæs' tilhørsforhold til enten Gråsten eller Adsbøl. Fisknæs var oprindeligt en landsby, der blev nedlagt i begyndelsen af 1600-tallet til fordel for en forpagtergård under Gråsten gods. I 1924 blev gården imidlertid solgt til en kreds af landmænd, der i 1925 oprettede Gråsten Landbrugsskole. Den del af jorden, som landbrugsskolen ikke købte, blev solgt og i årene 1929-30 udstykket til 24 husmandsbrug. På billedet ses Fisknæs' hovedbygning ca. 1925. Foto: C. C. Biehl. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Indenrigsministeriets udkast til en stadfæstelse af delingen. Refslund Thomsen, som kort tid forinden havde været i Gråsten og dér havde talt med folk om sagen, kunne kun anbefale indstillingen, men anmodede samtidig om, at sammenlægningen først trådte i kraft to måneder efter Indenrigsministeriets stadfæstelse. Den mellemliggende tid skulle anvendes til at foretage valg af et nyt sogneråd i hver af de to sognekommuner. Med denne og enkelte andre detaljeændringer angående sognerådsvalet stadfæstede Indenrigsministeriet den 22. juli 1921 endeligt delingen af Adsbøl-Gråsten sogn i to sognekommuner med ikrafttræden pr. 1. oktober 1921.⁴³⁵

Tilbage forestod nu kun den praktiske deling og sognerådsvalet i de to nye sognekommuner. Indtil dette havde fundet sted, blev formanden for Adsbøl-Gråsten sogneudvalg Chr. Petersen

konstitueret som midlertidig sognerådsformand for de to sognekommuner.⁴³⁶ Antallet af sognerådsmedlemmer i de to sogne blev af Kr. Refslund Thomsen tre dage efter Indenrigsministeriets stadfæstelse fastsat til syv i Gråsten og fem i Adsbøl.⁴³⁷ I mangel af en egentlig valgbestyrelse nedsatte amtmanden ved samme lejlighed en valgbestyrelse i de to sognekommuner, som skulle forestå valget inden ikrafttrædelsesdatoen den 1. oktober samme år. Det gav de to valgbestyrelser et usædvanligt kort tidsrum til at opstille de nødvendige valglistes, men dette til trods lykkedes det at afholde valg den 23. september, så de to nyvalgte sogneråd i Adsbøl og Gråsten endelig kunne holde deres første regulære sognerådsmøde den 7. oktober 1921.⁴³⁸

Kommunerådet i Gråsten havde i december 1920 skrevet til amtmanden, at de andre kommuner ikke kunne blive stående uden for Gråsten kommune. Det gjorde de alligevel indtil 1957, hvor land og by endelig måtte mødes, og de to sognekommuner blev sammenlagt til én.⁴³⁹

Sønderjylland år 0

Sognekommunernes økonomiske situation ved Genforeningen. Befolkningen

Mens centraladministrationen arbejdede på de juridiske finesser, skulle de nyvalgte kommuneråd tackle langt alvorligere daglige problemer. For bedre at forstå sognekommunernes situation ved Genforeningen, vil vi se generelt på den økonomiske situation i Sønderjylland, dernæst mere specifikt på sognekommunernes økonomiske situation.

»Når bonden har penge, så har alle penge«, siger et gammelt ordsprog. Gården er bondens hjem og det produktionsapparat, som han lever af, og hvor tjenestefolkene henter deres løn. Landsbysmeden og andre lokale håndværkere var i overvejende grad underleverandører til sognets hovederhverv, landbruget. Alle levede direkte eller indirekte af landbruget, bonden, husmanden, indersten, tjenestefolkene, landsbysmeden, købmanden osv. Sognekommunen havde på godt og ondt skæbnefællesskab med landbruget. Gik det godt for landbruget, var hovedparten af indbyggerne gode skatteydere. Gårdmændene kunne betale deres ejendomsskatter og sognets øvrige beboere deres personskatter. Med arbejde i landbruget var der færre løsgængere og fattiglemmer. Omvendt blev kommunekassen let tømt, når priserne på landbrugsprodukter faldt.

Sønderjylland var sammenlignet med den øvrige del af Danmark et udpræget landbrugssamfund i 1920. Ved Genforeningen var 43.2% af befolkningen i Sønderjylland beskæftiget ved landbruget, mens det tilsvarende tal for hele landet var 33.3%. En undersøgelse af den sønderjyske økonomi i 1920 er derfor frem for alt en undersøgelse af landbrugets økonomiske situation.

Var Sønderjylland et udpræget landbosamfund, så var industrialiseringen i den øvrige del af landet til gengæld langt mere fremskreden. Mens kun 19.6% af befolkningen i Sønderjylland var beskæftiget inden for håndværk og industri, var 29.2% af befolkningen nord for Kongeåen beskæftiget inden for denne

Tabel 13. Befolkningens procentvise erhvervsfordeling i 1920 og 1930.⁴⁴⁰

Erhverv	1921		1930	
	Sønderjylland	Danmark	Sønderjylland	Danmark
Landbrug m.v.	43.2%	33.3%	38.5%	30.3%
Håndværk & industri	19.6%	29.2%	21.9%	29.0%
Handel m.v.	7.9%	10.0%	8.2%	10.8%
Transport	6.0%	6.8%	6.5%	7.1%
Andet	23.3%	20.7%	24.9%	23.1%
I alt	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

sektor. Det sønderjyske samfund stod dog langt fra stille i de første 10 år efter Genforeningen. Langsomt, men sikkert skete der en tilpasning af erhvervsstrukturen i Sønderjylland til den øvrige del af landet. Til trods for dette var Sønderjylland i 1931 stadig et langt mere udpræget landbrugsland end den øvrige del af landet. I løbet af de 10 år faldt andelen af beskæftigede inden for landbruget til 38.5%, men samtidig faldt andelen i den øvrige del af landet til 30.3%. Tilbagegangen i beskæftigelsen inden for landbruget blev i perioden hovedsagelig kompenseret ved en stigende beskæftigelse inden for industri og håndværk.

Ser vi på forholdet mellem land og by, så slog erhvervsfordelingen afgørende igennem. 75.6% af befolkningen i Sønderjylland var i 1921 bosiddende i landdistrikterne, mens den øvrige del boede i landsdelens købstæder og flækker. For den resterende del af landet var de tilsvarende tal henholdsvis 55.6% og 44.5%. Dermed var landsdelens 124 sognekommuner det nederste kommunale organ for langt den overvejende del af befolkningen i Sønderjylland.

Sønderjylland er med rette blevet betegnet som et fallitbo ved Genforeningen. Efter fire års krig var produktionsapparatet og infrastrukturen i Sønderjylland nedslidt, og den krigstrætte befolkning var plaget af mangel på de mest elementære fornødenheder. Først og fremmest havde de direkte krigshandlinger gjort sit blodige indhug i landsdelens erhvervsaktive ungdom. Ca. 30.000 nordslesvigere deltog i skyttegravskrigen. Fra tysk

Tabel 14. Befolkningens fordeling på byer og landdistrikter i 1921.⁴⁴¹

Bopæl	Sønderjylland		Danmark undt. Sønderjyll.	
	antal	andel	antal	andel
Købstæder og flækker	39.890	24,4%	1.725.548	55,6%
Landdistrikter	123.732	75,6%	1.378.661	44,4%
I alt	163.622	100,0%	3.104.209	100,0%

side har man beregnet tabstallene for Nordslesvig til 5.136, mens tabstallene fra dansk side mere upræcist er opgjort til et sted mellem 5.000 og 6.000 faldne.⁴⁴²

Udover de 5-6.000 voksne mænd, som savnedes i den sønderjyske alderspyramide, var den kraftigste befolkningsmæssige indikator på de unormale tilstande under Første Verdenskrig børnenes markant lavere andel af den samlede befolkning i Sønderjylland. Mens børn og unge under 15 år udgjorde 34,4% af den samlede befolkning i den øvrige del af Danmark, var det tilsvarende tal for Sønderjylland 32,3%. Mændenes krigsdeltagelse satte her sit langvarige spor i befolkningsfordelingen. Til trods for landsdelens betydelige befolkningstab under Første Verdenskrig havde krigen dog ikke rykket afgørende ved befolkningsfordelingen i de sønderjyske sognekommuner i forhold til sognekommunerne i den øvrige del af landet. Tabstallene er imidlertid kun den ene side af krigshelvedet. For dem, der vendte tilbage, blev krigen et minde for livet. Formentlig gik ingen forbi uden ar på sjælen, men for en stor gruppe på 2.674 invalider blev krigen et særdeles føleligt mærke for livet. Til dette tal skal lægges 1.506 enker og 3.142 børn, som mistede deres forsørger.⁴⁴³

Sønderjylland bestod ved Genforeningen af en befolkning på 163.622 indbyggere, hvoraf de 56.255 boede i Haderslev amt, 35.067 i Aabenraa amt, 36.675 i Sønderborg amt og 35.625 i Tønder amt. Det gjorde Sønderborg amt til det tættest befolkede amt med 83 indbyggere pr. km². Derpå fulgte et godt stykke efter Aabenraa amt med 44 indbyggere pr. km² tæt forfulgt af Haderslev amt med 42 indbyggere pr. km², og som det absolut tyndest befolkede amt havde Tønder amt 28 indbyggere pr. km².⁴⁴⁴

Landbruget

På hjemmefronten havde krigen med landbrugskonsulent Hans Hansens ord været »et stort udsalg« for det sønderjyske landbrug.⁴⁴⁵ Problemerne opstod allerede ved krigens start. Mobiliseringen startede den 1. august 1914 lige inden høsten, og søndag den 2. august kørte de første tog til fronten. Samtidig tog størsteparten af de rigsdanske tjenestefolk hjem, og kun de færreste havde under krigen råd til at holde danske karle. I stedet måtte høsten bjerges af ældre, kvinder, skolebørn og frivillige fra byerne, der forudså en fordel i et godt forhold til landbruget. Efterhånden som de arbejdsføre mænd forsvandt til den tyske krigsmaskine, blev landbruget i stigende grad drevet af kvinder og udkommanderede skolebørn. Til trods for disse forhåndsregler blev det stadig vanskeligere at opretholde en normal landbrugsdrift. Det hjalp dog noget på arbejdskraftssituationen, da landbruget med de tyske sejre på østfronten i begyndelsen af 1915 fik

Efter de tyske sejre på østfronten modtog Sønderjylland mange russiske krigsfanger, der for en stor dels vedkommende blev sat til landbrugsarbejde. Her ses russiske krigsfanger på arbejde i Løgumkloster, bevogtet af tyske soldater. Foto: Th. Møller. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

tildelt russiske krigsfanger. Et forsigtigt skøn anslår, at cirka 5.000 krigsfanger blev beskæftiget ved landbruget i Nordslesvig.⁴⁴⁶ Fangerne var »tro tyende« specielt hos den dansksindede del af befolkningen, men kunne af gode grunde ikke opveje den landbrugsfaglige ekspertise hos lokalbefolkningen.

Allerede kort tid efter udbruddet af krigen fik landbruget dekreteret de første tvangsafleveringer af landbrugsprodukter, og al eksport af landbrugsprodukter blev forbudt. Som tiden gik, og krigen trak ud, kom tvangsafleveringerne med stadig kortere mellemrum og voksende krav. I juli 1918 skulle Tønder kreds således aflevere 3.000 stykker kvæg. Så nyttede det ikke, at landmændene fik en fastsat maksimumspris. På dette tidspunkt var markens skæbnesvangre fald allerede begyndt. Alle fødevarer, der ikke gik til eget forbrug eller til driften, skulle afleveres til det særlige »Reichsstelle« for det pågældende produkt og fordeles derfra. Myndighederne var nøjsomme og blev det mere med tiden. I 1918 lød den ugentlige rationering pr. person i byerne på 1.600g brød, 100g kød, 150g sukker, lidt smør, måske et æg, en lille portion skummetmælk daglig og hvad der ellers fandtes på det givne tidspunkt.⁴⁴⁷ I modsætning til købstæderne var maden på landet dog sjældent det værste problem, selv om det krævede store anstrengelser at snyde kontrollen.

Tvangsafleveringerne tyndede hurtigt ud i besætningerne. På de små brug uden opdræt forsvandt selv den sidste ko. De, som søgte at holde besætningen vedlige, opdagede hurtigt, at statens opkøbspriser langt fra dækkede prisen for en ny besætning i fri handel. I 1918 var bestanden af hornkvæg faldet med 29%. Værst gik det ud over Sønderborg kreds, hvor en tredjedel af kreaturerne forsvandt fra staldene. I Tønder kreds var tvangsudskrivningerne mere nådige. Her var kvægbestanden »kun« reduceret med ca. 26% ved krigsafslutningen. Bemærkelsesværdigt for den traditionelt studeproducerende egn var det beskedne fald på knap 9% i bestanden af køer og kvier.

Foldudbyttet på bl.a. foderroer, kløver og havre faldt med mellem 25% og 35%. Manglen på foder blev med årene stadig mere følelig, og den besætning, der til trods for afleveringer blev tilbage, var i en stadig dårligere tilstand. Kreaturerne blev ikke fede af affald. Siv og rør var til trods for myndighedernes løfter om det modsatte kun dårlige fodersurrogater. De kreaturer, der figurerer i talmaterialet fra 1918, var derfor i en helt anden dårligere

forfatning end deres forgængere i talmaterialet fra 1913. Værst gik det ud over køerne, der ved Genforeningen var i så dårlig stand, at deres ydeevne næsten var halveret i forhold til 1914. Situationen kunne mærkes på Sønderjyllands 142 mejerier, der i 1919 kun modtog 40 mio. kg. mælk mod 184 mio. kg. mælk i 1913.⁴⁴⁸ De sønderjyske kreaturbesætninger var så nedkørte, at den årligt indleverede mælkemængde til mejerierne først nåede førkrigniveauet i 1923. Når dette overhovedet var muligt, skyldtes det i første række stigningen i bestanden af køer, idet deres ydeevne først året efter nåede op på samme niveau som i 1913.

For svinebestandens vedkommende blev opfodring med brødkorn allerede forbudt i 1914, men efterhånden som ernæringsituationen blev forværret, omfattede forbudet også opfodring med kartofler. Resultatet blev en meget hurtig reduktion af svinebesætningerne og en mærkbar overflod af svinekød i starten af krigen.⁴⁵⁰ Nordslesvig oplevede fra slutningen af 1890'erne en eksplosiv vækst i svinebestanden, men nu skete nedslagtningen hurtigt og effektivt, så bestanden i 1918 var reduceret med 77,5% i forhold til bestanden i 1913.⁴⁵¹ Faldet fordelte sig nogenlunde ligeligt på alle fire kredse. Størst var nedgangen i Sønderborg, hvor intensivering af landbrugsdriften var længst fremme. Hestene gik sydpå til slagmarkerne, men kunne ved markarbejdet dog erstattes af stude, selv om det gik langsommere. Militærets forbrug af heste var enormt. Allerede ved krigsudbruddet forsvandt 80% af hestene fra landbruget, og på dette lave niveau holdt bestanden sig resten af krigen.⁴⁵²

Kun bestanden af mindre husdyr som får og lam oplevede en mærkbar vækst under krigen. Manglen på tøj fremmede væksten. Efterhånden som gårdene blev tømt for kvæg og svin, blev der plads til fårene, der var mindre arbejdskrævende. Væksten kunne imidlertid ikke kompensere for manglen på uld og bomuld. Tøjet blev slidt helt ned, og i stedet måtte befolkningen klare sig med erstatningsprodukter som papirskjorter og nældebukser.⁴⁵³ Størst var væksten i bestanden af får og lam på de mere intensivt drevne landbrug i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg kredse, hvor der næsten skete en fordobling af bestanden. I Tønder kreds, hvor bestanden allerede inden krigen var tilpasset marskens ydeevne, var der derimod kun tale om en beskedne fremgang.

De tidligere så veldrevne marker blev udpint som følge af

Tabel 15. Husdyrholdet 1913 og 1918.⁴⁴⁹

	Haderslev kreds	Aabenraa kreds	Sønder- borg kreds	Tønder kreds	I alt
Heste:					
1913	15799	6866	6682	14345	43692
1918	13166	5981	6012	12361	37520
i %	-16,7	-12,9	-10,0	-13,8	-14,1
Hornkvæg:					
1913	108658	49008	36116	106004	299786
1918	76614	33726	24015	78567	212922
i %	-29,5	-31,2	-33,5	-25,9	-29,0
Heraf køer og kvier 2 år og ældre:					
1913	43082	20535	20577	38936	123130
1918	32875	15003	13182	35522	96582
i %	-23,7	-26,9	-35,9	-8,8	-21,6
Svin og grise:					
1913	78680	41574	77521	31633	229408
1918	21206	9654	10250	10457	51567
i %	-73,0	-76,8	-86,8	-66,9	-77,5
Høns og kyllinger (1.000 stk.):					
1913	147,9	58,7	62,6	96,3	365,5
1918	86,4	37,0	48,8	60,0	232,2
i %	-41,6	-37,0	-22,0	-37,7	-36,5
Får og lam:					
1913	5124	1899	1780	31426	40229
1918	8879	3676	3286	33199	49040
i %	+73,3	+93,6	+84,6	+5,6	+21,9

mangel på gødning og pleje. Efterhånden, som kreaturerne forsvandt fra staldene, forsvandt også den staldgødning, der skulle gøde jorden. Med krigsudbruddet stoppede importen af kunstgødning, der som alt andet blev en mangelvare. Gødningssituationen blev ikke bedre af, at beslaglæggelsen af hø og halm førte til mangel på strøelse.⁴⁵⁴ Følgerne af den manglende pleje af jorden udeblev ikke. Foldudbyttet gik ned. Kartofflerne udgjorde en

undtagelse. I Aabenraa kreds oplevede man tilmed en lille vækst på 2% i foldudbyttet for kartofler. Tallene mere end antyder, at kartoflerne på grund af deres langt større afkast fik ekstra pleje. Djævlens rod, som kartoflen blev kaldt, da den kom til Europa i 1700-tallet, blev den redningsplanke, der skulle holde sulten fra døren.

Værst gik det ud over jorderne i Tønder kreds, der i forvejen havde det mest ekstensivt drevne landbrug i Sønderjylland. Mens kornsorternes foldudbytte »kun« faldt mellem 16% og 24% i Aabenraa kreds, faldt foldudbyttet på hvede og havre i Tønder kreds med 37%. Derimod gik det hårdt ud over foderroerne på markerne i Aabenraa kreds, hvor foldudbyttet faldt med 34%.

Selve det dyrkede areal faldt derimod ikke nævneværdigt i løbet af krigen, hvilket i væsentlig grad hang sammen med de tyske myndigheders strenge kontrol med landbruget. Således blev det i januar 1917 med trussel om repressalier indskærpet, at hidtil uopdyrkede arealer skulle dyrkes med grønsager. Til gengæld påbød myndighederne i februar 1917 alle skolebørn over tolv år at hjælpe til i landbruget. Kontrollen med dyrkningen af landbrugsjorden er formentlig en af forklaringerne på, at det opdyrkede areal faldt umiddelbart efter Genforeningen. Der var i de første år efter krigen ganske enkelt ikke ressourcer til at holde al landbrugsjord under plov. Landbruget opgav efter Genforeningen de dårligste jorder og koncentrerede sig i stedet om et større foldudbytte på den resterende jord.

For at kontrollere landbrugene blev alle besætninger til stadighed bogført. Slagtinger skulle godkendes af myndighederne. Møllerne måtte kun male det kvantum korn, der var anført på den »maleseddel«, som landmændene fik hos kommuneforstanderen. Myndighederne mødte stadig oftere op for at sikre, at talene på kreaturerne stemte. Det skete yderst effektivt, og kun de færreste var i stand til skjule et helt kuld grise. Bestikkelse kunne i enkelte tilfælde klare problemerne med for nærgående embedsmænd for gårdmændene, men så blev husmændene til gengæld taberne.⁴⁵⁶ Systemet kaldte på snyd og bedrag, eller som Margrete Schmidt fra Øster Linneth udtrykte det: »Man løj med ærligt Ansigt, man bestak, man stjal af sit eget uden Samvittighedsnag. Havde nogen prøvet at leve efter Forskrifterne, var han uvægerlig død af Sult«.⁴⁵⁷ Respekten for krigsforordningerne svandt. Til gengæld blev myndighederne stadig mere nidkære og udspeku-

Tabel 16. Foldudbyttet i Sønderjylland 1910-1919.⁴⁵⁵

	Haderslev kreds	Aabenraa kreds	Sønderborg kreds	Tønder kreds
Hvede:				
1910-1914	28,6	26,4	31,1	22,4
1915-1919	19,0	20,2	22,8	13,9
fald i %	-33,6	-23,5	-26,7	-37,9
Rug:				
1910-1914	18,1	18,8	23,7	17,4
1915-1919	13,3	15,7	17,4	12,1
fald i %	-26,5	-16,5	-26,6	-30,5
Byg:				
1910-1914	22,4	23,6	27,5	21,2
1915-1919	16,1	17,8	18,8	13,3
fald i %	-28,1	-24,6	-31,6	-37,3
Havre:				
1910-1914	22,5	23,7	28,1	23,4
1915-1919	16,4	18,9	20,2	14,7
fald i %	-27,1	-20,3	-28,1	-37,2
Kartofler:				
1910-1914	138,6	111,8	127,3	109,8
1915-1919	112,7	114,	118,8	93,2
fald i %	-18,7	4,0	-6,7	-15,1
Foderroer:				
1910-1914	400,2	423,7	485,9	410,7
1915-1919	290,8	278,0	407,7	299,0
fald i %	-27,3	-34,4	-16,1	-27,2
Kløverhø:				
1910-1914	46,4	49,2	59,9	46,2
1915-1919	33,4	38,5	53,2	36,8
fald i %	-28,0	-21,7	-11,2	-20,3

lerede i deres kontrol. I løbet af 1918 blev rygterne om et forestående tysk sammenbrud stadig mere vedholdende, og den 11. november 1918 kl. 11 kom den længe ventede våbenstilstand, men da var det nordslesvigske landbrug kun en skygge af sig selv.

Handel og håndværk

Landbruget var langt fra det eneste, om end det suverænt største og mest betydningsfulde erhverv i sognekommunerne. Resten af sognekommunernes erhvervsdrivende var i 1920 overvejende handlende eller mindre håndværkere med tilknytning til landbruget. I tabel 17 er der et samlet overblik over antallet af forretningsdrivende, håndværkere og industri i sognekommunerne i 1920.⁴⁵⁸ Tabellen bygger på Kraks sommertillæg fra 1920, idet fagregisteret giver de tidligste oplysninger om erhvervsforholdene i Sønderjylland. Til gengæld giver sommertillægget ikke nærmere oplysninger om firmaernes størrelse. Vi har alene navn og en til tider upræcis adresse samt evt. telefonnummer. Netop som følge af de upræcise adresser har det været nødvendigt at medtage erhvervsdrivende i flækkerne Løgumkloster, Nordborg og Højer. Her har det ikke været muligt at udskille flækkerne fra de omliggende landsogne.

Kilden er ikke helt uproblematisk. Vi må på forhånd gå ud fra, at fagregisteret kun har medtaget større virksomheder og forretninger med en betydelig kundekreds uden for sognekommunen, hvad der skabte et behov for annoncering. Tilsvarende med specialforretninger og virksomheder med en kundekreds fordelt over et stort opland. Derimod havde de mindre forretninger og virksomheder, der servicerede et mindre opland, ikke det samme behov for annoncering. Det drejer sig typisk om den lokale smed, den lille købmand eller bager. Disse forretninger og virksomheder var kendt af deres kunder, og vi må derfor gå ud fra, at de er underrepræsenteret i fagregisteret. Denne betragtning understøttes ved en gennemlæsning af fagregisteret, idet vi finder hele 14 sognekommuner, nemlig Hjerpsted, Egvad, Emmerlev, Adsbøl, Mjolden, Klipleve, Ubjerg, Skast, Bjerning, Skrydstrup, Grarup, Oksenvad, Notmark og Hjerting uden så meget som en mindre lokal købmand eller smed. En del af forklaringen kan være forsyningsvanskelighederne, som formentlig lukkede et betydeligt antal virksomheder og forretninger under og efter krigen, men samtidig afspejler tallene utvivlsomt de lokale købmænds manglende behov for landsdækkende annoncering. Til gengæld kan vi gå ud fra, at fagregisteret er rimeligt dækkende, hvad angår større firmaer og stærkt specialiserede virksomheder og forretninger som f.eks. cykelforhandlere og guldsmede.

Tabel 17. Forretninger, håndværkere og industri i Sønderjylland 1920.

fag	antal	andel
smede	135	13.1%
andelsmejerier	123	12.0%
købmænd	101	9.9%
bagere	67	6.5%
korn- og foderstof- forretninger	48	4.7%
buntmagere	44	4.3%
manufakturhandlere	40	3.9%
hoteller	38	3.7%
malere	34	3.3%
snedkere	32	3.1%
møller	31	3.0%
tømmerhandler	27	2.6%
teglværker	26	2.5%
urmagere	24	2.3%
sadelmagere	22	2.1%
blikkenslagere	16	1.6%
maskinhandlere	16	1.6%
savværker	14	1.4%
sparekasser	12	1.2%
vognforhandlere	11	1.1%
apoteker	10	1.0%
andre	153	14.9%
I alt	1.024	100.0%

15 erhverv var repræsenteret med mindst ti firmaer og dermed 84.3% af det samlede antal firmaer i de sønderjyske sognekommuner. Af disse 15 udgjorde to erhverv, nemlig den traditionelle

landsbyhåndværker, smeden, og landbrugets følgeindustri par excellence, andelsmejerierne, de to suverænt største erhverv med henholdsvis 135 og 123 virksomheder. Det svarer til 25% af det samlede antal virksomheder i sognekommunerne, og havde det været muligt at udskille flækkerne Løgumkloster, Nordborg og Højer, havde andelen formentlig været væsentlig højere. Smedene og andelsmejerierne er fordelt over hovedparten af sognekommunerne i Sønderjylland og en række steder med flere smede eller andelsmejerier inden for den enkelte sognekommune. 90 sognekommuner havde således et eller flere andelsmejerier, bl.a. havde Felsted og Sommersted hele tre, mens bønderne i de resterende 34 sognekommuner ifølge Krak måtte søge til ét mejeri i nabosognet. Knap så godt var sognekommunerne dækket med smede, idet kun 72 af de 124 sognekommuner havde egen smed. Til gengæld havde en række af sognekommunerne to eller flere smede. Det var bl.a. tilfældet i Sommersted og Skodborg, der havde fire, mens den store Broager sognekommune var forsynet med hele fem smede.

Efter smedene og andelsmejerierne følger købmændene og bagerne med henholdsvis 101 og 67 forretninger, hvilket udgjorde 9.9% og 6.5% af virksomhederne. Som leverandører af de basale fødevarer udgør deres placering ingen overraskelse. Alligevel var flere af sognekommunerne, som antallet angiver, uden disse vigtige handlende. Et stykke efter disse firmaer følger korn- og foderstoffirmaer, buntmagere, møller og sadelmagere, alle med en snæver tilknytning til landbruget. Tilsammen udgjorde de 14% af virksomhederne. Mens de tre sidstnævnte virksomheder var spredt ud over et stort antal sognekommuner, finder vi primært korn- og foderstofforretningerne lokaliseret i de større stationsbyer og andre trafikale knudepunkter, men også et mindre lokalsamfund som Hammelev havde eget korn- og foderstoffirma. Bygningshåndværkere og andre erhverv i tilknytning til byggeriet som malere, snedkere, blikkenslagere, teglværker og trælasthandler udgjorde en fjerde stor gruppe af erhverv med 15.7% af samtlige firmaer. I modsætning til de ovenstående erhverv er de med undtagelse af teglværkerne overvejende beliggende i de større bysamfund eller i nærheden af disse, hvor vi også finder hovedparten af kunderne.

Foruden disse fag var udprægede købstadserhverv som manufakturhandlere, hoteller, urmagere, sparekasser, vognforhandlere

Ved Genforeningen var de fleste sognekommuner præget af ganske få og mindre forretninger og håndværksvirksomheder. Typisk drejede det sig om en smed, et andelsmejeri og en købmand. Her er det Christian Blomgreens købmandshandel i Egersund, hvor man med store bogstaver kan læse om det store og mangeartede vareudbud. Christian Blomgreen var samtidig indvalgt i Broagers første sogneråd. Foto: C.C. Biehl. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

og apoteker repræsenteret blandt de 15 største virksomheder. I alt 135 virksomheder, der udgjorde 13.2% af det samlede antal. Der var tale om yderst specialiserede erhverv, som med enkeltstående undtagelser fortrinsvis optræder i stationsbyer og andre større bysamfund. Egen sognekommune havde dog en manufakturhandler og en urmager. Endelig har vi en restgruppe på 153 virksomheder og forretninger fordelt på 53 forskellige erhverv. Her finder vi bl.a. bogbindere, brøndborere, cykelhandlere, en guldsmed, maskinfabrikker, rebslagere, røgerier, sagførere m.v. Kort sagt en blandet landhandel helt overvejende placeret i de større bysamfund med over 600 indbyggere.

Industrien

Hovedparten af de 1.024 registrerede virksomheder ved Genforeningen var handels- og håndværksvirksomheder. Derimod var en egentlig industri næsten fraværende i sognekommunerne. Stort set kan den sønderjyske industri i 1920 beskrives med navnene på flækkekommunerne og de største stationsbyer. Hertil skal føjes de 123 andelsmejerier.

Ved Egersund drejede det sig om teglværksindustrien, der blomstrede op i 1700-tallet med Københavns brand i 1728 som en væsentlig katalysator. Ved Genforeningen var der 29 teglværker i Sønderjylland, hvoraf hovedparten lå omkring Nybøl Nor, hvor industrien var begunstiget af de rige forekomster af stenfrit ler og de gode besejlingsmuligheder. Med cirka 600 beskæftigede var teglværkerne den altdominerende industri, der i årene efter Genforeningen nærmest blev synonym med den sønderjyske industri.⁴⁵⁹ Det er en vurderingssag, hvorvidt man foretrækker at betragte mejerierne som industrielle virksomheder. Således medtager Danmarks Statistik ikke andelsmejerierne i deres produktionsstatistikker. I denne forbindelse er der dog valgt at medtage disse som industri ud fra en vurdering af deres teknologi. Opgjort efter antallet af virksomheder udgjorde andelsmejerierne dermed den største gruppe af industrivirksomheder i 1920. Kongegrænsen kom aldrig til at udgøre nogen grænse for den danske andelsmejeribevægelse. Allerede to år efter oprettelsen af det første andelsmejeri i Hjemming i 1882 finder vi det første nordslesvigske andelsmejeri, der karakteristisk nok blev oprettet i Lintrup sogn tæt ved grænsen. Herefter gik det stærkt med oprettelsen af andelsmejerier, så der allerede i 1887 var andelsmejerier placeret i alle egne af Nordslesvig.⁴⁶⁰ Ved Genforeningen var Sønderjylland med 123 andelsmejerier derfor fuldt på højde med den øvrige del af Danmark, og i midten af tyverne beskæftigede mejerisektoren i Sønderjylland ca. 500 ansatte. Dermed var beskæftigelsen inden for mejerisektoren fuldt på niveau med teglværksindustrien, om end de ansatte var fordelt på et langt større antal virksomheder.⁴⁶¹

Ved siden af andelsmejerierne og teglværkerne finder vi i sognekommunerne kun en række mindre og spredt beliggende industrivirksomheder. Som de antalsmæssigt største skal nævnes de 14 savværker i Broager, Egen, Fole (2 firmaer), Gram, Hjord-

Nordslesvigs eneste industri af betydning omkring Genforeningen var teglværksindustrien ved Egersund, Nybøl Nor og Iller, hvor der i 1923 var 17 teglværker. Politisk betød de mange teglværker, at Broager sogneråd som et af de få steder i Sønderjylland havde to arbejdere i det første sogneråd, og Socialdemokratiet har siden stået meget stærkt i sognerådet. Her ses teglværksarbejderne på Tornskov Teglværk, fotograferet i 1927/28. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

kær, Hørup, Jels, Rødding, Skodborg (2 firmaer), Sommersted (2 firmaer) og Svenstrup sogne. Savværkerne overlevede imidlertid ikke de ændrede konkurrencevilkår, i alt fald kan Helle Askgaard kun spore ét af de 14 savværker i industritællingen i 1935, nemlig Gramby Savværk. Forklaringen er muligvis, at savværket udgjorde en del af et større industrielt kompleks. Inden for træindustrien finder vi endvidere to møbelfabrikker, J. Mathiesen & Sønner i Gråsten og Løgumkloster Møbelfabrik. Begge firmaer havde i 1935 mellem seks til ti ansatte, hvilket giver et forsigtigt skøn for deres størrelse i 1920.

Netop i Gråsten og Løgumkloster finder vi i 1920 de to eneste aviser uden for købstæderne, henholdsvis Gråsten og Løgumkloster Avis. Aviserne var ikke de eneste virksomheder inden for den grafiske industri. I Gråsten finder vi tillige den ene af de tre bogtrykkere, A. Ritscher, mens de to andre, P. M. Schmidt og Chr.

Olsen lå i stationsbyerne Rødding og Skærbæk. I Løgumkloster repræsenterede P. Bahnsen bogbinderfaget, mens de to andre bogbindere A. Martinsen og H. Andersen lå i henholdsvis Højer og Rødding. Inden for nydelsesmiddelindustrien var bryggerierne repræsenteret med Hans Hagensens bryggeri i Løgumkloster. Til dette kunne føjes flere sønderjyske bryggerier. Således mangler bryggeriet i Broager, der lå stille i perioden 1920-1922, samt bryggerierne i Gråsten, Havnbjerg og Skodborg.⁴⁶² Årsagen kan være midlertidige standsninger omkring 1920, men man kan heller ikke se bort fra, at Kraks virksomhedsregistrering i Sønderjylland var dårligere end i Kongeriget. Generelt fik de sønderjyske bryggerier med Genforeningen skarp konkurrence fra de store danske bryggerier, og hovedparten af de små sønderjyske bryggerier lukkede snart efter Genforeningen. Samme skæbne er formentlig overgået tobaksfabrikken J. M. Middelheus i Rødding, der forsvandt inden erhvervstællingen i 1925. I Møgeltønder og Vojens finder vi henholdsvis Møgeltønder Kalksandsten- og Mørtelfabrik og kalksandstensfabrikken »Union«. Af de to eksisterede Union, der blev startet i 1919, stadig i 1935, hvor den havde et sted mellem 20 til 50 ansatte. Endelig lå i Højer C. Martensens rørvævsfabrik.

Inden for jern- og metalindustrien lå i Gråsten »Gråsten Jernværk«. Ikke så langt derfra, i Dybbøl sogn, havde C. Staugaard en maskinfabrik. På Als havde Nordborg hele to maskinfabrikker, nemlig Chr. Jensens maskinfabrik og Nordborg Maskinfabrik. Endelig lå i Vojens det senere så bekendte Brødrene Gram. I tekstilbranchen finder vi to virksomheder. I Nordborg lå trikotagefabrikken Hans & Albert Petersen. Endvidere bør nævnes Gram Tæppefabrik, der i 1922 havde 14 arbejdere. Den industrielle udvikling i Sønderjylland var ved Genforeningen svag i forhold til den øvrige del af Danmark. Fokuserer man på de sønderjyske sognekommuner, var den yderst sparsom og med et par undtagelser udelukkende beliggende i Gram, Gråsten, Højer, Løgumkloster, Nordborg og Rødding. Der var i de fleste tilfælde tale om meget små firmaer, der formentlig mere havde karakter af større håndværksmestre. Endelig gjaldt for flere af virksomhederne, at de ikke overlevede den barske økonomiske og konkurrencemæssige situation i 1920. Kun teglværksindustrien og andelsmejerierne udgjorde en væsentlig industriel bestanddel i sognekommunerne, og af disse spillede teglværksindustrien kun

en væsentlig rolle for sognekommunens økonomiske situation ved Nybøl Nor (Broager sogn).

Erhvervsstrukturen i sognekommunerne 1920

I denne forbindelse er det primært virksomhedernes fordeling på de enkelte sognekommuner, som har interesse. I bilag to er virksomhederne fordelt efter type på de enkelte sognekommuner. Sognekommunerne er opdelt i fire grupper efter deres andel af samtlige virksomheder og forretninger, så hver af de fire grupper af sognekommuner repræsenterede ca. en fjerdedel af samtlige firmaer i 1920. En lille gruppe på fem kommuner, Broager, Gråsten, Løgumkloster (flække), Højer (flække) og Nordborg (flække), havde en fjerdedel af samtlige virksomheder og forretninger. Det betyder, at 25% af virksomhederne var placeret i 4% af kommunerne! De fem kommuner må derfor karakteriseres som udpræget urbane kommuner. For Broager sognekommunes vedkommende kan denne betegnelse måske nok forekomme lidt misvisende, idet dens placering i det væsentligste skyldes kommunens størrelse og de mange teglværker ved Nybøl Nor, hvilket samtidig forklarer industriens høje andel af samtlige firmaer i gruppe et. Da såvel Broager som Egersund i 1921 havde over 600 indbyggere, er denne betegnelse imidlertid ganske dækkende for sognets situation. I den anden ende af skalaen finder vi en meget stor gruppe på 69 sognekommuner ligeledes med 25% af landsdelens virksomheder i landkommunerne. 55% af sognekommunerne måtte således »nøjes« med 25% af forretninger, håndværkere og andre virksomheder. Af disse 69 sognekommuner havde knap halvdelen, 32 sognekommuner, kun en eller to virksomheder, hvoraf der i langt de overvejende tilfælde var tale om det lokale andelsmejeri. Sognekommunerne i denne gruppe må derfor betegnes som udpræget agrare sognekommuner.

Lige under gruppe et finder vi i gruppe to en række sognekommuner med større stationsbyer. For Rødding, Tinglev, Skærbæk, Gram, Vojens og Toftlunds vedkommende lå indbyggertallet på over 600. Skodborg lå i 1921 lige under med 548 indbyggere, mens indbyggertallet for Sommersted og Tandslet samme år var på henholdsvis 219 og ca. 500 indbyggere. 25% af firmaerne var placerede i de ni sognekommuner, der udgjorde 7% af samtlige sognekommuner i landsdelen. I kraft af deres store befolk-

ningskoncentration finder vi, som i de urbane kommuner, en stærkt specialiseret forretningsstruktur. Det er her, vi med enkelte undtagelser finder banker, sparekasser, sagførere, møbeludsalg, boghandlere etc. Endvidere optræder der flere købmænd, end det normalt var tilfældet i de agrare sognekommuner. Således havde Rødding og Skodborg henholdsvis fire og fem købmænd. Tilsvarende havde Tinglev hele tre korn- og foderstoffirmaer. Man kan derfor karakterisere disse sognekommuner som stationsbykommuner.

I mellem disse og de agrare sognekommuner finder vi en mellemgruppe på 18 sognekommuner uden væsentlige fælles kendetegn bortset fra antallet af forretninger og virksomheder. Det var de differentierede agrare sognekommuner. Opdelingen af sognekommunerne udgør alene et analytisk snit i den sønderjyske virkelighed, der mere har karakter af et kontinuum end af skarpt opdelte grupper. Det gælder ikke mindst denne gruppe, hvor bl.a. sogne som Agerskov og Vilstrup erhvervsmæssigt havde meget tilfælles med en række af sognekommunerne i gruppe fire, mens bl.a. Jels, Ullerup m.fl. havde mere tilfælles med de større stationsbyer. Selv om kildematerialet i et vist omfang vil fortælle de erhvervsmæssige skævheder, så var der i Sønderjylland ved Genforeningen et bredt spektrum af sognekommuner, lige fra de rent agrare sognekommuner uden andre erhverv end landbruget og evt. et enkelt andelsmejeri til de stærkt specialiserede flækker og større stationsbykommuner. Dette og landbrugets ejendomsstruktur måtte nødvendigvis sætte sine spor i sognekommunernes indtjeningsforhold i 1920.

Indkomstforholdene i sognekommunerne 1920

Det nedkørte nordslesvigske landbrug satte uvægerligt sine spor i indkomstdannelsen i landsdelens sognekommuner. Desværre støder vi ind i et kildemæssigt sort hul i forbindelse med Genforeningen, når vi vil undersøge forholdene omkring indkomst- og formuedannelsen. Først for skatteåret 1921/22 har vi sikre tal for de sønderjyske sognekommuners indkomst- og formueforhold, men til trods for den tidsmæssige forskydning fra Genforeningen taler tallene deres tydelige sprog. I tabel 18 er nøgletallene opstillet. Vi skal her specielt lægge mærke til indkomsten pr. skatteyder i Sønderjylland og Danmark undtagen Sønderjylland.

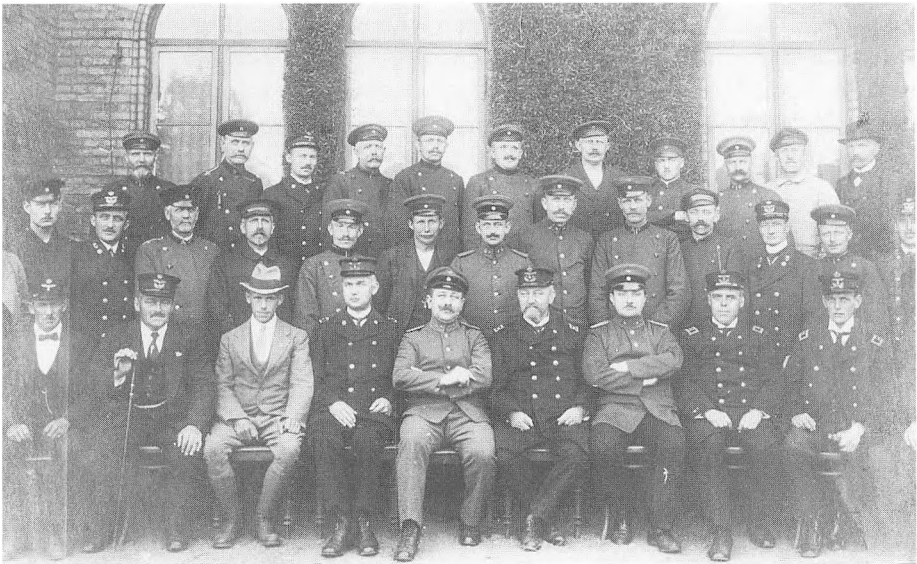
Tabel 18. Sognekommunernes indkomst- og formueforhold 1921/22.⁴⁶³

	antal indkomstskatteydere	samlet indkomst	indkomst pr. skatteydere	antal formueskatteydere	samlet formue	formue pr. skatteydere
		1.000 kr.	kr.	kr.	1.000 kr.	kr.
Danmark undt. Sdj.	447.004	1.399.435	3.131	305.724	6.104.866	19.968
Sønderjylland	43.792	82.991	1.895	22.655	422.027	18.628

Målt i procenter havde skatteyderne nord for Kongeåen en indkomst, der lå 65% højere end skatteyderne i det genvundne land. Betragter vi situationen på sognebasis, lå de samlede indkomster gennemsnitligt på 727.991 kr., mens det tilsvarende tal for sognekommunerne i resten af landet var 1.212.681 kr. Sognekommunerne i Sønderjylland havde dermed et beskatningsgrundlag for personindkomsterne, der lå 40% under resten af landet. Med disse nøgletal turde det næsten være overflødigt at konstatere, at de sønderjyske sognekommuner alene i kraft af deres kraftigt reducerede beskatningsgrundlag var endog meget stærkt begrænsede i deres handlefrihed. Så er forskellen mellem landet nord og syd for Kongeåen formentlig endda undervurderet. Tallene for Sønderjylland, omfatter også de mange tilflyttere til landsdelen, som efter Genforeningen bidrog til at højne indkomstniveauet. Allerede inden Genforeningen tog mange danske lærere arbejde i Sønderjylland, efterhånden som de tysksindede lærere stoppede deres virke og tog arbejde sydpå. Endvidere fik landsdelen med Genforeningen tilført et betydeligt kontingent af statslige tjenestemænd. Kendetegnet for disse grupper var betydeligt højere indtægter end landsdelens agrare befolkningsgrupper. Inden for DSB havde en ledvogter i Rise sognekommune således en årlig indkomst på 3.000 kr., mens en lokomotivfører samme sted tjente 4.000 kr. Inden for post- og telegrafvæsnet havde en telegrafist 3.700 kr. om året, mens sognets postbude tjente mellem 2.000 og 4.000 kr. om året. De eksempler, der kunne suppleres med en lang række andre, skal sammenholdes med indtægterne hos de 168 gårdmænd i Rise sognekommune, der gennemsnitligt tjente 2.198 kr., og deres landarbejdere med gennemsnitlige årlige ind-

tægter på 1.074 kr. For yderligere eksempler kan henvises til tabel 20, hvor gennemsnitsindkomsterne hos nogle af sognekommunernes traditionelle befolkningsgrupper er udregnet.

Som hovedregel var de statslige tjenestemænd primært bosat i købstæder, flækker og de større stationsbyer. Kun skolelærerne var bosat i landsognene. Bov sognekommune kunne således takke DSB, toldvæsenet og grænsegendarmeriet for sin kraftige vækst efter Genforeningen, hvilket også afspejler sig i de gennemsnitlige indtægter, der var landsdelens næsthøjeste. Ved Tønder havde Tønder landsogn glæde af de mange tjenestemænd, som arbejdede ved amtet, og sognekommunen placerede sig derfor i bilag tre ganske pænt på en ottendeplads.⁴⁶⁴ Disse eksempler illustrerer betydelige forskelle i indkomstdannelsen mellem de enkelte sognekommuner. Dette er nærmere undersøgt i bilag tre. Da denne type tabel vil blive anvendt i en række forskellige sammenhænge, skal der indledningsvis gives en kort introduktion. I første kolonne er de sønderjyske sognekommuner angivet i rækkefølge efter den gennemsnitlige indkomst pr. skatteyder, som er opført i fjerde kolonne. Øverst er Hjerpsted placeret med

Set i forhold til andre befolkningsgrupper var personalet ved stats- og amtsbanerne højt lønnet, men udgjorde i de fleste sognekommuner med mindre stationsbyer en meget lille gruppe. På billedet ses det tyske og det danske personale ved Rødekro station fotograferet ved Genforeningen. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

den laveste indkomst pr. skatteyder på 1.430 kr. og nederst Vojens med den højeste indkomst pr. skatteyder på 2.152 kr. Af hensyn til analysen er sognekommunerne opdelt i fire grupper efter indkomst pr. skatteyder. Gruppe »1. 25%« med de laveste indkomster. Gruppe »2. 25%« med de næstlaveste indkomster. Endelig følger på tilsvarende vis gruppe »3. 25%« og »4. 25%« med de næsthøjeste og højeste gennemsnitlige indkomster. I anden kolonne er angivet antallet af skatteydere fulgt af kolonne tre med sognekommunens samlede indkomst. Under hver af de fire grupper er med fed skrift angivet gennemsnitstallene for den pågældende gruppe. Endelig er sognekommunens placering i bilag to angivet i femte og sidste kolonne.

Gennemsnittet for landsdelen dækker over særdeles markante forskelle mellem de fattigste og rigeste sognekommuner. I bunden finder vi sognekommuner som Hjerpsted, Pøl, Egvad m.fl. med gennemsnitsindkomster på mellem 1.400 og 1.500 kr. I toppen sognekommuner som Vojens, Bov og Hoptrup med gennemsnitlige indkomster mellem 2.200 og 2.500 kr. Forskellen mellem de rigeste og fattigste kommuner var cirka 1.000 kr., så den gennemsnitlige skatteyder i den suverænt rigeste sognekommune, Vojens, havde en indkomst, der lå 70% over indkomsterne hos skatteyderne i Hjerpsted sognekommune! Set i relation til den øvrige del af landet havde ingen sognekommune i Sønderjylland dog gennemsnitlige indkomster, der lå på eller over niveauet i den øvrige del af landet. Selv indkomsterne i den rigeste sognekommune, Vojens, lå 22% under landsgennemsnittet uden for Sønderjylland, mens skatteyderne i Hjerpsted tilsvarende lå 54% under landsgennemsnittet. Skatteyderne i Sønderjylland var alle fattige i forhold til resten af landet, men skatteyderne i visse sognekommuner var væsentligt fattigere end andre skatteydere i landsdelen.

Størsteparten af sognekommunerne var fattige. I 66 af landsdelens 124 sognekommuner lå skatteydernes gennemsnitlige indkomster under gennemsnittet for landsdelen. De 66 sognekommuner blev opvejede af 47 sognekommuner, hvor indkomsterne lå over gennemsnittet, mens én, nemlig Hjerndrup, placerede sig lige på gennemsnittet med 1.895 kr. pr. skatteyder. Hvorledes fremkom disse markante forskelle inden for landsdelen? En forklaring kunne være forskellene i det sønderjyske landskab og de tilsvarende variationer i landbrugets produktionsstruktur. For at

belyse dette er gennemsnittene for de enkelte amter angivet i tabel 19. Såfremt natur- og produktionsforholdene spillede en væsentlig rolle for indkomstdannelsen i Sønderjylland, skulle det give sig udslag i forskelle mellem Tønder amt på den ene side og Aabenraa/Sønderborg amter på den anden. Det er ikke tilfældet. Forskellen i de gennemsnitlige indkomster mellem de tre amter var ubetydelig.

Tabel 19. Indkomst- og formueforhold i sognekommunerne 1921/22 fordelt efter amter.

	gennem- snitligt antal indkomst- skatteydere pr. kommune	gennem- snitlig indkomst pr. kommune	gennem- snitlig indkomst pr. skatteyder	gennem- snitligt antal formue- skatteydere pr. kommune	gennem- snitlig formue pr. kommune	gennem- snitlig formue pr. skatteyder
	antal	kr.	kr.	antal	kr.	kr.
Haderslev amt	344	677.853	1.970	167	3.344.480	20.027
Aabenraa amt	509	952.210	1.870	250	4.563.295	18.253
Sønderborg amt	486	902.412	1.857	272	4.974.352	18.288
Tønder amt	311	576.056	1.852	170	3.128.033	18.400

Til gengæld var forskellene i sognekommunernes samlede indkomster betragtelige, men det skyldes forskellene i sognekommunernes gennemsnitlige indbyggertal og ikke natur- og produktionsforholdene. Sognekommunerne i Tønder amt var små i forhold til sognekommunerne i såvel Aabenraa som Sønderborg amter.⁴⁶⁵ Det må nødvendigvis afspejle sig i kommunernes samlede indkomster, der var væsentlig større i de to sidstnævnte amter. Sognekommunerne i Sønderborg amt havde således et gennemsnitligt beskatningsgrundlag, der lå 65% over beskatningsgrundlaget i Tønder amt. Det gav gennemgående sognerådene i Tønder amt væsentligt dårligere økonomiske manøvreremuligheder end i de to østlige amter.

Sognekommunerne i Haderslev amt indtager i den sammenhæng en undtagelse, med indkomster der lå ca. 100 kr. over

de øvrige amter. Forskellen skal imidlertid ikke findes i natur- og produktionsforholdene, men derimod i amtets mange store proprietærgårde. For at kaste lys over ejendomsforholdenes betydning for indkomstdannelsen er sognekommunernes indtægtsforhold i bilag tre sammenholdt med ejendomsfordelingen. Sognekommunerne er på ny ordnet efter deres gennemsnitlige indkomster, så kommuner med de laveste indkomster er øverst og kommuner med de højeste indkomster nederst i tabellen.

Sammenholder man ejendomsfordelingen mellem de fire grupper, fremtræder der nogle særdeles interessante forskelle. Kontrasterne får man bedst ved at sammenligne grupperne »fattigste fjerdedel« og »næstfattigste fjerdedel« med »næstrigeste fjerdedel« og »rigeste fjerdedel«. For de to førstnævnte gruppers vedkommende sad gårde med over 4 td. htk. på henholdsvis 69% og 63% af landbrugsjorden. For de to sidstnævnte gruppers vedkommende ejede gårde med over 4 td. htk. derimod 78% og 75% af landbrugsjorden. En del kunne altså tyde på, at den gennemsnitlige indkomst pr. skatteyder i de sønderjyske sognekommuner i 1921/22 var afhængig af ejendomsstrukturen i kommunerne. Denne problemstilling belyses i tabel 20 over de gennemsnitlige indkomster for gårdmænd, landarbejdere og ufaglærte arbejdere 1922/23 fordelt efter sognekommunernes gennemsnitlige indkomster pr. skatteyder 1921/22. Grundlaget er mandtalslisterne for 1922/23 for de sognekommuner, hvor listerne foreligger. Sognekommunerne er placeret efter den gennemsnitlige indkomst pr. skatteyder, idet Hjørpsted med det laveste gennemsnit er placeret øverst og Tønder landkommune med de højeste indkomster nederst i tabellen. I de tre første kolonner er gårdmændenes, landarbejdernes og de ufaglærtes gennemsnitlige indkomster angivet. Dernæst angives, hvor stor en andel af jorden, som tilhørte gårde på over 4 td. htk. Endelig er i den sidste kolonne angivet, hvor stor en andel de øvrige befolkningsgrupper udgjorde af den samlede befolkning i sognekommunen.

Som det fremgår af tabel 20, var gårdmændenes indkomster markant større i kommuner med store gårde. Jo større andel de store gårde på over 4 td. htk. ejede af landbrugsjorden i kommunen, jo større var gårdmændenes gennemsnitlige indkomster. Gårdmændene i gruppe fire havde således gennemsnitligt 2.910 kr. om året mod 2.097 kr. hos gårdmændene i gruppe et. Dermed

havde gårdmændene i de økonomisk bedst stillede kommuner med større gårde gennemsnitligt 813 kr. eller 38% mere om året end gårdmænd med mindre jordtilliggende.

Som forventet lå landarbejdernes og de øvrige ufaglærtes indkomster væsentligt under gårdmændenes, men som for gårdmændenes vedkommende var der væsentlige forskelle mellem de fire grupper. Lavest lå landarbejdernes gennemsnitlige lønninger i gruppe et med 971 kr. om året og højest i gruppe to med 1.216 kr. Lidt højere lå de årlige indtægter for de ufaglærte, der arbejdede uden for landbruget. Her markerede gruppe to sig med de laveste lønninger, mens vi finder de højeste lønninger hos ufaglærte lønninger i gruppe tre. Sådan bør forholdet også være, såfremt den økonomiske standsforskel skulle opretholdes. Generelt svingede lønforskellen mellem gårdmændene og de besiddelsesløse i gruppe et, to og tre mellem 46% og 57%. I gruppe fire lå forskellen helt oppe på 62-63%. Økonomisk var standsforskellene altså størst i sognekommuner med mange, større gårde. Mindst var forskellen i gruppe et. Hvor gårdmandsindkomsterne var relativt små, måtte de ufaglærte bøde i form af lavere lønninger end deres ligestillede i de mere velstillede sogne. Til trods for dette var den økonomiske standsforskel mindst i gruppe et med de laveste gårdmandsindkomster. Her har det givet spillet ind, at der trods alt var en kulturel bestemt grænse for, hvor langt man kunne tvinge landarbejderlønnene ned.

Et andet forhold af betydning for indkomstdannelsen var tilstedeværelsen af større bysamfund i sognekommunen. Af tabel 20 ses, at andre erhverv end landbruget betød mest i de rigeste kommuner. I bilag tre er det øvrige erhvervslivs betydning vist i sidste søjle, der oplyser sognekommunens placering i grupper i bilag to. Det ses af bilag tre, at samtlige større stationsbyer med over 600 indbyggere og et differentieret erhvervsliv lå i gruppe tre og fire, mens man ikke finder en eneste sognekommune med en større stationsby i gruppe et og to med de laveste gennemsnitlige indkomster. I indkomstgruppe tre finder vi Broager, Sommersted, Tinglev og Gram med en stærkt differentieret erhvervsstruktur. Her kan man overveje, hvorfor de tre sognekommuner ikke havde højere indkomster. Tinglev sognekommune, med stationsbyen Tinglev på 1.298 indbyggere, havde ellers betingelserne for høje gennemsnitlige indtægter. En stor centralt beliggende

Tabel 20. De gennemsnitlige indkomster for gårdmænd, landarbejdere og ufaglærte arbejdere 1922/23, fordelt efter sognekommunernes gennemsnitlige indkomster pr. skatteyder 1921/22.⁴⁶⁶

Sognekommuner	indkomst gårdmænd kr.	indkomst landarbejdere kr.	indkomst andre ufaglærte kr.	Andel af landejendomme over 4 td. htk.	Andre erhvervsgruppers andel af befolkningen
Fattigste fjerdedel					
Hjerpsted	1685	847	644	67.8%	24.0%
Egvad	1701	979	988	7.3%	18.1%
Hellevad	2049	933	988	33.9%	27.3%
Bylderup	1481	762	1078	57.8%	20.1%
Adsbøl	2391	1175	1415	41.2%	30.3%
Nustrup	1558	967	1023	54.1%	26.8%
Øster Løgum	1927	929	1619	40.3%	30.1%
Hjordkær	2159	890	1285	67.9%	33.7%
Ensted	2512	1051	1023	74.3%	33.3%
Svenstrup	3508	1183	1253	83.9%	34.5%
gennemsnit	2097	972	1132	60,3%	28.9%
Næstfattigste fjerdedel					
Uge	2387	1199	1483	65.8%	26.7%
Kværs	2462	1065	1080	72.3%	45.8%
Aller	3674	1415	1017	96.4%	30.5%
Holm	2549	1257	823	69.9%	24.5%
Sottrup	3037	1032	1133	41.4%	41.4%
Kegnæs	3260	1140	817	42.8%	40.0%
Agerskov	1649	1114	902	54.4%	22.1%
Bjerning	1786	1755	1139	86.1%	28.3%
Vedsted	1972	969	1204	61.0%	34.2%
gennemsnit	2531	1216	1066	60.3%	31.9%

sogne- kommuner	indkomst gårdmænd kr.	indkomst landarbej- dere- kr.	indkomst andre ufaglærte kr.	Andel af landejen- domme over 4 td. htk.	Andre erhvervs- gruppers andel af be- folkningen
Væstrigeste jerdedel					
Nybøl	2748	1131	1574	82.1%	27.4%
Højst	2302	860	783	55.8%	24.6%
Rinkenæs	2519	1086	1215	75.1%	57.8%
Hjerndrup	3107	1548	1251	82.6%	33.9%
Højer L.	3200	796	1371	82.2%	41.1%
Dksenvad	2549	1039	1029	49.4%	27.3%
Arrild	2461	954	1181	70.7%	16.1%
Lyrstrup	3114	1302	1052	80.0%	34.9%
Flinglev (*)	1747	1286	2198	27.3%	40.5%
gennemsnit	2639	1111	1295	68.9%	29.0%
Rigeste jerdedel					
Fårup	3904	1220	1316	86.7%	13.2%
Hjelstrup	4480	1465	1062	90.1%	28.1%
Hegerup	1966	1137	1811	9.8%	22.1%
Hvidding	2257	682	1724	65.4%	33.7%
Rise	2198	1074	1384	59.9%	48.4%
Flønder L.	2657	941	1285	59.5%	27.2%
gennemsnit:	2910	1087	1430	74.8%	34.2%

(*) = sognekommune med stationsby på over 600 indbyggere.

stationsby med en stor gruppe af funktionærer og arbejdere, tilknyttet DSB, med lønninger, der lå væsentligt over, hvad der var normalt i Sønderjylland. 14 overordnede funktionærer og tjenestemænd tjente således gennemsnitligt 6.139 kr. om året i 1922/23, mens de 95 underordnede funktionærer og tjenestemænd gennemsnitligt tjente 3.750. De 57 arbejdere ved landbru-

get, som gennemsnitligt tjente 1.286 kr. om året, må have skævet misundeligt til de øvrige ufaglærte og til de 41 faglærte arbejdere, der gennemsnitligt præsterede mellem 2.100 og 2.200 kr. om året. Stationsbyen med de mange statsansatte trak klart lønniveauet kraftigt i vejret.

Når Tinglev sognekommune indkomstmæssigt alligevel ikke placerede sig bedre i forhold til en lang række andre stationsbykommuner, skyldes det først og fremmest sognekommunens mange små landbrug. 73% af landbrugsjorden var ejet af gårde på to til fire td. htk. Det havde følelige konsekvenser for sognekommunens 199 gårdmænd og tre husmænd, der gennemsnitligt tjente henholdsvis 1.747 kr. og 1.250 kr. om året, altså væsentligt mindre end en togbetjent ansat ved DSB i Tinglev, som samme år havde en indtægt på 4.500 kr. Desværre er det ikke på tilsvarende vis muligt at analysere indkomstdannelsen i de tre andre sognekommuner, da de relevante mandtalslister mangler. For Broager sognekommunes vedkommende må placeringen til trods for de store landbrugs betydelige andel af landbrugsjorden formentlig tilskrives de mange teglværksarbejders tilsvarende lave indtægter.

I indkomstgruppe fire finder vi de fire store stationsbykommuner, Rødding, Skærbæk, Gråsten og Vojens, med en høj erhvervsmæssig differentiering. Placeringen af disse sognekommuner blandt den fjerdedel af kommunerne med de højeste indkomster overrasker ikke. Derimod kan der være grund til at se nærmere på de agrare sognekommuner i gruppe fire. For en række af sognekommunerne kan de høje indkomster forklares ud fra landbrugets ejendomsstruktur. Det drejer sig om Stepping, Øsby, Varnæs, Notmark, Magstrup, Frørup, Fjelstrup, Møgeltønder, Moltrup, Gl. Haderslev, Ulkebøl, Brøns og Hoptrup. I de 13 sognekommuner ejede gårdene med over 4 td. htk. langt den overvejende del af landbrugsjorden. Det afspejler sig i væsentlig højere indtægter for gårdmændene. I Frørup og Fjelstrup sognekommuner havde gårdmændene således årlige gennemsnitlige indkomster på henholdsvis 3.904 og 4.480 kr., mens Gl. Haderslev og Ulkebøl sognekommuner tillige kunne takke deres placering i forhold til købstadskommunerne Haderslev og Sønderborg for de høje indtægter.

Ser vi på de resterende ti sognekommuner i gruppe fire, kan de fem forklares ud fra deres større bymæssige bebyggelse eller

deres beliggenhed i forhold til disse. Det drejer sig om Rise (Rødekro), Jels, Tønder landsogn, Brede (Bredebro) og Bov. Tønder landsogn kunne om nogen takke Tønder købstad for sine gode indtægter. Her boede en række af Tønder amts særdeles vellønnede medarbejdere. Sognekommunens seks overordnede tjenestemænd og funktionærer tjente i 1922/23 således gennemsnitligt 9.897 kr. årligt, mens de 16 underordnede tjenestemænd og funktionærer måtte »nøjes« med en gennemsnitlig årlig løn på 3.981 kr. De fire stationsbykommuner kunne takke jernbanen og stationsbyen for de gode indtægter. Desværre tillader kilde-materialet ingen nærmere undersøgelse af indtægtsdannelsen i Bov, Jegerup, Jels, Brede og Øster Lindet, men forholdene i Rise er formentlig ganske kendetegnende for de fem sognekommuner. I Rise stod de 77 funktionærer og tjenestemænd for 18.4% af de samlede indtægter i 1922/23. Ser man på de gennemsnitlige årlige indkomster for disse, så havde de overordnede tjenestemænd og funktionærer gennemsnitligt 5.675 kr. og de underordnede 3.438 kr. Samtidig havde Rise sognekommune en relativt stor gruppe af selvstændige erhvervsdrivende med store indkomster. Inden for håndværk og industri lå de årlige gennemsnitlige indkomster på 4.198 kr., mens de 21 selvstændige inden for handel og håndværk lå lidt under med 3.603 kr. om året. Samlet præsterede de selvstændige således 13% af de samlede indtægter i Rise. Samme forhold kan konstateres i Jegerup sognekommune, om end i knap så udpræget grad. Her synes de højere lønninger ved jernbanen mere generelt at have trukket lønningerne i vejret, i alt fald havde de ufaglærte i Jegerup de næsthøjeste gennemsnitlige lønninger i den gruppe af sognekommuner, hvorfra vi har bevaret mandtalslister. Jernbanerne med de højt-lønnede medarbejdere bragte med andre ord velstand til de sønderjyske stationsbyer. Det var en velstand, som Carsten Porskrog Rasmussen overbevisende har dokumenteret for Bov sognekommunes vedkommende, fik afgørende betydning for sognekommunen såvel økonomisk og socialt som politisk.⁴⁶⁷ Et særligt tilfælde er Hvidding sognekommune, der var grænsesogn med grænsestation indtil Genforeningen. Det afspejler sig tydeligt i indtægtsdannelsen, som kan belyses ud fra de overleverede mandtalslister. I den i øvrigt agrare sognekommune havde gårdmændene 42% af de samlede indkomster, mens ti underordnede tjenestemænd og funktionærer tjente ikke mindre end 12% af de

samlede indkomster. Der var tale om en mindre gruppe af ansatte, tilknyttet banen, postvæsenet og hospitalet i Tønder.

På baggrund af ovenstående må det generelt konkluderes, at sognekommunernes gennemsnitlige indkomster var højere i sognekommuner med få, men store gårde end i sognekommuner med mange, men små gårde. Gårdstrukturen var imidlertid ikke den eneste faktor, der var bestemmende for indkomstdannelsen. Afgørende var i en række tilfælde tilstedeværelsen af selv små stationsbyer, som det bl.a. var tilfældet i Jegerup. De højtlønnede funktionærer og tjenestemænd ved jernbanerne bidrog betragteligt til de højere gennemsnitlige indkomster. Endvidere kan der i enkelte tilfælde spores en vis afsmitning i lønniveauet hos andre erhvervsgrupper. Derimod synes tilstedeværelsen af andre erhverv med undtagelsen af teglværksindustrien i Broager sognekommune kun at have spillet en ubetydelig rolle for indkomstdannelsen. Ud fra en kommunal synsvinkel var sognekommunen på indtægtssiden økonomisk bedst stillet, hvis den havde få, men store gårde og/eller en stationsby med højtlønnede ansatte ved jernbanen og et differentieret erhvervsliv. Som en konsekvens af ejendomsstrukturen havde sognerådene i disse situationer væsentlig større økonomisk handlefrihed end i de tilfælde, hvor sognet bestod af mange, men små landbrug og/eller var uden stationsby. Vi kan derfor alt andet lige forvente en større økonomisk karrighed hos sognerådene i de agrare sognekommuner med mange, men relativt små gårdbrug.

Formueforholdene i sognekommunerne 1920

Personindkomsterne var ikke sognekommunernes eneste beskatningsmulighed. Grund- og ejendomsskatterne udgjorde den anden betydningsfulde søjle på indtægtssiden i sognekommunernes regnskaber. For at få et overblik over beskatningsgrundlaget på dette område er der anvendt Danmarks Statistiks materiale vedrørende indkomst- og formueforhold i Danmark, som bygger på skatterådernes indberetninger. Da ejendomsskyldsvurderingen i al væsentlighed lå til grund for formueansættelsen, har vi i dette materiale et pålideligt udtryk for sognekommunernes beskatningsgrundlag vedrørende grund- og ejendomsskatter.⁴⁶⁸ Som det fremgår af tabel 19, lå formueansættelsen i Sønderjylland næsten på niveau med den øvrige del af landet. Mens den gen-

nemsnitlige formue i de sønderjyske sognekommuner var på 18.628 kr. pr. skatteyder, var den i resten af landet på 19.968 kr. En forskel på 1.340 kr. pr. indbygger eller 7% under gennemsnittet for resten af landet. Ikke nogen væsentlig forskel, når man tager forholdene under krigen i betragtning.

I forhold til gennemsnittet var udsvingene dog store. Som det fremgår af bilag fire, lå Adsbøl sognekommune i bunden med 9.936 kr. pr. skatteyder, og som den mest velbeslåede sognekommune finder vi Gl. Haderslev med en gennemsnitlig formue på 34.528 kr. pr. skatteyder. I 64 sognekommuner lå formuerne over gennemsnittet i Sønderjylland. Heraf lå 42 af kommunerne også over gennemsnittet for resten af landet. Indgangen til en forklaringsmodel finder vi antydningssvis i de forholdsvis få skatteydere i gruppe fire, de mest formuende sognekommuner. Her var der gennemsnitligt 151 skatteydere mod henholdsvis 224, 202 og 224 i grupperne et, to og tre.

Sognekommunernes formueforhold i 1921/22 er i bilag fire sammenholdt med ejendomsfordelingen. Tabellen svarer fuldstændigt til tabel 19, blot er sognekommunerne opstillet efter skatteydernes gennemsnitlige formue med Adsbøl i bunden og Gl. Haderslev placeret i toppen i gruppe fire. Primært slår tabellen fast, at der eksisterede en tæt korrelation mellem formueforholdene og ejendomsstrukturen i sognekommunerne. Tendensen er en klart højere gennemsnitlig formue pr. indbygger i kommuner med en stor andel af landbrugsjord, tilhørende gårde med over 4 td. htk. Mens gårdmænd med mere end 4 td. htk. i gruppe et ejede 64% af landbrugsjorden, ejede samme gruppe af gårdmænd hele 82% af jorden i gruppe fire.

Formuedannelsen og velstanden ved Genforeningen var tydeligvis størst på de større ejendomme og ikke mindst på proprietærgårdene, der overvejende lå på den frodige morænejord i den østlige del af landsdelen. Man havde gennemgående det største produktionsapparat i form af stalde og ladebygninger suppleret af et ofte særdeles prangende stuehus i bedste herregårdsstil. Resultatet støttes af en undersøgelse af de 1.288 større gårde, der er medtaget i »Større sønderjyske gårde«, som udkom i midten af tyverne. Opdeler man gårdene i fire lige store grupper efter deres gennemsnitlige nettoudbytte i td., så optræder der en klar korrelation mellem nettoudbyttet, ejendomsskylden, jordværdien og værdien af brandassurancen på bygningerne. Specielt fin-

der man et afgørende kvantitativt spring mellem de gårde med det næststørste gennemsnitlige nettoudbytte og gruppen med det største gennemsnitlige udbytte.

Tabel 21. Nøgletal for 1.288 udvalgte større sønderjyske gårde.⁴⁶⁹

gruppe	gennemsnitligt nettoudbytte	gennemsnitlig ejendomsskyld	gennemsnitlig jordværdi	gennemsnitlig bran-assuran-bygnir
	thaler	kr.	kr.	kr.
1. 25%	310.36	81.382	52.482	67.5
2. 25%	439.05	82.162	54.385	64.4
3. 25%	567.09	103.751	67.776	71.8
4. 25%	1.776.47	206.408	131.439	121.1

Dermed kan vi samtidig konstatere en vis geografisk forskel i formueforholdene, idet vi hovedsagelig finder de største gårde i egnen mellem Kolding og Haderslev samt enkelte steder på Sundved og Als. I tabel 19 finder vi således klart større formuer i Haderslev amt med 19.403 kr. pr. skatteyder end i de øvrige amter, hvor formuerne lå 1.100-1.200 kr. under. Ud fra sognerådernes synsvinkel var de gennemsnitlige formuer i sognekommunen dog kun af akademisk interesse. Det var størrelsen af de samlede formuer i de enkelte sognekommuner, som spillede en rolle for sognekommunernes økonomi, og billedet nuanceres i forhold til skatteydernes gennemsnitsformuer. Selv om skatteyderne i Tønder ikke havde væsentlig større formuer end i Aabenraa og Sønderborg amter, så var der til gengæld væsentlig flere skatteydere, der betalte ejendomsskatter end i tre øvrige amter. Dermed havde Tønder amt den næststørste formuedannelse i Sønderjylland. Kun det store Haderslev amt med de gode, gennemsnitlige formuer lå et godt stykke over.

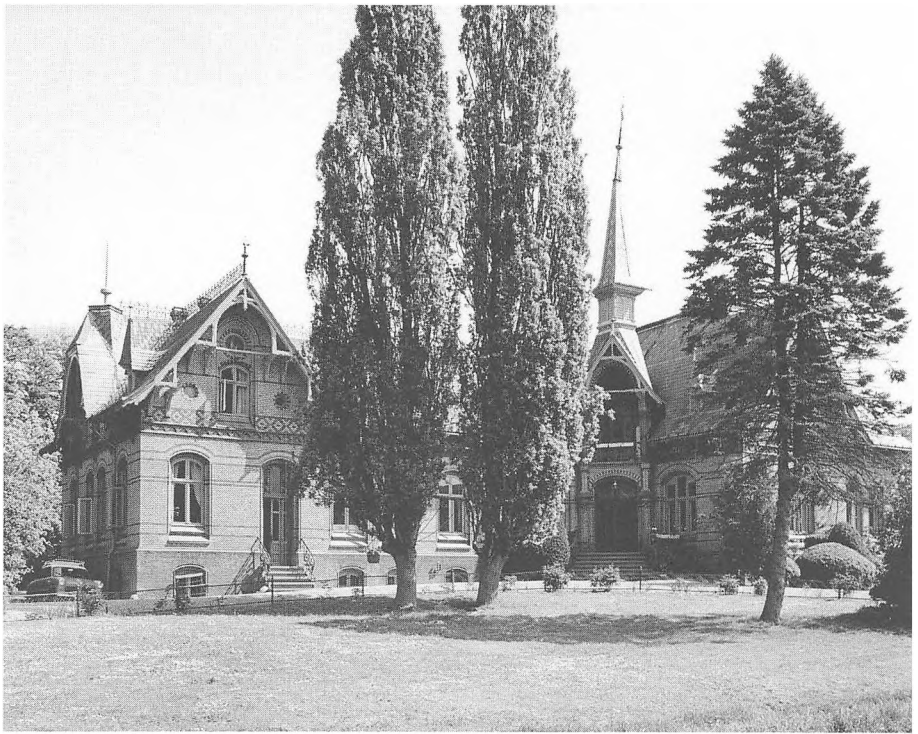
Mens tilstedeværelsen af stationsbyer og en stærk erhvervsdifferentiering spillede en central rolle for indkomstdannelsen, så var forholdet nærmest omvendt, når man ser på formuedannel-

sen. Ser man bort fra Gl. Haderslev og Tønder landsogn, Bov og Møgeltønder, hvor særlige forhold spillede ind, så var de mest formuende kommuner udpræget agrare sognekommuner uden nævneværdige virksomheder, og i disse spillede gårdstrukturen den afgørende rolle for formuedannelsen.

Person- og ejendomsskatter.

I relation til sognekommunernes økonomiske forhold er det interessant at se nærmere på forholdet mellem indtægts- og formuedannelsen i Sønderjylland og resten af landet i begyndelsen af 1920'erne. Desværre interesserede Danmarks Statistik sig ikke for fordelingen af skatterne på henholdsvis indtægter og ejendom, men det er muligt at foretage en sammenligning med Vejle amt lige nord for Kongeåen. Denne sammenligning demonstrerer til gengæld nogle særdeles markante forskelle i fordelingen af beskatningen. Mens 71 af de sønderjyske sognekommuner eller 57% af samtlige sognekommuner i landsdelen lignede 50% eller mere af skatteprovenuet på ejendomsskatterne, var dette tilfældet i 72% af Vejle amts sognekommuner. Gårdmænd og andre ejendomsbesiddere i Sønderjylland slap altså generelt væsentligt billigere end i Vejle amt. Forklaringen må findes i landbrugets væsentlig større økonomiske og beskæftigelsesmæssige betydning i Sønderjylland end i Vejle amt. Da det sønderjyske landbrug samtidig var fuldstændigt nedkørt efter krigen, stod landbrugets interesser i de sønderjyske sogneråd ofte stærkere, end det var tilfældet nord for Kongeåen.

Når ejendomsstrukturen spillede så kraftigt ind på formuedannelsen i de enkelte sognekommuner, må ejendomsforholdene også få konsekvenser for fordelingen af de kommunale skatter på henholdsvis fast ejendom og indkomster. Heldigvis er det muligt at foretage en undersøgelse af ejendomsstrukturens betydning for ligningen af de kommunale skatter. Efter landkommuneloven fra 1867 § 18 skulle forholdet mellem indkomst- og ejendomsskatter fastsættes for tre år ad gangen af det pågældende amtsråd efter sognerådets indstilling. Denne bestemmelse blev fulgt op i den kommunale skattelov fra 1903 § 26, hvor ligningen på hartkorn i overensstemmelse med skattereformen blev erstattet af en ligning på ejendomsskyld.⁴⁷⁰ For at forhindre ændringer i forholdet mellem indkomst- og ejendoms-

Sognekommuner, hvor de store gårde ejede hovedparten af jorden, lignede generelt mere på fast ejendom end sognekommuner med en mere egal ejendomsstruktur. Det gjaldt bl.a. Halk sognekommune, hvor man finder Ultanggård, tegnet af arkitekt A.W. Pral i Flensborg og opført 1884-85. Med sine 201 ha jord hørte gården til blandt de største proprietærgårde i Sønderjylland. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

skatten »til skade for de faste ejendomme«, som det så smukt bemærkes, kunne sådanne forandringer kun ske ved et flertal i det pågældende sogneråd og et kvalificeret flertal på 3/4 af amtsrådets medlemmer. Unægtelig en effektiv garanti mod en »uønsket« beskatning af fast ejendom til skade for gårdmænd, husmænd og andre jordbesiddere. I Sønderjylland skulle de nyvalgte amtsråd derfor i 1922 for første gang fastlægge forholdet mellem ligningen på indkomster og fast ejendom. Uvist af hvilke årsager skete dette i Sønderborg amt dog først fra og med året 1925. Denne fordeling danner grundlag for bilag fem, hvor sognekommunerne er fordelt efter andelen af skatteprovenuet, som blev lignet på fast ejendom (første søjle).

Topscorer i Sønderjylland var Mjolden, hvor 75% af skatteindtægterne blev udmøntet som ejendomsskyld. Herfra er der et stykke ned til nummer to, Bjerning, hvor 67% af skatteindtægterne kom fra beskatning af ejendomme, og Asserballe, hvor ejendomsbesidderne måtte bære 65% af skatteindtægterne. Ser vi på den anden ende af skalaen, finder vi i Sønderjylland en lille eksklusiv gruppe på elleve sognekommuner, hvor mindre end 40% af skatteprovenuet blev lignet på fast ejendom. Relativt udgjorde denne gruppe 9% af landsdelens sognekommuner. Som den absolutte bundscorer finder vi Vojens sognekommune med beskedne 20% af de samlede skatter. En andel som absolut ikke kunne afskrække den lille gruppe af gårdmænd i sognekommunen.

Sammenholder vi ligningen på fast ejendom i Sønderjylland med ejendomsstrukturen, er samvariansen åbenlys. Sognekommuner, hvor de største og større gårde ejede hovedparten af jorden, lignede generelt mere på fast ejendom end sognekommuner med en mere egal ejendomsstruktur og mange, men små gårde. I gruppe fire ejede de største gårde på over 4 td. htk. således 81% af jorden, mens denne stand af gårdmænd i gruppe et »kun« ejede 62% af jorden. I grupperne to og tre lå andelen på henholdsvis 72% og 73% af jorden. Omvendt havde de små gårdmænd med under 4 td. htk. i gruppe et med 38% af jorden en langt større andel af jorden end i gruppe fire, hvor de kun sad på 19% af jorden. Gårdstrukturen spillede altså en væsentlig rolle for ligningen af skatterne på henholdsvis indkomster og formue, så ejendomsskatterne generelt spillede en væsentlig større rolle for det samlede skattegrundlag, hvor de store gårde med over 4 td. htk. sad på en betydelig del af landbrugsjorden.

Forklaringen på fænomenet nærmer man sig ved at se på bilag seks. Som det fremgår, var skatteydernes gennemsnitlige formue i gruppe fire 10-13% større end skatteydernes gennemsnitlige formue i de tre andre grupper, hvilket hænger godt sammen med, at de store gårde havde langt større værdier bundet i jord og bygninger, jævnfør tabel 21. De mindre gårdmænd var generelt mindre formuende end de større. Dermed var der i sognekommuner med mange jævne gårdmænd heller ikke samme økonomiske incitament til at beskatte fast ejendom, som det var tilfældet i sognekommuner med få, men velhavende gårdejere. Samtidig må det ikke glemmes, at proprietærerne og de store gårdmænd også havde de største indkomster inden for gård-

mandsstanden. Her var indkomsten så høj, at de under alle omstændigheder ville komme til at betale broderparten af kommuneskatterne, hvad enten den bestod af indkomst- eller formueskat. Endeligt var det næppe uden betydning, at sognekommuner med få, større gårde også var sognekommuner med et relativt større lag af tjenestefolk og landarbejdere. Nok kan vi ikke i bilag seks spore en sammenhæng mellem ligningen og indkomstforholdene, men ud fra stikprøverne i bilag tre og tabel 20 må vi konstatere, at det indtægtsmæssige gab mellem gårdmanden og hans landarbejdere var størst i sognekommuner med store gårde. Sognerådene i sognekommuner med store gårde og proprietærgårde bidrog dermed også indirekte til at holde løningerne nede ved at lægge en relativt større del af skattebyrden på fast ejendom.

Anderledes forholdt det sig i de sognekommuner, der var præget af mange små og mellemstore landbrug. Her var indtægtsforskellene mellem gårdmændene og de besiddelsesløse landarbejdere væsentlig mindre. Samtidig var der ikke de samme beskattingsmuligheder i gårdmændenes produktionsapparat. Begge omstændigheder talte imod, at de gårdmandsdominerede sogneråd skulle beskatte gårdmændene væsentligt hårdere end de øvrige befolkningsgrupper i sognet. Resultatet blev en generel større vægtning af indkomstskat frem for ejendomsskat.

Da ligningen af skatterne på henholdsvis indkomster og fast ejendom om noget var lokalpolitisk sprængstof, er den generelle tendens naturligvis ikke uden markante undtagelser. I gruppe fire finder man bl.a. Hellevad, Jegerup og Spandet med en helt dominerende gruppe af små gårdmænd. For Hellevads vedkommende kan forklaringen formentlig findes i den usædvanligt store gruppe af særdeles lavtlønnede ufaglærte arbejdere, som kun udgjorde et dårligt beskattingsgrundlag for sognekommunen. Det kan man til gengæld ikke hævde om Jegerup, men her var indkomstforskellene mellem gårdmandsstanden og sognekommunens øvrige erhvervsgrupper, inklusive de ufaglærte, relativt beskedne. Faktisk tjente flere af sognekommunens øvrige erhvervsaktive væsentligt mere end gårdmændene endside husmændene, hvor sidstnævnte med en gennemsnitlig indkomst på 925 kroner om året lå knap 200 kroner under landarbejdernes gennemsnitlige årlige indtjening. Spørgsmålet er derfor, om den skæve fordeling til fordel for de besiddelsesløse ikke skal ses

som et udtryk for gårdmændenes og husmændenes svage økonomiske position i sognekommunen. Spandet sognekommunes placering lader sig som følge af manglende mandtalslister ikke umiddelbart forklare, men ud fra de tilstedeværende indikatorer synes omstændighederne at ligne situationen i Hellevad. Omvendt kan man i gruppe et finde sognekommuner som Hammelev og Øsby, hvor de store gårde besad størsteparten af landbrugsjorden i sognekommunen. Her foreligger der ikke nogen nærliggende forklaring.

Stationsbyerne

En interessant detalje i forhold til hovedtendensen er placeringen af sognekommuner med større stationsbyer i bilag fire. Af de elleve sognekommuner med større stationsbyer var kun den nyeste stationsby Bov placeret i gruppen med de største gennemsnitlige formuer. I bunden finder vi derimod hele fem, Toftlund, Broager, Gram, Gråsten og Rødding. I gruppe to med de næstlaveste formuer lå Rise, Skærbæk og Tinglev, og endelig lå Jels samt Vojens i gruppe tre med de næsthøjeste formuer. Stationsbyerne havde på nær Bov ikke en formuedannelse, der på nogen måde matchede de formuer, der var bundet i landbrugets produktionsapparat.

Økonomisk såvel som politisk er denne konstatering særdeles interessant. Rent økonomisk havde sognekommuner med større stationsbyer dermed en helt klar fordel i at lægge hovedparten af beskatningen på de høje personlige indkomster i stationsbyerne frem for på det relativt mindre beskatningsgrundlag, som ejendomsskatterne frembød. Det er derfor ikke overraskende, at vi finder ti af de elleve stationsbysognekommuner i gruppen af sognekommuner med den relativt mindste andel af skatteprovenuets lignet på fast ejendom. Af de elleve sognekommuner, hvor ejendomsskylden udgjorde under 40% af det samlede skatteprovenu, var der alene i de syv tilfælde tale om stationsbykommuner. Billigst slap gårdmændene i Vojens sognekommune, hvor kun 20% af skatteprovenuet blev lignet på fast ejendom. Nok ejede de største gårdmænd i Vojens hovedparten af landbrugsjorden, men de var til gengæld for få til at sikre kommunens skatteindtægter. Ser vi på de fire undtagelser, så havde Rømø sognekommune de tredjelaveste gennemsnitlige formuer og den stør-

ste andel af helt små gårdbrug i Sønderjylland. Dermed havde Rømø god grund til overvejende at lægge beskatningen på de personlige indkomster, om end det ikke stod væsentlig bedre til med indtjeningen i sognekommunen i forhold til resten af landsdelen.⁴⁷¹ Bevtofts store andel af små gårde giver ligeledes god økonomisk grund til at nedtone ejendomsskatternes betydning. Derimod er der ingen nærliggende forklaring på Ubjerg og Hammelevs placering ud over et uspecificeret politisk ønske fra gårdmændene om de lavest mulige ejendomsskatter.

I gruppe to finder vi Broager sognekommune som eneste undtagelse fra reglen, men ser man nærmere på omstændighederne omkring fastsættelsen af fordelingen af skatterne, så var Broager sognekommune samtidig det eneste sted, hvor amtsrådet ændrede på sognerådets indstilling. Sognerådet havde oprindeligt indstillet en fordeling af skatterne, så 60% af skatteprovenuet blev lignet på fast ejendom og 40% på indkomster. Om fordelingen hedder det i sognerådets begrundelse: »Da en stor Del af Sognets Skatteydere bestaar foruden Landbostanden af Industridrivende, Arbejdere, Fastlønnede, Haandværkere, Købmænd og andre Erhverv, og da en stor Del af Landgrundejere ved Ansættelsen af den personlige Indtægtsskat i Realiteten langtfra er saa haardt belastet, som de øvrige Skatteydere, og Sognet desforuden i en nær Fremtid vil blive belastet med en hel Del offentlige Vejes Vedligeholdelsespligter, som hidtil har paahvilet de respektive Grundejere, bedes Forslaget vedtaget«. ⁴⁷²

Det var den klassiske konflikt mellem land og by, der slog igennem, men i modsætning til de øvrige stationsbykommuner bestod Broager sognekommune af en forholdsvis stor gruppe af lavtlønnede teglværksarbejdere. Politisk markerede disse og den øvrige bybefolkning sig allerede ved sogneudvalgsvalget i 1920, så det første sogneråd foruden af tre gårdmænd og en enlig husmand kom til at bestå af to købmænd, to håndværkere, to arbejdere samt teglværksejer Christian Hollesen i Iller som sognerådsformand. Politisk slog denne erhvervsfordeling igennem i form af en solid socialdemokratisk andel på 43% af stemmerne ved folketingsvalget i 1924. Broager sognekommune havde især i kraft af teglværksindustrien et andet befolkningsgrundlag end de øvrige stationsbykommuner. En befolkning som mente, at sognekommunens store gårde nok kunne bære en større del af byrderne. Ved sognerådets andenbehandling af skatteligningen i

oktober 1924 lykkedes det derfor tømmer Jørgen Sandbeck i samarbejde med en gruppe bestående af håndværkere, erhvervsdrivende og en enkelt gårdmand at skabe et flertal på én stemme, så hovedparten af skatteprovenuet blev lignet på ejendommene i kommunen. Når fordelingen blev 50-50%, skyldtes det udelukkende Sønderborg amtsråds gårdmandsflertal, der var modstander af forslaget. Fordelingen af skattebyrden var dog næppe den eneste grund til amtsrådets afslag. Faktisk godkendte amtsrådet en lignende fordeling af skatterne i flere af amtets sognekommuner, som f.eks. Notmark, og sågar en fordeling af skatterne, så grundejerne i Svenstrup sognekommune skulle betale 63%! Der er derfor grund til at antage, at amtsrådets afslag i lige så høj grad afspejlede en uvilje mod at lade gårdmændene i Broager majorisere af teglværksarbejdere, håndværkere og andre erhvervsdrivende.

I realiteternes verden er en fordeling af skatteprovenuet mellem person- og ejendomsskatter baseret på rationelle økonomiske overvejelser en fiktion. Selv om det var økonomisk rationelt at lade ejendomsskylden spille en mindre rolle i stationsbykommunerne, så var fordelingen af skatteprovenuet først og fremmest en politisk afgørelse. Derfor blev fordelingen af skatteprovenuet på person- og ejendomsskatter i mange stationsbykommuner, som vi har set det for Broagers vedkommende, et kardinalpunkt i striden mellem land og by, ofte blandet med livlige diskussioner om udgifter til de mange såkaldte købstadsgoder som fortove og gadebelysning. Foruden i Broager kan vi ikke mindst i den økonomiske nybyggerby Bov med de mange statslige tjenestemænd, som rykkede ind fra starten af tyverne, konstatere de første konflikter mellem sognekommunens gårdmandsdominerede sogneråd og den voksende bybefolkning i sognekommunen. Til trods for heftige anstrengelser lykkedes det dog først Socialdemokratiet i Bov at vinde posten som sognerådsformand ved kommunevalget i 1929, hvorefter Socialdemokratiet satte sig solidt på magten i Bov indtil valget i 1962.⁴⁷³

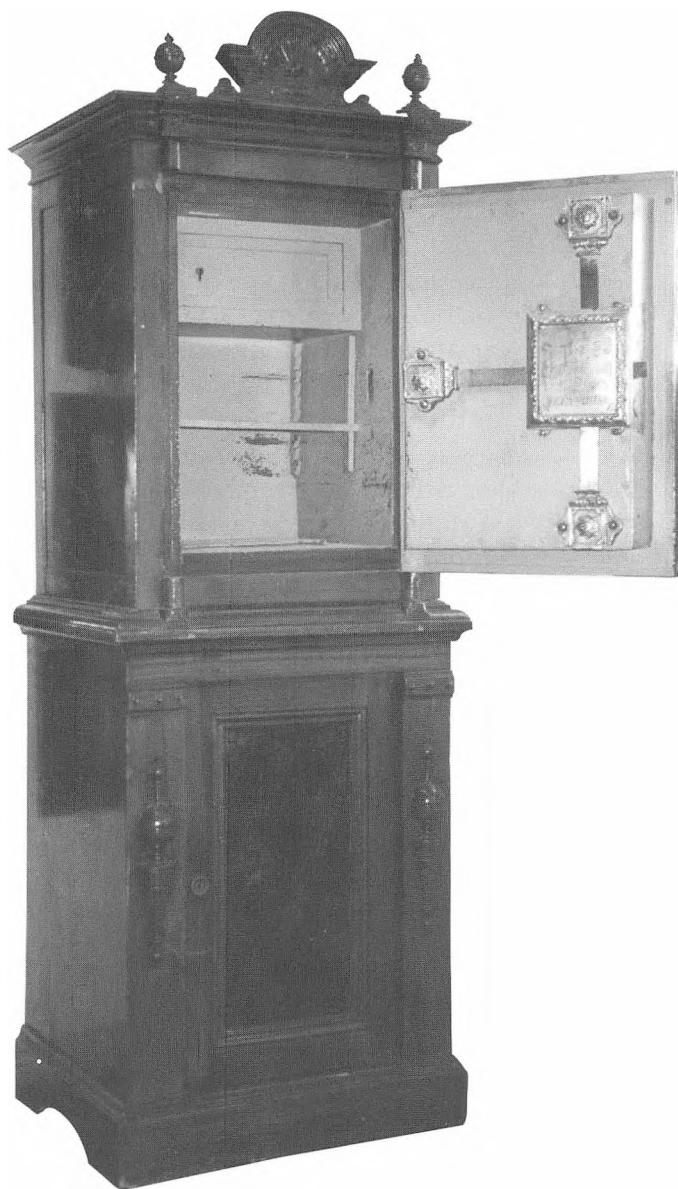
Sognekommuner i krise

Kommunale regnskaber

Sognerådsformanden havde pligt til at udarbejde et årligt regnskab over sognekommunens indtægter og udgifter inden udgangen af februar måned i det efterfølgende regnskabsår.⁴⁷⁴ Efter at regnskabet var revideret og fremlagt for kommunens beboere, skulle kommuneregnskabet med bilag, bemærkninger og besvarelser indsendes til revision og godkendelse i amtsrådet. Dermed er det under normale omstændigheder en relativt enkel sag at finde sognekommuneregnskaberne i amtsrådsarkiverne eller om nødvendigt i sognekommunearkiverne, men netop ikke i tidsrummet omkring Genforeningen. I perioden fra 1919 til regnskabsåret 1922/23 findes der stort set ikke regnskabsmateriale, som gør en systematisk og komparativ undersøgelse mulig. Først fra 1922/23 har vi komplette kommuneregnskaber for hele Sønderjylland. Dog findes regnskaberne for 1921/22 fra sognekommunerne i Haderslev amts amtsrådsarkiv, som vi i det følgende vil tage afsæt i. I og med amtets revision er der en vis garanti for regnskabernes pålidelighed, og Haderslev amt er en tilstrækkelig stor enhed til, at vi kan foretage en komparativ analyse af amtets sognekommuner i forhold til sognekommunerne i den øvrige del af landet.

Et af de væsentligste problemer i forbindelse med kommunesammenlægningerne var landkommunernes gæld. Det er derfor heldigt, at vi netop i Haderslev amt på dette område er kilde-mæssigt specielt godt stillet. Haderslevs sidste landråd, v. Löw, fik uvist af hvilken årsag i maj 1919 udarbejdet en status over landkommunernes gældsætning. Oversigten fra 1919 er i enkelte tilfælde mangelfuldt udfyldt. Manglerne er imidlertid ikke værre, end at det har været muligt at tage højde for disse.

Ulemperne ved materialet fra Haderslev amt 1921/22 er primært, at vi er kommet et år længere væk fra genforeningsåret. Det andet problem er mere regnskabsteknisk. Regnskaberne eller

Kliplev sogns pengeskab på billedet blev oprindeligt anvendt af Kliplev landkommune, men gik i arv til sognerådet ved kommunesammenlægningen i 1921. Det store pengeskab fungerede som kommunekasse hos sognerådsformanden Henning Carstensen indtil 1937, da Johannes Nielsen blev ny sognerådsformand, og Kliplev sognekommune fik et kommunekontor i den tidligere gendarmbolig, Skolegade 11 i Kliplev. Herefter stod pengeskabet hos den ny sognerådsformand og er siden kommet til Kliplev Lokalhistoriske Arkiv, hvor det kan ses i dag. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

rettere regnskabsoversigten indeholder ikke en status. Det havde ellers været en yderst tiltrængt kvalitet ved kildematerialet, om vi havde kunnet vurdere sognekommunernes aktiver og passiver i forhold til den øvrige del af landet.

Regnskabsoversigten for 1921/22 blev udarbejdet af amtsrevisor Eschelsen og sendt til amtmand Viggo Haarløv den 21. september 1923. I den forbindelse bemærkede Eschelsen, at regnskaberne i flere sognekommuner ikke var afsluttet således, at indtægter og udgifter for 1921/22 var bogført i samme år. I en række sognekommuner var amtsskatten for fjerde kvartal først indbetalt efter afslutningen af regnskabet, og udgiften var i stedet bogført i regnskabet for 1922/23! En anden ikke uvæsentlig regnskabsteknisk finesse var nogle sognekommuners brug af check. Da disse checks blev trukket på de pågældende sognekommuners kassekredit, var deres indtægter og udgifter nominelt større end de sognekommuner, der ikke benyttede sig af checks. Forklaringen er den, at checken på indtægtssiden er ført på kontoen »optagne lån« og på udgiftssiden på den konto, hvorunder udgiften henhører. Siden blev beløbet konteret på kontoen »renter og afdrag«, som afdrag på kassekrediten.

Kildekritisk er sognekommunearkivernes regnskabsmateriale fra hele landsdelen særdeles problematisk. I mange tilfælde er regnskaberne i sognekommunearkiverne enten kladder eller har karakter af kladde med overstregninger og rettelser. Værre er det, at sognekommuneregnskaberne i de første år efter Genforeningen generelt var yderst mangelfulde med forkerede oplysninger, forkerede posteringer og deciderede sammentællingsfejl m.m.! Til de mere alvorlige tilfælde kan nævnes Højst sognekommune i Tønder amt, hvor amtets revision efter en henvendelse fra en gruppe borgere fandt så grov uorden i regnskaberne for årene fra 1921 og frem til 1927, at formanden måtte gå af, og sognerådsmedlemmerne personligt betale 478 kroner til kommunekassen. Derimod førte sigtelsen af sognerådsformanden for bedrageri til et tiltalefrafald. Det skete ikke med sognerådsformanden i Bjolderup sognekommune, Aabenraa amt. Han blev idømt to års fængsel i bedringshus, efter at revisionen havde konstateret bedrageri for 35.000 kroner. Til gengæld blev det skønnet, at sognerådsmedlemmerne havde gjort, hvad man med rimelighed kunne forlange for at kontrollere kommuneregnskaberne.⁴⁷⁵

Bevidst og systematisk bedrageri var absolut undtagelsen,

men var kun toppen af isbjerget. Under dette lå kolossale problemer med førelsen af kommuneregnskaberne som følge af den store kommunale arbejdsbyrde efter Genforeningen og ikke mindst manglende kendskab til bogholderi og regnskabsførelse hos hovedparten af sognerådsmedlemmerne. I en skrivelse til Indenrigsministeriet i 1924 betegnede amtsassessor i Aabenraa amt, Emil J. C. Bang, flere af sognerådsformændene som værende »ganske uegnede til hvilket som helst skriftligt Arbejde og ganske ude af Stand til at føre selv det simpleste Regnskab«. Især regnskabsvæsenet voldte sognerådene betydelige vanskeligheder, hvilket fik Aabenraa amtsråd til at foretage regnskabs- og kasseeftersyn to gange om året i hver af amtets 17 sognekommuner. Amtskommunens revision var ikke forgæves. I Holbøl sognekommune afslørede et kasseeftersyn en kassemangel på 23.000 kr., som hverken sognerådet eller de kommunale revisorer havde været opmærksomme på. I Rise og Løjt sognekommuner havde et lignende kasseeftersyn i regnskabsåret 1922/23 afsløret over 600 posterings-, sammentællings- og andre fejl. For at rette fejlene blev sognerådsformanden i hvert enkelt tilfælde indkaldt til møde på amtsrådskontoret, hvor fejlene blev rettet i fællesskab. Tilsvarende havde Bang ingen større respekt for de kommunale revisorer, hvis arbejde blev betegnet som værende af »yderst ringe Værdi«. I et par tilfælde fandt amtsrådet det derfor nødvendigt at indkalde revisorerne til møde for at gennemgå revisionspåtegningerne.

Retfærdigvis hører det med til billedet, at de fleste sognerådsmedlemmer som følge af den nationale kamp var udelukket fra at deltage i det kommunale styre inden 1920, og de, som rent faktisk deltog, havde kun sjældent indflydelse på og indsigt i landkommunens regnskaber, da det efter den tyske landkommunelovgivning var kommuneforstanderen, som førte landkommunens regnskaber.

Det må derfor stærkt frarådes at basere en undersøgelse af sognekommunernes økonomi alene på de sønderjyske sognekommunearkivers regnskaber fra tyverne. I stedet bør man konsultere de reviderede regnskaber i amtsrådsarkiverne, der samtidig er mere systematisk bevaret. Til trods for disse forbehold vil vi alligevel med Eschelsen og Emil Bangs bemærkninger i hukommelsen forsøge at tegne et billede af sognekommunernes økonomiske situation: »Tager man disse Forhold i Betragtning,

vil man imidlertid paa Grund af Sammenstillingen dog nok kunne skønne over de enkelte Kommuners Administration«, som Eskildsen selv udtrykte det i et notat til regnskabsoversigten.⁴⁷⁶

Sognekommunernes samlede indtægter i 1921 / 22

For at tilvejebringe et sammenligningsgrundlag mellem sognekommunernes indtægter i Haderslev amt og resten af Danmark med undtagelse af Sønderjylland er sognekommunernes indtægter pr. indbygger udregnet på basis af folketællingen den 1. februar 1921 og opstillet i tabel 22, hvor indtægterne er fordelt på de enkelte poster.

Set ud fra en vurdering af de samlede bruttoindtægter var sognekommunerne i Haderslev amt hverken værre eller bedre stillet end de øvrige sognekommuner uden for Sønderjyllands amt. Mens sognekommunerne i Haderslev amt havde indtægter på 84,94 kr. pr. indbygger, lå det tilsvarende tal for den øvrige del af Danmark på 83,73 kr. Sognekommunerne i Haderslev var dog langt fra så guldrandene, som tallene lader ane. Forklaringen skal findes i de sønderjyske amters skattemæssige særstilling i forhold til den øvrige del af landet. Nord for Kongeåen kunne amtsrådene ligne op til en tredjedel af bidragene på sognekommunerne. I Sønderjylland skulle de sønderjyske amtsråd i skatteåret 1921-22 ligne hele bidraget på sognekommunerne. Derfor skulle hver sognekommune i Sønderjylland i skatteåret 1921-22 betale en andel af de samlede skatter til amtsråds kredsen, der svarede til den gennemsnitlige andel af de samlede skatter til kreds kommunen i skatteåret 1917-18.⁴⁷⁷ Året efter fik de sønderjyske amtskommuner tilladelse til fremover at udskrive samtlige eller dele af de amtskommunale bidrag på de til amtsråds kredsen hørende sognekommuner.⁴⁷⁸ Denne bestemmelse gik i 1926 uforandret videre i loven om kommunale ejendomsskatter.⁴⁷⁹

Selv om amtsrådene med undtagelse af året 1921/22 ikke i 1920'erne udskrev samtlige amtskommunale bidrag på sognekommunerne, så fik loven betydelige konsekvenser for de sønderjyske amter og sognekommunerne. Mens amtsreparationsfonden i Haderslev amt i regnskabsåret 1922/23 hentede 57,8% af sine indtægter via sognekommuner, fik de øvrige amtsreparationsfonde uden for Sønderjylland kun 9,8% af deres indtægter fra sognekommunerne.⁴⁸⁰ Samme år måtte sognekommunerne i

Tabel 22. De kommunale indtægter 1921/22 udregnet pr. indbygger i Haderslev amt og Danmark minus Sønderjylland.

	Haderslev amt kr.	Danmark undt. Sønderjylland kr.
beholdning	1.43	5.99
kapitalindtægter	0.83	1.50
aktiver	0.00	2.07
optaget lån	18.32	20.89
statstilskud	1.70	0.29
andre indtægter	3.53	0.56
skatter	59.13	52.43
bruttoindtægt	84.94	83.73
indbetalt til amtet	-25.73	-2.27
rest til sognekom.	59.21	81.46

Sønderjylland aflevere 3.184.000 kr. eller 25,73 kr. pr. indbygger, mens de øvrige sognekommuner i Danmark kunne slippe med 4.003.000 kr. eller 2,27 kr. pr. indbygger. Den forskel slår da også igennem i Haderslev amt i 1921/22, hvor sognekommunerne pænt måtte aflevere 896.853 kr. til Haderslev amtsreparationsfond, hvilket svarer til 25,8% af sognekommunernes indtægter! Trækker vi dette beløb fra sognekommunernes samlede indtægter, reterer der 2.574.403 kr., som sognerådsmedlemmerne reelt kunne disponere over. Omregnet pr. indbygger bliver det 59,21 kr. Foretager vi samme regnestykke for landets øvrige sognekommuner bliver det tilsvarende beløb derimod 81,46 kr. Sognerådsmedlemmerne i Haderslev amt havde i 1921/22 kort og godt 20,64 kr. mindre pr. person til at drive sognekommunerne! Dette skal sammenholdes med de langt større økonomiske og sociale opgaver i Sønderjylland. Retfærdigvis skal det understreges, at pengene ikke forsvandt ud af landsdelen endsige ud af det enkelte amt, men blev anvendt til driften af amtskommunen og de amtskommunale institutioner. Amterne overlod blot de generelle finansielle problemer til landsdelens sognekommuner, der

nødvendigvis måtte renoncere på deres udgiftskrævende ønsker. Dermed var kimen lagt til en latent konflikt mellem sognekommunerne og deres respektive amtsråd, som for alvor brød ud under landbrugskrisen i 1926.

Det statistiske gennemsnit for sognekommunernes indtægter var langt fra typisk for sognekommunerne i Haderslev amt. Kun den lille Frørup sognekommune i amtets nordøstlige hjørne placerede sig pænt på gennemsnittet. Gennemsnittet dækker over en betydelig spændvidde fra Hygum sognekommunes indtægter på 27,27 kr. pr. indbygger til Oksenvad sognekommunes indtægter på 168,92 kr. En væsentlig forklaring på forskellene er, som det fremgår af bilag seks, sognekommunernes størrelse. Mens det gennemsnitlige indbyggertal i gruppe et lå på 1.136, var det tilsvarende tal i gruppe fire 911. En forskel på 225 indbyggere. De store sognekommuner kunne fordele udgifterne på et større antal skatteydere, hvorimod skatteyderne i gruppe fire hver måtte bære en større andel af kommunernes udgifter.

Den forklaring er dog ikke uden betydelige modifikationer. Når Hygum sognekommune kunne holde indtægterne nede på 27,27 kr. pr. indbygger og stadig præstere et overskud på 7,13 kr., så kan det kun skyldes, at udgifterne blev holdt på et absolut – og formentlig kunstigt – minimum. Selv om der er et betragteligt spring på 13 kr. pr. indbygger til de næstlaveste kommunale indtægter, i Skrydstrup sognekommune, så må sognerådene i alt fald i de helt små sognekommuner som f.eks. Skrydstrup, Magstrup og Branderup have holdt udgifterne nede på et niveau, hvor konvolutterne blev anvendt mere end én gang. I den anden ende af skalaen finder vi sognekommuner som Sommersted og Toftlund med endog meget betydelige indtægter sammenholdt med sognekommunernes gennemsnitlige indtægter. Her kan forklaringen bl.a. som allerede anført skyldes brugen af checks.

Det hævdes ofte, at sognekommunerne var upolitiske, men en så kraftig forskel i sognekommunernes indtægter og udgifter må også betragtes som resultatet af en række vidt forskellige politiske valg: Nogle sogneråd prioriterede tydeligvis mere eller mindre frivilligt et højt udgiftsniveau og dermed nødvendigvis større indtægter. Andre prioriterede markant lavere udgifter og dermed også lavere skatter. Da denne problemstilling kræver et kendskab til udgifterne, vil den blive nærmere undersøgt i afsnittet om sognekommunernes udgifter.

Kommuneskatterne

Hvor kom så pengene fra? Som forventet primært fra kommuneskatterne. Knap 70% af indtægterne blev i Haderslev amt hentet via skatterne. For resten af landet minus Sønderjylland udgjorde skatterne 62% af indtægterne. Hver indbygger i Haderslev amt betalte 6,70 kr. om året mere i kommuneskatter end landets øvrige indbyggere. Denne forskel skal sammenholdes med den markant lavere landbrugsproduktion og den betydeligt lavere indtjening i Haderslev amt. Det gav derfor også et langt højere sognekommunalt skattetryk i Sønderjylland end i den resterende del af landet.

Tabel 23. Den kommunale beskatning i Sønderjylland 1928/29.⁴⁸¹

amter	skatteligning	grundskyld	
	procent	procent	promille
Haderslev	5,62	7,32	9,82
Aabenraa	6,82	8,49	11,55
Sønderborg	5,31	7,96	10,67
Tønder	6,54	7,80	10,71
Danmark	4,17	4,47	9,58

Ser vi på beskatningen i de enkelte sognekommuner i Haderslev amt, så var der tale om særdeles kraftige variationer. Mens indbyggerne i Magstrup kunne slippe med 25 kr. i kommuneskat, så skulle hver indbygger i Moltrup af med 100 kr. Så enorme forskelle kan skyldes tilsvarende forskelle i sognekommunernes udgifter. Den problematik vil vi henlægge til den efterfølgende gennemgang af sognekommunernes udgifter. Her vil vi foreløbig koncentrere undersøgelsen om mulige forklaringer på indtægts-siden. Forklaringen må være tilsvarende forskelle i sognekommunernes beskatningsgrundlag, idet man rent intuitivt kunne forestille sig, at sognekommuner med et højt beskatningsgrundlag havde høje skatteindtægter og dermed også et højere service-niveau end andre sognekommuner.

For at afklare dette spørgsmål er der i bilag seks opstillet en række væsentlige faktorer, der kan have indflydelse på skatteindtægterne. Udgangspunktet er en opdeling af sognekommunerne i Haderslev amt efter deres skatteindtægter pr. indbygger, så Magstrup med de laveste skatteindtægter er placeret øverst og Moltrup med de højeste er placeret nederst i tabellen. Endvidere er sognekommunerne som tidligere opdelt i fire grupper. I de følgende kolonner er de vigtigste parametre angivet, i tredje kolonne de gennemsnitlige personindkomster i kommunen, i fjerde kolonne de gennemsnitlige formuer pr. indbygger. Endeligt er der i kolonnerne fem og seks angivet henholdsvis sognekommunernes samlede skatteindtægter og deres indbyggertal i 1920.

Ser vi først på udgangspunktet, de gennemsnitlige skatteindtægter pr. indbygger, så var der som nævnt drastiske forskelle mellem kommunerne. Mens gennemsnittet for kommunerne i gruppe et lå på 42,57 kr. pr. indbygger, var det tilsvarende tal i gruppe to 58,81. For gruppe tres vedkommende var de gennemsnitlige skatteindtægter pr. indbygger på 65,34 kr. Endelig lå skatteindtægterne i gruppe fire på 74,53 kr. pr. indbygger. Forskellene kunne afspejle tilsvarende forskelle i de gennemsnitlige personindkomster i sognekommunerne, men en undersøgelse af personindkomsterne i bilag seks giver ikke belæg for denne antagelse. Tilsvarende kan der i samme bilag i bedste fald kun spores en svag og uklar sammenhæng mellem de gennemsnitlige skatteindtægter og formuedannelsen i sognekommunerne.

En anden faktor, der i større eller mindre grad kan have spillet ind på sognekommunernes skatteindtægter, var eventuelt politiske ønsker om at minimere skatterne. For at undersøge dette er der i bilag syv opstillet henholdsvis sognekommunernes gennemsnitlige indtægter pr. indbygger, de gennemsnitlige udgifter pr. indbygger og det gennemsnitlige overskud respektive underskud pr. indbygger i de enkelte sognekommuner. De høje skatter kan være et udtryk for et ønske om at skabe en kassebeholdning, mens de lave skatter omvendt kan være resultatet af sognerådernes politiske ønske om at skabe balance mellem de kommunale indtægter og udgifter samt evt. holde de kommunale udgifter på et minimum. Således havde sognekommunerne i gruppe fire et langt større overskud end de tre øvrige grupper. Overskuddet i gruppe fire forrykkes dog i væsentlig grad af Frørup sognekommunes enorme overskud. Trækker vi Frørup ud af gennemsnit-

tet, er det gennemsnitlige overskud i gruppe fire 6,50 kr. Stadig en gennemsnitlig opsparing på 2 kr. mere pr. indbygger end i gruppe et og ca. 2,5 gange større end opsparingen i gruppe tre. Selv om der tilsyneladende var en væsentlig større spareiver i sognekommuner med de højeste skatteindtægter, så brydes den generelle tendens også her af markante undtagelser. Således kunne sognerådet i Toftlund kommune med den fjerdehøjeste skattebyrde pr. indbygger ved regnskabsårets afslutning alligevel notere et underskud på 3,13 kr. pr. indbygger. Der er altså intet entydigt belæg for, at sognerådene forsøgte at skabe en større kassebeholdning ved at udskrive større skatteindtægter.

Sognekommunernes lånefinansiering

I betragtning af de vanlige stereotype udsagn om sognerådernes sparsommelighed, er lånenes andel af sognekommunernes samlede indtægter overraskende høj. I Danmark med undtagelse af Sønderjylland blev 25% af sognekommunernes indtægter i 1921/22 tilvejebragt ved lån. I Haderslev amt var sognerådsmedlemmerne mere nøjsomme med låntagningen. Her udgjorde låneandelen af indtægterne til trods for det store finansieringsbehov »kun« 21,5%. I kroner lånte sognekommunerne i Haderslev amt 18,32 kr. pr. indbygger, mens sognekommunerne uden for Sønderjylland lånte 20,89 kr. En forskel på 2,57 kr. Med til billedet hører, at lånefinansieringen i 1921/22 var usædvanlig høj i forhold til resten af 1920'erne og formentlig må tilskrives efterkrigsboomet.⁴⁸²

Ud fra en rationel økonomisk betragtning kan lån anvendes til enten investeringer eller midlertidigt forøgede driftsudgifter. For at få en indikator på, hvorvidt låntagningen blev anvendt til investeringer eller til finansiering af driften, er sognekommunernes låntagning i 1921/22 sammenholdt med udgiftsposten »forøgelse af aktiver« samme år. Resultatet er opstillet i tabel 24 punkt 1 og 2. Tallene i de to punkter efterlader ingen tvivl om, at låntagningen i langt overvejende grad blev anvendt til andet end investeringer. I samme tabel 24 er det derfor samtidig forsøgt at give udtryk for, i hvilken grad sognekommunerne selv var i stand til at finansiere driften, respektiv i hvor stor udstrækning driftsudgifterne blev finansieret ved hjælp af låntagning. I punkt fire er »driftsudgifterne« udregnet ved at fratække udgifterne til

forøgelse af aktiver. På indtægtssiden i punkt fem er låneindtægterne fratrukket for dermed at få et udtryk for, hvor stort et beløb sognekommunerne selv finansierede via skatter, statstilskud og på anden vis. I punkt seks er de korrigerede driftsudgifter fratrukket i punkt fire fra de korrigerede indtægter i punkt fem. Såfremt sognekommunerne selv var i stand til at finansiere driften, burde tallene i punkt seks være positivt. Endelig er der i punkt syv udregnet driftsunderskuddets andel af driftsudgifterne, dvs. den andel, der skulle finansieres ved hjælp af lån eller kassekreditter.

Table 24. Sognekommunernes finansiering af driften 1921/22.⁴⁸³

	Haderslev amt	Danmark undt. Sønderjylland
1. låntagning	778.787	147.367.000
2. forøgelse af aktiver	10.189	10.290.000
3. overskud	- 139.973	16.442.000
4. samlede udg. minus 2 (»driftsudgifter«)	3.461.067	120.187.000
5. samlede indt. minus 1 (»indt. til drift«)	2.832.443	110.605.000
6. »driftsoverskud«	- 628.624	-9.582.000
7. driftsunderskuddets andel af driftsudg.	18.1%	8.0%

Det turde være klart, at sognekommunerne i regnskabsåret 1921/22 i Haderslev amt såvel som i resten af landet var ude af stand til at finansiere den daglige drift alene ved hjælp af skatteindtægterne. Driften af de danske sognekommuner krævede dette år en betydelig kapitaltilførsel i form af lån. Værst stod det ubetinget til for de sønderjyske sognekommuner i Haderslev amt. Her måtte 18,1% af driftsudgifterne finansieres via lån. En væsentlig del af forklaringen skal findes i flere af sognekommunernes brug af checks, der blev trukket på kassekrediten. Det forbehold ændrer imidlertid ikke på det fundamentale problem, at sognekommunerne i langt højere grad end den øvrige del af landets sognekommuner måtte finansiere driften ved låntagning, det være sig i form af kassekreditter eller langfristede lån. Sogne-

kommunerne i Haderslev amt var langt dårligere i stand til at skattefinansiere driftsudgifterne.

Sognekommunernes økonomiske situation er på anden måde veldokumenteret. Som det allerede er nævnt, fik kommunerne i forbindelse med kronemøntens indførelse tilført danske kroner i form af kortfristede lån fra den danske stat, som skulle tilbagebetales over 1/2 år. Da den oprindelige kapitaltilførsel ikke slog til, måtte staten i efteråret 1920 og foråret 1921 tilføre yderligere kapital til de sønderjyske kommuner. Det skete igen i form af kortfristede lån til 5% p.a. I den forbindelse indsendte amtmændene begrundede låneanmodninger. En af disse, anmodningen fra amtmænd Kr. Refslund Thomsen i Aabenraa amt fra 8. juni 1921 om yderligere 200.000 kroner til sognekommunerne i Aabenraa amt, fortjener at blive citeret, da den meget præcist skildrer problemerne for mange sognekommuner:

»Det forløbe Regnskabsaar har for de fleste sønderjydske Landkommuners vedkommende været vanskeligt. Skatterne er paa Grund af den særlig i de sønderjydske Landsdele herskende Pengeknaphed kun kommet meget langsomt ind og endnu sidder mange Kommuner inde med betydelige Skatterestancer. Mange Kommuner lider ogsaa større Tab ved, at en Del af deres Indbyggere er fraflyttet til Tyskland uden forinden at have betalt Skatten, der først kunde opkræves paa et meget sent Tidspunkt.

Virkningen har bl.a. været den, at de før nævnte 150.000 Kroner endnu stadig er udelaant i fuld Højde.

Ogsaa i indeværende Regnskabsaar er Forholdene imidlertid vanskelige, idet de nye Opgaver den danske Lovgivning har paaført Kommunerne, har været Aarsag til, at mange Kommuner er gaaet ind i Regnskabsaaret med et større Underskud, og ogsaa i Aar som Følge af, at Skatteligningen er blevet betydeligt forsinket, formentlig først vil kunne begynde Skatteopkrævningen sent i Efteraaret. Som Udgifter af nævnte Art kan nævnes Ombygninger og Udvidelser af Skoler, forøgede Lærerlønninger, Alderdoms- og Arbejdslosheds-Understøttelse.

Sognekommunerne er derfor foreløbig nødsaget til at optage større Laan, for at kunne dække forrige Aars Underskud og afholde de løbende Udgifter. Men disse midlertidige Laan kan ikke i tilstrækkelig Omfang opnaas hos de stedlige Pengeinstitutter, der uden Undtagelser har vanskeligt ved at efterkomme de nødvendige Pengekrav«. ⁴⁸⁴

Sognekommunerne havde betydelige problemer med skatteopkrævningen, hvilket foruden de anførte grunde bl.a. hang sammen med, at de tyske myndigheder ikke foretog skatteligning for regnskabsåret 1920/21 i de fire nordslesvigske kredse. Den danske stat måtte derfor i stedet gå ind for at sikre kontinuitet i skatteopkrævningen.⁴⁸⁵

Det forklarer samtidig, hvorfor fjerde kvartals amtsskatter i en lang række tilfælde først blev betalt efter afslutningen af regnskabsåret 1921/22 og bogført i det følgende regnskabsår. Amtsskatterne blev i stedet anvendt til at forbedre sognekommunerens likviditet eller i det mindste driftsresultatet. Heri ligger muligvis en væsentlig del af forklaringen på de voldsomme forskelle i skatteindtægterne. Visse sognekommuner var simpelthen bedre til at inddrive skatterne, og borgerne bedre i stand til at betale end andre.

De generelle tal for hele Haderslev amt dækker over ganske markante og tankevækkende forskelle mellem amtets enkelte sognekommuner. I bilag otte er derfor angivet driftsunderskuddet og driftunderskuddets andel af driftsudgifterne. Beregningerne er foretaget som i tabel 24. Af hensyn til sammenligningen er driftsunderskuddet omregnet pr. indbygger på basis af folketællingen i 1921. I kolonnerne tre og fire er angivet henholdsvis optagne lån pr. indbygger og låntagningens andel af de samlede indtægter. Endvidere er sognekommunerne opdelt i fire grupper efter deres driftsunderskud pr. person. »1. 25%« dækker den gruppe med det mindste driftsunderskud (driftsoverskud) på regnskabet, mens »4. 25%« er de sognekommuner med de største driftsunderskud.

Som det var at forvente ud fra de foregående betragtninger over det gennemsnitlige driftsunderskud, havde kun en lille fjerdedel af sognekommunerne et driftsoverskud. Gl. Haderslev og Hygum sognekommuner kunne bryste sig af et væsentligt overskud i forhold til driftsudgifterne. For Øsby og Vilstrup sognekommuners vedkommende balancerede driftsudgifterne omtrent med skatteindtægterne. Resten af sognekommunerne havde et underskud og for størstepartens vedkommende et ganske betydeligt underskud i forhold til driftsudgifterne. Værst stod det til for Oksenvad sognekommune, hvor halvdelen af driftsudgifterne måtte skaffes til veje ved låntagning. Sognekommunerens beliggenhed giver ikke i sig selv nogen kulturgeografisk for-

klaring på forskellene. Hovedparten af kommunerne med de største driftsunderskud er beliggende som en samlet gruppe i amtets nordlige del, med Toftlund og Åstrup som de eneste undtagelser. I den anden ende af skalaen er sognekommunerne med de bedste driftsresultater spredt over hele amtet uden nogen fællesnævner. Kun for amtets større bysamfund som Jels, Rødding, Toftlund og Vojens kan de store driftsunderskud umiddelbart til-

Den højtidelige overdragelse af landkommunernes arkiver til sognerådsformanden for Kliplev sognekommune. Til venstre ses sognerådsformand Henning Carstensen og til højre den tidligere kommuneforstander Chr. Christiansen. Foto: Kliplev Lokalhistoriske Arkiv.

skrives de større udgifter til de såkaldte købstadsgoder. En nærmere afklaring af dette problem må foreløbig afvente gennemgangen af driftsudgifterne.

Selv om låntagningen ikke afveg væsentligt fra landsgennemsnittet, var de sønderjyske sognekommuner betydeligt ringere stillet. Hvor lånene i den øvrige del af landet blev anvendt til investeringer, gik de i Sønderjylland overvejende til dækning af sognekommunernes daglige drift. Når de løbende indtægter ikke dækkede driftsudgifterne, måtte udgifterne betales ved låntagning, og den voksede naturligt med et stigende driftsunderskud. I gruppe et, hvor alle, med undtagelse af Vilstrup, havde et driftsoverskud, lånte kommunerne gennemsnitlig 2,67 kr. pr. indbygger. Lånene dækker formentlig over ubetydelige kommunale kassekreditter. Det var næppe tilfældet i gruppe fire, hvor de betydelige driftsunderskud krævede en langt større grad af lånefinansiering, i gennemsnit 46,73 kr. pr. indbygger. Værst stod det til i Oksenvad sognekommune, hvor over halvdelen af de samlede udgifter måtte finansieres af lån. Bedre, men langt fra godt stod det til for de øvrige sognekommuner i gruppe fire, hvor 33-43% af udgifterne blev finansieret med lån.

Kommunerne i gruppe fire var ikke de eneste, hvor en betydelig del af udgifterne blev betalt med låntagning. Tirslund sognekommune var godt på vej ind i en usund cirkel, hvor en stor låntagning skulle dække et betydeligt driftsunderskud, som igen øgede kommunens udgifter til renter og afdrag osv. I Magstrup blev 41,6% af udgifterne finansieret af lån. Kommunekassereren havde dog næppe samme grund til bekymring som sine kollegaer i gruppe fire. Ganske vist udgjorde driftsunderskuddet 22,2% af driftsudgifterne, men da låntagningen mere end rigeligt dækkede driftsudgifterne, skulle lånene snarere dække over udgifter i forbindelse med nye investeringer. Sognekommunens økonomiske situation må derfor betragtes som mere sund, end tilfældet var for sognekommunerne i gruppe fire. For størsteparten af sognekommunerne blev lånene anvendt til dækning af driftsunderskud, men tabellen byder på et par markante undtagelser. Når Lintrup med et underskud på 2 kr. pr. indbygger samme år lånte knap 21 kr. pr. indbygger, må pengene nødvendigvis være anvendt til større investeringer eller til at sikre likviditet til driften. Tilsvarende gjorde sig formentlig gældende for Hammelev, Magstrup, Skrave, Fole og Moltrup sognekommuner.

Gældsætning er ikke nødvendigvis af det onde. Den kan i mange tilfælde fungere som et godt arbejdsredskab. Sognekommunerne i Haderslev amt stod imidlertid i en overordentlig vanskelig økonomisk situation med svigtende skatteindbetalinger. Det måtte nødvendigvis tvinge de fleste sogneråd ud på låne markedet for at skaffe den nødvendige likviditet til den daglige drift. Generelt var sognerådene i Haderslev amt ikke mere lånevillige end andre sogneråd i Danmark, men i modsætning til den øvrige del af landet gik pengene til dækning af et gabende hul i finansieringen af sognekommunernes daglige drift. Dermed kom hovedparten af sognekommunerne fra starten ind i en ond cirkel, som forøgede sognekommunernes udgifter til renter og afdrag, der igen kunne afføde fornyet låntagning. Med de udsigter kan det undre, at staten ikke i højere grad, end det var tilfældet, greb ind for at sikre, at sognekommunerne kom bedre fra start. De lån, som staten bevilgede sognekommunerne, virkede kun som brændstof på udviklingen og var såre beskedne i forhold til de gaver, der i øvrigt regnede ned over Sønderjylland.

Ser vi på de enkelte sognekommuner, har undersøgelsen afsløret en gruppe sognekommuner, hvor finansieringen må have givet anledning til alvorlige diskussioner i sognerådene. Låntagningen var af en sådan størrelse, at udgifterne til renter og afdrag på blot lidt længere sigt meget hurtigt kunne løbe fra indtægterne. Til gengæld kunne en lille privilegeret gruppe præstere et overskud på driftssiden og en låntagning, der næppe rakte ud over tilvejebringelsen af den nødvendige arbejdskapital. Men måske blev det gode regnskabsresultat opnået ved at udskyde indbetalingen af amtskatterne til det følgende regnskabsår? Hvis dette var tilfældet, stod disse sognekommuner ikke i en meget bedre situation, men skubbede blot problemerne til det følgende år.

Andre indtægter

Set i relation til skatteindtægterne og de optagne lån udgjorde de øvrige indtægter kun en mindre andel af sognekommunernes indtægter. For sognekommunerne i Haderslev amt og landets øvrige sognekommuner uden for Sønderjylland udgjorde disse indtægter henholdsvis 8,8% og 12,4%. Indtægterne fordelte sig på fem poster, nemlig beholdningen for forrige regnskabsår, for-

brug af aktiver, kapitalindtægter, statstilskud og andre indtægter.

Beløbene er for små og ubetydelige i det samlede kommunale regnskab til en detaljeret undersøgelse. Kun for to af posterne, »beholdningen fra foregående år« og »forbrug af aktiver«, kan der være grund til en kortfattet status. Hovedparten af sognekommunerne startede 1. april 1921. Denne dato overtog sognekommunerne i Haderslev amt det beskedne beløb af 1,43 kr. pr. indbygger fra de netop ophørte landkommuner. I den øvrige del af landet uden for Sønderjyllands amt havde sognekommunerne hele 5,99 kr. pr. indbygger i overskud fra det foregående regnskabsår. Forskellen på 4,56 kr. er formentlig et godt udtryk for landsdelens vanskelige økonomiske situation ved Genforeningen. Det kan ikke fuldstændigt udelukkes, at landkommunerne inden sammenlægningen bevidst eller ubevidst nedbragte deres likvide formue, men det har dog ikke været muligt at påvise konkrete eksempler på dette.⁴⁸⁶

Tablet 25. Sognekommunernes kassebeholdning og forbrug af aktiver 1921/22

Sognekommuner	kassebeholdning pr. indbygger	forbrug af aktiver pr. indbygger
	kr.	kr.
Agerskov	0.00	0.00
Bevtoft	0.00	0.00
Branderup	0.00	0.00
Fole	0.00	0.00
Gl. Haderslev	0.00	0.00
Gram	0.00	0.00
Halk	0.00	0.00
Hoptrup	0.00	0.00
Hygum	0.00	0.00
Lintrup	0.00	0.00
Magstrup	0.00	0.00
Sommersted	0.00	0.00

Sogne- kommuner	kassebeholdning pr. indbygger	forbrug af aktiver pr. indbygger
	kr.	kr.
Starup	0.00	0.00
Stepping	0.00	0.00
Tirslund	0.00	0.00
Toftlund	0.00	0.00
Vedsted	0.00	0.00
Vilstrup	0.00	0.00
Vonsbæk	0.00	0.00
Øsby	0.00	0.00
Øster Lindet	0.00	0.00
Åstrup	0.00	0.00
Oksenvad	0.13	0.00
Jels	0.72	0.00
Nustrup	1.13	0.00
Aller	1.32	0.00
Tyrstrup	1.44	0.00
Moltrup	2.49	0.00
Skrave	2.37	0.00
Frørup	2.71	0.00
Fjelstrup	2.94	0.00
Skodborg	3.19	0.00
Hammelev	4.35	0.00
Jegerup	4.45	0.00
Skrydstrup	5.42	0.00
Rødding	5.51	0.00
Vojens	6,76	0,00
Bjerning	7.66	0.00
Hjerting	8.97	0.00
Hjerndrup	11.59	0.00
Grarup	14.31	0.00

Gennemsnittet slører imidlertid for den omstændighed, at kun 18 af amtets 41 sognekommuner havde et overskud fra foregående regnskabsår. I de øvrige kommuner var der intet overskud at overføre. Af de sognekommuner, som faktisk havde et overskud, lå kun de fem over landsgennemsnittet på 5.99 kr. Der var ingen likviditet til den daglige drift af sognekommunerne. Amtsassessor v. Stemann skrev kort tid efter overgangen til dansk krone-mønt i 1920, at det var uomgængelig nødvendigt med lån til sognekommunerne i amtet.⁴⁸⁷ Det samme kunne siges om sognekommunerne i 1921/22. I den udstrækning sognekommunerne havde let omsættelige aktiver, var de allerede brugt inden 1. april 1921. Lærer J. H. Jensen i Felsted fik et meget kontant syn for sagen, da han hos kommunekassereren skulle have sin første løn i Sønderjylland: »Det lykkedes mig på Læben at minde om, at jeg faktisk havde næsten to Måneders Løn til gode, men da jeg ved Selvsyn havde forvissat mig om, at jeg havde formindsket hans Beholdning med 40%, kunne jeg ikke nænne at gå ham hårdere på Klinge«. ⁴⁸⁸ Der var ikke flere aktiver at tære på.

På den baggrund er der egentlig ingen grund til at opstille en tabel over de enkelte sognekommuners kassebeholdning og forbrug af aktiver, hvis det ikke var, fordi nullernes ensformige monoton bedre end ord illustrerer de sønderjyske sognekommuners situation ved Genforeningen. Krigen havde formøblet den kapital og de aktiver, som måtte have været. Kommunekasserne var tomme.

Sognekommunernes udgifter

Sønderjylland i et dansk perspektiv

Hvordan forvaltede sognerådene i Haderslev amt de meget sparsomme midler i 1921/22? Det er hovedproblemet i det følgende, og som i det foregående kapitel vil vi først sammenholde regnskabstallene med resten af Danmark, hvorefter vi vil se nærmere på forskellene mellem de enkelte sognekommuner.

Sognerådene i Haderslev amt havde efter indbetalingen af amtsskatterne kun 63,84 kr. pr. indbygger til rådighed, mens sognekommunerne uden for Sønderjylland havde 81,46 kr. pr. indbygger til finansiering af driften. Da de større udgifter i kommunerne uden for Sønderjylland næppe kan tages som udtryk for en speciel ødselhed, krævede driften af sognekommunerne i Haderslev amt i 1921/22 en særdeles stram økonomisk styring.

Forskellen mellem de kommunale udgifter i Haderslev amt og i Kongeriget er slående. Renter og afdrag af den kommunale gæld var forholdsvis mere tyngende syd for Kongeåen. Først og fremmest var udgifterne til skolevæsenet markant dyrere i den genforenede del i såvel kr. pr. indbygger som i procent af de samlede udgifter. Vejvæsenet kostede derimod forholdsvis det samme. De sociale udgifter lå på et afgjort lavere niveau i Haderslev amt. Tilsammen udgjorde sognekommunernes udgifter til fattigvæsen, alderdomsunderstøttelse, tilskud til syge-, arbejdsløsheds- og hjælpekasse samt sygeplejen kun 14% mod hele 26% i kongeriget. Mål i kr. pr. indbygger var socialudgifterne henholdsvis 8,33 kr. og 19,49 kr. Denne forskel skyldes næppe, at behovet for socialhjælp var mindre i Haderslev amt end i kongeriget. Snarere tværtimod, da de sociale vilkår var dårligere i den sønderjyske landsdel som følge af verdenskrigen. Til det samlede billede af den meget problematiske kommunale økonomi i Sønderjylland hører endvidere, at forøgelsen af aktiverne i Haderslev amt nærmest var lig nul og det endelige overskud kun var en tredjedel af overskuddet nord for Kongeåen.

Den overanstrengte kommunale økonomi i Sønderjylland

Tabel 26. Fordelingen af sognekommunernes udgifter 1921/22 i Haderslev amt og Danmark uden for Sønderjylland⁴⁸⁹

udgiftsposter	Haderslev amt		Danmark undt. Sønderjylland	
	udgifter pr. indb. i kr.	andel af samlede udg.	udgifter pr. indb. i kr.	andel af samlede ud
renter og afdrag	17,81	29%	19,61	27%
skolevæsen	17,25	28%	11,66	16%
vejvæsen*	6,69	11%	8,77	12%
fattigvæsen	2,39	4%	7,68	11%
alderdomsunderstøttelse	3,75	6%	7,87	11%
tilskud til syge- og arbejdsløshedskasse	0,98	2%	2,51	3%
hjelpekassen	0,74	1%	1,15	2%
tilskud til sygepleje	0,47	1%	0,28	0%
forøgelse af aktiver	0,24	0%	5,85	8%
bestyrelsen	2,92	5%	2,19	3%
andre udgifter	7,31	12%	4,31	6%
samlede udgifter	60,55	100%	71,88	100%
overskud	3,29		9,58	
i alt	63,84		81,46	

* dækker også udgifter til sandflugt, brandvæsen, vand- og hegnspligt samt pligtarbejde.

skyldes en kombination af det dårlige indtægtsgrundlag og ekstraordinære opgaver efter verdenskrigen og Genforeningen. Selv om økonomien var særlig stram i de sønderjyske sognekommuner, var der dog handlefriheder. Sognekommunerne kunne skabe balance på det kommunale regnskab ved at gennemføre besparelser eller ved at lånefinansiere dele af den kommunale drift. I bilag otte er det kommunale overskud/underskud på driften og lånoptagning samt de samlede kommunale udgifter

pr. indbygger opgjort for sognekommunerne i Haderslev amt for året 1921/22. Kommunerne er inddelt i fire grupper efter størrelsen af deres overskud/underskud, således at gruppe et består af den fjerdedel af sognekommunerne, der havde de største driftsoverskud, gruppe fire af den fjerdedel, der havde de mindste driftsoverskud (eller rettere de største driftsunderskud).

Opgørelsen viser store forskelle mellem sognekommunerne. Sognekommunerne i gruppe et havde med en enkelt undtagelse overskud på driften. Lånoptagningen var her kun 2,67 kr. pr. indbygger. De samlede kommunale udgifter lå på gennemsnitligt 32,34 kr. pr. indbygger. I gruppe to var der mindre underskud på op til knap 10 kr. pr. indbygger. Her blev der optaget lån på i gennemsnit 8,83 kr. pr. indbygger. De samlede udgifter udgjorde 52,30 kr. pr. indbygger. I gruppe tre var underskuddene på 10-25 kr. pr. indbygger, lånoptagningen på 17,21 kr. og de samlede udgifter på 61,93 kr. I gruppe fire var underskuddet mellem knap 30 kr. og knap 80 kr. pr. indbygger, lånoptagningen i snit på 46,73 kr. og de samlede udgifter på 109,13 kr. Det er tvivlsomt, om de økonomiske forudsætninger i sognekommunerne var så forskellige. Det må derfor formodes, at de stærke variationer også afspejler forskellige ideologiske og politiske indstillinger i sognerådene eller i hvert fald forskellige holdninger til, hvilke opgaver sognekommunerne skulle tage sig af og hvilket serviceniveau, den skulle lægge sig på. Det er lidt tilspidset formuleret forskellen mellem »natvægterstaten« og »socialstaten«.

Denne antagelse kan underbygges med nogle eksempler. Gl. Haderslev kommune i gruppe et havde et driftsoverskud på 20 kr. pr. indbygger og ingen låntagning. De samlede udgifter var med godt 34 kr. pr. indbygger absolut beskedne. Med et kommunalt overskud på 20 kr. kan de beskedne udgifter ikke forklares med et svigtende indtægtsgrundlag. Sognerådet har snarere besluttet sig for et beskedent serviceniveau i tiltro til, at indbyggerne kunne udnytte de mange servicetilbud i den nærliggende Haderslev købstadskommune. I Hygum sognekommune i den nordvestlige del af amtet var der ligeledes et pænt driftsoverskud på 7,10 kr. pr. indbygger. Heller ikke her blev der optaget lån. De samlede kommunale udgifter pr. indbygger var så lave som 12,01 kr. Det er svært at se dette som andet end en sognerådsbeslutning om at spare maksimalt på de kommunale udgifter, også selv om det betød, at kommunen sparede forholdsvis

mange penge op. En udpræget liberalistisk holdning må have præget sognerådsflertallet.

Generelt var idealet blandt sognekommunerne i gruppe et overskud på det kommunale regnskab eller i det mindste balance, mindst muligt offentligt engagement og mindst mulig låntagning. Anderledes så det ud i gruppe fire. Det er næppe tilfældigt, at vi her bl.a. finder sognekommunerne Jels, Toftlund og Vojens, hvor der var stationsbyer på mindst 600 indbyggere. De øvrige sognekommuner med større stationsbyer, Rødding og Gram, finder vi her i gruppe tre. Her var økonomien ekspansiv med et stort driftsunderskud finansieret ved lånoptagning. Det skyldes formentlig, at der i disse sognekommuner var et højere ambitionsniveau. Man stræbte efter »købstadsgoder« som brolægning af gaderne, gadebelysning, kloakering, et mere udbygget skolevæsen m.v. En nærmere afklaring af, hvilken betydning ideologiske og politiske holdninger havde for den kommunale udgiftspolitik, forudsætter imidlertid en nøjere analyse af de enkelte poster i kommuneregnskaberne. Hvilken rolle fortidens synder i form af renter og afdrag på gammel gæld fra før Genforeningen, udbygningen af skolevæsenet, modernisering af vejnettet og behovet for social understøttelse, skal der ses nærmere på i de følgende afsnit.

Fortidens synder. Udgifterne til renter og afdrag.

Med gældsætningen fulgte på udgiftssiden udgifter til renter og afdrag. Gennemsnitligt betalte sognekommunerne i Haderslev amt 17,81 kr. pr. indbygger i renter og afdrag, hvilket svarer til 29% af udgifterne, mens sognekommunerne uden for Sønderjylland gennemsnitligt betalte 19,61 kr. indbygger og dermed 27% af de samlede udgifter. Dermed var udgifterne til renter og afdrag den største udgiftspost på de sognekommunale regnskaber såvel nord som syd for Kongeåen. Når man tager den almindelige opfattelse af sognekommunerne som særdeles påholdende med udgifter i betragtning, kan det undre, at udgifter til betaling af fortidens forbrug var så store. Rente- og afdragsudgifterne var ved begyndelsen af 1920'erne af en sådan størrelsesorden, at det alvorligt må have stækket sognekommunernes handlefrihed.

For Haderslev amts vedkommende må udgifterne helt enty-

digt tilskrives de usædvanlige forhold i kølvandet på krigen, Tysklands sammenbrud og Genforeningen. Derimod kan det undre, at sognekommunernes udgifter til renter og afdrag nord for Kongeåen udgjorde lidt over en fjerdedel af de samlede udgifter.

Sognekommunernes gæld

Gældsætning i Sønderjylland kan principielt være opstået på tre forskellige tidspunkter. Gælden kan være opstået før Tysklands sammenbrud. Hvis det er tilfældet, er gælden stiftet af landkommunerne i sognet og overgået til sognekommunen i forbindelse med kommunesammenlægningen efter Genforeningen. Her spiller sammenlægningsoverenskomsterne en helt afgørende rolle. Var der tale om en standardoverenskomst, hvor aktiver og passiver overgik til den ny sognekommune, eller var det en af de talrige lokale overenskomster, hvor gælden skulle afvikles af landkommunerne i forbindelse med sammenlægningen? Gælden kan være stiftet i de turbulente år fra Tysklands sammenbrud og frem til kommunesammenlægningen efter Genforeningen. Endelig kan gælden være indstiftet i sognekommunens første leveår. I det følgende skal vi forsøge nærmere at indkredse tidspunktet for sognekommunernes gældsstiftelse og dermed også forklaringen på sognekommunernes vidt forskellige økonomiske situation i regnskabsåret 1921/22.

Vi skruer først tiden tilbage til maj 1919, hvor landråd i Haderslev kreds, v. Löw, af ukendte årsager fik udarbejdet en status over landkommunernes gældsætning. Oversigten er i dag overleveret i Viggo Haarløvs privatarkiv, hvorved det er muligt at følge landkommunernes gældsætning i Haderslev kreds siden århundredskiftet.⁴⁹⁰ Opgørelsen, der er gengivet i bilag ni, er dateret 1919, men ud fra det sidst anførte lån må oversigten være udarbejdet umiddelbart efter den 22. april 1919. Vi kan derfor betragte opgørelsen som en status over landkommunernes gæld i Haderslev kreds i foråret – formentlig omkring 1. maj – 1919. Opgørelsen, der bygger på indberetninger fra de enkelte kommuneforstandere, indeholder oplysninger om kreditorerne, tidspunktet for gældsstiftelsen, hovedstolens størrelse, renten, gebyrer, andre forpligtelser og restgælden på indberetningstidspunktet. Indberetningsskemaet er ganske klart i sin opbygning, men

ikke desto mindre er der flere lakuner i opgørelsen. Heldigvis er de fleste ikke større, end at der kan tages højde for dem. Mere alvorligt er det, at der helt mangler indberetninger fra bl.a. Frørup, Grarup, Skodborg og Hjerting sognekommuner, dvs. landkommuner, som omfattede et helt sogn. Et andet væsentligt kildeproblem er markens fald under og efter krigen. Som alle, der beskæftiger sig med tysk økonomi fra første verdenskrigs begyndelse til midten af tyverne, ved, er det nødvendigt at etablere en »fast« omregningsværdi. Sagen er ingeniende let, så længe de fleste værdimålere selv svinger i værdi efter deres udbud og efterspørgsel.⁴⁹¹

Set i lyset af fire års krigsøkonomi og det økonomiske kaos kan landkommunernes gældsætning et halvt år efter krigen slutning ikke umiddelbart betragtes som alarmerende, men en egentlig vurdering kræver, at vi er i besiddelse af landkommunernes regnskaber. Selv om vi mangler tal fra en række landkommuner, ligger det dog nu fast, at det ikke er gældsætningen på dette tidspunkt, der spillede den væsentligste rolle for sognekommunernes økonomi i regnskabsåret 1921/22. Selv om lånene kan have været tyngende for landkommunerne i foråret 1919, så havde inflationen i foråret 1920 reduceret marklånene til ubetydelige smålån. Den for sognekommunerne afgørende låntagning må altså være sket i tidsrummet efter 1. maj 1919. Desværre lader det sig ikke gøre fuldstændigt at opgøre sognekommunernes låntagning lige før og efter Genforeningen. Vi mangler kildemateriale, der belyser landkommunernes låntagning i dette tidsrum. Faktisk er vi først på sikker grund i regnskabsåret 1922/23, hvor sognekommunernes regnskaber foreligger med status.

Heldigvis er der visse indikatorer for sognekommunernes låntagning umiddelbart før og efter Genforeningen. I forbindelse med kronemøntens indførelse den 20. maj 1920 lånte sognekommunerne i Haderslev amt først 300.000 kr. og senere yderligere 200.000 kr., i alt 1/2 mill. kr., der skulle forrentes med 5%. Det har ikke været muligt at konstatere, hvorvidt lånene rent faktisk blev tilbagebetalt, da lånene med en løbetid på et halvt år udløb i slutningen af 1920, men noget kunne tyde på, at dette ikke var tilfældet. Til statens kortfristede lån i forbindelse med kronemøntens indførelse skal lægges landkommunernes øvrige låntagning efter Genforeningen. Denne var i perioden fra 4. oktober 1920 til 1. april 1921 på 379.600 kr. fordelt på 26 landkommuner.⁴⁹² Alene

fra maj 1920 til april 1921 havde sognekommunerne i Haderslev amt altså optaget lån på knap 900.000 kr. svarende til mindst en tredjedel af et års skatteindtægter! Så er der end ikke taget højde for landkommunernes låntagning hos private finansieringsinstitutioner i perioden fra Genforeningen til oktober 1920. Den var næppe ubetydelig, kapitalbehovet og de tomme kommunekasser taget i betragtning.

På baggrund af de ovenstående tal kan landkommunernes gældsætning i Haderslev amt alene fra Genforeningen og frem til 1. april 1921 forsigtigt skønnes til mindst 900.000 kr. inklusiv de kortfristede lån fra staten. Af disse lån er en ukendt andel af statslånene formentlig tilbagebetalt den 1. april 1921 enten ved optagelse af nye lån eller ved finansiering over driften. For nærværende undersøgelse er det beklageligt, at vi ikke på nærmeste hold kan følge kommunernes låntagning. Et væsentligt ubesvaret spørgsmål er således, hvorvidt ny låntagning blev anvendt til indfrielse af gammel gæld eller til forbrug. Det er dog højst tvivlsomt, om landkommunerne overhovedet var i stand til at tilbagebetale så betydelige beløb inden kommunesammenlægningen. Enten har landkommunerne finansieret statslånene ved at optage nye lån, eller også havde landkommunerne af bitter nød endnu ikke i april 1921 indfriet statslånene. Sandsynligvis var der tale om en kombination af begge dele, men meget taler dog for, at kommunerne udskød betalingerne. Der er dog tale om et kvalificeret skøn. Afgørende i denne sammenhæng er det faktum, at sognekommunernes gæld steg eksplosivt fra maj 1919 til kommunesammenlægningen den 1. april 1920. Gældsætningen skal dog ikke betragtes som en funktion af Genforeningen, men som et særdeles kontant vidnesbyrd om sognekommunernes katastrofale kapitalmangel efter krigen.

Ud fra de til tider voldsomme lokale debatter pro et contra en overdragelse af landkommunernes aktiver og passiver til sognekommunerne kunne man godt på forhånd regne med, at sammenlægningsoverenskomsternes bestemmelser på dette punkt fik konsekvenser for sognekommunernes økonomi og gældsætning. Man kunne således forvente, at sognekommuner, hvor landkommunerne selv måtte afvikle deres gæld, blev født ubelastet af fortidens gældsætning. Sammenlægningsoverenskomsternes konsekvenser for sognekommunernes gældsætning er derfor søgt belyst i sidste søjle i bilag ni, der angiver sammenlægnings-

overenskomstens bestemmelser vedr. aktiver og passiver. Ettal angiver en standardoverenskomst, hvor aktiver og passiver overgik til sognekommunen; total at landkommunerne selv skulle afvikle deres gæld og tretal, at der ikke skete nogen sammenlægning i sognekommunen. I gruppe fire med de mest gældstynge- de sognekommuner overtog seks ud af de ti sognekommuner gælden fra de preussiske landkommuner, mens syv ud af de elleve sognekommuner i gruppe et overtog gælden fra forgængerer. Der er altså intet, der tyder på, at bestemmelserne i sammenlægningsoverenskomsterne spillede en entydig rolle for sognekommunernes økonomi.

Det gjorde landkommunernes gældsætning til gengæld for kommunalpolitikere i mange af sognekommunerne. I de tilfælde, hvor aktiver og passiver betingelsesløst overgik til sognekommunen, gav det sjældent politiske og økonomiske problemer efter sammenlægningen. Anderledes forholdt det sig i de mange tilfælde, hvor overenskomsten forpligtede landkommunerne til selv at afvikle deres gæld inden for en kortere eller længere årrække. Gælden blev finansieret på flere forskellige måder, men i hovedparten af tilfældene endte regningen i sidste instans hos skatteejerne i de berørte landkommuner.

Heldigvis havde den særlige kommunale skattelov for Sønderjylland allerede taget højde for den ekstraordinære situation i regnskabsåret 1921/22. Loven indeholdt en paragraf, hvorefter »Særlig Skattepaaligning kan finde Sted for Dele af en sammenlagt Sognekommune, der hidtil har udgjort en selvstændig Kommune, saafremt og i det Omfang, det nødvendiggøres ved Sammenlægningen...«. ⁴⁹³ Den paragraf blev der rigeligt brug for, og da mange af landkommunerne endnu ikke havde afviklet deres gæld med udgangen af skatteåret 1922, blev bestemmelsen videreført i loven om kommunale loves gyldighed i de sønderjyske Landsdele. ⁴⁹⁴ Først i 1929 blev den særlige paragraf for den kommunale skatteligning i Sønderjylland ophævet. ⁴⁹⁵

Der blev gjort flittigt brug af loven i Sønderjylland. Således i Bedsted sogn, hvor sammenlægningsoverenskomsten indeholdt en passus, hvorefter den del af gælden, som Bedsted landkommune ikke kunne afvikle i skatteåret 1921/22, skulle betales ved en »forudbebyrdelse« af landkommunens skatteydere i de følgende fem skatteår. Sagt med andre ord skulle skatteejerne i den tidligere Bedsted landkommune betale en højere skat end skatte-

yderne i den resterende del af sognekommunen indtil skatteåret 1925/26.⁴⁹⁶ I Agerskov sogn var man mere pragmatisk. Her overlod overenskomsten det til sogneudvalget selv at bestemme, over hvor mange terminer landkommunernes gæld skulle afvikles.⁴⁹⁷ I Ketting sogn skulle landkommunerne afvikle deres gæld ved, at skatteyderne i de pågældende landkommuner betalte en højere skat, indtil gælden var betalt. Dog måtte skatten ikke forhøjes med mere end 50%! Endvidere forpligtede landkommunerne sig til at sætte vejene i »tilbørlig Stand«, og som noget ganske særligt forpligtede sognekommunen sig til at betale en godtgørelse til kommuneforstanderne for deres arbejde med skatteligningen i skatteåret 1921/22.⁴⁹⁸

Konsekvent gennemført kunne særbeskatningen føre til særdeles mærkbare byrder for beboerne, når der ikke blev taget hensyn til særligt uheldige omstændigheder. Det fik beboerne i Hønning landkommune i Arrild sogn at føle. Den 19. januar 1920 brændte kommuneskolen, og i sommeren 1920 måtte landkommunen opføre en ny skolebygning, hvilket påførte Hønning landkommune en gæld på 18.841 kr. Det var derfor kun et ringe plaster på såret, at landkommunen fik udbetalt en erstatning på 4.395 kr. Gælden var under alle omstændigheder stor for den lille landkommune på 253 indbyggere, men til trods for de særlige forhold forlangte de øvrige landkommuner i sognet, at beboerne i Hønning selv afviklede gælden. På den baggrund er det forståeligt, at kommunerådet i Hønning nægtede at underskrive sammenlægningsoverenskomsten, efter hvilken de enkelte landkommuner selv kunne beholde deres aktiver og afvikle deres passiver.⁴⁹⁹ Overenskomsten betød reelt, at Hønning stod alene tilbage med gælden. Til gengæld indvilgede Arrild sogneråd i at underskrive en petition til Tønder amts skoleråd om tilskud fra staten og Tønder amt til afvikling af gælden, men det var bortset fra småpenge til papir, konvolutter og frimærker også økonomisk omkostningsfrit for sognekommunen.⁵⁰⁰ Det negative svar fra Tønder amtsråd på anmodningen mildnede ikke stemningen i sognerådet, som dog vedtog at låne Hønning landkommune 20.000 kr. til opførelsen af Hønning skole.⁵⁰¹

I landkommunerne havde skatteyderne forståeligt nok ikke blik for disse lovtekniske finurligheder, men derimod nok for den ekstraskat, som de blev pålagt i forhold til beboerne i den øvrige del af sognekommunen. Det kunne naturligvis ikke und-

I Ketting sogn forpligtigede landkommunerne sig som en del af sammenlægningsoverenskomsten til at sætte vejene i »tilbørlig Stand«, inden de overdrog dem til Ketting sognekommune. Her er et vejparti fra Ketting sogn, fotograferet af C.C. Biehl engang i 1920'erne. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

gå at give anledning til problemer. Vi har allerede i det foregående konstateret, hvorledes skatteopkrævningen i Toftlund gav problemer, men sagen var ingenlunde atypisk. I Jels sogn indeholdt overenskomsten en bestemmelse, hvorefter Grønnebæk landkommune fik godskrevet 3.000 kr., der i stedet skulle lignedes særskilt på skatteyderne i Jels landkommune i skatteårene 1921/22 og 1922/23. Da landkommunerne efter gentagne opfordringer endnu ikke havde indbetalt skatterne i foråret 1923, måtte sognerådet i 1923 bede amtet sikre opkrævningen af skatterne i de to landkommuner.⁵⁰²

Tilsvarende problemer havde Sydfelt landkommune i Møgel-tønder sognekommune, der skulle afvikle en vejgæld på 6.000 kr. Da den tidligere kommuneforstander efter sammenlægningen den 1. april 1921 foretog en ligning med 2 kroner pr. ha., nægtede en række af landkommunens skatteydere at betale. Bedre blev

det ikke, da sognerådet i 1923 bistod den tidligere kommuneforstander med opkrævningen. Opkrævningen voldte gennem årene til stadighed problemer, hvilket i juni 1930 fik Møgeltønder sognekommune til at anmode amtet om, at man måtte se bort fra overenskomstens bestemmelser på dette punkt. Anmodningen blev imidlertid afvist af såvel amtet som af Indenrigsministeriet, der heller ikke fandt særlige grunde til at afvige fra overenskomstens bestemmelser.⁵⁰³ Da dette ikke lykkedes, anmodede Møgeltønder sogneråd i slutningen af februar 1931 Tønder amt om tilladelse til at betale Sydfelt landkommunes vejjæld, der nu var vokset til 12.000 kr., og finansiere sognekommunens udgifter med indtægterne fra motorafgiften. Sagen blev behandlet af Tønder amts vejvæsen, som i stedet foreslog, at Møgeltønder sognekommune overtog gælden og afviklede den i løbet af en femårig periode med tilskud fra motorafgiften. Sognekommunen ville efter amtsvejvæsenets skøn dermed få dækket op til 80% af sine vejudgifter inklusiv Sydfelts vejjæld. Den ordning fandt Møgeltønder sogneråd til gengæld urimelig, da den ville medføre, at Møgeltønder sognekommune skulle betale de sidste 20% af Sydfeldts vejjæld, og det ville sognerådet under ingen omstændigheder.

Muligvis som et forsøg på et kompromis foreslog Møgeltønder sogneråd den 14. oktober samme år, at sognekommunen finansierede halvdelen af gælden ved at opkræve en ekstraskat hos skatteyderne i Sydfelt landkommune. Den anden halvdel skulle amtet så til gengæld dække, men det ville amtet ikke. 14 dage senere modtog sognerådet amtets afslag med besked om at forrente og afdrage gælden med 500 kr. årligt. Amtets svar giver ingen anvisning på, hvorledes afviklingen af gælden skulle finansieres, men da skattelovgivningens særlige bestemmelse for Sønderjylland var ophævet to år tidligere, kunne sognekommunen i alt fald ikke lovligt opkræve en ekstraskat hos skatteyderne i den tidligere Sydfelt landkommune. Dermed kom skatteyderne i Møgeltønder til at betale hele gælden i stedet for den finansieringsmodel, som vejudvalget tidligere på året havde lagt op til.

Ikke langt fra Møgeltønder, i Højer sognekommune, gav afviklingen af landkommunernes gæld ligeledes problemer. Situationen var den, at Rudbøl landkommune indtil 1936 skulle nedbringe gælden fra 34.000 kr. til 6.000 kr. Imidlertid havde Højer sognekommune på trods af overenskomstens bestemmelser allerede

overtaget forrentningen og afbetalingen af gælden i 1923. Den ordning ville formentlig være fortsat, indtil gælden var afviklet, hvis ikke man i Frederikskog tilfældigvis havde opdaget ordningen i begyndelsen af 1931.⁵⁰⁴ Det fik omgående bestyrelsen i Frederikskog til at protestere mod sognerådets beslutning. Sket var sket. Pengene kunne ikke længere lovligt opkræves af skatteyderne i den tidligere Rudbøl landkommune. I stedet fik amtet et forlig i stand med beboerne i Frederikskog, efter hvilket Højer sognekommune overtog vedligeholdelsen af vejen fra broen over Vidåen til Siltoft uden vederlag fra Frederikskog. En pragmatisk løsning, som gav beboerne i Frederikskog mindre vejjudgifter.⁵⁰⁵

Heller ikke i Broager sogn var man endeligt færdig med kommunesammenlægningen den 1. april 1922. Den red sognerådet og amtmanden som en mare i mere end tyve år. Årsagen til problemerne var, at landkommunerne ved sammenlægningen foruden deres gæld beholdt deres vejbyrder, hvilket ramte Broager landkommune, som havde anvendt store beløb på brolægning af gaderne i Broager by særligt hårdt. I 1924 blev administrationen af kommunevejene imidlertid overdraget til sognekommunen, efter at amtsrådet i december 1923 havde pålagt sognerådet at istandsætte landkommunernes veje på sognekommunens bekostning. Efter dette tidspunkt resterede kun afviklingen af landkommunernes gæld, men den var i sig selv problematisk nok.

I efteråret 1929 var utilfredsheden i Broager by med de ekstra skattepålæg til afviklingen af gælden i den tidligere Broager landkommune imidlertid så stor, at Broager Borgerforening i slutningen af oktober bad sognerådet overføre den resterende del af gælden til sognekommunen. Som det fremgår af tabel 27, var gældsproblemerne primært et problem for skatteyderne i den tidligere Broager landkommune, og da repræsentanterne for de øvrige landkommuner havde flertal i sognerådet, blev forslaget med ni stemmer massivt nedstemt den 14. november 1929.

De politiske realiteter fik derfor Broager Borgerforening til i marts 1930 at bede Sønderborg amtsråd om hjælp i sagen, men sagen blev afvist af amtsrådet med henvisning til sammenlægningsoverenskomstens bestemmelser. Herefter var der stille om sagen, indtil Broager sognekommunes regnskab for 1929/30 blev fremlagt på et sognerådsmøde den 11. september 1930. Heraf fremgik det bl.a., at landkommunerne, særligt Broager, stadig havde en gæld til Broager sognekommune på 106.439 kr.! Det fik

Tabel 27. De økonomiske mellemværender mellem Broager sognekommune og landkommunerne i Broager sogn 1922-1929⁵⁰⁶

landkommuner	sognets tilgodehavende		landkommunernes tilgodehavende	
	1922/23	1928/29	1922/23	1928/29
Broager	80.907	84.861	0	0
Skodsbøl	5.369	9.450	0	64
Skelde	4.271	0	0	3.395
Smøl	2.477	2.934	0	0
Dynt	773	78	0	0
Mølmark	3.820	4.416	0	0
Iller	16.090	8.797	0	0
Gammelgab	0	0	889	625
Egernsund	0	0	14.548	3.500
Skoleforbundet	56.853	0	0	0
I alt	170.560	110.536	15.437	7.584

debatten om gældsforholdene til at blusse op på ny. De to repræsentanter fra Broager landkommune forlangte gælden overført til sognekommunen under henvisning til, at dels havde brolægningen i Broager by givet sognekommunen store besparelser på vedligeholdelsen af gaderne, dels var administrationen af vejene overgået til sognekommunen. Den slags argumenter prelede imidlertid af på de øvrige sognerådsmedlemmer som fedt på teflon. Borgerne i Broager måtte selv afvikle den gæld, de i sin tid selv havde stiftet, lød det fra de øvrige sognerådsmedlemmer. Da Broager sognekommune i 1926 havde modtaget en refusion på 3.000 kr. fra statsbanerne, som Broager landkommune retteligt burde havde haft, var flertallet i Broager sogneråd dog villigt til som en gestus at nedskrive Broager landkommunes gæld med dette beløb.⁵⁰⁷ Dermed blev det. Den 17. november 1930 gav amtsrådet sin tilladelse til, at Broager sogneråd nedskrev Broager landkommunes gæld med 3.000 kr., men med den ikke uvæsent-

Stridens kerne i Broager sogn, den brolagte Storegade ved Torvet i Broager by. Foto: Broager Lokalhistoriske Arkiv.

lige tilføjelse, at sognerådet skulle drage omsorg for, at landkommunernes gæld blev afviklet inden for et »rimeligt Tidsrum«. Amtsrådet havde tydeligvis forståelse for, at det i modsat fald ville tage årtier for landkommunerne at afvikle gælden på kr. 106.439 kr.⁵⁰⁸

Det var Borgerforeningen i Broager også klar over, og da foreningen ikke havde i sinde frivilligt at lade ordningen fortsætte, satte den i foråret 1931 en advokat i Sønderborg til at arbejde med sagen. Da en henvendelse fra advokaten til Broager sogneråd heller ikke gav nogen effekt, indsendte advokaten i juni samme år en klage til amtmanden over, at sognerådet på den ene side havde overtaget administrationen af kommunevejene, men på den anden side stadig fastholdt, at Broager landkommune selv skulle afvikle sin gæld. Dette til trods for, at kommunevejene ifølge sammenlægningsoverenskomsten først skulle overdra-

ges til sognekommunen, når gælden var betalt. På det grundlag forlangte Borgerforeningen sagen afgjort ved en voldgift, som overenskomsten foreskrev i tilfælde af tvistigheder. Den skrivelse blev startskuddet til en årelang, juridisk udredning af de spægede forhold omkring sammenlægningsoverenskomsten og Broager landkommunes gæld. I 1936 blev sagen genstand for en retssag, da en borger i Broager by på Borgerforeningens foranledning stævnedes sognerådet for den ekstra skatteopkrævning i Broager by. Sagen endte i Højesteret, som stadfæstede sognerådets ret til at opkræve en ekstraskat i den tidligere Broager landkommune. I januar 1942 var sagen kørt så langt ud, at Borgerforeningen gjorde krav på værdien af brostenene i Broager Storegade i forbindelse med en regulering af gaden, inden den blev overdraget til amtet som amtsvej. Først da Indenrigsministeriet i august 1942 stadfæstede sognerådets afslag på Borgerforeningens krav, fik den årelange strid en afslutning.⁵⁰⁹ Skatteyderne i den tidligere Broager landkommune var dermed endegyldigt henvist til at betale ekstraskatten, indtil gælden var afviklet.

Afviklingen af landkommunernes gæld i Broager sogn var unægteligt ekstraordinær i sin længde og karakter, men den illustrerer i sin næsten maniske tydelighed den håndfaste og nådesløse opfattelse af udtrykket »at svare enhver sit«, som prægede mange sogne- og kommunerådsmedlemmer. Den gæld, man havde stiftet, måtte man også selv tilbagebetale næsten uanset de ydre omstændigheder og konsekvenser. Man behøver ikke større indlevelsesevne for at forstå den bitterhed, der herskede, hos de skatteydere, som fik konsekvenserne at føle. I Broager sogn må sagen da også have været med til at lægge gift for samarbejdet i sognerådet og konservere de sociale og geografiske skel i sognet.

Der var dog også andre muligheder for at afvikle gælden, idet man helt eller delvis kunne finansiere afviklingen ved at tære på landkommunernes formue ved f.eks. at sælge skolejorden. Således gav overenskomsten i Gram sogn landkommunerne tilladelse til at sælge ud af aktiverne for at afvikle gælden. Rent praktisk betød dette, at sognets landkommuner i den efterfølgende tid fik travlt med at indhente amtets tilladelse til at sælge skolejorden.⁵¹⁰ I det hele taget var der et større udsalg af landkommunale ejendomme i tiden op til og efter sammenlægningerne den 1. april 1921. For Haderslev amts vedkommende er der således registreret 23 tilfælde i perioden 15.11 1920 til 27.3 1922, hvor

amtet har godkendt salg af overvejende skolejord.⁵¹¹ Desværre fortæller forhandlingsprotokollen ikke i alle tilfælde, hvad pengene skulle anvendes til, men da hovedparten blev solgt i tiden efter den 1.4. 1921, er der en vis sandsynlighed for, at salget af bl.a. skolejorden i en lang række tilfælde var en kærkommen måde at afvikle gælden på.

Andre steder valgte man en kombination af flere finansieringsformer. I Agerskov sogn overtog Agerskov sognekommune landkommunernes ejendom med undtagelse af Rangstrup og Geestrup stationer, idet Agerskov sognekommune forpligtigede sig til at betale 4.000 kr. for Agerskov station, mens Geestrup landkommune forpligtede sig til at istandsætte skolen inden overdragelsen. Året efter overtog Agerskov sognekommune dog vederlagsfrit Rangstrup og Geestrup stationsbygninger fra »Rangstrup og Geestrup med Omegns Forsamlingshus«, der efter landkommunernes opløsning havde varetaget administrationen af de to stationsbygninger.⁵¹² Endelig skulle Nustrup landkommune betale 3.000 kr. forud for sammenlægningen, som skulle finansieres med en skatteudskrivning i skatteåret 1921/22. Til gengæld fik landkommunen tilladelse til at afvikle sin gæld ved at sælge det såkaldte gendarmerihus for 10.500 kr. En ordning Nustrup kommuneråd ikke var sen til at benytte.⁵¹³

Afviklingen af landkommunernes gæld blev taget meget alvorligt og rakte i visse tilfælde helt frem til 1930'erne og 1940'erne. Spørgsmålet er imidlertid, om de principfaste sognerådsmedlemmer ikke mistede den økonomisk gevinst, der kunne have ligget i at slippe for landkommunernes gæld, og dermed ubevidst blokerede for udviklingen i sognekommunen. Sognekommunerne slap ganske vist for landkommunernes gæld. Prisen var til gengæld, at landkommunerne måtte sælge ud af deres værdier, og, hvad der måske i den aktuelle situation var værre, at sognekommunerne måtte holde igen med skatteudskrivningen, så det blev muligt at pålægge skatteyderne i de gældstyngede landkommuner en ekstraskat. Konsekvenserne for den pågældende sognekommune kan derfor have været en underfinansiering, som i visse tilfælde tvang sognerådet til at lånefinansiere dele af driften. En egentlig dokumentation for dette argument må afvente en nærmere undersøgelse af sognekommunernes regnskaber fra 1920'erne og 1930'erne, men det er paradoksalt, at en sognekommune som Toftlund, der i kraft af sammenlæg-

ningsoverenskomsten i princippet burde være gældfri den 1. april 1921, havde så store udgifter til renter og afdrag, som det var tilfældet. Nok havde stationsbyen Toftlund udgifter til de såkaldte købstadsgoder, men alligevel!

Når dette er sagt, står det også klart, at udviklingen efter maj 1919 havde været hård ved den kommunale økonomi, som fik kunstigt åndedræt i form af kortfristede lån fra staten. Det står hen i det uvisse, hvorfor staten valgte denne form for støtte, der nok hjalp sognekommunerne på kort sigt, men som på lidt længere sigt uddybede krisen i deres økonomi. I dag er det bedste bud formentlig, at den »kommunale genforening« blev tilrettelagt af jurister, som ikke havde blik for den økonomiske side af sagen, og at de økonomiske problemer simpelthen blev glemt i centralforvaltningen på Slotsholmen. Da problemerne blev erkendt lokalt i Sønderjylland, havde regeringen udskrevet de store checks til landsdelen. I den situation valgte regeringen at afhjælpe kommunernes økonomiske problemer ved at bevilge, hvad der i denne sammenhæng må betegnes som mindre lån, men som i den lokale sammenhæng havde betydelige konsekvenser for sognekommunernes økonomi.

Skolevæsenet

Næst efter udgifterne til renter og afdrag udgjorde udgifterne til skolevæsenet med 17,25 kr. pr. indbygger den største enkeltpost for sognekommunerne i Haderslev amt. Anderledes så det ud i resten af landet, hvor sognekommunerne anvendte 11,66 kr. pr. indbygger til skolevæsenet. Gennemsnitligt brugte sognekommunerne i Haderslev amt næsten 1½ gang mere på skoleområdet, end man gjorde i resten af landet uden for Sønderjylland.

Skolevæsenet var om noget den nationalpolitiske kampplads par excellence. Det var derfor alene af den grund ganske naturligt, at skolevæsenet også økonomisk kom til at fylde mere i de kommunale regnskaber i Sønderjylland end i resten af landet. Forskellene kan altså udtrykkes som en fortsættelse af den nationale kamp i sognekommunerne, men de større skoleudgifter i Haderslev amt havde også en langt mere jordnær og økonomisk forklaring, som vi skal vende tilbage til.

Desværre lader det sig ikke gøre at skabe et overblik over størrelsen af de enkelte udgiftsposter til skolevæsenet for regn-

skabsåret 1921/22. Først fra regnskabsåret 1923/24 har vi bevaret hovedbøger fra 21 sognekommuner i Aabenraa og Sønderborg amter.⁵¹⁴ Denne tidsforskel kan på skoleområdet ikke undgå at give nogle forskydninger i udgifternes fordeling. Således må udgifterne til vedligeholdelse og undervisningsmateriale forudses at være faldet efter de første større investeringer lige efter Genforeningen. Med disse forbehold tegner hovedbøgerne dog et godt billede af udgiftsfordelingen på skoleområdet og giver dermed en del af forklaringen på de større udgifter til skolevæsenet i Sønderjylland end i resten af landet. Største udgiftspost på skoleområdet i de 21 sognekommuner var ubetinget lærerlønningerne, der udgjorde 61,9% af de samlede skoleudgifter. Derfra var der et godt stykke ned til den næststørste udgiftspost »vedligeholdelse«, der udgjorde 13,3% af udgifterne til skolevæsenet tæt fulgt af udgifterne til brændsel og belysning med 10,5%. Herefter fulgte udgifterne til rengøring med 5,4% og udgifterne til undervisningsmateriale med 4,3% af de samlede skoleudgifter. Af de fem poster er udgifterne til rengøring og brændsel udtryk for mindre, ordinære driftsudgifter, der næppe har spillet nogen rolle for de større skoleudgifter i Haderslev amt. Derimod kan der være grund til at se nærmere på lærerlønningerne, vedligeholdelsesudgifterne og de i national henseende vigtige udgifter til undervisningsmaterialer. Tungest hvilede dog udgifterne til lærerlønninger på skoleregnskaberne, men var de forklaringen på de større skoleudgifter i Sønderjylland?

Allerede på et meget tidligt tidspunkt efter Tysklands sammenbrud stod det klart, at samtlige lærere måtte afskediges for at skabe et nyt grundlag for det nye danske skolevæsen i Sønderjylland. H. P. Hanssen gjorde på det andet møde i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg det således klart, at alle embedsmænd ved Tysklands afståelse af Nordslesvig ville være at betragte som afskedigede. For de kommunale embedsmænds vedkommende var deres kontrakter annulleret ved afståelsen. Men spørgsmålet skulle behandles med »megen Takt« og imødekommenhed. »Hele spørgsmaalet skulle behandles saadan, at vi ikke skabte politiske Martyrier, som kunde have ubehagelige Følger for os i Fremtiden«. ⁵¹⁵ H. P. Hanssen havde tydeligvis blik for de mange afskedigede embedsmænd efter 1848 og 1864, der siden kom til at spille en vigtig rolle i den nationale kamp.

Inden dette tidspunkt var undervisningen mange steder allere-

Flaget hejses på afstemningsdagen, den 10. februar 1920, i skolegården på Ladegaard skole i Hammelev sogn. Allerede før Genforeningen kom de første skolelærere til Sønderjylland, der led under mangel på lærere som følge af krigen. For nogle var den sønderjyske sag et kald, mens andre rejste igen efter kort tid. Økonomisk spandt lærerne dog ikke guld på arbejdet i Sønderjylland. Kommunekasserne var tomme, og lærerne måtte til tider vente tålmodigt på lønnen, der generelt ikke var højere end i resten af landet. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

de gået mere eller mindre i opløsning. Mange lærere blev under krigen indkaldt til krigstjeneste og vendte aldrig tilbage. Lærere, der ønskede at slippe for militærtjeneste, kunne med gode resultater opnå et »unabkömmlich« af kredsskoleinspektøren i militærpapirerne og i bedste fald opnå en udsættelse. Efterhånden, som krigen fortsatte, og tabstallene voksede, blev chancen dog mindre. Undervisningen blev mange steder overladt til pensionister og gifte lærerinder, mens de tilbageblevne lærere måtte varetage undervisningen i flere skoledistrikter.⁵¹⁶ Efter krigen og med udsigt til en snarlig genforening af Nordslesvig med Danmark søgte de fleste tysksindede lærere stillinger sydpå og efterlod en lille gruppe af dansksindede lærere.

De fik allerede i perioden 1918-20 hjælp af mange indvandrede lærere fra Kongeriget, som overtog lærergerningen de steder,

hvor der manglede folkeskolelærere. Rent praktisk skete formidlingen mellem skoledistrikterne og de interesserede lærere via Skoleforeningens formand, H. Jepsen Christensen, og højskoleforstander Jacob Appel på Askov Højskole.⁵¹⁷ Således reflekterede den engagerede lærer J. H. Jensen på en annonce i Kolding Folkeblad, der søgte efter vikarer i Sønderjylland. Få dage efter fik han svar med besked om at henvende sig til gårdejer Johann Juhler i Skovbøl ved Varnæs og en trykt »Formular til noget så fornemt som Statsministeriet for de sønderjyske Anliggender«.⁵¹⁸ Selv om denne selvbestaltede ad hoc-ordning mange steder afhjalp den mest akutte mangel på lærere, så var situationen på mange måder kaotisk. De engagerede lærere måtte ofte snige sig over grænsen, da de ikke kunne få udstedt et pas. I et enkelt tilfælde flyttede en skolelærer fra et vikariat til et andet, hvor han holdt skole uden at være bedt om det af de stedlige skolemyndigheder.⁵¹⁹

*Tabel 28. Antallet af lærere ved de kommunale skoler med dansk og tysk læreruddannelse i 1924.*⁵²⁰

amter	dansk læreruddannelse		tysk læreruddannelse		I alt antal
	antal	andel	antal	andel	
Haderslev	186	74,4%	64	25,6%	250
Aabenraa	108	66,7%	54	33,3%	162
Sønderborg	83	55,3%	67	44,7%	150
Tønder	92	59,0%	64	41,0%	156
I alt	469	65,3%	249	34,7%	718

Besættelsen af folkeskolelærerembederne blev dog langsomt normaliseret med den midlertidige lov af 30. juni 1920 om folkeskolens administration.⁵²¹ Loven fastslog som udgangspunkt, at der fremover kun kunne ansættes lærere i den sønderjyske folkeskole, som havde en dansk skolelæreruddannelse eller en forskolelærereksamen. Dog havde folkeskolelærere med en eksamen fra et seminarium i Sønderjylland samme adgang til lærerembederne, såfremt de var i stand til at gennemføre undervisningen på

dansk. Herefter blev samtlige lærere i Sønderjylland afskediget i juli 1920, og deres embeder blev opslået ledige måneden efter.⁵²² I oktober blev lærerne efter indstilling godkendt af amtsskoleledirektionerne.⁵²³ De lærere, som enten virkede eller vikarierede i Sønderjylland op til Genforeningen, måtte således ansøge om deres egen stilling på lige fod med alle andre. Det kunne naturligvis ikke undgå at give anledning til bekymring hos de resterende lærere, som ønskede at fortsætte i deres stilling. Resultatet blev dog en stiltfærdig blanding af nytilkomne med en dansk lærereksamen og de tilbageblevne lærere i Sønderjylland. Kun ganske få steder blev den tilbageblevne lærer vraget af skolekommunerne. De tysksindede lærere havde oftest stemt med fødderne inden juli 1920. Besættelsen af de ca. 700 stillinger på så kort tid var imidlertid forbundet med betydelige praktiske vanskeligheder. Der var på dette tidspunkt mangel på folkeskolelærere, og med det store udbud af stillinger havde mange embeder kun et stærkt begrænset antal ansøgere. Problemerne var særlig udtalte i de fattige og nationalt blandede egne.⁵²⁴

Det er en almindelig antagelse, at lærerlønningerne lå væsentligt højere i Sønderjylland end i resten af landet som følge af særlige tillæg, men endnu har ingen forsøgt at sætte tal på denne antagelse. Det er forsøgt i tabel 29, som bygger på »Danmarks Folkeskole 1924«, udgivet af Danmarks Lærerforening, der ønskede en let tilgængelig håndbog med oplysninger om samtlige lærere og deres embeder.⁵²⁵ Oplysningerne stammer fra 1924, men da vi i denne sammenhæng hovedsageligt er interesseret i forholdet mellem lønniveauet i Sønderjylland og den øvrige del af landet, skulle tabel 29 kunne give et rimeligt indtryk af lønforskellene. Som sammenligningsgrundlag er anvendt Ribe og Vejle amter.

Tabellen tegner et ganske broget billede af sognekommunernes udgifter til lærerlønningerne. Ser vi på lærernes gennemsnitlige grundløn incl. tillæg i Sønderjylland, så var den markant højere i Sønderjylland end i Ribe og Vejle amter. Størst var grundlønnen i Tønder amt, som havde de største problemer med at skaffe lærere. Tilsvarende problemer kunne man umiddelbart forvente at finde i Ribe, der som Tønder amt var et »udkantsområde«, men her finder vi de laveste lønninger i de seks amter. Forklaring på disse forskelle finder man ved at se på grundlønnen til de enkelte lærerkategorier. Førstelærerne fik næsten uden undtagel-

Tabel 29. Lærerudgifterne i Sønderjylland, Ribe og Vejle amter 1924.

amter	gennemsnitlig løn pr. sognekommune	gennemsnitlig løn pr. lærer (grundløn + tillæg)	gennemsnitligt honorar pr. lærer	gennemsnitlig samlet løn pr. lærer
	kr.	kr.	kr.	kr.
Haderslev	9.097,08	2.369,67	475,35	2.495,59
Aabenraa	13.171,58	2.443,64	438,95	2.527,88
Sønderborg	13.618,88	2.445,33	671,00	2.572,08
Tønder	9.889,79	2.541,16	572,21	2.697,21
Ribe	14.034,09	2.012,70	964,05	2.156,86
Vejle	14.423,97	2.290,52	1.297,42	2.523,84

se 2.640 kr. i alle seks amter. Derimod er der meget kraftige forskelle i lønningerne til andenlæreren, forskolelæreren og ikke mindst forskolelærerinden. Disse lærergrupper fik i Sønderjylland en markant højere grundløn end deres kollegaer i ikke mindst Ribe amt. Her var en grundløn på 900 kr. til en forskolelærer almindelig, hvilket var utænkeligt i Sønderjylland og Vejle amter. En anden faktor, der spillede ind, var brugen af de billige forskolelærere, som var langt mere udbredt nord for Kongeåen end i Sønderjylland. Mens en førsteskolelærer kostede det samme nord som syd for Kongeåen, måtte de sønderjyske sognekommuner betale en langt højere grundløn til de øvrige lærergrupper, hvilket drev de gennemsnitlige lærerløbninger i Sønderjylland i vejret.

Foruden de centralt regulerede lønforhold var der imidlertid en række lokalt betingede tillæg og honorarer. Ved siden af lærergerningen havde mange lærere en række lønnede bierhverv, som kirkesangere, organister, ledere af søndagsskoler m.v. Det var dog langt fra alle lærere, der havde disse mindre hverv, som mere eller mindre fulgte førstelæreren ved en bestemt skole. Var der flere lærere tilknyttet skolen, tilfaldt indtægterne som hovedregel førstelæreren. De kunne også tilfalde andenlæreren, men aldrig forskolelæreren eller andre længere nede i lærerhierarkiet.

Vi kan notere en betydelig forskel i udgifterne mellem Sønderjylland på den ene side og de to kongerigske amter på den anden side, idet lærerne gennemsnitligt fik ca. 50-200% mere i honorar nord for Kongeåen i Vejle og Ribe amter, end det var tilfældet for deres kollegaer i Sønderjylland. Modsætningen var størst mellem Vejle amt med 1.297 kr. i honorar pr. lærer og Aabenraa amt med de mere beskedne 438 kr. Vi kan kun gætte på en forklaring. Det kan skyldes, at der ikke var samme tradition i Sønderjylland for at lønne disse hverv, men forskellen kan også skyldes sognekommunernes generelle økonomiske situation. I Sønderjylland, hvor kommunekasserne var tomme, var sognerådene langt mere tilbageholdne med yderligere at »forgylde« lærerne. Det hørte trods alt til den absolutte undtagelse, at lærerne som J. H. Jensen glemte at forlange sted-, konjunktur- og dyrtidstillæg.⁵²⁶ Tager vi højde for de mindre honorarer i Sønderjylland, udjævnes lønforskellene mellem Sønderjylland, Ribe og Vejle amter ganske betydeligt. Dog havde sognekommunerne i Tønder amt stadig de højeste lønudgifter pr. lærer og Ribe amt de laveste. Til gengæld svarede lønniveauet i Sønderjylland til det i Vejle amt. Der er altså ikke belæg for, at lærerne i Sønderjylland blev ekstraordinært forgyldt i forhold til lærerne nord for grænsen. I forhold til resten af befolkningen i Sønderjylland var det dog en ganske anden sag. Landarbejderne i Egvad sogn, der gennemsnitligt tjente 979 kr. om året, må have skelet misundeligt til de »forgyldte« lærere, der kom nord for Kongeåen. Det gjorde deres arbejdsgivere i sognet formentlig også. Med en gennemsnitlig årlig indtægt på 1.701 kr. var bønderne langt dårlige lønnet end førsteskolelæreren i sognet.

Da lærerne i Sønderjylland stort set fik det samme i løn og honorar som i Vejle og Ribe amter, må forskellene ligge i klassekvotienterne, lærernormeringerne og antallet af skoler i Sønderjylland. Det er belyst i tabel 30. Her er angivet antallet af skoler pr. sognekommune, lærere pr. sognekommune og endelig antal lærere pr. skole. Endvidere er klassekvotienterne og elevtallet i sognekommunerne angivet. Tabellen frembyder flere interessante forskelle. I tabellens første søjle kan vi konstatere, at de sønderjyske sognekommuner gennemsnitligt havde færre elever, end det var tilfældet i såvel Ribe som Vejle amter. Færrest folkeskoleelever havde sognekommunerne i Tønder amt, hvor det gennemsnitlige antal elever lå på 126,2. Det var gennemsnitligt 92

elever færre end sognekommunerne i Ribe amt. Disse forskelle i elevtallet mellem sognekommunerne nord og syd for Kongeåen må nødvendigvis have påvirket udgifterne.

Tabel 30. Skoleforholdene i folkeskolen i Sønderjylland samt Ribe og Vejle amter i 1924.

amter	gennemsn. elever pr. sognekomm.	gennemsn. antal skoler pr. sognekomm.	gennemsn. klassekvotient pr. sognekomm.	gennemsn. antal lærere pr. sognekomm.	gennemsn. antal elever pr. skole
Haderslev	143,6	2,4	25,1	3,8	1,1
Aabenraa	201,1	3,3	25,6	5,2	1,1
Sønderborg	205,8	2,9	25,9	5,3	1,1
Tønder	126,2	2,8	18,9	3,7	1,1
Ribe	218,2	3,3	24,1	6,7	2,1
Vejle	211,3	3,5	20,1	5,6	1,1

Det større antal elever medførte bl.a., at sognekommunerne i Vejle og Ribe amter gennemsnitligt havde flere skoler, end man havde syd for Kongeåen. Faktisk var det kun sognekommunerne i Aabenraa amt, der havde en skoledækning, der lå på højde med Vejle og Ribe amter. I Haderslev amt var forskellen mest følelig, idet sognekommunerne havde en skole mindre pr. sognekommune end i Ribe og Vejle amter. Det betød til gengæld, at de gennemsnitlige klassekvotienter i Vejle amt lå væsentligt under og i Ribe amt lidt under klassekvotienten i Sønderjylland. En undtagelse var dog skolerne i Tønder amt, der havde de laveste klassekvotienter. Her er forklaringen det meget lave antal skolesøgende børn i forhold til de øvrige amter. Antallet var så lavt i forhold til de øvrige amter, at det slog igennem i klassekvotienterne. Samtidig har det formentlig spillet en rolle, at en fjerdedel af de tyske privatskoler lå i Tønder amt, og at 41% af eleverne i de tyske kommunale skoleafdelinger i 1924 boede i Tønder amt.⁵²⁷

Det større antal skoler i sognekommunerne nord for Kongeåen betød samtidig, at sognekommunerne i Ribe og Vejle amter havde flere lærere ansat. Bedst var dækningen i Ribe amt, hvor sognekommunerne gennemsnitligt havde 6,7 lærer ansat pr. sogne-

kommune. Forklaringen var ikke alene det større antal skoler. Skolerne i Ribe amt havde gennemsnitligt væsentlig flere lærere ansat ved den enkelte skole. Man bemærker i den forbindelse, at det store antal lærere pr. skole var muligt i kraft af den suverænt laveste gennemsnitsløn. I Sønderjylland havde sognekommunerne i Aabenraa og Sønderborg amter en lærerstab, der næsten lå på højde med sognekommunerne i Vejle amt. Da sognekommunerne i de to amter samtidig havde det største antal skoler pr. sognekommune, er det formentlig den væsentligste forklaring på, at sognekommunernes lønudgifter i de to amter næsten svarede til lønudgifterne i Ribe og Vejle amter. Derimod lå sognekommunerne i Haderslev og Tønder amter suverænt i bunden med gennemsnitligt to lærere færre pr. sognekommune end sognekommunerne i Vejle amt. Kombineret med den dårligste skolemæssige dækning fik sognekommunerne i de to amter de laveste skoleudgifter.

Det lavere antal skolesøgende børn, de færre skoler og de højere klassekvotienter i de sønderjyske sognekommuner end i sognekommunerne lige nord for Kongeåen medførte, at sognekommunerne i Sønderjylland havde mindre udgifter til lærerlønninger. Forklaringen på disse forskelle skal findes i mere grundlæggende forskelle på skolevæsenet i Sønderjylland og i resten af landet. Uden for Sønderjylland byggede skolevæsenet på landet på skoler med to klasser og en lærer eller en firklasset skole med to lærere. I Sønderjylland blev der før Genforeningen arbejdet med meget høje klassekvotienter. Genforeningen betød på dette punkt et kompromis mellem de to skoleformer, så normen i de sønderjyske skoler blev en treklasset skole med to lærere eller en skole med fire klasser og tre lærere. Resultatet betød ifølge lærer J. H. Jensen et bedre skolevæsen i Sønderjylland end i resten af landet.⁵²⁸

Det var lærerlønningerne, der vejede tungest i de sønderjyske skoleregnskaber. For overhovedet at skaffe den nødvendige stab af lærere til Sønderjylland efter Genforeningen måtte sognekommunerne betale en højere grundløn til anden- og forskolelærerne end i den øvrige del af landet. De højere lønninger blev dog mere end udlignet af den anderledes skolestruktur i Sønderjylland, med færre skoler og højere klassekvotienter end i resten af landet. Generelt er lærerlønningerne derfor ikke forklaringen på de højere skoleudgifter i Sønderjylland. Situationen i sognekommune-

nernes første leveår var dog på mange måder speciel, bl.a. fik sognekommunerne først den statslige refusion af lønningerne, når udgifterne var afholdt. En væsentlig forklaring på sognekommunernes meget høje skoleudgifter i Haderslev amt i regnskabsåret 1921/22 kan derfor være, at sognekommunerne endnu ikke havde modtaget de statslige refusioner til skolevæsenet. I givet fald skulle der ske en udjævning af forskellene i skoleudgifterne mellem Sønderjylland og resten af landet i de følgende år.

Skolebygningerne

Vedligeholdelsesudgifterne udgjorde i 1924 kun 13,3% af skoleudgifterne for de 21 udvalgte sognekommuner, men efter fire års krig og manglende vedligeholdelse var de sønderjyske skoler nedslidte. Alt andet lige er der derfor god grund til at formode, at vedligeholdelsesudgifterne vejede tungere på regnskaberne i 1921/22 end i 1924. Det førte da også til, at Rigsdagspartierne i juli 1920 bevilgede 50.000 kr. til tilvejebringelse af de mest nødvendige skolelokaler. I den forbindelse kunne H. P. Hanssen give et eksempel på en skole i Sønderjylland, som var brændt tre år tidligere uden siden at være genopført.⁵²⁹

H. P. Hanssens eksempel hørte til et af de i situationen belejlige ekstremer, men selv de mere normale tilstande kunne være problematiske. I 1935 gav lærer Henrik Hansen følgende skildring af skolen i Bredebro ved Genforeningen: »Den gamle Skolebygning lignede nu en Ruin. Vinduernes Trærammer var saa raadne, at man flere Steder kunde stikke en Finger igennem; Dørene 'sank halvt i Knæ', Kakkellovnene var ubrugelige, og Væggene drev af Fugt. Gulvbrædderne, der laa lige paa Jorden, var fulde af Huller; et enkelt af disse var saa stort, at det maalte en Meter i Omkreds; man kunde dog ikke falde igennem, da Jorden jo naaede helt op til Brædderne, og naar Gulvet blev fejlet, blev Jorden ogsaa jævnet. Skolebordene var lange 4-6 Mands Træbænke, der var saa tunge, at de næsten ikke kunde flyttes. I den sidste Tid før Krigen var der blevet anskaffet nogle enkelte 3 Mands Borde med Klapsæder, der lavede en farlig Støj, naar de blev slaaet op eller ned. Som overalt i de tyske Skoler havde der før Krigen været en Del godt Skolemateriel, der nu var ganske ødelagt, saa der fandtes egentlig kun grumme lidt, da vi rykkede ind i 1920«. ⁵³⁰

Det er imidlertid et åbent spørgsmål, hvorvidt disse udtalelser kan tages som udtryk for skolevæsenets generelle tilstand i Sønderjylland, når man tager skolebygningernes alder i betragtning. I årene fra 1900 og frem til 1919 blev der bygget 115 nye skoler i Nordslesvig, hvilket i 1934 svarede til 33,4% af samtlige skolebygninger i Sønderjylland.⁵³¹ L.S. Ravn har i skarpe vendinger kritiseret disse fremmede bygninger, som i kraft af deres udseende og den obligatoriske lynafleder var let genkendelige på lang afstand.⁵³² Selv om disse, som den nye skolebygning i Skovbøl fra 1909, kunne være fantasiløse, så gav de dog rimelige fysiske rammer for undervisningen.⁵³³ Nok sled den manglende vedligeholdelse under krigen på bygningerne, men de mange forholdsvis nye bygninger havde endnu nogle gode år, inden de for alvor kom i »reparationsalderen«.

*Tabel 31. Opførelsesåret for skolebygninger i Sønderjylland 1934.*⁵³⁴

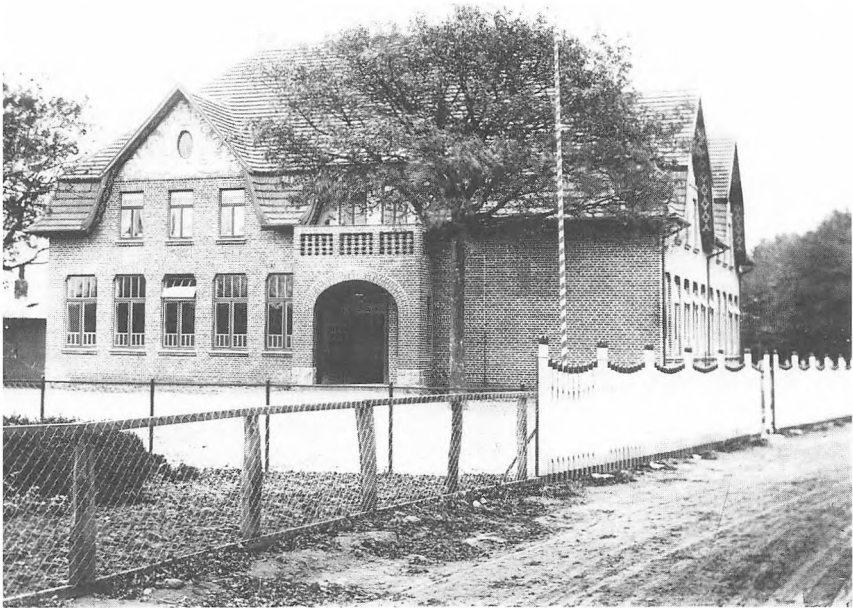
opførelsesår	antal	andel
-1799	4	1,2%
1800-1809	4	1,2%
1810-1819	4	1,2%
1820-1829	5	1,5%
1830-1839	11	3,2%
1840-1849	6	1,7%
1850-1859	13	3,8%
1860-1869	10	2,9%
1870-1879	34	9,9%
1880-1889	9	2,6%
1890-1899	23	6,7%
1900-1909	48	14,0%
1910-1919	67	19,5%
1920-1929	27	7,8%
1930-	10	2,9%
ukendt	69	20,1%
I alt	344	100,0%

Desværre blev der ikke ved Genforeningen foretaget nogen samlet vurdering af skolebygningernes tilstand. I stedet må vi gå til amtsskolekonsulenternes tilsynsprotokoller. Efter skoleloven blev der for hvert af de sønderjyske amter ansat en amtsskolekonsulent, som bl.a. skulle føre løbende tilsyn med skolevæsenet i de respektive amter.⁵³⁵ Under og lige efter en skolevisitation indførte amtsskolekonsulenten sine bemærkninger om lærerne, undervisningen og skolebygningen i en fortrykt »tilsynsprotokol«. Protokollen giver derfor et ganske godt indtryk af skolevæsenets tilstand lige efter Genforeningen. Ingen af de bevarede tilsynsprotokoller er komplette i den forstand, at alle skoler blev visiteret lige efter Genforeningen. Indførslerne er i høj grad udtryk for den tid, som konsulenterne afsatte til tilsynsarbejdet, og behovet for besøg på de enkelte skoler. Ikke alle skoler fik besøg af skolekonsulenterne i perioden 1920-22. Andre skoler fik derimod både to og tre besøg i de to første år. Materialet giver dermed ingen mulighed for en total kortlægning af skolevæsenets tilstand. Et andet problem er de meget svingende beskrivelser af skolerne og undervisningsmaterialet. De svinger fra konsulent til konsulent, men det var også meget forskelligt, hvad den enkelte skolekonsulent noterede om de enkelte skoler. Til trods for dette giver tilsynsprotokollerne et ganske godt indtryk af tilstanden på de besøgte skoler. Går vi ud fra, at amtsskolekonsulenterne undlod at besøge de skoler, hvor forholdene var i orden, så repræsenterer beskrivelserne i tilsynsprotokollerne generelt de værste eksempler.

I betragtning af Henrik Hansens dystre billede af skolevæsenet kan der være grund til at tage de mere lyse farver i anvendelse. Der var store variationer fra skole til skole, men skolebygningerne var gennemgående i relativ god tilstand og klart bedre end deres rygte. »Bygningen er ny og udmærket indrettet«, skrev amtsskoleinspektør L. Mortensen den 11. marts 1921 om skolen i Rødding. Samme dag hedder det om skolen i Skodborg, »ny god Bygning, der er et godt udstyret«. Grarup skole var i december 1921 en »pæn Bygning, ældre, men ganske godt vedligeholdt. Skolestuen var ordentlig og hyggelig«.

I Aabenraa amt skrev amtsskoleinspektør Niels J. Nielsen i november 1920 om skolen i Hostrupskov »god Bygning, godt Klasseværelse, god Lærerbolig«. Præcist et år efter hed det om Vilsbæk skole »Alt godt, vel holdt«. Skolelokalerne i Bov skole

var i januar 1922 gode og velholdte, selv om gulvene trængte til olie. Det samme var måneden før tilfældet med skolelokalerne i Bolderslev, selv om der kun var to lokaler til fire klasser. Det var formentlig forskellen i skolestrukturen, med højere klassekvotienter i forhold til resten af landet, som her spillede ind på skolebygningens indretning. Derimod havde amtsskolekonsulenten i 1922 ingen bemærkninger om skolerne i Felsted, Vejbæk, Hellevad, Uge og Søgaard. Der er god grund til at antage en rimelig tilfredshed med skolerne. I 1922, hvor det danske kommunestyre havde haft 1½ år til at forbedre skoleforholdene, noterede han kort og godt »i Orden« om Gerner, Hostrupskov, Bækken, Kassø og Stubbæk skoler. Skolelæreren i Alnor kunne formentlig se med tilfredshed på sin skole, der i januar 1922 blev karakteriseret med ordene »Skolen smuk og vel holdt. Fortrinlige Klasselokaler«. »Ret ny Skole med fem Klasseværelser og Gymnastiksal. Særdeles tiltalende«, skriver amtsskolekonsulent Niels J. Nielsen om skolen i Løjt Kirkeby i april 1920.⁵³⁶ Guderup skole blev sene-

Bov skole, opført i 1909. Den kun 13 år gamle skole fik, som mange andre skoler i Sønderjylland, et godt skudsmål af amtsskolekonsulenten, da han besøgte skolen i 1922. Foto: C. C. Biehl. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

re på året betegnet som en »smuk ny Skole«. Året efter var kommentarerne noget mere forbeholdne: »gode Bygninger, gode Lokaler, trænger i nogen måde til vedligeholdelse«. Det var ikke alene de nye bygninger, som fik et godt skudsmål. »Gl. Skolebygning men god«, lød det om skolen i Hovslund i efteråret 1920.

Til trods for de gennemgående pæne bemærkninger, så havde krigen adskillige steder sat sine spor. Bjerndrup skole i Klipleve sogn var gammel og »noget medtaget«. I Hammelev så skolen »tålelig ud«, men der manglede et skolelokale for de små, som i stedet måtte anvende konfirmandstuen. I Ladegaard II var bygningen gammel og noget forfalden. Det var derfor nødvendigt med reparationer af skolestuen og lærerboligen. Strandelhjørn skole var gammel og »temmelig dårlig vedligeholdt«. I Bæk trængte den gamle skole ligeledes til vedligeholdelse. Til gengæld blev den karakteriseret som »ret hyggelig«. I Hajstrup var skolen gammel med »ret dårlige Bygninger«, som dog ville blive forbedret. I Frøslev trængte skolebygningen og materialet til fornyelse. I Klovtoft var den gamle skolestue i juni 1922 i god stand, mens den midlertidige skolestue blev karakteriseret som utilstrækkelig. I Holm var skolebygningen i så dårlig stand, at amtskolekonsulenten i sommeren 1921 fandt det nødvendigt at indlede forhandlinger med skolekommissionen og kommunerådet om en ny skole. Skolestuen i Kegnæs måtte repareres, ligesom retiraderne skulle forandres.

Som det er fremgået af de ovenstående eksempler, er det ikke muligt at kvantificere problemets omfang. Dertil er amtsskolekonsulenternes beskrivelser for forskellige. Derfor er en sammenligning af skolerne i Sønderjylland med skolerne i den øvrige del af landet heller ikke umiddelbart mulig. På baggrund af det ovenstående står det dog klart, at skolevæsenets tilstand generelt var væsentligt bedre end sit rygte, som det bl.a. blev videregivet af H. P. Hanssen og Henrik Hansen. Dermed kan det heller ikke afvises, at der lokalt har være ophobet et vedligeholdelsesbehov under krigen, som der skulle rådes bod på efter Genforeningen. Det har formentligt givet sognekommunerne forøgede vedligeholdelseudgifter, men ikke i den størrelsesorden, som det har været antydnet.

Nr. 8

2 Kr. 25 Øre

Den nye læsebog
MYREBOGEN
AF EN SKOLEMAND

Gak til Myren og bliv viis.

H. Hagerups Forlag, København.

Myrebogen vandt stor udbredelse og popularitet hos i alt fald nogle af de skoleelever, der siden skrev deres erindringer om skoletiden. »Den nye Læsebog«, som H. Hagerups forlag udgav, bestod af en serie på otte bind, startende med en ABC og sluttende med to bind med uddrag af dansk litteratur fra Ludvig Holberg over bl.a. St. Steensen Blicher og B. S. Ingemann til I. P. Jacobsen og Henrik Pontoppidan. »Gak til Myren og bliv viis«, står der nederst på siden. For mange af sognerådene var det dog lige så meget den store rabat, som Undervisningsministeriet indhentede hos forlaget, der var bestemmen- de for valget. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Undervisningsmaterialerne

Undervisningsmaterialet fra før 1920 var med undtagelse af inventar som katedre, borde, tavler og pegepinde stort set uanvendeligt ved Genforeningen. Kort over Danmark med den nye grænse manglede af gode grunde. Bøger som »Kinderfreund« og »Liederbuch für einfache Schulverhältnisse« var overflødige. Derimod kunne regnebøgerne stadig anvendes til trods for det tyske sprog i tekstopgaverne. Desværre er det umuligt at sætte præcise tal på de økonomiske konsekvenser af denne næsten fuldstændige udskiftning af undervisningsmaterialet.

Det står dog klart, at udgifterne til undervisningsmateriale var store og for mange af de nystartede sognekommuner for store. Den ovenstående udredning af sognekommunernes økonomi godtgør, at der ikke var plads til store investeringer. Fra regeringens side søgte man i sommeren 1920 at afhjælpe problemet ved en bevilling på 20.000 kr. til indkøb af læsebøger til de fattigste børns undervisning.⁵³⁷ Bevillingen var imidlertid en dråbe i havet. Det forhold konstaterede amtsskolekonsulent L. Mortensen i Haderslev amt allerede i slutningen af 1920. Den 7. januar 1921 skrev han derfor til Undervisningsministeriet om hjælp: »Da det har vist sig, at der ved Nyordningen af den danske Skole her i de sønderjyske Landsdele i mange, navnlig i de smaa Kommuner, har været Vanskelighed ved at faa anskaffet det nødvendige Skolemateriel – Kort, Billeder, Bøger m.m. – og da det maa indrømmes, at mange af disse smaa Kommuner i Overgangstiden under de nuværende vanskelige Pengeforhold kun med Besvær kan anskaffe de nødvendige Midler paa rimelige Vilkaar, skal jeg herved henstille om det maatte være muligt fra Statens Side at stille et rimeligt Beløb til Raadighed for disse vanskeligt stillede Kommuner«. ⁵³⁸

L. Mortensen skønnede i den forbindelse, at hver skole gennemsnitligt havde behov for 300 kr. til skolemateriel. På det grundlag bad han om 10.000 kr. til folkeskolerne i Haderslev amt, hvilket svarede til gennemsnitligt 100 kr. pr. skole og 1/3 af det skønnede behov. Undervisningsministeriet skulle efter forslaget fordele statstilskuddet efter indstilling fra skolekonsulenten, som indsamlede de nødvendige oplysninger om sognekommunernes udgifter til skolemateriel. Tager vi hans skøn for pålydende, så var der i hele Sønderjylland ved årsskiftet 1921/22 et

umiddelbart behov for undervisningsmaterialer til en værdi af ca. 111.600 kr. Direkte refusioner af sognekommunernes udgifter til undervisningsmateriale blev det ikke til og slet ikke i den størrelsesorden. I stedet bevilgede Undervisningsministeriet i januar 1921 hver af de fire sønderjyske skolekonsulenter 2.500 kr. til indkøb af danske læsebøger til skolerne. De 10.000 kr., som amtsskolekonsulenten i Haderslev amt havde søgt alene til skolerne i Haderslev amt, var altså skrumpet ind til 2.500 kr.⁵³⁹ Pengene skulle anvendes til særligt trængte sognekommuner efter henstilling fra amtsskolekonsulenterne. Sammen med skrivelsen fulgte en liste med tilbud på læsebøger fra Gyldendal og Hagerups forlag. Læsebøgerne blev af Undervisningsministeriet betegnet som »navnlig ældre, men meget brugbare danske Læsebøger i indbundne Eksemplarer«.⁵⁴⁰

Hvem fik så bevilget danske læsebøger? Ser man på amtsskolekonsulenternes indstillinger, så blev der foretaget en meget selektiv tildeling. Størsteparten af landsdelens skoler måtte selv betale deres læsebøger, og for dem, som fik glæde af statstilskuddet, skete der en nøje afmålt tildeling. I de fleste tilfælde var der tale om hele classesæt, afpasset efter det aktuelle elevtal. Bedsted skole fik således Tvede: »Dansk Læsebog« nr. I og II i tolv eksemplarer, mens Felsted fik Joachim Larsen nr. II, III, IV og V i 30 eksemplarer. Andre steder synes der mere at have været et behov for at gøre den eller de pågældende lærere opmærksom på eksistensen af en række danske læsebøger. Det var tilsyneladende tilfældet for Frøslev skole, der fik tildelt en række læsebøger i et eksemplar. Så var det op til sognerådet selv at betale for eventuelle classesæt. De nøjsomme midler blev anvendt meget målrettet af amtsskolekonsulenterne.

Et andet påtrængende problem var særlige faciliteter som skolebiblioteker og gymnastikredskaber. Mens stort set hver eneste skole i Sønderjylland af historiske grunde var forsynet med et skolebibliotek, så havde dette område en langt lavere prioritet i resten af landet. Omvendt havde kun en meget begrænset del af de sønderjyske skoler en gymnastiksal, hvilket var tilfældet for henholdsvis hver anden og hver tredje skole i Ribe og Vejle amter. Da Undervisningsministeriet var klar over disse forskelle, ventede man i starten med at indføre gymnastik efter de danske regler. Først i august 1921 fandt man tiden moden til at indføre gymnastikundervisning i de sønderjyske skoler på det samme

grundlag som i resten af landet.⁵⁴¹ Med Undervisningsministeriets cirkulære fulgte en vejledning for undervisning i gymnastik i landsbyskolerne efter hvilket såvel for- som hovedskolen skulle være forsynet med en række nøje angivne gymnastikredskaber.⁵⁴² Herefter fik amtskolekonsulenterne travlt med at påtale manglende gymnastikredskaber ved deres visitation af skolerne. Det er særdeles vanskeligt at vurdere størrelsesordenen af det sønderjyske skolevæsens udgifter i forbindelse med indførelsen af gymnastik efter de danske regler, men de har under alle omstændigheder ført til mange overvejelser om finansieringen i de sønderjyske sognekommuner.

Tabel 32. Gymnastiksale og skolebiblioteker på skolerne i Sønderjylland samt Ribe og Vejle amter 1924

amter	antal gymnastiksale	gymnastiksale pr. skole	antal skolebiblioteker	skolebiblioteker pr. skole
Haderslev	5	0,05	85	0,88
Aabenraa	6	0,10	57	0,90
Sønderborg	4	0,08	48	0,98
Tønder	9	0,10	72	0,79
Vejle	82	0,35	135	0,58
Ribe	105	0,50	156	0,75

Det sønderjyske skolevæsen havde i de første år efter Genforeningen ganske betydelige og akutte udgifter til det mest nødvendige undervisningsmateriel. Det faste inventar havde man de fleste steder i forvejen, og det kom mange steder til at stå i en lang årrække efter Genforeningen. Skolebordene hørte bogstaveligt talt til det faste inventar. »Bænkene var overlæssede med Jernbeslag og skruet fast i Gulvet. Sæderne var Klapsæder, som blev holdt nede af Elevens Vægt og vippede op, når Vedkommende rejste sig. Det bagved stående Bord dannede Rygstød og Pladsen over til Bordkanten var så snævert beregnet, at velvoksne og fyldige Børn næsten var kilet fast«. ⁵⁴³ Til trods for lærer Jensens ironiske bemærkninger om borde og bænke, så stod de stadig i

1926. De knappe økonomiske ressourcer tillod ikke større fornyelser af skoleinventaret. Anderledes forholdt det sig med undervisningsmaterialet. Her var det af bl.a. nationalpolitiske årsager tvingende nødvendigt med undervisningsmateriale på dansk, så man opfyldte de danske cirkulærer på området. Tager man udgangspunkt i amtsskolekonsulent L. Mortensens vurdering, var der et øjeblikkeligt behov på ca. 112.000 kr. Til dette beløb skal lægges udgifterne til indkøb af gymnastikredskaber.

Det var til trods for støtte fra Undervisningsministeriet en voldsom økonomisk belastning af det sønderjyske skolevæsen. Denne belastning havde mange sognekommuner vanskeligt ved at klare. Det erkendte Undervisningsministeriet formentlig også. I oktober 1923 fandt ministeriet det i alt fald nødvendigt at indskærpe skolekommissionerne og kommunalbestyrelserne i Sønderjylland, at de havde pligt til at påse, at skolerne havde det nødvendige inventar og undervisningsmateriel og i givet fald afhjælpe manglerne.⁵⁴⁴

57 års stilstand. Vejudgifterne

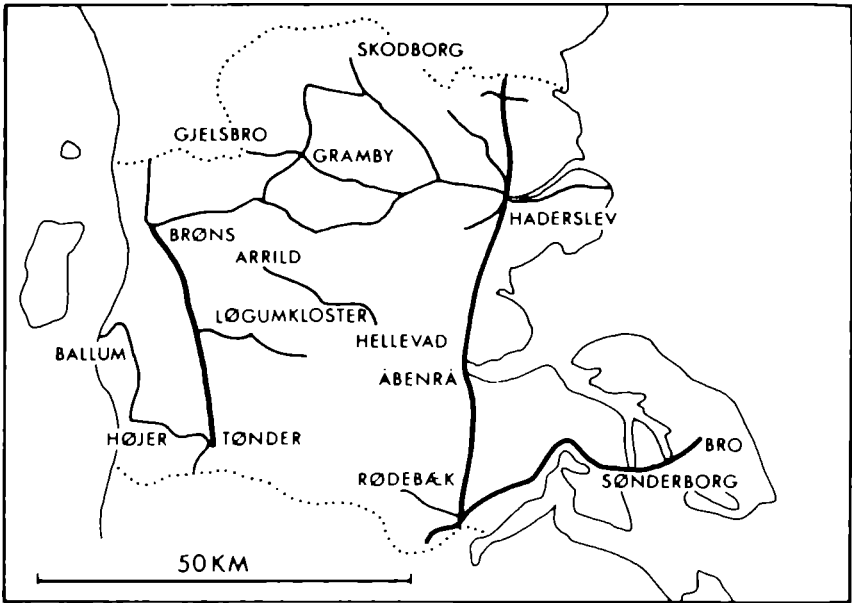
Væsentligt mere begrænsede var udgifterne på vejområdet. I Haderslev amt blev 11% af udgifterne anvendt på vejsektoren, mens det tilsvarende tal for resten af landet var 12%. De relative tal dækker dog over, at sognekommunerne i Haderslev amt anvendte betydeligt mindre end kommunerne i resten af landet. I Haderslev amt anvendte sognekommunerne således 6,09 kr. pr. indbygger mod 8,77 kr. i resten af landet uden for Sønderjylland.

Der var ellers god brug for pengene. Dansk vejlovgivning blev indført i Sønderjylland den 1. juli 1922.⁵⁴⁵ Loven indførte kort – med en enkelt sætning – men ikke særlig præcis dansk lovgivning om veje og gangstier i Sønderjylland. Lidt mere præcis var loven derimod, når den henviste spørgsmålet om fordelingen af vejudgifterne mellem amterne og købstæderne til bestemmelserne i loven om kommunale loves gyldighed i Sønderjylland. Boet mellem købstæderne og amterne var stadig udelt, så en midlertidig regulering var nødvendig på vejområdet. Det var ingen tilfældighed, at loven om indførelse af dansk vejlovgivning først kom i 1922. Vejspørgsmålet var ubetinget et af de mindre problemer i forbindelse med Genforeningen. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg behandlede da heller ikke spørgsmålet på noget

tidspunkt, men der var formentlig også juridiske og administrative grunde til centraladministrationens tøven.

Som allerede nævnt gjorde de preussiske myndigheder ikke meget ved den eksisterende slesvigske vejlovgivning. Ændringerne var primært en tilpasning af 1842-vejloven til den preussiske kommunalforvaltning. Det var ligeledes tilfældet, da man i 1879 gjorde administrationen af hovedlandevejene og landevejene til en provins- og kredsopgave.⁵⁴⁶ Man kunne derfor i 1920 opleve den paradoksale situation, at de danske myndigheder overtog en vejlovgivning i Sønderjylland, hvis substans var født i den danske centraladministration under enevælden og året efter den danske vejlov fra 1841.⁵⁴⁷ Den danske og den slesvigske vejlovgivning havde følgelig mange lighedspunkter. Fra dansk side stod man i 1920 med to vejlove fra 1867, som hovedsagelig var en tilpasning af vejloven fra 1841 til den nye kommunale struktur i 1867. Den ene var vejloven af 21. juni 1867, der delte de offentlige veje i to klasser, landeveje og biveje. Til landevejene hørte de tidligere hovedlandeveje og de mindre landeveje, der hidtil var blevet administreret af staten. Til bivejene hørte alle andre offentlige veje, der blev administreret af kommunerne.⁵⁴⁸ Den anden lov henlagde administrationen af landevejene fra staten til amterne.⁵⁴⁹ For bivejenes vedkommende betød loven, at administrationen endelig blev overført til sognekommunerne.⁵⁵⁰ Med vejlovgivningen i 1867 havde staten dermed afviklet sine vejaktiver til amterne, men ved Genforeningen stod staten pludselig som ejer af de tyske provins- og kredsveje. Denne status passede dårligt ind i den danske vejlovgivning, og der forestod derfor en større overdragelsesforretning mellem staten og de sønderjyske amter.

Overdragelsen af vejnettet til amterne blev dog hurtigt koblet sammen med landevejenes generelt miserable tilstand efter krigen. Der ventede nemlig den danske stat en slem overraskelse, da man overtog det nordslesvigske vejnet. Vejene i Nordslesvig hørte utvivlsomt til det preussiske styres stedbørn. I 1924 kunne amtsvejsinspektør B. Poulsen således konkludere: »Mindre naturligt er det derimod, at Landevejsnettet uden for Haderslev Kreds i 1920 i Hovedsagen saa ud, som det saa ud, da det danske Ingeniørkorps i 1864 afleverede det til de tyske Myndigheder«. ⁵⁵¹ De tyske myndigheders interesse samlede sig først og fremmest om »fremtidens« transportmiddel, jernbanerne. Endelig var vej-

Hovedveje, anlagt før 1864
 Provinsveje, anlagt 1864-1920

Det kom som noget af en overraskelse for de danske vejmyndigheder, da de i 1920 måtte konstatere, at der stort set ikke var sket nogen udbygning af det overordnede vejnet i Sønderjylland siden 1864, og at store dele af vejnettet ikke hang sammen. Mest udpræget gjaldt det vejstykket fra Arrild til Hellevad, der ikke var forbundet med landstedens øvrige hovedveje eller provinsveje. På kortet ses det sønderjyske vejnet 1920. Kort: Dansk Vejtidskrift 1920.

nettet, som alle andre civile opgaver, præget af fire års krig uden vedligeholdelse. Konsekvensen var et stærkt forsømt landevejsnet, som mange steder ikke hang sammen. Det klassiske eksempel er landevejen Arrild-Hellevad, der svævede i det fri uden forbindelse med den øvrige del af landevejsnettet i Sønderjylland. Forklaringen skal bl.a. findes i vejvæsenets finansiering under det tyske styre. Da vejvæsenet overgik til provinsen Slesvig-Holsten, blev det samtidig pålagt den at tilvejebringe en udligning af vejforholdene, så vejstandarden i Slesvig kom på højde med forholdene i Holsten. Dette krav efterkom provinsregeringen med en ordning, hvorefter provinsen enten overtog landevejenes fremtidige vedligeholdelse, efterhånden som de blev udbygget af kredsene, eller betalte 20-40% af udgifterne ved vejudbygningen, hvis kredsene påtog sig vedligeholdelsesudgifterne.⁵⁵²

Den ordning administrerede kredsene meget forskelligt. Mest målrettet skete der en udbygning af vejnettet i Haderslev kreds. Der blev i perioden fra 1874 til 1884 således bygget 139 km. bilandeveje for 1.879.678 mark. Da Haderslev kreds i 1880'erne skulle til at investere i udbygningen af jernbanenettet, stod kredsen derfor med et stort set færdigudbygget, landevejsnet som samtidig var det største i hele provinsen. Ganske anderledes gik det i de øvrige nordslesvigske kredse, hvor man ikke i rette tid gjorde brug af tilskudsordningerne fra provinsen og den tyske stat. I 1880'erne greb jernbanefebere myndighederne, og investeringerne blev i stedet kanaliseret over i udbygningen af et kringlet amtsbanenet. Derfor stod landevejsnettet i disse kredse ved Genforeningen stort set, som det danske ingeniørkorps efterlod det i 1864.⁵⁵³

Der var brug for en betydelig økonomisk bistand, hvis landevejsnettet i Sønderjylland skulle bringes op på niveau med den øvrige del af landet. I august 1920 bad Administratoren for de sønderjyske Landsdele derfor Ministeriet for Offentlige Arbejder om, at der måtte blive givet forskud til amterne, så de kunne foretage ophakning og udfyldning af landevejene, som var »aldeles nødvendige« af hensyn til færdslen.⁵⁵⁴ Det fik amterne. Karakteristisk nok for vejenes tilstand og amternes økonomi var det, at Haderslev amt allerede i september 1920 fik bevilget 500.000 kr., til istandsættelse af vejene i amtet. Heraf gik de 82.000 kr. øjeblikkeligt til indkøb af to vejtrømler. Da amtet kort tid efter udbad sig yderligere 171.000 kr. af de 500.000 kr., var det med en besked om at sende pengene hurtigst muligt, da amtet ikke selv rådede over den nødvendige likviditet.⁵⁵⁵ Tilsvarende fik Aabenraa amt i september samme år bevilget 192.250 kr. til helt nødvendige istandsættelser af landevejene i amtet.⁵⁵⁶ Der var derfor klart tale om en opgave, der lå ud over det økonomisk mulige for de sønderjyske amter.

For at få et overblik over situationen bad Ministeriet for Offentlige Arbejder allerede inden Genforeningen amtsvejsinspektør L.G. Knudsen om en redegørelse for vejenes situation i Sønderjylland.⁵⁵⁷ Efter en besigtigelse udarbejdede Knudsen i sommeren 1920 et overslag, ifølge hvilket det ville koste ca. otte mill. kr. at istandsætte vejene i de fire amter. På den baggrund var overvejsinspektøren i september 1920 igen i Sønderjylland for at besigtige vejene og forhandle med amterne om en plan for udbygning

gen af det sønderjyske landevejsnet. Resultatet blev i efteråret en foreløbig overenskomst mellem Ministeriet for Offentlige Arbejder og amterne, hvorefter amterne overtog provinsvejene mod, at staten refunderede $\frac{5}{8}$ af udgifterne ved vejenes istandsættelse. Derpå var man klar til at udpege de veje, der fremover skulle indgå i det samlede landevejsnet i Sønderjylland. Det skete ved et møde den 13. november 1920 mellem overvejspektøren og de nyudnævnte amtsvejspektører, hvor der blev udarbejdet en plan for landevejsnettet i Sønderjylland. Efter at planen var godkendt af de respektive kredsdege, blev planen gennemgået af overvejspektøren, inden den blev videresendt til Ministeriet for Offentlige Arbejder. Den 12. april 1921 var planen så langt fremme, at ministeriet kunne forelægge et udkast til en samlet vejplan for de fire amtmænd. Resultatet af mødet blev en aftale samme dag om istandsættelsen og udbygningen af det sønderjyske landevejsnet, senere kaldet »Den store Vejplan«. ⁵⁵⁸

Økonomisk indvilgede staten i over en tolvårig periode at skyde 12 millioner kr. i det sønderjyske landevejsnet oven i de 29 millioner kr., som istandsættelsen ville koste. De sønderjyske amter skulle på deres side til gengæld forpligte sig til at overtage administrationen og vedligeholdelsen af provinsvejene og de kommunale biveje, der i forbindelse med planen blev opgraderet til landeveje. Endvidere gav de sønderjyske amter samtidig afkald på deres andel af automobilskatten, som i stedet gik i statskassen. Arbejdet skulle udføres af amterne under overvejspektørens tilsyn. Statens tilskud ville blive udbetalt, efterhånden som arbejdet blev udført. ⁵⁵⁹ Kort tid efter blev den tolvårige periode forkortet med et år, uden at der skete ændringer i selve bevillingsrammen. ⁵⁶⁰ Forhandlingerne gik hurtigt og for hurtigt. Der var indtil afslutningen af vejplanen i 1932 konstante diskussioner mellem ministeriet og amterne om, hvorvidt overslaget var et fast beløb, eller om statens støtte skulle gives efter de faktisk afholdte udgifter. ⁵⁶¹ Uanset Aabenraa og Sønderborg amters protester, blev loven administreret efter overenskomsten fra den 12. april 1921.

Efter amtsvejspektørernes overslag skulle der istandsættes 1.834 km. veje i Sønderjylland. Størst var behovet i Tønder amt, hvor der alene skulle istandsættes 303 km. Udbygningen af landevejsnettet skulle foregå ved, at man dels udbyggede de eksisterende provinsveje, dels istandsatte en række af sognekommune-

Table 33. »Den store Vejplan«

amter	provins- veje km.	kommune- veje km.	veje i alt km.	anslåede udgifter til vejplanen i tusinde kr.		
				udg. til provins veje	udg. til kommune veje	samled. udg.
Haderslev	206,0	56,3	262,3	4.315	2.688	7.003
Aabenraa	66,9	101,5	168,4	1.538	6.598	8.136
Sønderborg	19,1	81,4	100,5	406	5.291	5.697
Tønder	114,4	188,9	303,3	2.312	9.446	11.758
i alt	406,4	428,1	834,5	8.571	24.023	32.594

nerne biveje for efterfølgende at opgradere dem til landeveje. For sognekommunernes vedkommende betød planen, at der i perioden fra 1921 til 1932 ville forsvinde 428 km. kommunale biveje, primært første klasses biveje, som skulle overgå til amternes administration. Dermed involverede planen væsentlig flere kommunale biveje end provinsveje. Tønder amt toppede i den henseende med 188 km. biveje, mens Haderslev amt med sit relativt veludbyggede landevejsnet kun behøvede at tilføje 56 km. kommunale biveje. Økonomisk ville planen koste ca. 32,5 millioner kr., hvoraf staten bidrog med otte millioner kr. til udbygning af bivejene og fem millioner kr. til istandsættelse og udbygning af provinsvejene. Heraf skulle alene en tredjedel af pengene anvendes i Tønder amt, som havde den suverænt dårligste vej-dækning og de dårligste veje. For sognekommunerne var fordelene åbenbare. Hensigten var dog ikke en støtte til forbedringer af de kommunale biveje generelt. Dem måtte sognekommunerne selv istandsætte for egen regning. Biveje lå nemlig uden for aftalen. Til gengæld havde aftalen en helt åbenlys fordel for sognekommunerne i Sønderjylland, der slap for administrationen og dermed udgifterne til vedligeholdelsen af de 428 km. biveje, der skulle opgraderes til landeveje. Da der i de fleste tilfælde var tale om de mest udgiftskrævende første klasses biveje, var fordelene for kommunerne oplagte.⁵⁶²

Rent kvantitativt kunne de sønderjyske biveje ved Genforenin-

gen ikke hævdes at stå tilbage for bivejene lige nord for Kongeåen. I tabel 34 er der foretaget en sammenligning af bivejene i Sønderjylland med bivejene i Ribe og Vejle amter. Man skal dog være opmærksom på, at tallene fra Sønderborg og Tønder amter stammer fra henholdsvis 1928 og 1929, hvor der efter al sandsynlighed er foretaget væsentlige forbedringer og opgraderinger af de kommunale biveje som følge af den store vejplan. Det kan have spillet ind på forholdene i Tønder amt, der lå væsentligt under de øvrige amter i Sønderjylland, men næsten på niveau med vejene i Ribe amt.

Tabel 34. Bivejene i de sønderjyske amter samt Ribe og Vejle amter.⁵⁶³

amter	m. vej pr. ha.	andel af 1. kl. vej i %	andel af 2. kl. vej i %	andel af 3. kl. vej i %
Haderslev (1922)	13,8	14,4	34,2	51,4
Aabenraa (1924)	11,4	25,9	33,9	40,3
Sønderborg (1928)	21,7	19,5	38,0	42,4
Tønder (1927)	8,5	22,4	57,2	20,4
Ribe (1922)	9,5	16,5	65,9	17,6
Vejle (1922)	13,1	26,0	47,5	26,4

Som det fremgår af tabellen, var amterne i Sønderjylland, hvad angår bivejstætheden, med undtagelse af Tønder amt fuldt på højde med Ribe og Vejle amter. Kun Tønder amt lå i 1927 væsentligt tilbage i forhold til den øvrige del af Sønderjylland. Denne omstændighed kan muligvis forklares med, at Tønder amt havde en relativt stor andel af første og anden klasses biveje i forhold til resten af Sønderjylland samt Ribe og Vejle amter. Der var ofte en tæt sammenhæng mellem længden og kvaliteten af de kommunale biveje, idet prisen for bedre biveje blev kompenseret med et kortere bivejsnet.⁵⁶⁴ Prisen for en relativt stor andel af førsteklasses biveje kan altså have været et mindre finmasket bivejsnet i Tønder amt. Kun 20% af bivejene var i 1927 tredjeklasses biveje, der ikke var indgrøftet, hvor de øvrige amter lå på 40-50% af bivejsnettet. Da den store vejplan ikke lagde op til en generel forbedring af de kommunale biveje, kunne det tyde på, at sogne-

rådspolitikkerne i Tønder amt kanaliserede pengene ind i bedre biveje frem for i et længere bivejsnet. Var bivejene i Sønderjylland ikke kortere end i resten af landet, så var de generelt af en dårligere kvalitet. Med undtagelse af Tønder amt var 40-50% af de sønderjyske biveje tredjeklasses biveje, mens det for Ribe og Vejle amter drejede sig om henholdsvis 17,6% og 26,4%. Til gengæld havde disse amter en større andel af andenklassens biveje. Derimod var der store svingninger i andelen af førsteklases biveje fra amt til amt. Haderslev amt havde den mindste andel af førsteklases biveje, mens sognekommunerne i Aabenraa og Tønder amter havde en andel af førsteklases biveje, der lå over sognekommunerne i Ribe amt og næsten på niveau med sognekommunerne i Vejle amt.

Tallene dækker imidlertid over, at bivejenes linieføring i Sønderjylland var stærkt præget af den gamle landsbystruktur, hvilket i 1928 fik Det sønderjyske Erhvervsudvalg til at karakterisere

En af de største offentlige opgaver efter Genforeningen blev en gennemgribende omstrukturering og istandsættelse af det sønderjyske vejnet, så det svarede til transportbehovet. På billedet ses arbejdere i gang med anlæggelsen af Minutvejen fra hovedvej 10 til Sdr. Hostrup ca. 1935. Navnet fik vejen i folkemunde, da den kostbare vej efter kloge hoveder kunne spare bilisterne for et minut. Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

situationen på vejområdet således: »Den Udvikling af Kommunernes Vejnet, som Nord for Kongeaaen har fundet Sted samtidig med Jordens Fordeling, har mange Steder i Sønderjylland intet Sidestykke. Bortset fra de gamle Hovedveje og de efter Genforeningen udbyggede nye Veje er Vejene i Sønderjylland hyppigt tarvelige Markveje el. lign., der straalere ud fra Landsbyerne og oftest ender blindt uden Forbindelse med Vejene i andre Kommuner«. ⁵⁶⁵ Belært af disse erfaringer konkluderede udvalget, at det offentlige burde anlægge veje inden udstykningen af jorden til mindre brug. I det arbejde påregnede man ingen større hjælp fra kommunerne, da »Den særlige Grund... nemlig Ønskeligheden af at benytte Vejarbejderne til Afhjælpning af Arbejdsløsheden, vil sædvanligvis ikke være til Stede, idet de Omraader, hvor de store til Udstykning egnede samlede Arealer er beliggende... i det tyndt befolkede Midtland, hvor Arbejdsløsheden er mindre«. ⁵⁶⁶ De kommunale biveje i Sønderjylland var altså mere anlagt ud fra gårdenes behov end ud fra et overordnet ønske om et sammenhængende vejsystem. Her har de meget små sønderjyske vejkommuner formentlig været med til at fastlåse et system af biveje ud fra snævre lokale interesser, der mere passede til transportbehovet før udskiftningerne end til transportbehovet i det danske samfund ved Genforeningen.

Et andet problem var hovedlandevejene. Transportbehovet blev ikke mindre, blot fordi hovedlandevejene var usammenhængende og dårligt udbygget. I stedet søgte trafikken over til de kommunale biveje for at komme frem. Det tvang mange steder de preussiske vejkommuner til at opretholde et system af biveje, der mere betjente fjerntrafikken end den lokale trafik. Det er formentlig forklaringen på, at netop sognekommunerne i Haderslev amt, der havde det bedste system af hovedlandeveje, også havde den mindste andel af første klasses biveje. Her finder vi også forklaringen på, at den store vejplan (tabel 33) involverede flere km. kommunale biveje (428,1 km.) end provinsveje (406,4 km). Staten og de fire amter tog simpelt hen konsekvensen af disse bivejes funktion og opgraderede de kommunale biveje, der primært fungerede som trafikåre for fjerntrafikken, til landeveje.

Hele det sønderjyske bivejsnet var ved Genforeningen ikke alene dårligt og nedslidt. Det var også strukturelt forældet i forhold til de samfundsmæssige ændringer, der havde fundet sted siden udskiftningerne. Skulle kvaliteten af de sønderjyske biveje

op på niveau med resten af landet, krævede det betydelige investeringer, men det mærker man ikke på sognekommunernes vejudgifter i 1921/22. De var mindre end i den øvrige del af landet. Her spillede det ind, at sognekommunerne i Haderslev amt generelt havde væsentligt dårligere biveje end i resten af Sønderjylland og nord for Kongeåen. I første række var det dog mere et spørgsmål for sognekommunerne om at få nedbragt deres overkapacitet på vejområdet ved enten en opgradering af bivejene til amtslige landeveje eller en afvikling af de mindste biveje, hvilket skete i løbet af 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne.⁵⁶⁷ Endelig kan det ikke udelukkes, at sognekommunerne i 1921/22 afventede et statsligt udspil på vejområdet for ikke at blive »snydt« for et evt. statstilskud.

Socialhjælp i en fattig landsdel

Normalt betragter man socialområdet som sognekommunernes tredje søjle ved siden af skole- og vejområdet, men det fornemmer man ikke umiddelbart, når man ser på udgiftsfordelingen i Haderslev amts sognekommuner i 1921/22. Tager man udgifterne til fattighjælp, hjælpekasser, alderdomsunderstøttelse, tilskud til syge- og arbejdsløshedskasser og tilskud til sygepleje under ét, så udgjorde de i 1921/22 i Danmark nord for Kongeåen 27% af udgifterne, mens sognekommunerne i Haderslev amt dette år blot anvendte 14% af udgifterne til dette formål. Set under ét var der altså en klart lavere prioritering af socialvæsenet i Haderslev amt end i resten af landet uden for Sønderjylland. Det træder også tydeligt frem, når man sammenligner de absolutte tal. I Haderslev amt anvendte sognekommunerne 8,33 kr. pr. indbygger på socialområdet, mens man i resten af landet brugte 19,49 kr. Det overrasker, når man tager de ulykkelige sociale og økonomiske forhold i Sønderjylland i betragtning, og ikke mindst, når man betragter de meget store statslige midler, der blev kanaliseret til Sønderjylland i årene op til og efter Genforeningen.

Generelt kan man næppe beskyldte de danske sognekommuner for at have været særlig ødsle på socialområdet, så sognekommunerne i Haderslev amt må have været særdeles påholdende på området. Retfærdigvis bør det understreges, at befolkningen i Sønderjylland på grund af krigen generelt var fattig set i forhold til resten af landet. Derfor må begreber som »fattig«, »fat-

tigdom«, »social nød« og »værdigt trængende« have haft et helt andet indhold i Sønderjylland end i resten af landet. Desværre ved vi endnu for lidt om arbejdet på det helt lokale plan for at afhjælpe den sociale nød i Sønderjylland, men ud fra en samlet vurdering af de sociale og økonomiske forhold i Sønderjylland er der næppe tvivl om, at sognerådene i årene efter Genforeningen stillede større og strengere krav til »bistandsklienterne« i Sønderjylland, end det var tilfældet i resten af landet. Det var formentlig også en nødvendighed, hvis socialudgifterne ikke skulle slå bunden helt ud af de i forvejen tomme kommunekasser.

Hele den offentlige forsorg var under opbrud og forandring i årene omkring århundredskiftet, bort fra den traditionelle fattigforsorg over til en differentieret socialforsorg, der i højere grad tog hensyn til de forskellige livsomstændigheder, der kunne begrænse befolkningens muligheder for at forsørge sig selv. Det afspejler sig også i de kommunale regnskaber, hvor udgifterne på socialområdet fordeler sig på forskellige udgiftsposter, der viser dette opbrud. Af hensyn til forståelsen af det følgende kan der være grund til kort at opridsse hovedhjørnestenene i den offentlige forsorg, som blev varetaget af sognekommunerne.

Udgifterne til fattigvæsenet udgjorde kontinuiteten i den offentlige forsorg i Danmark. Det juridiske grundlag var fattigloven fra 1891, der ikke bød på de store forandringer i forhold til den tidligere fattiglovgivning, som havde sin rod i det statiske landbosamfund.⁵⁶⁸ Det betød bl.a., at der med tildelingen af fattighjælp fulgte en række indskrænkninger i modtagerens retslige stilling. Fattighjælpsmodtagerne var således under fattigbestyrelsens opsyn. En mandlig fattighjælpsmodtager måtte således ikke indgå ægteskab uden fattigbestyrelsens samtykke. Den konsekvens for modtageren, der spillede den største rolle i den offentlige debat, var imidlertid fortabelsen af valgretten til Rigsdagen og de kommunale forsamlinger.

Der var dog fra midten af 1800-tallet en voksende erkendelse i kongeriget af det u hensigtsmæssige i, at offentlig hjælp altid fik fattighjælps virkning. Et af de første resultater af denne erkendelse var oprettelsen af »de fattiges kasse« i 1856.⁵⁶⁹ Midlerne til kassen skulle komme fra frivillige gaver indsamlet i kirken eller på anden måde, men med landkommuneloven i 1867 fik også sognekommunerne mulighed for at yde tilskud til kasserne. I 1907 blev fattigkasserne ved lov afløst af de »kommunale hjælpe-

kasser« med det samme formål, at yde midlertidig hjælp uden fattighjælps konsekvenser. Støtten blev ydet efter skøn.⁵⁷⁰ Herefter kom midlerne til de nye hjælpe-kasser fra kommunen, staten, fra bestemte afgifter samt fra frivillige gaver. Hjælpekassen blev ledet af en bestyrelse, valgt direkte af sognets vælgere, der frit administrerede kassens midler.

Efter årtiers diskussioner og stridigheder om fattiglovgivningen fik Danmark i 1891 en lov om alderdomsunderstøttelse.⁵⁷¹ Dermed blev understøttelses- og ikke forsikringsmodellen knæsat som princip i dansk socialforsorg.⁵⁷² Herefter blev det grundlæggende princip »retten« til alderdomsunderstøttelse. Retten var dog som på andre områder stadig behæftet med en række betingelser, herunder ikke mindst skærpede værdighedsbetingelser. Loven om alderdomsunderstøttelse undergik mindre revisioner i henholdsvis 1899, 1902 og 1908, uden at selve principperne blev berørt.⁵⁷³ For sognerådene havde det dog stor interesse, at kommunerne fra 1902 fik refunderet halvdelen af alderdomsunderstøttelsen fra staten uanset dennes størrelse, således også da sognerådene i Haderslev amt indsendte deres regnskaber for 1921/22 til amtet.

Som for fattighjælpens vedkommende var sygesikring hverken i Tyskland eller Danmark noget nyt fænomen ved indgangen til 1920'erne. Den danske stat så fra oprettelsen af de første sygekasser i 1840'erne med velvilje på denne udvikling og ikke mindst på det forsikringsprincip, der var selve fundamentet for foreningernes virke. Vi skal dog frem til 1892, før denne velvilje blev bakket op af statslige initiativer med loven om anerkendte sygekasser.⁵⁷⁴ Med loven fik sygekasserne offentlig støtte, når de opfyldte en række nærmere specificerede betingelser og dermed opnåede statsanerkendelse. Sygekasserne kunne herefter som nydende medlemmer optage ubemidlede arbejdere, husmænd, håndværkere, næringsdrivende, lavtlønnede offentligt ansatte og andre med tilsvarende økonomiske forhold.⁵⁷⁵ Med statsanerkendelsen fulgte et statstilskud, der blev tildelt i forhold til medlemstallet og kontingentet. Derimod var kommunernes økonomiske ansvar begrænset til at yde støtte til transport af syge på landet som ikke selv havde hest og vogn.⁵⁷⁶

Det forholdsvis begrænsede kommunale engagement blev imidlertid udvidet, da sygekasserne i 1915 blev underlagt en ny lov.⁵⁷⁷ Herefter skulle kommunerne under bestemte betingelser

også betale halvdelen af udgifterne for et ophold på det nærmeste købstads- eller amtssygehus. Endvidere fik kommunerne ret, men ikke pligt til at yde støtte med op til $\frac{3}{4}$ af medlemsbidraget til sygekassen for medlemmer, der ikke selv var i stand til at betale deres kontingent. Dermed havde kommunerne fået endnu et instrument til at undgå, at personer uforvarende endte på fattighjælp. Denne retning mod et større økonomisk engagement i sygekasserne fra kommunernes side blev yderligere styrket, da loven i 1921 blev revideret med ikrafttrædelse til 1. oktober 1921.⁵⁷⁸ Herefter skulle kommunerne også yde tilskud på lige fod med staten for medlemmer med kroniske eller uhelbredelige sygdomme.

Et andet socialpolitisk gennembrud kom i 1907 med loven om arbejdsløshedsforsikring.⁵⁷⁹ Dermed fik de mange fagforeningsbaserede arbejdsløshedskasser, der var skudt op siden slutningen af 1870'erne, lovgivningsmæssige rammer. Murbrækkeren var som for sygekasselovgivningens vedkommende »forsikringsprincippet«. Med loven fik arbejdsløshedskasserne ret til offentlig støtte, såfremt de underkastede sig et offentlig tilsyn.⁵⁸⁰ Loven om anerkendelse af og støtte til arbejdsløshedskasserne var dengang som nu politisk kontroversiel. Bl.a. derfor, men ikke mindst som en konsekvens af den store arbejdsløshed og dyrtiden under første verdenskrig, undergik loven med korte intervaller en række ændringer frem til 1921, året som i denne forbindelse har interesse. Forskellen mellem statens og kommunernes engagement var dog stadig forskellen mellem *skal* og *kan*. Efter loven fra 1921 skulle staten årligt yde et tilskud til arbejdsløshedskasserne svarende til halvdelen af de samlede medlemsindbetalinger fra de nydende medlemmer, dvs. de medlemmer, som modtog arbejdsløshedsunderstøttelse. Kommunerne kunne yde et tilskud på op til en tredjedel af medlemsbidragene fra de nydende medlemmer af en arbejdsløshedskasse, der boede i den pågældende kommune. Med en arbejdsløshed på op til 25% af arbejdsstyrken var denne bestemmelse blevet indføjet i 1919 for bl.a. at undgå, at en uhørt stor del af befolkningen overgik til fattighjælp med hjælpens sociale og retslige konsekvenser.

Med disse bestemmelser havde landets sogneråd og byråd fået en række nye redskaber, som de kunne tage i anvendelse, hvis de ville undgå at henvise beboerne til fattighjælp med »fattighjælps virkninger«. I hvilken udstrækning, sognerådene rent faktisk tog

disse bestemmelser i anvendelse, får man et omtrentligt vidnesbyrd om i udgiftsposten »tilskud til syge- og arbejdsløshedskasser«. Uheldigvis valgte man at slå tilskuddene til syge- og arbejdsløshedskasserne sammen under ét, hvilket gør det umuligt at skille udgifterne ad til henholdsvis sygekasserne og arbejdsløshedskasserne. Oversigten giver alene et indblik i sognekommunernes samlede tilskud til de to forsikringsforeninger.

Som det er fremgået af det foregående, stod Danmark i 1921 med en langt mere differentieret lovgivning på socialområdet og sognerådene derfor med en tilsvarende bedre værktøjskasse til løsning af den sociale nød dermed og undgå fattighjælpens virkninger for de fattige end blot 30 år tidligere. Men i hvilken udstrækning brugte sognerådene de nye værktøjer? Det løfter kommuneregnskaberne sløret for, og der var sket noget. Nok var udgifterne til fattighjælp en af de store udgiftsposter, men ikke den største. Såvel i Haderslev amt som i resten af landet var udgifterne til fattighjælp »overhalet« af udgifterne til alderdomsunderstøttelse. Uden for Sønderjylland anvendte sognekommunerne 11% af udgifterne til fattighjælp og 11% til alderdomsunderstøttelse. I Haderslev amt var de tilsvarende tal henholdsvis 4 % og 6%. I absolutte tal brugte sognekommunerne i henholdsvis Haderslev amt og uden for Sønderjylland 2,39 kr. og 7,68 kr. pr. indbygger om året til fattigvæsenet. Til sammenligning var udgifterne til alderdomsunderstøttelse på henholdsvis 3,75 kr. og 7,87 kr. pr. indbygger. Der er ingen tvivl om, at der i såvel Haderslev amt som i resten af landet var sket en udskilning af »pensionisterne« fra fattighjælpsmodtagernes rækker, ikke mindst fremmet af statens refusion på 50% af udgifterne til alderdomsunderstøttelse. Men bag den udvikling gemmer sig også en ændret indstilling til de ældre, ubemidlede borgere. Alderdommen var så småt ved at blive et naturligt stadium i livet for den enkelte borger, som man ikke ønskede at straffe med den nedværdigende fattighjælp.

Desværre kender vi ikke antallet af fattighjælpsmodtagere, modtagere af aldersrenter og andre sociale ydelser. Danmarks Statistik modtog på dette tidspunkt rent faktisk årlige indberetninger fra kommunerne over udgifterne til sociale ydelser og antallet af modtagere af socialhjælp fordelt på de forskellige kategorier. I dag ville disse opgørelser udgøre en guldgrube af oplysninger, der kunne tegne et mere præcist billede af de sociale

forhold i Sønderjylland lige efter Genforeningen. Så vidt det har været muligt at konstatere, er de indsamlede oplysninger fra sognekommunerne om støttemodtagerne og de sociale udgifter blevet kasseret efter statistisk brug. På et mere overordnet plan er der dog næppe tvivl om, at de langt færre udgifter til fattigvæsen og aldersunderstøttelse i Sønderjylland end i resten af landet ikke kan tolkes som et tilsvarende mindre behov i Sønderjylland. Det skulle være særdeles bemærkelsesværdigt, hvis de sociale problemer havde været større i kongeriget end i det krigsplagede og fallerede Sønderjylland i 1921/22. Tallene må først og fremmest tolkes som et udtryk for sognekommunernes langt færre økonomiske muligheder i Haderslev amt.

På tilsvarende vis er det næppe tilfældigt, at vi finder de mindst markante forskelle mellem sognekommunerne i Haderslev amt og i resten af Danmark, når det drejer sig om udgifterne til aldersunderstøttelse. Med det ekstraordinært store hjælpebehov kunne sognerådene i Haderslev amt meget let komme i en situation, hvor en stor del af befolkningen, der under mere normale omstændigheder ikke ville have modtaget fattighjælp, måtte leve af fattighjælp og dermed blev ramt af fattighjælpens virkninger og den sociale stigmatisering, der fulgte med. Selv med de ekstraordinært store økonomiske og dermed sociale problemer taget i betragtning kunne sognerådene imidlertid ikke tillade sig at sende alle i social nød på fattighjælp med fattighjælpens virkninger. Det ville have givet helt anderledes vidtrækkende og uoverskuelige konsekvenser ikke mindst af nationalpolitisk karakter for det sønderjyske samfund, hvis så store grupper, som der formentlig var tale om, blev frataget en række grundlæggende rettigheder. Derfor var sognerådene i Haderslev amt i højere grad tvunget til at vælge alternative støtteformer. Så mon sognerådene i Haderslev amt ikke så vidt muligt sendte folk på aldersunderstøttelse frem for på fattighjælp, når de tillige blev belønnet med en klækkelig statslig refusion? I den sammenhæng er det interessant, at vi finder den mindste forskel mellem sognekommunerne i Haderslev amt og resten af landet i udgifterne til hjælpekasserne, hvor beskedne 0,41 kr. skilte de 0,74 kr. pr. indbygger, som sognekommunerne i Haderslev amt anvendte fra de 1,15 kr., som sognekommunerne brugte i resten af landet.

Væsentlig mindre interesse knytter sig til sognekommunernes

udgifter til syge- og arbejdsløshedskasserne, som uden for Sønderjylland udgjorde 3% af udgifterne og i Haderslev amt de mere beskedne 2%. I kroner svarede det til 2,51 kr. pr. indbygger i Danmark uden for Sønderjylland og 0,98 kr. i Sønderjylland. Den væsentligste forklaring på forskellen finder vi i den omstændighed, at staten støttede syge- og arbejdsløshedskasserne direkte, og at kommunerne derfor ikke modtog refusioner fra staten. Tilmed var de kommunale tilskud til de omdiskuterede arbejdsløshedskasser frivillige, mens støtten til medlemmerne af sygekasserne kun gik til mere specifikke og dermed også mere begrænsede udgifter. Begge forhold bidrog til at begrænse sognekommunernes udgifter. Man skal dog være yderst varsom med at tolke det forholdsvis lille tilskud pr. indbygger i Haderslev amt som udtryk for et tilsvarende mindre behov eller en mindre interesse fra sognerådernes side i at støtte syge- og arbejdsløshedskasserne. Forklaringen er nok i lige så høj grad, at sygekasserne endnu var i en overgangs- og opbygningsfase efter Genforeningen.

Som det tidligere blev konstateret, anvendte sognekommunerne i Haderslev amt væsentligt mindre på socialområdet, end det var tilfældet for sognekommunerne uden for Sønderjylland. Undtagelsen finder man dog i sognekommunernes tilskud til sygepleje, hvor sognekommunerne i Haderslev amt årligt anvendte 0,47 kr. pr. indbygger mod 0,28 kr. i resten af landet uden for Sønderjylland. Det betød samtidig, at sognekommunerne i Haderslev amt anvendte en lidt større andel af de samlede udgifter til sygepleje. Denne enkeltstående og yderst beskedne undtagelse var formentlig begrundet i sygeplejen af de hjemvendte krigsinvalidere. I det samlede regnskab var udgifterne til sygepleje imidlertid marginale såvel i Haderslev amt som uden for Sønderjylland.

Øvrige udgifter

Med beskrivelsen af socialudgifterne har vi gennemgået de store og tunge kommunale områder og samtidig de udgiftsposter, hvor man med undtagelse af socialområdet kan foretage en egentlig analyse, der rækker videre end en nøgtern beskrivelse af udgifterne. Tilbage på de kommunale regnskaber finder vi tre mindre udgiftsposter, »bestyrelsen«, »andre udgifter« og »for-

øgelse af aktiver«, som tilsammen udgjorde 18,3% af udgifterne i Haderslev amt og 17,2% uden for Sønderjylland. Her som på de tidligere skildrede områder skal forklaringen på forholdene findes i Sønderjyllands økonomiske situation.

Den mindste og vel nærmest ubetydelige udgiftspost var så absolut udgifterne til forøgelse af aktiver på henholdsvis 0,4% og 0,2% af sognekommunernes udgifter i Haderslev amt og uden for Sønderjylland. Til de mindre udgiftsposter i såvel Haderslev amt som resten af landet hører også udgifterne til bestyrelsen, dvs. udgifterne til afholdelse af sognerådsmøder, blyanter og papir. Der er sagt meget om sognekommunernes sparsommelighed, og det må erkendes at en andel på kun 4,8% af sognekommunernes udgifter i Haderslev amt og 2,9% uden for Sønderjylland efter dagens målestok er bemærkelsesværdigt lille. Andelen skal dog tages af et væsentlig lavere beløb i Haderslev amt end i resten af landet. I Haderslev amt brugte sognerådene 2,92 kr. pr. indbygger, mens sognerådene uden for Sønderjylland kunne nøjes med 2,19 kr. pr. indbygger.

Når udgifterne til administration i Haderslev amt var ca. en tredjedel større end i resten af landet, må det nok tilskrives det forhold, at sognerådene og den kommunale administration i Sønderjylland var i en opbygningsfase, hvilket nødvendigvis måtte give større udgifter. Det er efter al sandsynlighed også forklaringen på de langt større udgifter på diverseposten »andre udgifter«. 13,1% af udgifterne i Haderslev amt blev konteret under denne post, mens sognekommunerne uden for Sønderjylland kunne nøjes med 6,0%. I absolutte tal drejede det sig om 7,94 kr. pr. indbygger i Haderslev og 4,31 kr. pr. indbygger i resten af landet. Man kan dog stadig undre sig over, at en uspecificeret post hos sognekommunerne i Haderslev amt når over 10% af de samlede udgifter. Det er faktisk en større andel end sognekommunernes udgifter til fattigvæsenet. Desværre svæver svaret i vinden. Forklaringen kan findes i mange ekstraordinære udgifter i forbindelse med oprettelsen af sognekommunerne, men man kan også mistænke de urutinerede kasserere for i tvivlstilfælde at bogføre vel mange udgifter under diverseposten.

Overskud

På indtægtssiden er kolonnerne med nuller på kassebeholdningerne et manende udtryk for sognekommunernes rystende dårlige økonomi. Med de tomme kassebeholdninger, som nødvendigvis krævede en meget stram likviditetsstyring, havde sognekommunerne et akut behov for overskud. Som det fremgår af tabel 26, lykkedes det for sognekommunerne i Haderslev amt at komme ud af regnskabsåret 1921/22 med et mindre overskud på 3,29 kr. pr. indbygger, mens sognekommunerne i det gamle land endte med et overskud på 9,58 kr. Her skal man dog være opmærksom på, at regnskabet på indtægtssiden har indregnet kassebeholdningen ved årets begyndelse. Trækker man primo kassebeholdningen ud af regnskabet, kunne sognekommunerne i såvel Haderslev amt som uden for Sønderjylland kun forøge kassebeholdningerne med gennemsnitligt 1,86 kr. og 3,59 kr. pr. indbygger.

Ved indgangen til regnskabsåret 1921/22 havde sognekommunerne i Haderslev amt kun en kassebeholdning, der kunne klare ca. en uges drift. Ved udgangen af selv samme regnskabsår kunne sognekommunerne klare knap to ugers drift. Til sammenligning havde sognekommunerne uden for Sønderjylland ved begyndelsen af regnskabsåret kapital nok til at klare driften af sognekommunerne i ca. en måned og ved udgangen af året nok til ca. seks ugers drift. Men det var et tvivlsomt overskud. Det byggede, som vi tidligere har konstateret, på omfattende låntagning. Uden lån var sognerådene i Haderslev amt end ikke i stand til at drive sognekommunerne. Derfor var sognekommunernes overskud også lånefinansieret. Regnskabsåret 1921/22 havde nok generelt givet sognekommunerne i Haderslev amt en forøgelse af deres kassebeholdninger, men driften hvilede stadig på gyngende grund. Derfor skulle der heller ikke ske store fluktuationer i de økonomiske konjunkturer og i landbrugets indtægtsmuligheder for at vælte sognekommunernes økonomi. Sognekommunerne i Haderslev amt havde absolut ingen grund til at slække på den stramme økonomi fra maj 1922.

Administrativ kontinuitet og økonomisk kaos

Den sønderjyske forvaltningshistorie har meget ensidigt fokuseret på de preussiske myndigheders brud med de administrative og juridiske forhold før 1867. Der er da heller ingen tvivl om, at de preussiske myndigheder med deres mere uforpligtende forhold til de administrative og forvaltningsmæssige traditioner på mange områder fik gennemført en tiltrængt modernisering og nyordning af den slesvigske og holstenske forvaltning. Der kan imidlertid være god grund til at modificere og nuancere den meget håndfaste vurdering af de forvaltningsmæssige reformer efter 1864, når det gælder kommunestyret på landet. Her betød landkommuneloven i 1867 med undtagelse af kommuneforstanderens kompetence ingen afgørende fornyelse. Loven var først og fremmest konservativ, pragmatisk og yderst forsigtig. Det gælder såvel lovens udformning som den praktiske gennemførelse af loven. Der blev taget yderst vidtgående hensyn til lokale interesser.

Den tyske historiker Oswald Hauser roser i sin bog om administrationen i Slesvig og Holsten den førte politik og taler i den forbindelse om den »differenzierten Einheitsstaat«. Det er imidlertid et spørgsmål om forklaringen ikke snarere skal findes i den omstændighed, at den preussiske stat ikke egenhændigt kunne administrere på tværs af eller uden om de helt lokale kommunale organer på landet. Den preussiske stats akilleshæl var i de første årtier dens afhængighed af lokaladministrationens loyalitet helt ud i administrationens yderste grene på et tidspunkt, hvor denne loyalitet ikke var givet. Det gav landkommunerne og ikke mindst kommuneforbundene en udstrakt frihed. Et godt eksempel på den dybe afhængighed og den pragmatiske holdning, der blev udvist, er spørgsmålet om administrationssproget. Fra slutningen af 1880'erne var det imidlertid slut med den repressive tolerance på det kommunale område. Lovgivningen om den kommunale forvaltning blev strammet kraftigt op, så

Bytavlen fra Bønderby i Vestslesvig illustrerer godt landsbyens placering i det administrative hierarki. Nederst landkommunen, der her hørte under Møgeltonder amtsdistrikt (Amtsbezirk) med amtsforstanderen som den stedlige politimyndighed. Kommunalt hørte Bønderby under Tønder kreds (Kreis), der var en del af Slesvigs regeringsdistrikt. De to sidste myndigheder er militære. Tilsvarende skilte hang i den preussiske tid i hver landsby. Foto: Willy Goy. Landsarkivet for Sønderjylland.

staten fik et langt mere effektivt tilsyn og større muligheder for at gribe ind, hvis den fandt sine »interesser« truet. Kontrollen var dog ikke mere finmasket, end at mange kommuneråd stadig kunne føre deres forhandlingsprotokoller på dansk, så længe Dannebrog ikke blev hævet for højt.

Med Tysklands sammenbrud i oktober 1918 stod det imidlertid klart, at en genforening af Nordslesvig med Danmark var forestående. For kommunestyrets fremtid i Sønderjylland blev det politiske og administrative arbejde i København og Sønderjylland på foranledning af H. P. Hanssen afgørende. På det administrative plan blev der reageret hurtigt og kompetent med oprettelsen af Kriegerudvalget på foranledning af H. P. Hanssen i begyndelsen af december 1918, kun to måneder efter Tysklands sammenbrud. Det blev et lille, men yderst slagkraftigt udvalg bestående af kongens kabinetssekretær, A. Krieger, som formand og herredsfogden i Stege, Martin Hammerich, som udvalgets effektive og visionære sekretær.

Selv om udvalget ydede en imponerende indsats, så var det et problem, at det ikke blev ledet af en politisk ansvarlig, der alene kunne koncentrere sin arbejdsindsats om den administrative genforeningsproces. Det er bl.a. i det perspektiv, at man skal se udnævnelsen af H. P. Hanssen som minister uden portefølje den 24. juni 1919. Der er ingen tvivl om, at der i konstellationen Martin Hammerich med den omfattende viden om danske forhold og H. P. Hanssen, der bragte en vægtig ballast af politisk og administrativ viden og erfaring om Sønderjylland til København, var etableret et stærkt og kompetent makkerpar, som havde overblikket og gennemslagskraften til at gennemføre det praktiske genforeningsarbejde. Det gjaldt ikke mindst i forholdet til ministerierne, der til tider havde endog særdeles svært ved at forstå og tackle de særlige sønderjyske forhold, hvilket tydeligt blev demonstreret i bl.a. diskussionerne omkring den generelle forvaltningslov og kommuneloven.

I Kriegerudvalget kom den fremtidige ordning af kommune-styret meget hurtigt på dagsordenen, idet Martin Hammerich allerede i december 1918 anbefalede, at dansk kommunalforvaltning blev indført hurtigst muligt. Indførelsen skulle som på andre områder ske fuldt ud, så man undgik »forvirring, uklarheder og uoverskuelighed«. Politisk blev arbejdet med kommunallov-givningen imidlertid en relativt mager sag. Af afgørende praktisk betydning blev det dog, at landkommunerne på Indenrigsministeriets foranledning, men imod H.P. Hanssens og Martin Hammerichs ønsker, først skulle forhandle sig til rette om en sammenlægning. Men situationen i den fattige landsdel var ekstraordinær og krævede derfor ekstraordinære foranstaltninger, der ikke var tynget alt for meget af erfaringerne fra Kongeriget. Under alle omstændigheder betød landkommunernes forhandlingsret, at der var lagt op til træge forhandlinger om meget lidt.

For at den sønderjyske kommunelov og den øvrige lovgivning for Sønderjylland overhovedet kunne gennemføres, var det nødvendigt med en generel lovgivning, som angav de overordnede rammer og spilleregler for den juridiske og administrative genforening. Her, som i sagen om kommuneloven, stødte Kriegerudvalget på heftig modstand i ministerierne. I dette tilfældet var det Justitsministeriet, som ønskede en hurtig gennemførelse af dansk lovgivning i landsdelen uden nogen form for overgangsperiode. Justitsministeriets holdning var derfor, at dansk ret blev

Øster Lindet Kro og Banegård med kommuneforstander Markus Kjærs skilt: »Gemeinde-vorsteher« til venstre for indgangen. Billedet er taget ca. 1904. Foto: Rødning Lokalhistoriske Arkiv.

indført som hovedregel med enkelte positive undtagelser. Over for dette stod Kriegerudvalget, som ønskede en overgangsfasen, så befolkningen i Sønderjylland havde tid og mulighed for at vænne sig til den nye danske lovgivning og tilpasse sine dispositioner efter den. Ud fra dette synspunkt ønskede Kriegerudvalget, at den tyske lovgivning forblev gældende, indtil den blev erstattet af dansk lovgivning. Udgangen på sagen blev efter et taktisk spil, hvor H. P. Hanssen udnyttede sit bagland i Vælgerforeningen, så han og Martin Hammerich i juli 1919 fik regeringens støtte til en overgangsordning, hvorefter den eksisterende tyske lovgivning fortsatte, indtil den blev erstattet af dansk lovgivning.

Dermed var de overordnede lovgivningsmæssige rammer på plads, som skulle sikre indførelsen af dansk kommunestyre i Sønderjylland. Tilbage stod den praktiske udførelse af lovgivningen i Sønderjylland. Det stadigt stigende antal strejker i foråret 1920 gav Den Internationale Kommission god grund til at iværksætte en oplødning af den tyske suverænitet over første zone,

som kunne bringe den økonomiske og sociale situation under kontrol. Resultatet blev som bekendt, at den danske regering kunne foretage en militær og civil besættelse af Nordslesvig den 5. maj 1920, hvorefter kronemønten kunne indføres fra den 20. maj. Herefter overtog Danmark den almindelige administration af første zone, som hidtil havde været varetaget af Den Internationale Kommission, idet området skulle styres af en dansk administrator.

Generelt fik Sønderjylland tilført ganske betragtelige millionbeløb efter den 20. maj 1920. På den baggrund forekommer det paradoksalt, at man fuldstændig »glemte« de sønderjyske kommuner i det store økonomiske og sociale hjælpearbejde i kølvandet på valutakonverteringen. Kommunerne stod ved Genforeningen fuldstændig uden de mest nødvendige midler til at klare driften, herunder ikke mindst til udbetalingen af løn og forskellige former for socialhjælp. Når kommunerne overhovedet fik stillet driftsmidler til rådighed af staten, skyldes det udelukkende, at administratoren for landsdelen, Viggo Haarløv, kun to dage før kronemøntens indførelse, gjorde regeringen opmærksom på, at kommunerne ikke kunne få den nødvendige kassekredit hos bankerne til deres fortsatte drift. Derefter fik kommunerne stillet de nødvendige midler til rådighed, men kun i form af kortfristede lån. Det hjalp på den helt akutte situation, men betød også, at flertallet af de nyoprettede sognekommuner i 1921/22 stod med en helt uoverskuelig gældsbyrde, der lagde en kraftig dæmper på sognerådernes handlefrihed og dermed også på sognekommunernes muligheder for at styrke den økonomiske aktivitet og afhjælpe den sociale nød i lokalsamfundene.

Den 15. juni 1920 blev spændingen udløst med overdragelsen af første zone til Danmark. Dermed kunne valgene til sogneudvalgene finde sted i løbet af juli og august 1920. Efter valget kunne sogneudvalgene i løbet af august-september samme år påbegynde det store arbejde med at udarbejde det nationale register over befolkningen og samtidig indlede sammenlægningsforhandlinger med kommunerådene i sognet. Det blev startskuddet til særdeles vanskelige forhandlinger. Reelt var der intet eller kun meget lidt at forhandle om. Sammenlægges skulle kommunerne. Kun Varnæs og Bovrup samt Pøl og Holm landkommuner fik lov til at fortsætte som selvstændige kommuner. De fleste steder førte forhandlingerne i stedet til mere eller mindre åbenlyse

skænderier om de økonomiske betingelser i forbindelse med sammenlægningerne og i visse tilfælde til aftaler, der fik særdeles mærkbare og kontante konsekvenser for dele af befolkningen i de nye sognekommuner. I enkelte tilfælde var der tale om modsætninger mellem land og by eller åbenlyse sociale modsætninger. Generelt var kommunalbestyrelserne dog meget påholdne med at begrunde deres modstand mod en sammenlægning, og det er måske slet ikke så uinteressant endda. Noget kunne tyde på, at de mange uargumenterede krav dækker over underliggende – til tider stærke – sociale og kulturelle modsætninger mellem mange af landkommunerne. Kendetegnende for den type af modsætninger er netop, at de involverede ikke selv er i stand til at sætte ord på deres sympatier og antipatier.

Mens første halvdel af undersøgelsen har formet sig som en beskrivelse af landkommunernes forvaltningshistorie i perioden 1867-1920, er anden halvdel en beskrivelse af sognekommunernes økonomiske tilstand i deres første leveår 1921/22 eksemplificeret ved sognekommunerne i Haderslev amt, hvor regnskaberne er bevaret fra dette år. Det var en fattig og falleret landsdel, som Danmark modtog i 1920. Landsdelens hovederhverv, landbruget, var kørt i sæk af de mange tvangsafleveringer og dræningen for kvalificeret arbejdskraft under krigen. Industrien var af mere strukturelle årsager svagere udviklet i Sønderjylland end i resten af Danmark og overvejende beliggende i ganske få sognekommuner som Gram, Gråsten og Rødding samt flækkerne Højer, Løgumkloster og Nordborg. Økonomisk var befolkningen hårdt ramt. Indtjeningen lå i 1921/22 langt under resten af landet, mens formuerne primært på grund af landbrugets produktionsapparat – jord og bygninger m.v. – kun lå knap 7% under den øvrige del af landet. Gennemsnitstallene dækker for såvel indkomsterne som formuerne over endog meget store lokale variationer mellem de rigeste og fattigste sognekommuner, dikteret af ejendomsfordelingen, tilstedeværelsen af større bysamfund med højtlønnede offentligt ansatte m.v. Det dårlige beskatningsgrundlag kompenserede kommunerne til gengæld for med et højere skattetryk end i resten af landet, så sognekommunernes nominelle skatteindtægter pr. skatteyder stort set svarede til landsgennemsnittet.

Generelt var de danske sognekommuners lånefinansiering overraskende høj i 1921/22. Værst stod det dog ubetinget til i

Haderslev amt. Sognerådene i Haderslev amt var ikke væsentligt mere lånevillige end andre sogneråd i Danmark, men i modsætning til resten af landet gik pengene overvejende til finansiering af den daglige drift. Her var kommunekasserne med få undtagelser ikke alene gabende tomme; den store låntagning i forbindelse med valutakonverteringen og tiden derefter havde også medført en betydelig gældsætning, der måtte finansieres med nye lån. Flere af de mest forgældede sønderjyske sognekommuner var dermed inde i en ond cirkel, hvor låntagning var en nødvendig »indtægt« til finansiering af renter og afdrag på ældre lån.

Der var dog betydelige forskelle sognekommunerne imellem. På den ene side fandtes en gruppe sparsommelige sognekommuner med en yderst beskedne eller slet ingen gæld, som ikke alene havde forholdsvis beskedne udgifter til renter og afdrag, men også betydelig mindre udgifter til driften, end det var tilfældet for de mest forgældede sognekommuner. På den anden side finder vi en gruppe ekspansive sognekommuner, der brugte langt flere penge pr. indbygger, og som betalte prisen i form af store driftsunderskud og en relativt høj grad af lånefinansiering. Der kan være grund til at se forskellene som udtryk for politiske, ideologiske forskelle eller lidt firkantet sagt, »natvægterstaten« kontra »socialstaten«. Man skal dog være varsom med at overbetone den ideologiske forklaringsmodel. Det er ikke tilfældigt, at vi blandt sognekommunerne med de største driftsunderskud også finder sognekommuner med større bysamfund, som alt andet lige havde større driftsudgifter, men også et bedre indkomstgrundlag til at afvikle gælden.

Udgifterne til afvikling af gælden var ubetinget sognekommunernes største udgiftspost. Herefter fulgte udgifterne til sognekommunernes tre største forvaltningsområder, skolevæsenet, vejvæsenet og socialvæsenet. Skolevæsenet var traditionelt en vigtig nationalpolitisk kampplads, og alene af den grund er det ikke underligt, at sognekommunerne i Haderslev amt brugte flere penge på dette område end kommunerne i resten af landet. Men de større udgifter havde også sine mere økonomiske forklaringer. Skolevæsenet var løntungt i begyndelsen af 1920'erne. Langt den overvejende del af udgifterne gik til lærerlønninger. Det hævdes ofte, at lærerne efter Genforeningen i kraft af forskellige tillæg var »fyrsteligt« betalt sammenlignet med deres kolleger i resten af landet. Set i forhold til den sønderjyske virkelig-

Blandt de omfattende vejbyggerier i 1920'erne og 1930'erne, der gav beskæftigelse til den fattige landsdel, var også strækningen Foldingbro-Rødding, som blev fuldført i 1928. På billedet ses tipvogne og heste under arbejdet i Dover. Foto: Rødding Lokalhistoriske Arkiv.

hed, hvor førstelæreren mange steder var en af de bedst lønnede i sognekommunen, var skolelæreren godt betalt. Set i forhold til resten af landet er der imidlertid god grund til at revidere denne opfattelse. I 1924 havde sognekommunerne i Sønderjylland således væsentlig færre udgifter til lærerlønninger end i Vejle og Ribe amter. Det kan derimod ikke udelukkes, at de store skoleudgifter skyldes, at sognekommunerne i Sønderjylland ved regnskabsafslutningen ikke havde modtaget de refusioner for skoleudgifter fra staten, som de havde krav på.

En anden myte om det sønderjyske skolevæsen er påstanden om de miserable og nedslidte skoler efter Genforeningen. Myten var fra sønderjysk side forhandlingstaktisk velanbragt ved Genforeningen og årene efter, ligesom skolerne kan have været betragtet som sådan af de tilrejsende lærere fra kongeriget, men de foreliggende oplysninger synes ikke at bekræfte denne antagelse.

En stor del af de sønderjyske skoler ved Genforeningen var opført efter 1900 og kan selv med den manglende vedligeholdelse under krigen næppe betegnes som nedslidte og misligholdte ved Genforeningen. Større problemer havde lærerne snarere med undervisningsmaterialet, der ofte var nedslidt eller af nationalpolitiske grunde ubrugeligt. Der var derfor behov derfor betydelige investeringer i nyt skolemateriel. Et andet problem var de strukturelle forskelle i undervisningsplanerne i Nordslesvig og Danmark før 1920, som bl.a. medførte store udgifter for de sønderjyske sognekommuner i årene efter Genforeningen til gymnastiksale og gymnastikredskaber.

På vejområdet var de sønderjyske sognekommuner i 1920 hæmmet af 57 års stilstand i Nordslesvig. Med undtagelse af Haderslev amt var det yderst beskedent, hvad de preussiske myndigheder havde investeret i udbygningen og vedligeholdelsen af såvel de overordnede hovedveje som af bivejene, ikke mindst da amtsbanerne blev den store pengesluger fra 1890'erne. Det sønderjyske vejnet var derfor strukturelt og teknisk forældet ved Genforeningen og mere tilpasset det lokale transportbehov. De mange små vejkommuner satte nemlig i tysk tid grænser for koordineringen af vejvæsenet og vejudbygningen. Det var derfor nødvendigt med ganske betydelige investeringer i det sønderjyske vejnet ved Genforeningen. For at sikre et ordentligt og overordnet sammenhængende vejnet indgik de sønderjyske amter derfor i 1921 en aftale med staten, »den store vejplan«, hvorefter staten skød tolv millioner kr. i en istandsættelse og udbygning af hovedlandevejsnettet i Sønderjylland. For mange af sognekommunerne fik planen imidlertid den formentlig ganske belejlige konsekvens, at de vedligeholdelsesmæssigt dyre første classes biveje blev overtaget af amterne for at indgå i det overordnede landevejsnet, hvilket ikke mindst kom mange af sognekommunerne i Haderslev amt til gode. Rent kvantitativt kunne de sønderjyske biveje imidlertid ikke hævdes at stå tilbage for bivejene lige nord for Kongeåen. Faktisk var vejtætheden i Sønderjylland med undtagelse af Tønder amt fuldt på højde med Ribe og Vejle amter. Til gengæld var bivejene i Sønderjylland generelt af en dårligere kvalitet, ligesom mange af bivejene var strukturelt forældede og nedlægningsmodne.

I betragtning af de store sociale problemer i kølvandet på krigen og Genforeningen havde det været ønskværdigt med en

mere indgående analyse af det sociale område, som udgjorde den tredje søjle i sognekommunernes økonomi. Generelt brugte sognekommunerne langt færre penge på det sociale område end resten af landet. Det er overraskende, når man tager de økonomiske og sociale omstændigheder i Sønderjylland i betragtning, men måske er det netop også en af forklaringerne på forskellen. Når indkomsterne i Sønderjylland lå betydeligt under resten af landet, så havde ordet »fattig« en helt anden betydning her. Det kan have spillet ind på sognerådenes vurdering af, hvem der skulle have hjælp, så der i årene lige efter Genforeningen reelt var skærpede fattigdomskrav i Sønderjylland i forhold til resten af landet.

Hele det sociale område var under udvikling i slutningen af 1800-tallet og i begyndelsen af det tyvende århundrede. Sognekommunernes socialudgifter fordelte sig derfor på forskellige lovgivningskomplekser, der hver især afspejlede denne udvikling. Karakteristisk er det således, at udgifterne til alderdomsunderstøttelse i Haderslev amt som i resten af landet oversteg udgifterne til fattighjælp. Alderdommen var ikke længere en social omstændighed, men en fase i livet, som ikke skulle straffes med den nedværdigende fattighjælp. Væsentlig mindre var udgifterne til syge- og arbejdsløsheds-kasserne, hvor sognekommunerne ikke havde samme lovgivningsmæssige forpligtigelser og derfor ikke modtog statsrefusioner. Det har formentlig også spillet en rolle, at sygekasserne på dette tidspunkt endnu var i en overgangsfase. Til gengæld må de lidt større udgifter til sygeplejen formentlig tilskrives de mange krigsinvalidere i Sønderjylland.

Der er mange krisetræk i sognekommunernes regnskaber, og det bekræftes også af bundlinietallene, der for sognekommunerne i Haderslev amt vedkommende nok udviste et beskedent overskud, men dels var »overskuddet« lånefinansieret, dels dækkede kassebeholdningerne langt fra sognekommunernes drift. Sognekommunernes økonomi hvilede på usikker grund, og driften var yderst følsom over for fluktuationer i den generelle økonomi og ikke mindst landbrugets indtjeningsmuligheder. Kommunekasserne var langt de fleste steder tomme ved regnskabsårets slutning og uden udsigt til en bedring i økonomien. Sognerådene i Haderslev amt havde derfor grund til bekymrede miner og en særdeles stram økonomisk styring i det følgende regnskabsår.

Analysen af de kommunale regnskaber fra Haderslev amt 1921/22 har lagt nogle farver og nuancer hen over det sognekommunale landskab i amtet. Lokalhistorien kan således ikke skrives ud fra en forud fastlagt opfattelse af sognekommunerne som miniudgaver af storsamfundets historie, som det så ofte er sket ikke mindst inden for de senere år. Det gælder ikke mindre den politiske historie i sognekommunerne. Selv om der ikke er langt fra Aller til Stepping, så var der forskelle, der fik konsekvenser for sognekommunernes økonomi og beboerne i de to sognekommuner, forskelle, som vi ikke nødvendigvis finder forklaringen på i den generelle historie eller i de økonomiske konjunkturer endside i sognekommunernes forskellige sociale og økonomiske strukturer. Politik er prioriteringer. Dem finder vi heller ikke nødvendigvis ved at læse den generelle historie eller bladre i sognerådets forhandlingsprotokoller, hvor de forsvinder i konsensus. Det kræver til stadighed sammenligninger med andre sognekommuner, som gør sognekommunen og derved sognehistorien til noget unikt. Med det udgangspunkt bliver lokalsamfundet og dets udvikling ikke blot til en passiv refleksion af den generelle historie, men netop til lokal historie.

Litteratur og kilder

- Andresen, Ludwig*: »Von der schleswigschen Amtsverwaltung zur preussischen Kreisverwaltung in Tondern« i: Festgabe für Anton Schifferer, Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitäts-gesellschaft nr. 37, optrykt i: *Andresen, Ludwig*: »Beiträge zur neueren Geschichte Tonderns« Flensborg 1943.
- Andersen, H. Vitting*: »Landbrugets økonomi i 50 år 1918-1968« Kbh. 1968.
- Adriansen, Inge*: »Byrådsreferater for Sønderborg 1919« i: Fra afstemning og genforening. Fra Als og Sundeved hft. 48. Sønderborg 1969, s. 34-45.
- Adriansen, Inge og Immo Doege*: »Dansk eller tysk? Billeder af national selvforståelse i 1920« Sønderjyske billeder 3 Aabenraa 1992.
- Andersen, Dorrit*: »Rådsbevægelsen i Nordslesvig 1918-20« i: Sfy Årb. 1972, s. 147-185.
- Andersen, Ernst*: »Administrativt tilsyn med kommunalforvaltningen. En studie indenfor den offentlige ret«. Kbh. 1940.
- Andersen, Poul*: »Graasten – et slot og et sogn« Graasten 1986. Arkiv. bd. 13, nr. 3 1991.
- Askgaard, Helle*: »Den sønderjyske industris udvikling fra 1920-1970« Kulturgeografiske skrifter bd. 8, Kbh. 1970.
- Beck, Peter*: »Ung mand fra Sundeved« Aabenraa 1975.
- Becker-Christensen, Henrik*: »Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig« Aabenraa 1984.
- Becker-Christensen, Henrik*: »Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-1932« bd. I-II Aabenraa 1990.
- Bendorff, Jens C. (red)*: »Højst sogn gennem skiftende tider« Løgumkloster 1987.
- »Beretning afgiven af det sønderjyske erhvervsudvalg 1928-1929« Kbh. 1929.
- »Betænkning afgiven af den sønderjyske Realkreditkommission« Kbh. 1926.
- Betænkning nr. 161*. »De bymæssige kommuner. Betænkning afgivet af det af indenrigsministeriet nedsatte udvalg med den opgave at foretage en undersøgelse af de bymæssigt bebyggede sognekommuners særlige forhold«. Kbh. 1956.
- von Bitter*: »Handwörterbuch der Preussischen Verwaltung« Leipzig 1906, bd. I-II.
- Bladt, Jens*: »Alsiske Minder« Aabenraa 1967.

Boje, Per, m.fl. (red): »Folkestyre i by og på land. Danske kommuner gennem 150 år« Herning 1991.

Boll, Carsten: »De enkelte kommuners udvikling før og efter kommunalreformen. Kommunalreformen i Danmark« bd. 5, København 1991.

Borum, O. A.: »Oversigt over den i de sønderjyske Landsdele endnu gældende Særlovgivning« Kbh. 1931.

Bramsnæs, C. V.: »Erindringer« Kbh. 1965.

Breitscheid, Tony: »Venskab med et tysk hjem« i: H. Lausten-Thomsen (1948) s. 135-144.

Buhl, Orla: »Med til en stor Opgaves Løsning« i: Sjø Årb. 1949, s. 1-55.

»Byraadsvalgene i Nordslesvig« i: Grænsevagten IV årg. 1912, s. 5-20.

Bundsgaard, Inge og Peter Korsgaard: »Kommunal socialforsorg indtil 1933« i: Kanstrup, Jan og Steen Ousager (1990).

Baare-Schmidt, Georg: »Der Entwurf zu einem Gemeinde-Gesetz für die Herzogtümer Schleswig und Holstein aus dem Jahre 1851«. Husum 1980.

Callesen, Gerd: »Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924« i: Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordsleswig hft. 21 Aabenraa 1970.

Callø, P. A.: »Den økonomiske udvikling i Sønderjylland« i: Danmarks Kultur ved Aar 1940 bd. 8. København 1943, s. 313-327.

Callø, P. A.: »Sønderjyllands Kreditforening gennem 25 Aar 1920-1945« Haderslev 1945.

Callø, P. A.: »Aktstykker vedr. Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse« Aabenraa 1946.

Callø, P. A.: »Rigsdagen og de sønderjyske Landsdele 1918-1949« i: Den danske Rigsdag 1849-1949 bd. VI, Kbh. 1953, s. 9-104.

Callø, P. A.: »Nogle kendsgerninger vedrørende Realkrediten i Sønderjylland« i: Sjø Årb. 1949, s. 239-253.

Caspersen, Jes Peter: »De sønderjyske kommuner. Den kommunale udvikling i Nordslesvig i tiden under preussisk styre 1864-1920. Overgangen fra dansk til tysk styre« i: S. Rasmussen og Tage Mortensen (1954/55), bd. I, s. 178-201.

Christensen, Harry: »Danske landkommuner 1842-1970« Viborg 1976.

Cohn, N.: »Oversigt over de vigtigste forskelligheder mellem den i Sønderjylland gældende og den danske privatret« Kbh. 1919.

Cohn, N. og O. P. Schlichtkrull: »Retstidende for de sønderjyske Landsdele« 2 bd. 1920-21.

Danmarks historie bd. 13. Velfærdsstaten på vej 1913-1939. København 1978.

Danmarks historie bd. 7. Tiden 1914-1945. København 1988.

- »Danmarks Sociale Lovgivning 1891-1941« i: Særtryk af Socialt Tidsskrift 1941.
- Dansk social historie bd. 6. Social brydninger 1914-1939 København 1980.
- Dansk Sociallovgivning bd. 1-4 1918-1923.
- Dansk Toldhistorie bd. IV. København 1990.
- »De kommunale valg« i: Grænsevagten IV årg., 1922, s. 86-88.
- »Den danske Socialforsikring i Tal« i: Socialt Tidsskrift 1929, s. 131-155.

Fabricius, Nina: »Landet med de store gårde« Haderslev 1996.

Falck, Nicolaus: »Sammlung der wichtigsten Urkunden, welche auf das Staatsrecht der Herzogtümer Schleswig und Holstein bezug haben« Kiel 1847.

Fangel, Henrik: »Haderslev bys historie 1864-1920« Haderslev og Aabenraa 1996.

Fink, Troels: »Folkelig og kulturel udvikling i Sønderjylland« i: Danmarks kultur ved aar 1940 bd. 8. København 1943, s. 299-312.

Fink, Troels: »De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark« i: Erhvervshistorisk Årbog 1953, s. 100-106.

Fink, Troels: »Sønderjylland siden genforeningen i 1920« Kbh. 1955.

Fink, Troels: »H.P. Hanssen som minister i regeringen Zahle« Aabenraa 1977.

Fink, Troels: »Da Sønderjylland blev delt« bd. I-III Aabenraa 1979.

Fink, Troels: »Flensborg-spørgsmålet i Den nordslesvigske Vælgerforenings tilsynsråd 1918-1919« i: Sjø Årb 1980, s. 61-72.

Fink, Troels: »Politisk nyorientering og nationale organisationsproblemer umiddelbart efter genforeningen i 1920« i: Sjø Årb 1981, s. 125-155.

Furdal, Kim: »En skolestrid i Sdr. Bjert sogn« i: Koldingbogen 1991, s. 37-44.

Furdal, Kim: »Sogne- og flækkekommunale arkiver i Sønderjyllands amt 1920-1970« (Indledning og fortegnelse over de sønderjyske kommuner 1867-1970) bd. I Aabenraa 1991, s. 1-67.

Furdal, Kim: »Det vilde vest. Et sogneforstanderskab i Visby i preussisk tid« i: Sjø MSkr nr. 3 1992, s. 75-80.

Furdal, Kim: »En indlemmelsessag i Christiansfeld« i: Sjø MSkr nr. 3 1993, s. 75-82.

Furdal, Kim: »Det kommunale vejvæsen i Haderslev amt. Bivejsfortegnelser som kilde til vej-, lokal- og regionalhistorie« i: Fortid og Nutid 1996, s. 97-129.

Gammelgård, Gert: »Det kommunale selvstyre i Danmark og Slesvig-Holsten« Aabenraa 1980.

- Gregersen, H. V. og P. K. Iversen:* »Bjolderup sogns historie« Tønder 1951-56.
- Grau, Andreas:* »Den sidste Landraad i Sønderborg« i: Grænsevagten 1919-20, s. 9-17.
- Grunwald, Klaus-Dieter:* »Die Provinzialverwaltung und ihre Organe in der preussischen Provinz Schleswig-Holstein 1867-1945« Kiel 1971.
- Hammerich, K. Fr.:* »Overgangstiden i Sønderjylland – Indtryk fra det praktiske Retsliv« i: Ugeskrift for retsvæsen afd. B. 1923, s. 81-90.
- Hansen, Chr. Hans og Kathe Schmidt:* »Kommunesammenlægningen 1922« i: Skrift for historisk forening for Sundevad 1992, s. 14-28.
- Hansen, Hans:* »Landbruget før og efter Genforeningen« i: Festskrift til H. P. Hanssen Kbh. 1932, s. 374-397.
- Hansen, Hans Schultz:* »Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914« Aabenraa 1985.
- Hansen, Hans Schultz:* »Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993« Aabenraa 1994.
- Hansen, Hans Schultz:* »Træk af den administrative genforening« i: Sjø Årb 1995, s. 313-334.
- Hansen, L. H.:* »Aabenraa amts jernbaner 1899-1926« Aabenraa 1982.
- Hanssen, H. P.:* »Oversigt over den almindelige Landsforvaltning og den kommunale forvaltning i Slesvig« i: v. Jessen, Franz (1901), s. 515-521.
- Hanssen, H. P.:* »Grænsespørgsmaalet. Bidrag til dets Historie« Kbh. 1920.
- Harsberg, Vagn:* »De sønderjyske amtsråd indtil 1970« Aabenraa 1984.
- Harsberg, Vibeke:* »Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864« Aabenraa 1988.
- Harsløf, Viggo og Karen Jansson:* »Den nordslesvigske arbejderbevægelses radikaliserings i integrationsfasen 1918-1920« Utrykt speciale, Aalborg Universitetscenter 1984.
- Hauser, Oswald:* »Preussische Staatsräson und nationaler Gedanke« Neumünster 1967.
- Henningsen, Lars:* »De preussiske landkommunale arkiver i Nordslesvig« i: Thestrup, Poul (1983), s. 145-156.
- Henningsen, Lars:* »Ensted sogns historie« Aabenraa 1987.
- Henningsen, Lars:* »Die preussischen Landgemeinearchive in Nord-schleswig als Quellen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte« i: Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne. Neumünster 1988, s. 379-389.
- Hermansen, K. M.:* »Skodborg sogn i Frøs herred« Haderslev 1971.
- Hobe-Gelting, Georg von:* »Die rechtliche Stellung der adligen Güter und Gutsbezirke in Schleswig-Holstein in der Zeit von 1805-1928« Kiel 1974.
- Hof- og Statskalender 1920. Kbh.

- Hof- og Statskalender 1920. Tillæg indeholdende oplysninger vedrørende De sønderjyske Landsdele. Kbh. 1920.
- Holm, P.: »Åbenrå amts vejvæsen« i: Dansk Vejtidskrift 1956, s. 160-175.
- Hübbe, Chr.: »De sønderjydske Pengeinstitutter i Overgangstiden og efter Genforeningen samt Oplysninger om Kredit- og Pengeforholdene i Sønderjylland« i: Sjy Årb. 1931, s. 1-87.
- Ingesman, Per: »Da der gik kirkepolitik i Genforeningen« i: Sjy Årb. 1995, s. 239-260.
- Iversen, Mads: »Den økonomiske udvikling i Nordslesvig« i: Sønderjyllands historie bd. V u.år., s. 411-478.
- Japsen, Gottlieb: »Anm. af Gerd Callesen »Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924« i: Sjy Årb. 1971, s. 269-273.
- Jacobsen, Ellen Rossen: »Glimt af Hjordkær sogns historie« 1981.
- Jensen, A. Egeberg: »Eksamensskolevæsenet« i: Petersen, Jakob: »Kulturelle forhold i Sønderjylland 1920-1942« Haderslev 1943.
- Jørgensen, H. P.: »Uge sogn« Haderslev 1951.
- Jørgensen, Harald: »Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. århundrede« Kbh. 1940.
- Jørgensen, Harald: »Aabenraaresolutionens tilblivelse« i: Afhandlinger tilegnet Axel Linvald Kbh. 1956, s. 187-204.
- Jørgensen, Harald: »Genforeningens statspolitiske baggrund« Aabenraa 1970.
- Jørgensen, Harald: »Landsarkiverne og de kommunale arkiver. En statusopgørelse« i: Arkiv bd. 6, nr. 2 1976, s. 65-85.
- Jørgensen, Tormod: »Statens Jordlovsudvalg 1919-1944« Kbh. 1955.
- Kanstrup, Jan og Steen Ousager (red): »Kommunal opgaveløsning 1842-1970« Odense 1990.
- Kaufmann, Th.: »Minder og tanker. Erindringer fra grænselandet« Aabenraa 1962.
- Kier, Königl. Landrat: »Über das Gemeindewesen in den ländlichen Districten der Provinz Schleswig-Holstein« i: Schriften des Vereins für Sozialpolitik bd. XLIV Leipzig 1890.
- Kretschmer, Knud: »Den sønderjyske Fond« Aabenraa 1960.
- Krog, Hans: »Tyrstrupbogen. Bidrag til Tyrstrup sogns historie« Tyrstrup 1951.
- Krueger, W. C.: »Die Landgemeindeordnung für die Provinz Schleswig-Holstein« Kiel 1893.
- Kaarsted, Tage: »Påskekrisen 1920« Århus 1968.
- Kaarsted, Tage (udg.): »Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914-1918« Århus 1972.
- Kaarsted, Tage (udg.): »Ministermødeprotokol 1916-1918« Århus 1973.

- Kaarsted, Tage* (udg.): »C. Th. Zahles dagbøger« Århus 1974.
- Kaarsted, Tage* (red): »Ministtermødeprotokol 1920-1924« Århus 1977.
- Kaarsted, Tage*: »Spillet om magten 1913« Aarhus 1978.
- Kaarsted, Tage*: anm. af Troels Fink: »Da Sønderjylland blev delt« i: Sjø Årb. 1980, s. 243-251.
- Kaarsted, Tage*: »Ove Rode som indenrigsminister« Odense 1985.
- Kaatmann, Christian*: »Stationsbyer i Sønderjylland – Toftlund og Hjordkjær« Aabenraa 1985.
- Kaatmann, Christian*: »Skærbæk – en sønderjysk stationsby og dens naboer« i: Nyt fra stationsbyen 8, s. 36-51.
- Kaatmann, Christian*: »Byggestil og byggeskik – nationale strømninger i sønderjysk arkitektur 1850-1940« Aabenraa 1988.
- Lausten-Thomsen, H.*: »Bogen om H.P. Hanssen skrevet af hans venner«. Kbh. 1948.
- Licht, Christian de Fine*: »Den nordslesvigske Vælgerforenings kirkeudvalg 1918-19« i: Sjø Årb. 1984, s. 87-129
- Linvald, Axel*: »Brevskriveren« i: H. Lausten-Thomsen (1948) s. 145-170.
- Lund, Hans*: »Sønderjyllands Historie« bd. V, Kbh. u.år.
- Miang, Bent*: »Omkring det sønderjydske ministerium og den internationale kommission« i: Fra afstemning og genforening. Fra Als og Sundeved hefte 48. Sønderborg 1969, s. 5-33
- Munch, P.*: »Hvorledes arbejder Rigsdagen« i: Den danske Rigsdag 1849-1949 bd. IV, Kbh. 1949, s. 121-270.
- Munch, P.*: »Erindringer 1914-1918« (1963)
- Møllmann, N. og S. A. Hjermov* (red): »Håndbog for danske kommuner« bd. I-III, København 1954-1955.
- Nielsen, Carsten Egø*: »Landsarkivet for Fyn og de fynske kommunearkiver« i: Arkiv bd. 8, nr. 2 1980, s. 103-117.
- Nielsen, F.*: »Fra udmark til forpost. Den sønderjyske arbejderbevægelses historie« 1938.
- Nielsen, M. H.*: »Fra slesvigsk fattigvæsens forhold« Aabenraa 1944.
- Norup, Hans*: »Folkeskolen i de sønderjyske Landsdele 1920-1942« i: Petersen, Jakob (1943).
- Nørr, Erik*: »Hvad kaldte folk til Sønderjylland« i: Sjø Årb. 1995, s. 205-238.
- Oxholm, W.*: »Landkommunernes styrelse« København 1935.
- Peter, Hans*: »Kommunalrettens udvikling i det tyske rige siden 1918 og dertil knyttede problemer« i: Nordisk Administrativt Tidsskrift 1932 bd. 13, s. 96-102.

- Petersen, Jakob*: »Kulturelle Forhold i Sønderjylland 1920-1942« Haderslev 1943.
- Pistorius, Peter*: »Rudolf Breitscheid 1874-1944. Beitrag zur deutschen Parteigeschichte« Köln 1970.
- Poulsen, B.*: »De sønderjyske landeveje« i: Dansk vejtidsskrift 1924, s. 150-159.
- Rasmussen, Carsten Porskrog*: »Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920-1990« Aabenraa 1992.
- Rasmussen, S. og Tage Mortensen (red)*: »Danmarks kommunale styre« bd. I-III. Kbh. 1954/55.
- Rausgaard, Gitte Lundager og Paul Thestrup*: »Kommunearkiver i Landsarkivet for Fyn. En oversigt med summarisk indholdsangivelse for de arkiver, der ikke er udsendt registratur for« Odense 1984.
- Rausgaard, Gitte Lundager*: »Kommunestyrets indhold og funktioner – en relevant forskningsopgave?« i: Fortid og Nutid 1992, s. 174-199.
- Ravn, L. S.*: »Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920« Aabenraa 1981.
- Refslund Poulsen, M.*: »Martin Hammerich« i: Sjø MSkr 1958, s. 85-88 (nekrolog).
- Refslund Thomsen, Kr.*: »Den finansielle Udvikling i de sønderjyske Landsdele før, under og efter Krigen« i: Sjø Årb. 1926, s. 78-115.
- Rerup, Lorenz*: »Slesvig og Holsten efter 1830« Kbh. 1982.
- Scavenius, Harald*: »Af de sidste Aars sønderjyske Politik« Kbh. 1923.
- Schlichtkrull, O. P.*: »Beretning om Oplysningskontorets Virksomhed« i: Sjø Årb. 1923. s. 76-109.
- Schou, P. F.*: »Landkommunernes Forfatning og Styrelse« Kbh. 1881.
- Schröder, H. Heino m.fl.*: »100 Jahre Kreise in Schleswig-Holstein« Kiel 1967.
- Skonberg, John*: »Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929« i: Erhvervshistorisk årbog 1978, s. 149-178.
- Slettebo, Jørgen*: »Strejker i Sønderborg« i: Fra afstemning og genforening. Fra Als og Sundeved hft. 48. Sønderborg 1969, s. 73-88.
- Smith, J.*: »Byraads- og Kommuneraadsvalgene den 2. marts« i: Grænsevagten 1919, s. 333-337.
- Smith, J.*: »Dansk Vejlovgivning. En Oversigt« i: Haderslev amtsråds forhandlinger 1922-1923, s. 20-30.
- Statistisk Undersøgelser nr. 22. Landbrugsstatistik 1900-1965. bd. I-II. Kbh. 1968-69.
- Stier-Somlo, Fritz*: »Handbuch des kommunalen Verfassungs- und Verwaltungsrechts in Preussen« bd. I-III 1919.
- Svendsen, Nicolai og Svend Thorsen*: »Paa vej til Danmark« Kbh. 1935.

Svendsen, Nicolai: »I genforeningens tjeneste. Sønderjydske skæbne« Aabenraa 1968.

»Sønderjysk Kreditforening gennem 25 år« Haderslev 1945.

»Sønderjysk Skoleforening 1892-1942« Kolding 1942.

Svensson, Bjørn: »Grænsestriden 1918-20« i: Sjø MSkr 1978, s. 415-421.

Svensson, Bjørn: »H. P. Hanssen« i: Sjø MSkr 1979, s. 17-28.

Svensson, Bjørn: anm.: Troels Fink: »Da Sønderjylland blev delt, 1918-1920« bd. III i: Sjø MSkr 1980, s. 37-41.

Svensson, Bjørn: »Tyskerkursen« 1983.

Svensson, Bjørn: »Det skjulte spil« i: Sjø Årb. 1978, s. 209-234.

Sørensen, H. E.: »Bredebro gennem 75 år« Skærbæk 1979.

Sørensen, Søren (red): »Hygum sogn. Træk fra oldtid til nutid« Haderslev 1972.

Thestrup, Poul (red): »Brug sognearkiverne!« Arkivserien nr. 21, Odense 1983.

Thomsen, Kr. Refslund: »Den finansielle Udvikling i de sønderjyske Landsdele før, under og efter Krigen« i: Sjø Årb. 1926, s. 78-115.

Thorsen, Svend: »Delt efter anskuelser. Den politiske partidannelses forløb i Sønderjylland efter genforeningen i 1920« Kbh. 1970.

Thorsen, Svend: »De danske ministerier 1901-1929« Kbh. 1972.

Trap De sønderjyske Landsdele (særtryk af kongeriget Danmark, 4. udg.) København 1939.

Trap Danmark 5 udg. bd. X,1 – X,3 1965-1967.

Westh, T.: »Den jordpolitiske udvikling i Nordslesvig efter 1920« i: Trap 5 udg. bd. X,I, 1965, s. 50-54.

Westh, T.: »Statens Jordlovsudvalg i Sønderjylland 1920-70« i: Sønderjysk landbrug 1920-1970« Aabenraa 1970,

v. Jessen, Franz (red): »Haandbog i det nordslesvigske spørgsmaals historie« Kbh. 1901.

v. Jessen, Franz: »Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1935-1937« bd. I-III Kbh. 1938.

Wilcke, Birger: »Haderslev amts jernbaner« bd. I-II Kbh. 1970.

Wilcke, Birger: »Æ Kringelbahn. Aabenraa Amts Jernbaner« Kbh. 1982.

Worsøe, Hans H.: »Kommuneforstanderarkiver fra Nordslesvig 1867-1920« i: Afhandlinger om arkiver. Ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964 Kbh. 1964, s. 222-235.

Worsøe, Hans H. (red): »Løjt sogns historie« Aabenraa 1988.

Worsøe, Hans H.: »Den borgerlige personregistrering i Sønderjylland« i: Sjø Årb. 1995, s. 293-312.

Sjø Årb. = Sønderjyske Årbøger.

Sjø MSkr = Sønderjysk Månedsskrift.

Trykte kilder:

Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg 1919-1920.
Generalrapport vedrørende Kongeriget Danmarks Landeveje og Landevejsgader for femaaret 1918-1923. (Haderslev amtsråd fag 1, nr. 3).
Tønder amtsråd. Trykt forhandlingsprotokol 1931, 1932.
Sønderborg amtsråd. Trykt forhandlingsprotokol 1930.

Statistiske Meddelelser 4R, bd. 65, 1922.
Statistisk Tabelværk 5R, litra A, nr. 16, 1925.
Statistisk Tabelværk 5R, litra E, nr. 12, 1923.
Statistisk Tabelværk 5R, litra E, nr. 17, 1935.
Statistisk Årbog 1924.
Statistisk Årbog 1925.
Statistisk Årbog 1929.

Utrykte kilder:

Rigsarkivet.

Statsministeriet

Journalsager nr.: 72/1919; 2137/1920.

Indenrigsministeriet. 1. departement (Kommune- og købstadskontor).

Journalsager nr.: 1085/1919; 1067/1919; 901/1920; 2554/1920;
2800/1920; 2801/1921; 2802/1921; 2803/1921.

Det midlertidige ministerium for de sønderjyske Landsdele.

Journalsager nr.: 333E/1919.

Undervisningsministeriet

Journalsager 660/1921; 1060/1923

Privatarkiver

5424. Friis, Aage.

II 2e. Optegnelser fra oktober-november 1918.

5531. Hammerich, Martin

21. 1918-1920. Kammerherre Kriegers Udvalg vedr. Slesvigs Genforening med Danmark.

Landsarkivet for Sønderjylland.

1920. Administratoren for de sønderjyske Landsdele.

Journalsager nr. 27/1920; 1011/1920; 1014/1920; 1015/1920.

Amtsarkiver

1920-1970. Haderslev amtsrådsarkiv.

1920-1926. Forretningsudvalgets forhandlingsprotokol.

- 1920-1940. fag 3, nr. 1. Statens tilskud til amtets vejvæsen.
 1920-1940. fag 21, nr. 1. Sognekommunale sager, forskelligt I, II, III.
- 1920-1940. fag 22, nr. 2. Agerskov sognekommune.
 1920-1940. fag 23, nr. 6. Branderup sognekommune.
 1920-1940. fag 23, nr. 7. Fjelstrup sognekommune.
 1920-1940. fag 24, nr. 11. Gram sognekommune.
 1920-1940. fag 24, nr. 13. Halk sognekommune.
 1920-1940. fag 24, nr. 14. Hammelev sognekommune.
 1920-1940. fag 25, nr. 17. Hoptrup sognekommune.
 1920-1940. fag 25, nr. 18. Hygum sognekommune.
 1920-1940. fag 25, nr. 20. Jels sognekommune.
 1920-1940. fag 26, nr. 22. Maugstrup sognekommune.
 1920-1940. fag 26, nr. 24. Nustrup sognekommune.
 1920-1940. fag 27, nr. 30. Sommersted sognekommune.
 1920-1940. fag 28, nr. 31. Starup sognekommune.
 1920-1940. fag 28, nr. 32. Stepping sognekommune.
 1920-1940. fag 28, nr. 34. Toftlund sognekommune.
 1920-1940. fag 29, nr. 37. Vedsted sognekommune.
 1920-1940. fag 29, nr. 38. Vojens sognekommune.
 1920-1940. fag 29, nr. 39. Vonsbæk sognekommune.
 1920-1940. fag 29, nr. 40. Øsby sognekommune.
- 1920-1970. Aabenraa amtsrådsarkiv.
 Journalsager nr.: A-IV-15-21; A-IV-18-22; A-XVI; A-XVI-8/21; A-31-37; B-IX-38-48; X/81-42
 1920-1922. Diverse sager vedr. Aabenraa amt.
 1920-1922. Journalsager vedr. den sognekommunale administration.
- 1920-1970. Sønderborg amtsrådsarkiv.
 Journalsager nr.: A-9-5-40; A-10-14; A-10-25; A-10-27; A-10-30; A-10-31; A-10-57; A-10-62; A-10-94; A-12-17-24.
- 1920-1970. Tønder amtsrådsarkiv.
 Journalsager nr.: 10-11-20; 10-16-20; J-3-31.

Skoledirektionsarkiver

- u.år. Haderslev skoledirektion. Ujournaliserede sager.
 1920-1960. Aabenraa amts skoledirektion. Forhandlingsprotokol.
 1921-1924. Lærerfortegnelser.
 1921. Journalsager nr. 243/21.
 1920-1946. Nic Svendsens håndarkiv.
 1920-1946. Tønder amts skoledirektion.

Landkommunearkiver

Dynt landkommune.

7.1. 1893-1922. Forhandlingsprotokoller.

Egersund landkommune.

8.1. 1893-1922. Forhandlingsprotokoller.

Gammelgab landkommune.

9.1. 1874-1921. Forhandlingsprotokoller.

Gråsten landkommune.

4.2. 1905-1921. Forhandlingsprotokol.

Iller landkommune.

10.1. 1873-1922. Forhandlingsprotokoller.

Kastrup landkommune.

3.1. 1889-1921. Forhandlingsprotokol.

Mølmark landkommune.

11.1 1871-1921. Forhandlingsprotokoller.

Skelde landkommune.

12.1. 1871-1921. Forhandlingsprotokoller.

Skodsbøl landkommune.

13.1. 1883-1922. Forhandlingsprotokoller.

Smøl landkommune.

15.1. 1871-1921. Forhandlingsprotokoller.

Toftlund landkommune.

4.2. 1912-1923. Forhandlingsprotokol.

Sognerådsarkiver

1920-1970. Agerskov sognekommune.

10/1 1920-30 Forhandlingsprotokol.

1920-1970. Adsbøl sognekommune.

10/1 1916-1937. Forhandlingsprotokol.

10/6 1920-1921. Adsbøl-Gråsten sogneudvalgs forhandlingsprotokol.

1920-1970. Branderup sognekommune.

10/1 1921-1929. Forhandlingsprotokol.

1920-1970 Broager sognekommune.

1920-1923. Sogneudvalgets forhandlings protokol*.

1920-1970. Fjelstrup sognekommune.

10/1 1920-1930. Forhandlingsprotokol.

1920-1970. Gråsten sognekommune.

10/1 1921-1929. Forhandlingsprotokol.

1920-1970. Holm sognekommune.

10/1 1921-1954. Forhandlingsprotokol.

1920-1970. Hørup sognekommune.

10/1 1920-1922. Forhandlingsprotokol.

- 1920-1970. Jegerup sognekommune.
10/1 1921-1937. Forhandlingsprotokol.
- 1920-1970. Nustrup sognekommune.
10/1 1920-1929. Forhandlingsprotokol.
10/10 1920-1921. Forhandlingsprotokol for Gabøl kom-
muneråd.
- 1920-1970. Nybøl sognekommune.
10/1 1921-1941. Forhandlingsprotokol.
- 1920-1970. Sottrup sognekommune.
10/1 1920-1921. Forhandlingsprotokol.
10/2 1921-1922. Forhandlingsprotokol.
- 1920-1970. Stepping sognekommune.
10/1 1920-1929. Forhandlingsprotokol.
- 1920-1970. Ullerup sognekommune.
10/1 1920-1923. Forhandlingsprotokol.
10/2 1924-1932. Forhandlingsprotokol.
- 1920-1970. Vojens sognekommune.
10/1 1921-1929. Forhandlingsprotokol.

* Er ikke afleveret til landsarkivet i Aabenraa, men ligger hos Broager kommune.

Foreningsarkiver.

4. 1888-1921. Vælgerforeningen for Nordslesvig.
3. 1908-1921. Forhandlingsprotokol for bestyrelses- og
tilsynsrådsmøder.
31. 1919. Indberetninger ang. kommunerådernes sam-
mensætning i Haderslev amt.
34. 1919-1920. Forhandlingsprotokol for skoleudvalget.
36. 1918-1920. 1945. Betænkninger og sager vedr. Vælgerfore-
ningens udvalg.
109. 1921-1970. Haderslev amts sognerådsforening.
110. 1921-1970. Sønderborg amts sognerådsforening.
acc. 155. 1921-1970. Aabenraa amts sognerådsforening.
acc. 156. 1921-1970. Sognerådsforeningen for Tønder amt.

Privatarkiver.

272. 1862-1936. Hanssen, H. P., rigsdagsmand.
50. 1902. Korrespondance (Martin Hammerich).
87. Korrespondance (Chr. Ravn, advokat i
Flensborg).
96. Korrespondance (Chr. P. Stemann).
116-117. Diverse lommekalendere og notesbøger I og
II.

119. 1919-1922. Optegnelser til foredrag, ordnet kronologisk.
158. 1918-1922. Korrespondancesager vedr. Nordslesvigs genforening med Danmark.
159. 1918-1922. Korrespondancesager vedr. Nordslesvigs genforening med Danmark.
160. 1919-1933. Korrespondancesager vedr. dansk administration og danske embedsmænd i Nordslesvig.
- 1872-1931. Haarløv, Viggo; stiftamtmand.
14. 1919-1930. Forskelligt vedr. Sønderjylland.
15. 1919-1930. Diverse sager vedr. Haderslev amt.

Noter

Forskning i kommunestyret

- 1) Kim Furdal: »Arkivloven og kommunerne. Nogle betragtninger« i: Arkiv nr. 14 1993, s. 180-199.
- 2) Poul Thestrup (red): »Brug sognekommunearkiverne! Rapporter til seminaret på Landsarkivet for Fyn 10/6 1983 om forskning på grundlag af sognekommunearkiverne fra før 1933«, Arkivserien nr. 21 1983.
- 3) Poul Thestrup (1983), s. 1-6.
- 4) Jan Kanstrup & Steen Ousager (red): »Kommunal opgaveløsning 1842-1970« Odense University Studies in History and Social Sciences vol 131. Odense 1990.
- 5) Jan Kanstrup (1990), s. 9.
- 6) Per Boje m.fl. (red): »Folkestyret i by og på land« 1995 og Kristian Hvidt (red): »Amter og Amtsråd« 1995.
- 7) Jes Caspersen (1954/55), Lars N. Henningsen (1983 & 1988) og Hans H. Worsøe (1964).
- 8) Kim Furdal (1992).
- 9) Jes Caspersen (1954/55).
- 10) Kim Furdal: »flækker – en sønderjysk specialitet?« i: Sdj Mskr nr. 12 1993, s. 339-349.
- 11) Johan Hvidtfeldt: »Haandbog for danske lokalhistorikere« 1952-1956, s. 313. »Vejledende arkivregistratur bd. IV Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele« Aabenraa 1944, s. 168.
- 12) Følgende grandelag fungerede stadig efter Genforeningen: 1888-1926 Roager sogn; 1789-1921 Tombøl, Felsted sogn; 1891-1970 Brede sogn (711); 1664-1922 Daler by (757 & 758); 1841-1925 Østerby, Daler sogn (763); 1874-1974 Høgsbro, Hvidding sogn (820a); 1905-1951 Bønderby, Møgeltønder sogn (879); 1895-1932 Øster Gasse, Skærbæk sogn (949). Årstallene dækker arkivalieyderårene for de pågældende grandearkiver. Tallet i parentes angiver det pågældende arkivfondnr. i Landsarkivet for Sønderjylland, samlingen Topografica. Kim Furdal: »De preussiske landkommunale arkiver i Nordslesvig 1867-1920« Aabenraa 1992.
- 13) Om denne problematik se Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen: »Sønderjylland og Slesvig« i Sjø Årb. 1997, s. 5-26

Kommunestyret i Nordslesvig før 1920

- 14) Oswald Hauser (1967), s. 10.
- 15) M. Mackeprang (1910), s. 65.
- 16) M. Mackeprang (1910), s. 66.
- 17) Hans Lund (1932/33), s. 52.
- 18) Lorenz Rerup (1982), s. 222-233.
- 19) Oswald Hauser (1967), s. 24.
- 20) Om disse se Georg Baare-Schmidt (1980).
- 21) Vibeke Harsberg (1984), s. 12.
- 22) Trap (1864), bd. I, s. 75f; Jes Peter Caspersen (1954), s. 179f; Vibeke Harsberg (1984), s. 12-13. Regulativ af 24.6 1858 i: Chronologisk Samling for hertugdømmet Slesvig 1857-1858, s. 137-142.
- 23) Vibeke Harsberg (1984).
- 24) Vibeke Harsberg (1981) og (1984), Hans Schultz Hansen (1991), s. 163, Jes Peter Caspersen, (1954), s. 180f; regulativ af 21. maj 1861 for communalrepræsentationer i Aabenraa, Sønderborg og Nordborg amter.
- 25) Trap (1864) bd. I, s. 77 og 118f; Jes Peter Caspersen (1954), s. 181f.
- 26) Trap (1864) bd. I, s. 77 og 190. Regulativ vom 24. september 1862 für die communale Repräsentation der Landschaft Sylt i: Chronologisk Samling 1862, s. 237-239.
- 27) Trap (1864) bd. I, s. 77.
- 28) Georg Baare-Schmidt (1980) s. 29f. Georg Baare-Schmidt er hidtil den eneste, der nærmere har beskæftiget sig med baggrunden for udkastet til en kommunallov i 1851. Den ellers udmærkede gennemgang af reformbestræbelserne i Slesvig og Holsten skæmmes beklageligvis af, at han ikke har anvendt kildematerialet fra centraladministrationen i København. En gennemgang af dette ville ellers have givet et mere prægnant billede af regeringens og centraladministrationens overvejelser vedrørende reformforslagene. Især havde det været interessant at se, hvorvidt den danske kommunelov fra 1841 spillede ind i regeringens overvejelser om en fremtidig ordning af kommunestyret i Slesvig og Holsten. Samtidig kan man beklage, at han har afstået fra at undersøge, hvorvidt regeringens reformforslag fra 1851 spillede en rolle ved indførelsen af den preussiske landkommuneforordning i 1867. Derved kommer bruddet i 1867 til at stå mere skarpt, end det formentlig var tilfældet.
- 29) Georg Baare-Schmidt (1980), s. 61f. Frants Thygesen (1982) s. 220.
- 30) Georg Baare-Schmidt (1980), s. 75.
- 31) Franz v. Jessen (1901).
- 32) Hans Lund (u.år.), s. 9 og 16.
- 33) Oswald Hauser (1967), s. 27.
- 34) Oswald Hauser (1967), s. 24-28, 33. Hans Lund (u.år.), s. 52f.

- 35) Verordnung vom 22. September 1867, betreffend die provinzial-ständische Verfassung im Gebiete der Herzogthümer Schleswig und Holstein i: Verordnungsblatt 1867, s. 1557-1561.
- 36) Af de 43 deputerede i den slesvigske stænderforsamling blev de 5 valgt af gejstligheden, 4 af ridderskabet, 5 af de større godsejere, 10 af købstæderne, 17 af de mindre landejendomsbesiddere og 2 af de blandede valgdistrikter. Oswald Hauser (1967), s. 48f. Trap (1864) s. 47.
- 37) Oswald Hauser (1967), s. 37.
- 38) Verordnung vom 22. September 1867, betreffend die Organisation der Kreis- und Distriktsbehörden, sowie, die Kreisvertretung in der Provinz Sleswig-Holstein i: »Verordnungsblatt 1867, s. 1562-1569 (herefter Kredsforordningen af 1867).
- 39) Kredsforordningen af 1867 § 3.
- 40) Kredsforordningen af 1867 § 20.
- 41) Oswald Hauser (1967), s. 106.
- 42) Verordnung vom 26. Mai, betreffend die Kreisordnung für die Provinz Schlewig-Holstein i: Gesetz-Sammlung. Chronologische Zusammenstellung bd. VI 1881-1889, Berlin 1894, s. 747-763 (her-efter Kredsordning af 1888).
- 43) Oswald Hauser (1967), s. 80-96; G. Japsen (1978), s. 191-192.
- 44) G. Japsen (1978), s. 190.
- 45) Oswald Hauser (1967), s. 86.
- 46) Kredsordning af 1888 § 72.
- 47) Lorenz Rerup (1982), s. 229 og Franz v. Jessen (1901), s. 518.
- 48) Oswald Hauser (1967), s. 92.
- 49) Gesetz vom 27. mai 1888 betreffend die Einführung der Provin-zialordnung v. 29. juni 1875 in der Provinz Schleswig-Holstein i: Gesetz-Sammlung. Chronologische Zusammenstellung bd. VI 1881-1889, Berlin 1894, s. 765-774.
- 50) Gesetz vom 30. juli 1883 über die allgemeine Landesverwaltung i: Gesetz-Sammlung 1883, s. 195-236.
- 51) Under amtsforstanderens politimæssige forvaltning hørte således følgende områder: sikkerheds-, ordens-, sundheds-, tyende-, fat-tig, vej- og vandvæsen samt forst-, fiskeri-, erhvervs-, bygnings- og brandpoliti. Oswald Hauser (1967), s. 91.
- 52) Oswald Hauser (1967), s. 44.
- 53) Verordnung vom 22. September 1867, betreffend die Landgemein-de-Verfassung im Gebiete der Herzogthümer Schleswig und Hol-stein. Amtsblatt 1867, s. 1574-1580. Oswald Hauser (1967), s. 57.
- 54) Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein 1875, s. 78-105.
- 55) Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein 1891, s. 95.
- 56) Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein 1891, s. 92-184.
- 57) Defineret som følgende amtsforstanderskaber: Rømø, Ballum,

- Emmerlev, Brede, Døstrup, Visby, Abild, Møgeltønder, Nr. Lø-
gum, Øster Højst, Ravsted, Hostrup, Burkal, Bylderup og Tinglev.
- 58) Oswald Hauser (1967), s. 104f.
 - 59) Landgemeindeordnung für die Provinz Schleswig-Holstein vom 4. Juli 1892. Gesetz-Sammlung 1892, s. 155-200.
 - 60) Selve skatteligningen foregik derimod i kredsens ligningskommission.
 - 61) Politimyndigheden for et amtsdistrikt, som regel omfattende 1-3 sogne. Afløste de i 1888 ophævede herredsfogder.
 - 62) Jørgen Witte (1974), indledning.
 - 63) Stier-Somlo (1919), bd. I s. 570.
 - 64) Oswald Hauser (1967), s. 102. Hans Peters (1932).
 - 65) Stier-Somlo (1919), bd. I, s. 567; Oswald Hauser (1967), s. 57; Kim Furdal: »Kommuner i Sønderjylland 1867-1970« i: Sogne- og flækkekommunale arkiver i Sønderjyllands amt 1920-1970 bd I. Aabenraa 1991.
 - 66) Ladegård Østerskov, Hyttelkobbel og Abkjær mose hørte under forstdistriktet.
 - 67) Stursbøl og Revsø skov hørte under forstdistriktet.
 - 68) Lindet skov hørte under forstdistriktet.
 - 69) En del af Gråsten sognekommune lå i Gråsten godsdistrikt.
 - 70) Lyksborg forstdistrikt omfattede oprindeligt kun Kelstrupskov, men fra 1894 også Kelstrup mark og Kelstrupgård.
 - 71) Forstdistriktet bestod foruden Sønderskov, Madeskov, Arnkild Fred, Arnkildsmade og Folekobbel i Ulkebøl sogn af Oleskobbel og Græskobbel i Asserballe sogn, Fredskov og Fryndesholm i Notmark sogn og Lambjerg indtægt i Hørup sogn.
 - 72) Med Bajstrup og Gårdeby. Stoltelund, der oprindeligt var en selvstændig kommune, blev indlemmet i godsdistriktet i 1871.
 - 73) Zweckverbandsgesetz vom 19. juli 1911.
 - 74) Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder Kreisblatt 1908.
 - 75) M.H. Nielsen (1944), s. 69.
 - 76) Gesetz über den Unterstützungswohnsitz vom 6. juni 1870, § 3-4. von Bitter (1906), bd. II s. 172.
 - 77) Det skal dog bemærkes, at antallet af vejforbund i Haderslev kreds er overrepræsenteret som følge af kildematerialet. Fordelingen af vejkommunerne mellem I og II i tabel 7 er derfor forbundet med en betydelig usikkerhed.
 - 78) Vejforordningen af 1. marts 1842 for hertugdømmerne Slesvig og Holsten.
 - 79) Gesetz betreffend die Abänderung der Wegegesetzgebung eines Ausgleichs in der Wegebaupflicht zwischen den Herzogthümern Schleswig und Holstein vom 26. februar 1879, Gesetz-Sammlung 1879, s. 94-98; C. Kühl (1879), s. III-IV.

- 80) Lov af 1. juni 1922 om indførelse af den danske lovgivning om veje og gangstier i de sønderjyske Landsdele.
- 81) Aksel Gyldenkærne (1991), s. 266.
- 82) Skoleforordningen af 24. august 1814 for hertugdømmerne Slesvig og Holsten § 64.
- 83) Jürgen Pachtenfels (1990), s. 163.
- 84) Denne omstændighed har hverken M. Mackeprang (1910) eller Hans Lund (1932 og 1942) bemærket. I stedet har de alene fokuseret på edsnægterbevægelsen og sprogbestemmelserne. Man skal derfor til den lokalhistoriske litteratur for at få nærmere oplysninger om skolevæsenets administration efter 1864. En undtagelse herfra er Nicolai Svendsen (1938). Se i øvrigt H. V. Gregersen og P.Kr. Iversen (1956), s. 334 og H. P. Jørgensen (1951), s. 84.
- 85) Kunze (1889), s. 2-3 og 361.
- 86) Kunze (1889), s. 3.
- 87) Nicolai Svendsen bemærker således om skolevæsenet på landet, at »I store Dele af Landet har de almindelige Skoleforsamlinger inden for Kommunerne. I Enklaverne og paa Als har Skoleforstanderskabet Styrelsen«. Nicolai Svendsen (1901), s. 537.
- 88) Hans Schultz Hansen (1988), s. 281.
- 89) Af de 36 skoleforbund, der omfattede hele sognet, skyldes de 17, at landkommuner dækkede hele sognet. Kun i 19 tilfælde var der reelt tale om skolesamarbejde omfattende hele sognet på tværs af de mindre landkommuner.
- 90) Gesetz betreffend die Unterhaltung der öffentlichen Volksschulen vom 28. Juli 1906.
- 91) Tilsyneladende eksperimenterede man allerede fra 1894 med skoleråd. Dette år blev der på landråd Karl Mauves initiativ oprettet skoleråd i Haderslev amt til varetagelse af skolens administration. Nicolai Svendsen (1901), s. 537.
- 92) Hans Schultz Hansen (1991), s. 9.
- 93) Oswald Hauser (1967), s. 58.
- 94) Oswald Hauser (1967), s. 7 og 56.
- 95) Kim Furdal (1992), s. 80.
- 96) Kim Furdal »De preussiske landkommunale arkiver i Nordslesvig 1867-1920«, s. 5.
- 97) Gesetz, betreffend die Geschäftssprache der Behörden, Beamten und politischen Körperschaften des Staats vom 28. august 1876.
- 98) Haderslev Kreisblatt 11. okt. 1876, nr. 209.
- 99) Haderslev Kreisblatt 1881, nr. 232. Visby herredsfogderi dog undtaget Ubjerg landkommune.
- 100) Overgangen fra dansk til tysk administrationsprog venter dog stadig på en nærmere behandling.
- 101) Hans H. Worsøe (1964), s. 232f.

- 102) G. Japsen (1978), s. 197.
- 103) G. Japsen (1978), s. 195. Hans Schultz Hansen (1991), s. 24f.
- 104) Lars Henningsen (1987), s. 160ff.
- 105) Bredebro amtsforstander. Fag B II, nr. 3.
- 106) Kim Furdal (1992), s. 80.
- 107) Kim Furdal (1992), s. 78f.
- 108) Dorrit Andersen (1972), s. 149f. I Rødding, Lintrup, Rødekro og Årøsund dog rene soldaterråd, mens Augustenborg, Nordborg og Egernsund fik rene arbejdsråd. Nedenstående bygger i det væsentligste på denne artikel.
- 109) Dorrit Andersen (1972), s. 160f.
- 110) Dorrit Andersen (1972), s. 161.
- 111) Landsforsamlingen trådte første gang sammen den 5. marts 1919. Anordnung der Preussischen Regierung vom 18. November 1918, betreffend Ergänzungs- und Ersatzwahlen zu den Gemeindevertretungen usw. i: *Gesetzsammlung 1918*, s. 191 og Verordnung über Verufung der verfassunggebenden Preussischen Landesversammlung i: *Gesetzsammlung 1919*, s. 31.
- 112) Verordnung vom 21. Dezember 1918 über Wahlen zur verfassunggebenden Preussischen Landesversammlung i: *Gesetzsammlung 1918*, s. 201-202.
- 113) Verordnung vom 24. Januar 1919 über die anderwiete Regelung des Gemeindewahlrechts i: *Gesetzsammlung 1919*, s. 13-14.
- 114) Verordnung vom 18. Februar 1919, betreffend die Zusammensetzung der Kreistage und einige weitere Änderungen der Kreisordnungen i: *Gesetzsammlung 1919* s. 23-26.
- 115) Gesetz, betreffend vorläufige Regelung verschiedener Punkte des Gemeindeverfassungsrechts i *Gesetzsammlung 1919*, s. 118-124.
- 116) Gesetz, betreffend vorläufige Regelung verschiedener Punkte des Gemeindeverfassungsrechts i: *Gesetzsammlung 1919* § 19.
- 117) Vælgerforeningens arkiv nr. 4/3, 1908-1921. Forhandlingsprotokol møde den 20.12 1918; Troels Fink (1979), s. 226.
- 118) Vælgerforeningens arkiv nr. 4/31, 1919. Indberetninger ang. kommunerådenes sammensætning i Haderslev amt.
- 119) M. Mackeprang: »De nordslesvigske kredsdaysvalg« i: *Grænsevagten 1918/19*, s. 388-401.
- 120) Et mandat tilfalder her Socialdemokratiet.
- 121) Således slog »Regierungsvertreter« v. Klützw fast: »der Autonomie der Gemeinden einen möglichst weiten Spielraum zu geben und zu diesem Behufe die Fortentwicklung der Landgemeindeverfassungen unter Wahrung berechtigter Eigentümlichkeiten den Orts- und Provinzialstatuten zu überlassen« Oswald Hauser (1967), s. 56

Genforening i støbeskeen

- 122) H. P. Hanssens datering er på dette punkt ikke fuldstændig sikker. Læser man H.P. Hanssens breve til hjemmet, så er brevet til Helene Hanssen, hvori han bad hende få sin medhjælper Anna Eriksen til at finde sagerne frem og sende dem til Berlin hurtigst muligt, dateret den 4. oktober. Den lille detalje skal blot erindre om, at man ikke altid kan fæste lid til H.P. Hanssens dateringer i de trykte dagbøger. Formentlig er fejlen opstået ved, at H.P. Hanssen har sammenskrevet optegnelserne for den tredje og fjerde oktober; Axel Linvald (1948), s. 146f; H.P. Hanssen (1924), bd. II s. 323.
- 123) H. P. Hanssen (1924), bd. II s. 323.
- 124) H. P. Hanssen (1924), bd. II s. 323.
- 125) Troels Fink har fejlagtigt dateret tidspunktet til den 9. november. Troels Fink (1978), bd. I s. 64
- 126) H. P. Hanssen (1924), bd. II s. 395.
- 127) H. P. Hanssen (1924), bd. II s. 398; RA. Aage Friis privatarkiv; optegnelser fra oktober-november 1918.
- 128) Derimod er det tvivlsomt, om Aage Friis deltog i mødet. Aage Friis er hverken nævnt i H. P. Hanssens endsige Aage Friis' egne dagbogsoptegnelser, muligvis fordi han om formiddagen forhandlede med den danske gesandt i Berlin, grev Moltke, og Breitscheid. H.P. Hanssen (1924), s. 397f. RA. Aage Friis privatarkiv nr. 5424. II 2e, optegnelser fra oktober-november 1918.
- 129) Vælgerforeningens forhandlingsprotokol 1908-1921. Den 16.11 1918.
- 130) H. P. Hanssen (1924), bd. II s. 398. RA. Aage Friis privatarkiv, optegnelser fra oktober-november 1918.
- 131) Henrik Becker-Christensen (1984), s. 190; Fontenay (1921), nr. 52 s. 88.
- 132) RA. Aage Friis privatarkiv nr. 5424, II 2e, optegnelser fra oktober-november 1918; Henrik Becker-Christensen (1984), s. 190.
- 133) Således fremstilles sagen i H.P. Hanssens originale dagbogsoptegnelser. I den trykte version er aftalen skildret lidt anderledes: »Med Forbehold af Arbejder- og Soldatterraadenes Indvilligelse erklærede Breitscheid sig villig til straks at ansætte danske tilfornordnede hos de nordslesvigske Landraader«. H.P. Hanssens privatarkiv pk. 116 og Hejmdal den 20.11 1928.
- 134) P. J. Refshauge (1940), s. 62 & 80.
- 135) Henrik Becker-Christensen (1984), s. 190.
- 136) Aage Friis har i sine optegnelser en udpræget tendens til at sætte sit arbejde og resultater i fokus, som står i modsætning til hans faktiske indflydelse. Det er derfor et åbent spørgsmål, hvem der var fader til ideen om den blandede kommission og dens konge-

- rigske medlemmer. Henrik Becker-Christensen har på baggrund af en bemærkning »efter forudtale med mig« i notatet set Aage Friis' hånd bag forslagene til de kongerigske medlemmer. Holder vi fast ved, at Aage Friis ikke deltog i mødet den 13. november, så er det spørgsmålet, hvorvidt Aage Friis havde nogen indflydelse på dette spørgsmål. I alt fald H.P. Hanssen havde tilstrækkeligt kendskab til at sammensætte den kommission, han ønskede. RA. Aage Friis privatarkiv nr. 5424, II 2e, optegnelser fra oktober-november 1918; Henrik Becker-Christensen (1984), s. 191.
- 137) Tage Kaarsted (1972), s. 221.
- 138) RA, Martin Hammerichs privatarkiv m.m., Kriegerudvalgets forhandlingsprotokol, den 6.5 1919, Statsministeriet j.nr. 72/1919. Henrik Becker-Christensen (1984), s. 194.
- 139) RA. Martin Hammerichs privatarkiv, pk. 21, Kriegerudvalgets forhandlingsprotokol, d. 8.2 og 19.3 1919.
- 140) Udvalgets navn var helt præcist »Udvalget til forberedelse af de agrariske og finansielle Spørgsmål«. Industri og håndværk var i Nordslesvig for ubetydelige til at få deres eget udvalg endsige blive fremhævet i navnet, selv om disse erhverv var repræsenteret i udvalget.
- 141) Aktionsudvalget:
 rigsdagsmand H.P. Hanssen, Aabenraa,
 landdagsmand Kloppenborg-Skrumsager, København,
 landdagsmand Nis Nissen,
 redaktør Anders Lebeck, Haderslev,
 sparekassedirektør Nis Nissen, Nordborg,
 redaktør Anders Grau, Flensborg,
 gårdejer N.J. Gothardsen, Visby,
 gårdmand Peter Grau, Pøl og
 gårdejer M. Simonsen, Flovt.
 kilde: Vælgerforeningens forhandlingsprotokol 1908-1921 den 16.11 1918.
- 142) Vælgerforeningens forhandlingsprotokol 1908-1921, den 30.11 1918; Hejmdal den 23.11 1928.
- 143) Vælgerforeningens forhandlingsprotokol 1908-1921, Nicolai Svendsen (1935), s. 41. Foruden de nævnte formænd kom udvalgene til at bestå af følgende medlemmer.
Skoleudvalget:
 redaktør A. Lebeck, Haderslev,
 gårdejer Joh. Andresen, Ullerup,
 gårdejer Falle Lilholdt, Løjt kirkeby,
 Ellen Hansen, Bovlund,
 lærer Andresen, Broager,
 lærer Clausen, Aastrup,

overlærer Eskildsen, Tønder og
overlærer Hansen, Flensborg.

Det kirkelige udvalg:

pastor Hans Tonnesen, Hoptrup,
pastor Peter Lauritzen, Varnæs,
pastor Hansen, Dybbøl,
pastor Thade Petersen, Haderslev,
rentier Nis Nissen, Nordborg,
rentier Christian Nielsen, Hønkys,
landmand Chr. Michaelsen, Kastvrå,
gårdejer Chr. Beier, Broager,
pens. lærer Vagn Jensen, Møgeltønder,
gårdejer Mads Gram, Københoved,
sekretær Jes Mathiesen Kylling, Haderslev,
fru Marie Skau Petersen, Sommersted,
fru Marie Jessen, Flensborg,
bankdirektør N. Bonde, Haderslev,
gårdejer Claus Friis, Nørre Løgum og
gårdejer Carsten Gregersen, Frøslev.

Det økonomiske udvalg:

gårdejer J. Schmidt, Vojens,
gårdejer M. Refslund Poulsen, Bovlund,
bankdirektør Chr. Hübbe, Haderslev,
sparekassebogholder P. A. Callø, Rødding (sekretær for udvalget),
redaktør Kr. Refslund Thomsen, Aabenraa,
konsulent H. Hansen, Aabenraa,
gårdejer Jens Højer, Billeslund,
gårdejer Hans Andresen, Skelde,
direktør L. Christensen, Haderslev,
direktør Aage Gram, Vojens,
møller J. Sørup, Gram (stedfortræder),
teglværksejer Hollesen, Egersund (stedfortræder),
købmand Holger Fink, Aabenraa,
forretningsfører Sofus Thomsen, Haderslev,
væver Th. Kaufmann, Bovup og
smedemester F. Christensen, Haderslev.
Senere er udvalget suppleret med mejerikonsulent Johannes Jensen, Aabenraa.

Arbejderudvalget:

sygekasseregnskabsfører P. J. Petersen, Augustenborg,
møllersvend A. Houborg, Haderslev,
fisker H. Hansen, Hostrupskov,
fisker Peter Jensen, Egersund,

- sygekassekasserer Nis Toft, Aabenraa,
 Nis Lorensen, Møgeltønder,
 Peter Petersen, Jegerup,
 tobaksspinder Christensen, Aabenraa,
 typograf Jørgen Møller, Haderslev,
 redaktør Kr. Refslund Thomsen, Aabenraa (formand og sekretær).
 Udvalget er senere suppleret med gårdejer Rasmus Hansen,
 Kastrup, farvehandler Anton Hansen, Haderslev amt og
 typograf Chr. Lageri, Haderslev.
- 144) Kirke- og skoleudvalget for Flensborg og Mellemslesvig.
 gårdejer Markussen, Vraagaard,
 H. C. Andersen, Sønder Løgum,
 gårdejer Andreas Clausen, Østerby,
 gårdejer Lorens Jepsen, Valsbøl,
 gårdejer J. N. Andresen, Hyllerup,
 gårdejer Jørgen Søgaard, Jaruplund,
 Fru Marie Jessen, Flensborg,
 Lorenz Madsen, Flensborg,
 E. Christensen, Flensborg,
 bankdirektør Thomsen, Flensborg (suppleant).
Udvalget for ordning af retsplejen.
 advokat Chr. Ravn, Flensborg,
 advokat J. Andersen, Haderslev,
 dr. jur. A.V. Karberg, Sønderborg,
 tandlæge J. Smith, Haderslev,
 redaktør Kr. Refslund Thomsen, Aabenraa,
 gårdejer N. Simonsen, Flovt,
 købmand H. Jessen, Nr. Hostrup,
 gårdejer Chr. E. Christensen, Asserballe og
 gårdejer Th. Thomsen, Toghale.
 kilde: Vælgerforeningens forhandlingsprotokol 1908-1921, den
 16.11 og 23.11 1918, 30.4 og 4.7 1919.
- 145) Troels Fink (1979) bd. I, s. 131; P. Munch: »Erindringer 1918-24«, s.
 43; Chr. de Fine Licht (1981) og John Skonberg (1980); Tage
 Kaarsted (1972), s. 214.
- 146) Tage Kaarsted (1972), s. 214 og H. P. Hanssens privatarkiv, pk. 116.
- 147) RA. Martin Hammerichs privatarkiv, pk. 21, Kriegerudvalgets
 forhandlingsprotokol.
- 148) Det gjorde der til dels i forbindelse med indlemmelsen af de otte
 sogne syd for Kolding m.v. efter 1864. Krieger anbefalede Martin
 Hammerich, at han gennemgik materialet for at finde inspiration.
- 149) Man bemærker her forskellen til forklaringen i udvalgets egen
 beretning. Heri hedder det, at udvalget ikke fik de henvendelser
 fra de sønderjyske udvalg som forventet. Endvidere løb Krieger-

- udvalget efter beretningen ind i praktiske vanskeligheder, som var dikteret af, at Vælgerforeningens udvalg af gode grunde holdt sine møder i Nordslesvig. Forskellen er endnu et godt eksempel på, at man skal være yderst varsom med altid at tage beretninger fra kommissioner og udvalg for pålydende. John Skonberg (1978).
- 150) Troels Fink (1979), bd. I s. 79f.
- 151) 1. Overtagelse af en del af den tyske stats gæld og dens betaling.
 2. Overtagelse af den tyske stats ejendomme i området.
 3. Overtagelse af den tyske stats tilgodehavender i området.
 4. Overtagelse af pensionsforpligtelser. Forpligtelser over for arbejdsulykkeforsikrede og forpligtelser i henhold til den sociale lovgivning.
 5. Ordning af invaliditetsforpligtelser, herunder understøttelse til krigsinvalidere.
 6. Den tyske stats overdragelse af dokumenter, registre og arkivalier vedr. det afståede område.
 7. Den tyske stats forpligtelse til inden for et givet tidsrum at bidrage med alle oplysninger vedrørende rets- og forvaltningsforhold.
 8. Den tyske stats monumenter i området (Knivsbjerg, Dybbøl, Arnkilsøre).
 9. Overtagelse af en forholdsvis del af provinsens gæld. Med blyant er der senere tilføjet »og Aktiver«.
 10. Fordelingen af aktiver og passiver tilhørende de kredse, amtsdistrikter og kommuner, der evt. blev delt ved grænselægningen.
 11. Færdselsrettigheder for personer, hvis ejendom er blevet delt ved grænselægningen.
 12. Bekræftelser af koncessioner og den danske stats overtagelse af den tyske stats rettigheder i henseende til disse.
 13. Bibeholdelse af privilegier.
 14. Optionsret og virkningen af dens benyttelse.
 15. Afsagte dommes retskraft, igangværende retssager m.v.
 16. Eventuelt: Garantier for tyske mindretal.
- 152) Det sønderjyske udvalg, j.nr. 540, Beretning fra udvalget, s. 4f. Udvalgets forhandlingsprotokol i: RA, Martin Hammerichs privatarkiv, pk. 21.
- 153) Christian de Fine Licht (1981), s. 230.
- 154) Viggo Sjøqvist (1973), bd. I s. 213.
- 155) Danmarks historie. Tiden 1914-1945 Kbh. 1988.
- 156) P. Munch (1963), s. 308-323.
- 157) P. Munch (1949), s. 216f.; P. Munch: »Erindringer 1918-1924« s. 31-32.
- 158) Uddrag af protokol for Rigsdagspartierne politiske Forhand-

- lingsudvalg (u.år.), s. 1-3. Udvalgets arkiv synes ikke at være bevaret. Rigsarkivet (1991), bd. 2, s. 519.
- 159) Troels Fink (1979), bd. II, s. 66f. Uddrag af protokol for Rigsdagspartiernes politiske Forhandlingsudvalg (u.år.), s. 47f.
- 160) P. Munch (1949), s. 220.
- 161) Udvalgets medlemmer blev Klaus Berntsen, J. C. Christensen, Dalsgaard, N. Neergaard og Rasmus Hansen Stavnsbjerg fra Venstre. Sigvald Olsen, Frederik Borgbjerg, Emil Marott, Carl V. Bramsnæs og K. K. Steincke fra Socialdemokratiet. Jens Andersen, Niels Petersen, Gunnar Fog-Petersen, P. Jeppesen og Hermann Trier fra det Radikale Venstre. Alex Foss, Julius Schovelin, J. Oskar Andersen, Rasmus Raffnsøe og Emil Harboe fra det Konservative Folkeparti. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg 1919-1920. Trykt forhandlingsprotokol, s. 1.
- 162) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg 1919-1920. Trykt forhandlingsprotokol, s. 1.
- 163) Det sønderjyske udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 2
- 164) Det er ikke helt korrekt, når P.A. Callø bemærker, at hele arbejdet med genforeningsopgaverne efter den 28. juni samlede sig i det sønderjyske udvalg. Kriegerudvalget og senere det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender stod ganske vist for det praktiske arbejde, men hele den politiske behandling og de politiske drøftelser lå efter dette tidspunkt i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. P. Munch, (1949), s. 221. P.A. Callø, (1953), s. 12.
- 165) Henrik Becker-Christensen (1984), s. 200.
- 166) RA. 5531. Martin Hammerichs privatarkiv, pk. 21. Notat af 4. maj 1919.
- 167) Troels Fink (1979), bd. I, s. 51.
Hele det politiske spil er grundigt beskrevet hos Harald Jørgensen og Troels Fink. Jeg skal derfor begrænse det følgende til forhold, som havde betydning for den praktiske, administrative genforening.
- 168) »Oversigten vedr. Indførelse af dansk Administration og dansk Ret i Slesvig« dateret den 1.2 1919. RA. Martin Hammerichs privatarkiv, pk. 21 »Kammerherre Kriegers udvalg vedr. Slesvigs genforening med Danmark 1918-20«.
- 169) Troels Fink (1978), bd. II, s. 57-59, Svend Thorsen (1972); s. 23-25.
- 170) RA. Martin Hammerichs privatarkiv. Kriegerudvalgets forhandlingsprotokol den 6.5 1919.
- 171) Henrik Becker-Christensen (1984), s. 198; Franz v. Jessen (1938) bd. II, s. 232.
- 172) Troels Fink (1978), bd. II s. 66.
- 173) Franz v. Jessen (1938), bd. II s. 402.
- 174) Franz v. Jessen (1938), bd. II s. 406.

- 175) Franz v. Jessen (1938), bd. II s. 424.
- 176) Troels Fink (1978), bd. III s. 141.
- 177) Troels Fink (1978), bd. III s. 188.
- 178) P. Chr. Stemann (1961), bd. I s. 21.
- 179) H.P. Hanssens arkiv, pk. 96. brev af 1/11 1918.
- 180) 272. H.P. Hanssens arkiv, pk. 96, brev af 4.12 1918.
- 181) P. Chr. Stemann (1961), bd. I s. 35. Stemanns redegørelse findes i flere eksemplarer, bl.a. i Indenrigsministeriets 1. departement j.nr. 1085/1919 og i H.P. Hanssens arkiv pk. 160 »Korrespondancesager vedr. dansk administration og danske embedsmænd i Nordslesvig«.
- 182) Indenrigsministeriets 1. departement, j.nr. 901. Det nedenstående referer, hvor intet andet er angivet, til dette journalnummer.
- 183) Martin Hammerichs privatarkiv, pk 21. Kriegerudvalgets forhandlingsprotokol.
- 184) Ministeriet for de sønderjyske Anliggender, j.nr. 333E/1919 brev af 6. april 1919 fra H. Vedel til A. Krieger.
- 185) Det er derfor lidt af en tilsnigelse, når Stemann i sine erindringer selv hævder, at hans lovudkast i hovedsagen kom til at gælde. P. Chr. Stemann: »En dansk Embedsmands Odyssé« bd. I, Kbh. 1961, s. 35.
- 186) Christian de Fine Licht (1981), s. 231.
- 187) Udvalget kom til at bestå af følgende medlemmer:
 Haderslev by: tandlæge J. Smith,
 Sønderborg by: dr.jur. Karberg,
 Aabenraa by: redaktør Kr. R. Thomsen,
 Tønder by: bankdirektør R.P. Rojsen,
 Flensborg by: bankdirektør Thomsen,
 fra landkommunerne:
 Haderslev Østeramt: gårdejer P. Fuglsang, Magstrup,
 Haderslev Vesteramt: fabrikant Jens Carl Hansen, Rødding,
 Aabenraa amt: gårdmand Falle Lilholt, Løjt kirkeby,
 Sønderborg amt: Jørgen Nielsen, Guderup,
 Tønder amt: gårdmand Thomas Thomsen, Toghale, og gårdmand Claus Friis, Nr. Løgum.
 Flensborg landkreds: gårdmand Carsten Gregersen, Frøslev.
 Vælgerforeningens arkiv nr. 4/3 1908-1921. Forhandlingsprotokol.
- 188) Ministeriet for de sønderjyske Anliggender, j.nr. 333E/1919 notat af 23. april 1919.
- 189) Stemann er på dette punkt uklar. Det fremgår således ikke tydeligt, hvorvidt han taler om valgene til kommunerådene eller til sogneudvalgene.
- 190) Lokaliseringen af forfatterne til de mange notater uden forfatterangivelse er ikke uden vanskeligheder. I dette tilfælde drejer det

- sig om et notat på otte sider med titlen »Bemærkninger til Indenrigsministeriets Forslag til Lov om Indførelse af dansk kommunal Administration i tidligere slesvigske Distrikter«, sammenheftet med et brev fra Kr. Refslund Thomsen. Når Martin Hammerich og ikke Vælgerforeningen, her er krediteret for notatet, skyldes det først og fremmest, at konceptet til notatet med Stemanns brev til Hammerich, dateret den 20. juni 1919, findes andetsteds i journalsagen. Ud fra dette og den øvrige korrespondance må Hammerichs kommentarer dateres til et sted mellem den 20. juni og den 2. juli. Ministeriet for de sønderjyske Anliggender j.nr. 333E/1919.
- 191) Ministeriet for de sønderjyske Anliggender. j.nr. 333E/1919. Kr. R. Thomsens brev af 21.6 1919.
 - 192) Ministeriet for de sønderjyske Anliggender. j.nr. 333E/1919. Brev fra H. Vedel til H.P. Hanssen af 2.7 1919.
 - 193) Vælgerforeningens arkiv. bd. 4/3. 1908-1921. Forhandlingsprotokol.
 - 194) Medlemmerne af Vælgerforeningens arkiv nr. 4/3 1908-1921. Forhandlingsprotokol.
 - 195) Ministeriet for de sønderjyske Anliggender. Brev til Indenrigsministeriet af 24. juli 1919.
 - 196) Vælgerforeningens permanente udvalg førte alle hver deres forhandlingsprotokol. Endvidere bad Martin Hammerich allerede den 17. december 1918 H.P. Hanssen om dels at indføre alle relevante spørgsmål i forhandlingsprotokollerne, dels at sende udskrifter af protokollerne »hver gang, der bliver lejlighed hertil« til Kriegerudvalget. Udskrifterne burde derfor ligge i Kriegerudvalgets sager eller i Ministeriet for de sønderjyske Anliggender, hvilket ikke er tilfældet, enten fordi der ikke i alle tilfælde er foretaget udskrifter, eller fordi de er forsvundet fra sagsmapperne. H. P. Hanssens privatarkiv pk. 50, brev af 17.12 1918 fra M. Hammerich til H. P. Hanssen. Tilsvarende har det ikke været muligt at finde udskrifter af forhandlingsprotokollerne i Martin Hammerichs privatarkiv.
 - 197) H.P. Hanssens privatarkiv pk. 50. brev af 17.12 1918.
 - 198) Indenrigsministeriet. 1. department j.nr. 901/1920.
 - 199) Bestående af:
 - højskoleforstander Klaus Berntsen (Venstre, formand).
 - gårdejer R. Hansen-Stavnsbjerg (Venstre).
 - højesteretssagfører Emil Harboe (Konservativ Folkeparti).
 - parcellist P.V. Jeppesen (Radikale Venstre).
 - redaktør C.E. Marott (Socialdemokratiet).
 - overretssagfører Niels Petersen (Radikale Venstre, sekretær).

- proprietær R. Raffnsøe (Konservativ Folkeparti).
cand. jur. K.K. Steincke (Socialdemokratiet).
- 200) Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 129.
 - 201) Statsministeriets j.nr. 28/1920 Det sønderjyske lovudvalg; Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender. Udvalg til gennemgang af lovforslag vedr. Sønderjylland.
 - 202) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykte forhandlinger, s. 1540f.
 - 203) Oversigten vedr. indførelsen af dansk administration og dansk ret i Slesvig 1.2 1919. Martin Hammerichs privatarkiv pk. 21.
 - 204) Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender j.nr. 333e. Notat af Hammerich den 22.1 1919.
 - 205) Kim Furdal (1993), s. 82.
 - 206) Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender j.nr. 333e. Brev af 20.7 1919 fra H.J. Christensen til grev Schack.
 - 207) »Ribe-foreningen af 1918« blev dannet den 8. januar dette år med det ene formål at arbejde for den videst mulige udnyttelse, økonomisk som kulturelt, af de muligheder. Genforeningen og dermed flytningen af grænsen. Kilde: Love for Ribe-foreningen af 1918. A183. Ribe Lokalarkiv.
 - 208) Bl.a. blev Hvidding ændret til Hviding med enkelt »d«. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, s. 686; Cohn og Schlichtkrull (1920), s. 12-14.
 - 209) Lov nr. 299 af 28. juni 1920 om indførelse af dansk kommunal Administration i de sønderjyske Landsdele § 7. Bekendtgørelse af 19. august 1920 vedrørende grænserne for Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder amtsråds kredse og amter. i: Cohn og Schlichtkrull (1920), s. 428f.
 - 210) K. Bunch-Jensen: »Dansk Lovgivning« i: Franz v. Jessen (1938), s. 14.
 - 211) Martin Hammerichs privatarkiv, pk. 21, Kriegerudvalgets forhandlingsprotokol den 27.12 og 31.12 1918.
 - 212) Beklageligvis er Kriegerudvalgets diskussion med Justitsministeriet før juli 1919 mørklagt af den beklagelige omstændighed, at journalsagerne i det sønderjyske ministerie j.nr. 333A/1919, 333C/1919 og 333H/1919 »ikke ses på deres plads« i Rigsarkivets magasiner. Statsministeriet j.nr. 72/1919.
 - 213) Hejmdal den 5. juni 1919, s. 1; H.P. Hanssens privatarkiv pk. 87 & pk. 119.
 - 214) H.P. Hanssens privatarkiv pk. 87, brev fra Christian Ravn den 9. juni.
 - 215) Et arbejde der i øvrigt medførte, at Christian Ravn blev smidt ud af den tyske advokatforening; H.P. Hanssens privatarkiv pk. 87.

- 216) Vælgerforeningens arkiv pk. 36.
- 217) Vælgerforeningens arkiv pk. 36, brev fra Andersen til Chr. Ravn den 25.12 1918.
- 218) Aage Friis, privatarkiv nr. 5424, II 2e, optegnelser fra oktober-november 1918.
- 219) N. Cohn (1919).
- 220) RA. Martin Hammerichs privatarkiv pk. 21, Kammerherre Kriegers udvalg vedr. Slesvigs genforening med Danmark 1918-20. Notatet er dateret den 2.7 1919.
- 221) Vælgerforeningens arkiv 1908-1921, forhandlingsprotokol den 4.7 1919 og pk. 36, meddelelse fra Martin Simonsen til Christian Ravn. Pk. 36 i Vælgerforeningens arkiv har tydeligvis oprindeligt tilhørt Christian Ravn.
- 222) Denne problematik er undersøgt i John Skonbergs artikel om Retstidende for de sønderjyske Landsdele 1920-22. John Skonberg (1980). Vælgerforeningens arkiv pk. 36, brev fra retsudvalget til det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender.
- 223) H.P. Hanssens privatarkiv pk. 87, brev fra Christian Ravn af 9.6 1919.
- 224) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 37-39, 43.
- 225) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, sp. 1277-1280. Lov nr. 288 af 28. Juni 1920 indeholdende nogle Bestemmelser vedrørende Lovgivningen og Forvaltningen i de sønderjyske Landsdele.
- 226) Lov nr. 288 af 28. Juni 1920 § 3.
- 227) Lov nr. 288 af 28. Juni 1920 § 11, 12, 13 & 14.
- 228) Lov nr. 288 af 28. Juni 1920 § 9.
- 229) Lov nr. 288 af 28. Juni 1920 § 4, 8 & 10.
- 230) »efter mit Forslag, som Zahle straks tiltraadte blev Byfuldmægtig M. Hammerich i Stege, hvis varme Interesse for og indgroede Kendskab til vore Forhold jeg længe har kendt og skattet, valgt til Sekretær«. H.P. Hanssens erindringer i Hejmdal 30. november 1928. Kraks Blå bog 1940.
- 231) M. Refslund Poulsen »Martin Hammerich« (nekrolog) i: Sjø MSkr 1958, s. 85-88. »Martin Hammerich« (nekrolog) i: Grænsevagten 1940, s. 160-162.
- 232) H. P. Hanssens privatarkiv pk. 50, brev af 14.2 1902. Martin Hammerich fremlagde her sine planer for, hvorledes de danske studenter kunne arbejde for en styrkelse af nationalfølelsen og båndene mellem Nordslesvig og Danmark.
- 233) Hof- og statskalenderen 1919, s. 369.
- 234) Dansk Biografisk leksikon bd. 15. 1984, s. 324-325. Kraks blaa bog 1921.

- 235) Rigsdagstidende 1919-20. Tillæg A, sp. 7045-7046 & sp. 7061-7063.
- 236) Martin Hammerichs privatarkiv pk. 21, Kriegerudvalgets forhandlingsprotokol d. 6.5 1919.
- 237) Troels Fink (1979), bd. II, s. 166
- 238) »Men jeg mente, at det vægtigste Slag, der kunde føres mod denne Agitation, var, at vi besatte Tønder, lagde Haand paa det og dermed gav til Kende, at vi blev der«, i: Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol. s. 712.
- 239) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 802f.
- 240) Troels Fink (1979), bd. III, s. 113.
- 241) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 915.
- 242) Nicolai Svendsen (1935), s. 40.
- 243) Henrik Fangel (1996), s. 428.
- 244) Viggo Harsløf og Karen Jansson (1984), s. 254.
- 245) Frede Nielsen (1938), s. 79f.
- 246) Viggo Harsløf og Karen Jansson (1984), s. 271f.
- 247) Viggo Harsløf og Karen Jansson (1984), s. 255 og 289f; Jørgen Slettebo (1970), s. 80.
- 248) Viggo Harsløf og Karen Jansson (1984), s. 303ff.
- 249) Viggo Harsløf og Karen Jansson (1984), s. 259. Forfatterne skriver samme sted fejlagtigt, at kronemønten på dette tidspunkt var indført.
- 250) Troels Fink (1979) bd. III, s. 116.
- 251) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 802f.
- 252) Troels Fink (1979) bd. III, s. 116
- 253) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 920f.
- 254) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 804.
- 255) Troels Fink har fejlagtigt dateret Lundbyes meddelelse til den 28. april, samme dag, som det sønderjyske udvalg holdt møde om sagen. Tilsvarende fik den tyske forhandler konsul Mezger allerede brevet fra Bruce og Lundbye den 28. april og ikke den 30. april, som angivet af Troels Fink. Udvalgets trykte forhandlingsprotokol godtgør imidlertid, at Friis fik Lundbyes besked dagen før udvalgets møde. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol. s. 916; Troels Fink (1979) bd. III, s. 122.
- 256) Troels Fink (1979) bd. III, s. 122.
- 257) Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg. Trykt forhandlingsprotokol. s. 916.
- 258) Anordning nr. 98 af 3. maj 1920 angaaende Danmarks Besættelse

- af Afstemningsområdets første Zone i: Bekendtgørelser fra Den Internationale Kommission for Slesvig, s. 117.
- 259) Troels Fink (1979) bd. III, s. 124 og Bekendtgørelser fra Den Internationale Kommission for Slesvig, s. 119.
- 260) Troels Fink (1978) bd. III, s. 188.
- 261) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol. s. 977-990.
- 262) Danmarks Riges Grundlov i: Lovtidende 1915, s. 611-624.
- 263) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 978.
- 264) Folketingets arkiv. Finansudvalgets forhandlingsprotokol 12.5.1920.
- 265) Anordning nr. 110 af 14. maj 1920 om Indførelse af dansk Mønt i de af Danmark besatte Landsdele, i: Bekendtgørelser fra Den Internationale Kommission for Slesvig, 129f.
- 266) Anordning nr. 120 af 18. maj 1920 angaaende udstedelse af Penge-repræsentativer i Afstemningsområdets første Zone, i: Bekendtgørelser fra Den Internationale Kommission for Slesvig. s. 148, H. C. Petersen (1970), s. 54f.
- 267) Anordning af 14. maj 1920 om indførelse af dansk mønt i de af Danmark besatte Landsdele i: Bekendtgørelser fra Den Internationale Kommission for Slesvig., s.129f. Kolding Stadsarkiv. Oluf Bechs erindringer; Chr. Hübbe (1935), s. 137.
- 268) Det drejede sig om Haderslev Kreditbank, Haderslev Folkebank, Nordslesvigsk Bank i Tønder (Vest-Holsteinische Bank), Sønderborg Bank og Løgumkloster Bank. Den lille Haderslev Folkebank er et godt eksempel på de udstrakte lokale hensyn, der til tider blev taget i udvalgets arbejde. Oprindeligt var det ikke hensigten, at banken skulle have del i midlerne. Da banken imidlertid var stiftet kort tid forinden af en række af egnens »allerbedste Landbrugere«, og en del af aktiekapitalen skulle indbetales af aktionærene, når de havde fået kroner, valgte Kroneudvalget at bevillige 50.000 kroner som lån. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 984f.
- 269) C.I.S. havde allerede den 6. maj stadfæstet statutterne for Sønderjyllands Kreditforening. Samtidig havde en række eksisterende danske kreditforeninger fået tilladelse til at give udlån i 1. afstemningszone. Dog havde Den Vest- og Sønderjyske Kreditforening af Landejendomsbesiddere efter længere forhandlinger kun fået tilladelse til at operere i Tønder amt. Anordning nr. 103 af 6. maj 1920 angaaende Begunstigelser for en Kreditforening for Grundejendomme i 1. Afstemningszone og om Tilladelse til danske Kreditforeningers Udlaansvirksomhed i første Afstemningszone, i: Bekendtgørelser fra den internationale kommission for Slesvig, s. 119-121. Om forhandlingerne i forbindelse med oprettelsen af

- Sønderjysk Kreditforening og problemerne omkring støtteopkøbene, se P.A. Callø (1945), s. 9-84, og bilag nr. 27, s. 349.
- 270) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 980f.
- 271) Tønder Kreis-Blatt. Bekendtgørelse nr. 124.
- 272) Der herskede indtil det sidste betydelig uenighed i udvalget på en række af punkterne i de to lovforslag. Da en behandling af udvalgsarbejdet i forbindelse med de to lovforslag ligger uden for emnet i nærværende afhandling, skal jeg i stedet henvise til Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalgs trykte forhandlingsprotokol.
- 273) Anordning nr. 112 af 14. maj angaaende Oprettelse af en Laanekasse for de sønderjyske Landsdele i første Afstemningszone, i: Bekendtgørelser fra den internationale kommission for Slesvig, s. 131f.
- 274) Anordning nr. 111 af 14. maj om valg af medlemmer til et raad angaaende valutaregulering i 1. zone, i: Bekendtgørelser fra Den Internationale Kommission for Slesvig, s. 130f.
- 275) Lov nr. 297 af 28. juni 1920 om en Udligningskasse for de sønderjydske Landsdele. § 18. i: Retstidende 1920, s. 287-291 og 601-609.
- 276) Valutarådet fik herefter følgende medlemmer:
grosserer Henrik Dahl, Haderslev
fisker Chr. P. Hansen, Kragesand
købmand Jørgen M. Hansen, Aabenraa
købmand og repræsentant Georg Hintze, Haderslev
gårdejer N.J. Hørlyck, Rurup
forpagter Jens Høyer, Billeslund
amtsassessor dr.jur. A.V. Karberg, Sønderborg
gårdejer Hans Lorenzen, Ballum
bygmester Martin Møller, Bredebro
rentier Chr. Nissen, Varnæs
hjulmager Jørgen Petersen, Avnbøl
møllebygger R. Rasmussen, Toftlund
købmand P. Sørensen, Tønder
vinhandler Frederik Wartho, Haderslev
Sekretær for udvalget blev fuldmægtig i departementet for Told og forbrugsafgifter, cand. jur. J.V. Schou-Nielsen. Kilde: Administratoren for de sønderjyske Landsdele j.nr. 101¹/1920.
- 277) Administratoren for de sønderjyske Landsdele, j.nr. 101¹/1920.
- 278) Anordning af 21. juni 1920 om en Udligningskasse for de sønderjydske Landsdele, i: Sønderjyske kundgørelser udgivet af Administratoren for de sønderjydske Landsdele, s. 88-92.
- 279) Administratoren for de sønderjyske Landsdele, j.nr. 101¹/1920.
- 280) Personer, der ønskede erstatning efter loven, skulle indsende en ansøgning med oplysninger om deres formue henholdsvis den 1.

- januar 1914 og 1920. Da stort set alle myndige personer i landsdelen ansøgte om erstatning, og Forvaltningsrådets arkiv er bevaret, ligger der et enestående kildemateriale til belysning af formueforholdene i Nordslesvig fra 1914 til 1920. Landsarkivet i Aabenraa. Valutarådet.
- 281) Lov nr. 297 af 28. juni 1920 om en Udligningskasse for de sønderjydske Landsdele, § 5.
 - 282) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 48
 - 283) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 980 & 1064-1065.
 - 284) Administratoren for de sønderjyske Landsdele j.nr. 101⁵/1920
 - 285) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 1064.
 - 286) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 982f & 1064.
 - 287) Administratoren for de sønderjyske Landsdele j.nr. 101⁴/1920 og 1015/1920.
 - 288) 100.000 kroner til Haderslev, mens Aabenraa, Sønderborg og Tønder hver fik 50.000 kroner. Haderslev amt fik 50.000 kroner, mens de øvrige amter hver fik 25.000 kroner. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Trykt forhandlingsprotokol, s. 1064.
 - 289) Administratoren for de sønderjyske Landsdele j.nr. 101⁴/1920
 - 290) Den Internationale Kommissions Anordning nr. 107 af 6. maj 1920 angaaende den kommunale Administration i første afstemningszone. i: Bekendtgørelser fra Den Internationale Kommission for Slesvig, s. 123-127.
 - 291) Administratoren for de sønderjyske Landsdele. Journalsager j.nr. 27. Indenrigsministeriets 1. departement j.nr. 901/1919.
 - 292) Herunder også flækkekommunerne og godsdistrikterne. § 6 & 7.
 - 293) Lov nr. 79 af 20. april 1908 om kommunale valg § 1.
 - 294) »Anordning om Danmarks Overtagelse af Administrationen i de i henhold til Fredstraktaten af 28. juni 1919, artikel 110, Danmark tilfaldne Landsdele«, i: Retstidende (1920), s. 1.
 - 295) Tillæg til Hof- og Statskalenderen 1920, s. 15. Bekendtgørelse nr. 18 af 10. januar 1920 vedrørende ansættelser i: Bekendtgørelser fra Den Internationale Kommission for Slesvig.
 - 296) Administratoren for de sønderjyske Landsdele j.nr. 27.1/1920.
 - 297) Tønder Kreis-Blatt Stück 20a. Bekendtgørelse nr. 140.
 - 298) Sønderborg amtsråd. Journalsager A-10-57. Brev af 12/8 1920.
 - 299) Sønderborg amt. Journalsager A-10-62.
 - 300) Sønderborg amt, 1920, amtsudvalget. Desværre er arkivmaterialet yderst sparsomt overleveret som følge af en meget tilfældig kas-

- sation. Det kan derfor ikke udelukkes, at der var kommunerådsvalg i flere landkommuner end de her nævnte.
- 301) Aabenraa amt, 1920-1922. Diverse journalsager vedr. den sognekommunale administration.
 - 302) Aabenraa amt, 1920-1922. Journalsager vedr. den sognekommunale administration.
 - 303) Aabenraa amt, 1921. Journalsager, j.nr. A^{XVI}. Desværre er der ikke overleveret oplysninger om afholdelse af valget i Haderslev amt.
 - 304) Administratoren for de sønderjyske Landsdele, j.nr. 27/1920. Statsministeriet, j.nr. 2137/1920.
 - 305) Sønderborg amtsrådsarkiv. Sønderborg amt er det eneste amt, hvor vi kender resultaterne fra samtlige sogneudvalgsvalg. Resultatet er derfor medtaget i denne sammenhæng.
 - 306) Carsten P. Rasmussen (1992).

Sogneudvalgene træder i funktion

- 307) Sønderborg amtsråd, 1921, j.nr. A-10-14. Brev af 10.5 1921.
- 308) Haderslev amtsråd, fag 29 nr. 39.
- 309) Jeg har i en artikel om oprettelsen af Agtrupskov skole forsøgt at anlægge dette perspektiv på Sdr. Bjert sogn. Fordelen ved dette perspektiv er, at man bl.a. undgår den rigspolitiske etnocentrisme, som søger efter rigspolitiske meningsforskelle i sognekommunen. Kim Furdal (1991).
- 310) Haderslev amtsråd, fag 28 nr. 31.
- 311) Tabellen bygger på akterne i Indenrigsministeriets 1. dep. suppleret med diverse akter i amtsrådsarkiverne.
- 312) Man skal dog være opmærksom på, at talmaterialet er spinkelt, og blot en enkelt forskydning kan afstedkomme forholdsvis store ændringer i procentsatserne.
- 313) v. Stemann (1961) bd. I, s. 38.
- 314) Sønderborg amtsråd. 1921, j.nr. A-10-57. Brev af 12.8 1920 fra Chr. v. Stemann til formændene for sogneudvalgene.
- 315) Haderslev amtsråd, fag 25. nr. 17. Hoptrup sognekommune. Den 16.11 1920.
- 316) Tønder amtsråd, 1921, j.nr. 10-16-20
- 317) John Skonberg (1980), s. 75f
- 318) Sønderborg amtsråd, 1921, j.nr. A-10-30.
- 319) Indenrigsministeriet 1. dep. j.nr. 2800². Haderslev amtsråd, fag 26 nr. 21.
- 320) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2800²⁶. Sønderborg amtsråd. 1921, j.nr. A-10-25. Brev af 3.12 1920. Hørup sogneråd 10/1 forhandlingsprotokol 1920-22.

- 321) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2800²². Haderslev amtsråd. fag 29 nr. 40.
- 322) Statistisk Tabelværk 5 R litra E nr. 12., s. 166-181.
- 323) Vælgerforeningens arkiv nr. 4/31 1919. Indberetninger ang. kommunerådernes sammensætning i Haderslev amt.
- 324) Haderslev amtsråd, fag 29 nr. 40.
- 325) Tilsvarende holdninger kan mere eksplicit spores i forbindelse med kommunesammenlægningerne i 1970. Kim Furdal (1989), bl.a. s. 116. Sønderborg amtsråd 1921, j.nr. A-10-14.
- 326) Nybøl sognekommune. 10/1 Forhandlingsprotokol 1/4 1921.
- 327) Sønderborg amtsråd 1921, j.nr. A-10-31.
- 328) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2800²¹. Haderslev amtsråd fag 28, nr. 32. Brev af 5.11 1920. Stepping sognekommune. 10/1 Forhandlingsprotokol.
- 329) Stepping sognekommune. 10/1. Forhandlingsprotokol 5/6 1921.
- 330) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2800¹⁶. Haderslev amtsråd fag 23, nr. 6. Branderup sognekommune. 10/1 1921-1929 forhandlingsprotokol.
- 331) Haderslev amtsråd, fag 29 nr. 37. Vilstrup sognekommune. Jonathan Smiths indstilling til amtsrådet den 19.10 1921.
- 332) Nr. Vilstrup var dermed den landkommune med det største antal tysksindede kommunerådsmedlemmer i Haderslev amt. Anmodningen om nyvalg til kommunerådet er dateret 23. februar uden årstal. Det har derfor ikke været muligt at konstatere, hvorvidt den indgik i spillet om kommunesammenlægningen i 1921 eller allerede er indsendt året før. Vælgerforeningens arkiv 4/31 1919. Indberetninger ang. kommunerådernes sammensætning i Haderslev amt.
- 333) Haderslev amtsråd, fag 29 nr. 37. Udskrift af sogneudvalgets forhandlingsprotokol.
- 334) Haderslev amtsråd, fag 29 nr. 37. Brev af 21.9 1921.
- 335) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2800⁹. Haderslev amtsråd, fag 24, nr. 13.
- 336) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2800¹⁵. Haderslev amtsråd, fag 24, nr. 14.
- 337) Haderslev amtsråd, fag 24, nr. 14.
- 338) Fjelstrup sognekommune. 10/1 Forhandlingsprotokol 11/10 1920. Haderslev amtsråd, fag 23, nr. 7.
- 339) J.P. Trap: »Hertugdømmet Slesvig«, bd. I, København 1864 s. 31.
- 340) Her skal det bemærkes, at Sillerup landkommune ifølge Trap rent faktisk hørte til Fjelstrup. Den historiske hukommelse var altså kort i sammenlægningsdebatten. J.P. Trap: »Hertugdømmet Slesvig« bd. I, København 1864, s. 36
- 341) Fjelstrup sognekommune. 10/1 Forhandlingsprotokol 5/7 1921.

- 342) Bæk landk.: 387 indb.; Gabøl landk.: 272 indb.; Nustrup landk.: 357 indb.; Kolsnap landk.: 195 indb.; Skibelund landk.: 245 indb.; I alt 1.069 indb.
- 343) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2800¹². Haderslev amtsråd, fag 26, nr. 24. Nustrup sognekommune. 10/1 Forhandlingsprotokol 1920-1929 og 10/10 forhandlingsprotokol for kommunerådet (Gabøl landkommune) 1920-1921.
- 344) Nustrup sognekommune. 10/10 Forhandlingsprotokol for kommunerådet i Gabøl 4/12 1920. Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2800¹².
- 345) Haderslev amtsråd, fag 26 nr 24. Brev af 26.3 1921.
- 346) Haderslev amtsråd, fag 26. nr. 24.
- 347) Lov nr. 299 af 28. juni 1920 om indførelse af dansk kommunal administration i de sønderjyske Landsdele § 3.
- 348) Peter Beck henviser til et møde i sogneudvalget den 16.11 1920, men et referat af mødet findes ikke i sogneudvalgets forhandlingsprotokol. Da referaterne fra sogneudvalgets møder er syet ind i sognerådets forhandlingsprotokol, kan det dog ikke udelukkes, at referater er forsvundet forinden. Ullerup sognekommune 10/2 1920-1923.
- 349) For de tre andre landkommuner var indbyggertallet, Avnbøl: 572 indb.; Bøgeskov: 313 indb.; Ullerup: 577 indb. Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2802¹⁵.
- 350) Sønderborg amtsråd 1921, j.nr. A-10-57. Opgørelse over aktiver og passiver den 1. april 1921.
- 351) Ullerup sognekommune. 10/1 Forhandlingsprotokol 1/8 1921.
- 352) Sottrup sognekommune. 10/1 Forhandlingsprotokol 27/3 1920
- 353) Sønderborg amtsråd, 1921, j.nr. A-10-27. Brev af 21.2 1921. Dybbøl sognekommunearkiv er endnu ikke afleveret til Landsarkivet i Aabenraa og befinder sig formentlig i Sønderborg primærkommune.
- 354) Sønderborg amtsråd, 1921, j.nr. A-10-27.
- 355) Snogbæk landkommune: 432 indb.; Sottrup landkommune: 1007 indb.; Sandbjerg godsdistrikt: 17 indb.
- 356) Sottrup sognekommune. 10/1 Forhandlingsprotokol 26.3 1921.
- 357) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2800¹³ og 2800²⁴. Haderslev amtsråd, fag 26 nr. 22 og fag 27 nr. 30.
- 358) Haderslev amtsråd fag 26, nr. 22.
- 359) Desværre er sogneudvalgets forhandlingsprotokol fra Sommersted sogn ikke bevaret, ligesom forhandlingsprotokollen fra Magstrup først begynder i maj 1921.
- 360) Kredsudvalgets møde den. 31.1 1921.
- 361) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2800²⁴.
- 362) Haderslev amtsråd, fag. 26 nr. 22.

- 363) Haderslev amtsråd, fag 28 nr. 31. Brev af 1.11 1920.
- 364) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2800³. Haderslev amtsråd, fag 28 nr. 31.
- 365) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2800³.
- 366) Haderslev amtsråd, fag 28 nr. 31. Brev af 26.3 1921.
- 367) Haderslev amtsråd, fag 25 nr. 18. Derimod rummer journalsagen i Indenrigsministeriet ingen oplysninger af interesse. Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2793/1921.
- 368) Haderslev amtsråd, fag. 25 nr. 18
- 369) Haderslev amtsråd. Forretningsudvalgets forhandlingsprotokol 1920-1926, den 30.1 1922.
- 370) Haderslev amtsråd, fag 25 nr. 18. Brev fra Ribe amt af 18. maj 1923.
- 371) Haderslev amtsråd, fag 25 nr. 18. Afskrift af Hygum sogneråds forhandlingsprotokol den 23.10 1923.
- 372) Haderslev amtsråd, fag 25 nr. 18. Brev af 13.9 1923 til Indenrigsministeriet.
- 373) Haderslev amtsråd, fag 25 nr. 18. Modersmålet den 10.5 1924.
- 374) Haderslev amtsråd, fag 25 nr. 18. Brev fra Ribe stiftsamt til Viggo Haarløv d. 28.10 1930.
- 375) Haderslev amtsråd, fag 25 nr. 18. Brev fra Indenrigsministeriet til Viggo Haarløv af 8.12 1930.
- 376) Betænkning nr. 161. De bymæssige kommuner. Kbh. 1956, s. 14-16.
- 377) Indenrigsministeriets 1., dep. j.nr. 2800²³. Haderslev amtsråd, fag. 28 nr. 34. Toftlund sognekommune. 10/1 forhandlingsprotokol 1920-1924.
- 378) Haderslev amtsråd, fag 28 nr. 34. Brev af 25. november 1920.
- 379) Hensynet til det nye sogneråd var i øvrigt minimalt. Så sent som den 7. maj 1921 holdt Toftlund kommuneråd møde, hvor man drøftede anlæggelsen og forarbejderne til en ny skole i Toftlund med skolerepræsentanterne. Toftlund landkommune. IV.2 Forhandlingsprotokol 1912-1923.
- 380) Haderslev amtsråd, fag 28 nr. 34. Breve af 15.8 og 12.9 1921. Sagen synes bemærkelsesværdigt nok ikke at have været drøftet i sognerådet.
- 381) Toftlund landkommune. IV.2 Forhandlingsprotokol 1912-1923. Haderslev amtsråd, fag 28 nr. 34. Udskrift af Kredsudvalgets forhandlingsprotokol den 12.9 1921.
- 382) Haderslev amtsråd, fag 28 nr. 34. Revisionsberetning af 2.8 1922.
- 383) Toftlund landkommune. IV.2, 1912-1923 Forhandlingsprotokol for møde den 19.12 1923.
- 384) Højesteretssagfører V. Selchau var selv blandt underskriverne. Haderslev amtsråd, fag 28 nr. 34.
- 385) Desværre er argumenterne hverken gengivet i amtsrådets eller

- forretningsudvalgets forhandlingsprotokoller, ligesom journalsa-
gerne er tavse vedrørende mødet. Haderslev amtsråd. Amtsrå-
dets forhandlingsprotokol 1922-1926, Haderslev amtsråd. Forret-
ningsudvalgets forhandlingsprotokol 1920-1926.
- 386) Haderslev amtsråd, fag 28 nr. 34. Brev af 27/9 1924.
- 387) Haderslev amtsråd, fag 29 nr. 38.
- 388) Vojens sognekommune. 10/1 forhandlingsprotokol, møde den
11.4 1923. Jegerup sognekommune. 10/1 forhandlingsprotokol,
møde den 31.3. 1922.
- 389) Korrekt var, at Vojens og Jegerup sogne hørte til Magstrup sogn
indtil 1914. Den 1. april 1914 blev Vojens sogn derpå udskilt fra
Jegerup sogn. J.P. Trap: »De sønderjyske Landsdele« Kbh. 1929, s.
144.
- 390) Haderslev amtsråd, fag 29 nr. 38. Brev fra Haderslev stiftsamt af
14/1 1922.
- 391) Modersmaalet den 3. november 1921.
- 392) Haderslev amtsråd. Trykte uddrag af forhandlinger 1922/23.
- 393) Haderslev amtsråd, fag 29 nr. 38. Brev af 15.6 1922.
- 394) Dette dobbeltspil over for sognerådet fortsatte amtsrådet med.
Det kan derfor heller ikke undre, at amtet følte sig foranlediget til
nærmere at redegøre for sine faktiske synspunkter over for Inden-
rigsministeriet:
»Amtsraadet har i sit Møde den 15. f.m. vedtaget at udtale, at
Raadet i Henhold til den stedfundne Afstemning kan anbefale, at
Billund og Vojenslund i Kommunal Henseende henlægges til
Jegerup Kommune.
Amtet tillader sig at henvise til sin Skrivelse af 15. Juli f. Aa. og
det høje Ministeriums i Sagen afgivne Resolution f. Aa., hvorefter
der ikke for Tiden kunde foretages, videre i Sagen. Man tillader
sig at anbefale, at dette Standpunkt fastholdes saaledes at Sagen
vedblivende stilles i Bero. Den nu af Amtsraadet udtalte Anbefal-
ing er kun et Udtryk for, at Amtsraadet for sit Vedkommende har
ment at burde tage et vist Hensyn til til de paagældende Beboeres
Afstemning for Jegerup. I Realiteten betvivler det ikke, at den
ansøgte Indlemmelse vilde være et føleligt Tab for Vojens og en
ugrundet Berigelse for Jegerup Kommune. Det synes betænkeligt
at lade enkelte Beboeres Ønske om at skifte Kommune være
afgørende imod den skadelidende Kommunes Protest. (.....)
En Sammenlægning af Vojens og Jegerup Kommuner vil, saa-
fremt det bestaaende Forhold overhovedet skal ændres, være den
rette Løsning. Jegerup Sogneråds Modstand herimod for Tiden vil
formentlig aftage, saafremt det viser sig, at Billund og Vojenslund
ikke kan ventes at blive frataget den nuværende Vojens Kommu-

- ne«. Det var et vink med en vognstang, der ikke lod nogen tvivl om amtsrådets indstilling og de lokalpolitiske hensyn.
Haderslev amtsråd. Trykte uddrag af forhandlinger 1922/23. lbn. 198. Haderslev amtsråd. Journalsager 1920-40, fag 29 nr. 38. Brev af 10.3 1923.
- 395) Allerede i 1962 var der dog sket en sammenlægning af Vojens og Skrydstrup sognekommuner. Kim Furdal (1992) bd. I, s. 37.
- 396) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2800⁴. Haderslev amtsråd, fag 24 nr. 11. Kastrup kommune 3.1 forhandlingsprotokol 1889-1921. Trap: »De sønderjyske landsdele« Kbh. 1929.
- 397) Endrupskov landk.: 257 indb. 11.0%
Gram godsdistrikt: 245 indb. 10.5%
Gramby landk.: 801 indb. 34.4%
Kastrup landk.: 429 indb. 18.4%
Tiset landk.: 350 indb. 15.0%
Vester-Lindet landk.: 245 indb. 10.5%
I alt: 2.327 indb. 100.0%
- 398) Haderslev amtsråd, fag 24 nr. 11. udskrift af forhandlingsprotokol den 11.12. 1920.
- 399) Heraf var de 30.000 kr. bl.a. stiftet i oktober 1920 til brug ved udvidelsen af Realskolen. Haderslev amtsråd, fag 24 nr. 11. Breve af 21.9. 1920, 17.2. 1921 og uddrag af Kredsudvalgets forhandlingsprotokol den 4. oktober 1920.
- 400) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2802². Broager sogn 7.1 Dynt landkommune, forhandlingsprotokoller 1893-1922. 8.1 Egernsund landkommune, forhandlingsprotokoller 1893-1922. 9.1 Gammelgab landkommune, forhandlingsprotokoller 1874-1921. 10.1 Iller landkommune, forhandlingsprotokoller 1873-1922. 11.1 Mølmark landkommune, forhandlingsprotokoller 1871-1921. 12.1 Skelde landkommune, forhandlingsprotokoller 1871-1921. 13.1 Skodsbøl landkommune, forhandlingsprotokoller 1883-1922. 15.1 Smøl landkommune, forhandlingsprotokoller 1871-1921. Desværre har Broager primærkommune ikke indleveret sognekommunearkiverne til landsarkivet i Aabenraa. Det har derfor ikke været muligt at supplere de heldigvis fyldige sagsakter i Indenrigsministeriet med forhandlingsprotokollernes referater.
- 401) Indenrigsministeriets 1. dep. 2802².
- 402) Problemstillingen illustreres glimrende, når man ser på antallet af større gårde i de enkelte landkommuner:
Broager: 4, Iller: 4, Smøl: 2, Gammelgab: 4, Skelde: 6, Mølmark: 5.
Kilde: J. Jespersen: »Sønderjyske gaarde« Horsens 1925, s. 279-287.
- 403) Broager sogneudvalg, forhandlingsprotokol 1920-1923. Broager sognerådsarkiv befinder sig hos Broager kommune.

- 404) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2802².
- 405) Broager sogneudvalg, forhandlingsprotokol 1920-1923. Mødet er tilsyneladende ikke indkaldt på sogneudvalgets foranledning, da det først den 1. juni er nævnt i forhandlingsprotokollen som »et Udvalg«.
- 406) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2802².
- 407) 8.1. Egersund landkommune, forhandlingsprotokoller 1893-1922.
- 408) Vibeke Harsberg (1984), s. 77.
- 409) Kim Furdal (1991).
- 410) Holm sognekommune. 10/1 Forhandlingsprotokol 24/8 1921.
- 411) Sønderborg amtsråd, 1921, j.nr. A-10-94.
- 412) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2802¹⁴.
- 413) Sønderborg amtsråd. 1921 j.nr. A-10-94. Indenrigsministeriets skrivelser af 22. juli 1921 og 10. august 1921.
- 414) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2801¹⁴. Desværre er sagsakterne vedrørende Varnæs sogn tilsyneladende forsvundet i Aabenraa amtsrådsarkiv, hvor de burde ligge under j.nr. A-XVI-8/21.
- 415) Dog ikke uden en længere diskussion om årsagerne til modsætningerne i sognet. Hejmdal 17. marts 1921.
- 416) Kundgørelser for Aabenraa Amt 1920/21 og 1921/22 16 (126) og 86 (114).
- 417) Af de øvrige kommuner havde Gråsten godsdistrikt 182 indb., Adsbøl landkommune 193 indb. og Ladegaardsskov landkommune 155 indb.
- 418) Det midlertidige ministerium for sønderjyske Anliggender, j.nr. 333.E 1919, brev af 22.11 1919.
- 419) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 1067/1919 og j.nr. 2801².
- 420) Aabenraa amt, j.nr. BIX-38-48. Sagen, der er afleveret væsentligt senere end de øvrige sager fra Genforeningen, befinder sig i en pakke under titlen »Journalsager vedr. den sognekommunale administration 1920-22«.
- 421) Kim Furdal (1991). Betænkning nr. 161 »De bymæssige kommuner« 1956. Betænkning nr. 420 »Kommuner og kommunestyre« 1966.
- 422) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2802².
- 423) Adsbøl sognekommune. 10/6. Adsbøl-Gråsten sogneudvalgs forhandlingsprotokol 27/9 1920.
- 424) Aabenraa amt, j.nr. BIX-38-48.
- 425) Adsbøl-Gråsten sogneudvalgs forhandlingsprotokol 31.1. 1920.
- 426) IV.2. Gråsten landkommunes forhandlingsprotokol 1905-1921. Møde den 5. februar 1921.
- 427) På dette tidspunkt betragtede Kr. Refslund Thomsen klart forslaget som den bedste deling af sognet: »Skal der foretages en

- Deling, da vilde man anbefale, at Graasten med Herregaarden og Slottet lægges sammen, og Adsbøl, Fiskebæk og Ladegaardsskov ligeledes«. Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2801².
- 428) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2801², brevene er nummereret 6 og 7.
- 429) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2801². Udateret brev fra kommuneforstander J. Holm til amtsrådet.
- 430) I det hele taget kunne respekten for forpagterens klager ligge på et meget lille sted, hvilket Refslund Thomsen gjorde Indenrigsministeriet klart i utvetydige vendinger: »Naar det i Godsdistriktet bosatte Sogneudvalgsmedlem Matthiesen, der bor paa Herregaarden, som han har forpagtet for en længere Aarrække, gør saa meget Modstand imod at Herregaarden lægges sammen med Graasten Kommune, da er den egentlige Aarsag kun den, at han ikke vil være dens skatteyder«. Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2801². Aabenraa amt. j.nr. BIX-38-48.
- 431) Hejmdal den 10. marts 1921 s. 3.
- 432) Hejmdal den 14. marts 1921 s. 4.
- 433) Hejmdal den 17. marts 1921 s. 2.
- 434) Heldigvis var han så betænksom at vedlægge de originale sagsakter med ansøgningen, så hovedparten af disse kan findes i Indenrigsministeriet sager vedrørende sammenlægningerne. Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2801².
- 435) Kundgørelser for Aabenraa amt 1920/21 16 (127) og 1921/22 86 (115) og 89. Aabenraa amt j.nr. BIX-38-48.
- 436) Indenrigsministeriets 1. dep. j.nr. 2802², koncept af brev dateret 6. juni 1921.
- 437) Aabenraa amtsråd. j.nr. BIX-38-48, skrivelse af 25.7. 1921.
- 438) Adsbøl sognekommune 10/1, forhandlingsprotokol 1916-1937. Gråsten sognekommune 10/1 forhandlingsprotokol 1921-1929.
- 439) Poul Andersen (1986), s. 226. Kim Furdal (1991) bd. I, s. 38f.

Sønderjylland år 0

- 440) Frans v. Jessen (1938), bd. III, s. 312.
- 441) Statistisk Tabelværk 5 R, litra A, nr. 16, s. 98f.
- 442) Endnu 75 år efter genforeningen er der stadig betydelig usikkerhed om omfanget af den nordslesvigske krigsdeltagelse og tabstallene. Dødsfald blev indberettet til personregisterføreren i det sogn, hvor den faldne var bosiddende ved indkaldelsen. Mere præcise tal vil kunne fremskaffes ved en systematisk gennemgang af de preussiske lægdsruller og personregistre. De savnede, der aldrig vendte tilbage, blev dog ikke meldt til personregistre. K. Alnor: »Handbuch zur schleswigschen Frage« vol II, 1928, s. 848-853. H. Fangel: »Nordslesvig under Første Verdenskrig

- 1914-1918« i: Pluk fra forskningen i Sønderjylland nr. 2, 1984, s. 2-11. Jørgen Kühl og Jens Ødegaard: »Danksindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig« i: Sjø Årb. 1990, s. 167-174. Lorenz Rerup (1982), s. 301f.
- 443) Niels H. Kragh-Nielsen: »Sønderjyske billeder 4. Sønderjyder i den store krig 1914-18« Aabenraa 1993, s. 60.
- 444) Frans v. Jessen (1938) bd. III, s. 294.
- 445) Hans Hansen (1932), s. 393.
- 446) Hans S. Hansen (1994).
- 447) Ingeborg Thomsen og Svend Thorsen (1933), s. 37.
- 448) »Betænkning afgivet af den sønderjydske realkreditkommission« Kbh. 1926, s. 86.
- 449) Franz v. Jessen (1938) bd. I, s. 217-218.
- 450) Ingeborg Thomsen og Svend Thorsen (1933), s. 103. Svineslagtingen var ikke enestående for Nordslesvig, men fandt også systematisk sted i bl.a. Danmark.
- 451) Hans S. Hansen (1985), s. 45.
- 452) Hans S. Hansen: upl. manuskript.
- 453) Ingeborg Thomsen og Svend Thorsen (1933), s. 87.
- 454) Ingeborg Thomsen og Svend Thorsen (1933), s. 11 & 150.
- 455) Franz v. Jessen (1938) bd. I, s. 209.
- 456) Ingeborg Thomsen og Svend Thorsen (1933), s. 149-150.
- 457) Ingeborg Thomsen og Svend Thorsen (1933), s. 112.
- 458) Dermed er målsætningen væsentlig bredere end Helle Askgaards analyse af den sønderjyske industri fra 1920 til 1970, som kun medtager virksomheder med over seks beskæftigede. Helle Askgaard (1970), s. 5.
- 459) Helle Askgaard (1970), s. 120.
- 460) Hans S. Hansen (1985), s. 53f
- 461) Helle Askgaard (1970), s. 129 & 134.
- 462) Poul Tullberg: »Dansk bryggerifortegnelse« 1995. Hans H. Worsøe har venligst gjort mig opmærksom på de manglende bryggerier.
- 463) Statistiske Meddelelser 4 R 65, bd. 1922, s. 33-35.
- 464) Om de statslige tjenestemænds betydning for Bov sogn finder man en udmærket redegørelse hos Carsten Porskrog Rasmussen (1992).
- 465) Disse omstændigheder er bl.a. belyst hos Kim Furdal (1994).
- 466) Diverse mandtalslister for de pågældende sognekommuner.
- 467) Carsten Porskrog Rasmussen (1992).
- 468) Statistiske Meddelelser 4 R 65, bd. 1922, s. 56 og 62.
- 469) J. Jespersen: »Større sønderjyske gårde« Horsens 1925.
- 470) Lov af 15.5 1903 om ændringer i og tillæg til de nugældende regler for den kommunale beskatning samt om statstilskud til kommunerne.

- 471) Tabel 9 og 13.
- 472) Sønderborg amtsråd j.nr. A-12-17-24. Brev af 18.10 1924 fra Broager Sogneråd.
- 473) Carsten P. Rasmussen (1992), s. 85ff

Sognekommuner i krise

- 474) Lov af 6. juli 1867 om landkommunernes styrelse § 28.
- 475) Vagn Harsberg (1984), s. 141f.
- 476) Haderslev amtsråd, fag 21.
- 477) Lov nr. 208 af 15. april 1921 om opkrævning af kommunale skatter i de sønderjyske Landsdele for skatteåret 1921-22 § 19.
- 478) Lov nr. 158 af 21. april 1922 om kommunale loves gyldighed i de sønderjyske Landsdele § 5.
- 479) O.A. Borum (1931), s. 57. Lov nr. 83 af 31. marts 1926 om kommunale ejendomsskatter § 27, stk. 2.
- 480) Statistisk Årbog 1925, s. 162-163.
- 481) Statistisk årbog 1929, s. 163. Desværre foreligger der ikke statistik for området før 1928/29, men da amternes skattegrundlag ikke ændrede sig væsentligt i perioden 1921 til 1928, er tallene illustrative for sognekommunernes skattemæssige situation i 1921.
- 482) Statistisk årbog 1920-1933.
- 483) Danmarks statistik 1924 og Haderslev amtsråd, fag 21 nr. 1.
- 484) Indenrigsministeriets 1. departement. j.nr. 2554/1920. Brev af 8. juni 1921.
- 485) Indenrigsministeriets 1. departement. j.nr. 1072/1919.
- 486) Det har ikke været muligt at finde eksempler på dette. Derimod er der i forbindelse med kommunalreformen i 1970 et slående eksempel på, hvorledes beboerne i Dalby sogn ved Kolding en uge inden kommunesammenlægningen bogstavelig taget spiste og drak sognekommunens formue op ved en fest for sognekommunens beboere, arrangeret af sognerådet i protest mod kommunesammenlægningen. Kim Furdal: »Da de 10 blev til 11«, s. 123.
- 487) Indenrigsministeriets 1. departement. j.nr. 2554/20.
- 488) J.H. Jensen: »Landsbylærer i genvundet land« Aabenraa 1977, s. 52.

Sognekommunernes udgifter

- 489) Statistisk årbog 1924, s. 164f. Haderslev amtsråds, fag 21 nr. 1. Bidrag til Amtsfonden er ikke medtaget.
- 490) 303. Haarløv, Viggo pk. 15 »Diverse sager fra Haderslev amt«.
- 491) For ikke at komplicere sagen unødvendigt har jeg i denne forbindelse valgt at omregne beløbene til danske kroner efter kursværdien på børsen i Hamborg den 20. maj 1920. Dette sker vel viden, at der kan rejses indsigelser mod fremgangsmåden, men sam-

- tidig i erkendelse af, at de samme indsigelser kan rejses mod de fleste værdimålere, herunder guld og sølv samt diverse former for fødevarer. De yderst labile kurser på marken i foråret 1920 gør det umuligt at etablere en blot rimelig kursværdi. Tallene taler for sig selv, og problemets omfang understreges alene af den omsættelighed, at mens kursen på en mark den 10. februar 1920 var 7,25 øre, lå kursen den 20. maj på 14,25 øre! I bilag 9 er det forsøgt at tegne et billede af forholdet mellem på den ene side sognekommunerne driftsunderskud/overskud, gælden før Genforeningen og sammenlægningsoverenskomsternes bestemmelser.
- 492) Haderslev amt, 1920-1926 Kredsudvalgets forhandlingsprotokol.
- 493) Lov nr. 208 af 15. april 1921 om opkrævning af kommunale skatter i de sønderjyske landsdele for skatteåret 1921-22 § 24.
- 494) Lov nr. 158 af 21. april 1922 om kommunale loves gyldighed i de sønderjyske landsdele § 11.
- 495) Fremlæggelsen af lovforslaget om ophævelsen af den særlige skatteligningsparagraf skete i øvrigt under en mildt sagt vildledende bemærkning fra indenrigsminister Dahlgaard, som bl.a. hævdede, at paragraffen i skatteloven var myntet på de tidligere skolekommuner, som havde rejst krav om et særligt undervisningssprog. Når han videre hævdede, at loven ikke havde været anvendt i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg amter og kun i to tilfælde i Tønder amt, så har Dahlgaard været direkte misinformet. Paragraffen var den absolut nødvendige juridiske betingelse for, at landkommunerne selv kunne afvikle deres gæld, og den havde oprindeligt intet som helst med den sønderjyske skolelovgivning at gøre. Lov nr. 230 om ophævelse af lov nr. 242 af 6. maj 1921 vedrørende den kommunale beskatning i de sønderjyske landsdele. O.A. Borum (1931), s. 57. Folketingstidende 1929-30, sp. 3180.
- 496) Aabenraa amtsråd, j.nr. 1920 AXVI.
- 497) Haderslev amtsråd, fag 22 nr. 2. Agerskov sognekommune.
- 498) Sønderborg amtsråd, j.nr. 1921, A-31-37.
- 499) Arrild sognekommune. 10/1 Forhandlingsprotokol 9.11 1920.
- 500) Arrild sognekommune. 10/1 Forhandlingsprotokol 7.2 1922.
- 501) Arrild sognekommune. 10/1 Forhandlingsprotokol 31.3 1921.
- 502) Haderslev amtsråd, fag 25 nr. 20. Jels sognekommune.
- 503) Tønder amtsråd, j.nr. 10-11-20.
- 504) Tønder amtsråds trykte forhandlingsprotokol 28.11 1931, 16.3 1932 og Tønder amtsråd j.nr. J-3-31.
- 505) Forliget blev endeligt godkendt af Indenrigsministeriet den 16.12 1931. Tønder amtsråd, j.nr. J-3-31.
- 506) Sønderborg amtsråd, j.nr. A-9-5-40.
- 507) Sønderborg amtsråd, j.nr. A-9-5-40. Flensborg avis 13.9 1930.

- 508) Sønderborg amtsråd. Trykt forhandlingsprotokol 17.11 1930 punkt 150.
- 509) Sønderborg amtsråd, j.nr. A-9-5-40. Aabenraa-Sønderborg amt j.nr. X/81-42.
- 510) 31.1 1921 fik Vester Lindet landkommune tilladelse til at sælge sin skolejord. Den 11.4 1921 fik Tiset landkommune tilladelse til at afhænde skolejorden for 7.800 kr., og endelig fik Gram og Gramby landkommuner den 13.6 1921 tilladelse til at afhænde skolejorden for 2.200 kr.
- 511) Haderslev amtsråd. 1920-1926 Kredsudvalgets forhandlingsprotokol.
- 512) Agerskov sognekommune, 10/1 Forhandlingsprotokol 1.2 1921 & 15.4 1922.
- 513) Haderslev amtsråd. Journalsager 1920-40, fag 26 nr. 24. Brev af 29.3 1921. Haderslev amt 1920-1926. Kredsudvalgets forhandlingsprotokol 11.4 1920.
- 514) Det drejer sig om Adsbøl, Bjolderup, Egen, Egvad, Ensted, Gråsten, Havnbjerg, Hellevad, Hjordkær, Holbøl, Holm, Kværs, Løjt, Nybøl, Oksbøl, Rinkenæs, Rise, Sottrup, Svenstrup, Uge og Øster Løgum.
- 515) Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg 1919-20, s. 19-21.
- 516) L.S. Ravn (1981), s. 178-179.
- 517) Hans Novrup (1948), s. 33. I Jacob Appels privatarkiv findes de mange ansøgninger om lærerembeder, som Jacob Appel modtog fra interesserede folkeskolelærere. Ansøgningerne udgør en hidtil overset kilde til belysning af ansøgerne og deres motiver til at søge til Sønderjylland.
- 518) J.H. Jensen (1977), s. 10.
- 5190) Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg 1919-20, s. 249.
- 520) Hans Novrup (1942), s. 32.
- 521) Lov af 30. juni 1920 om nogle bestemmelser med hensyn til en midlertidig ordning af folkeskolens administration i de sønderjyske Landsdele. Om skolelærerne § 16-18. Loven havde dog på dette tidspunkt allerede været i funktion siden 17. juni i kraft af en enslydende anordning.
- 522) Henrik Hansen (1935), s. 32.
- 523) Aabenraa amts skoledirektion. Forhandlingsprotokol 22.9 1920.
- 524) Hans Novrup (1942), s. 34.
- 525) Oplysningerne er tilvejebragt ved en spørgeskemaundersøgelse, som havde en meget høj besvarelsesprocent. I alt fald er der kun fundet ganske få huller i den del, der vedrører Sønderjylland. Indsamlingen af oplysningerne og udarbejdelsen af bogen er sket over et længere tidsrum, og det præger bogen. I denne sammen-

hæng er det et alvorligt minus, at de købstadsordnede skoler i de sønderjyske sognekommuner ikke er medtaget i håndbogen. Der er efter alt at dømme tale om en fejl. Ud for de pågældende skoler er der en henvisning til afsnit to, »Skolevæsenet i købstadskommuner og købstadsordnede skoler i landkommuner«. Søger man her, leder man imidlertid forgæves. Henvisningen ender blindt. Formentlig er de ganske enkelt glemt, da man udarbejdede andet afsnit. Vi må derfor i tabel 46 undvære de købstadsordnede skoler på landet.

- 526) J.H.Jensen (1977), s. 52.
- 527) Hans Novrup (1942), s. 24.
- 528) J.H.Jensen (1977), s. 52.
- 529) Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg 1919-20, s. 1137.
- 530) Henrik Hansen (1935), s. 118.
- 531) N.A. Larsen (red): »Dansk Skole-etat« bd. IV, Kbh. 1934.
- 532) L.S. Ravn (1981), s. 136ff.
- 533) J.H. Jensen (1977), s. 22f.
- 534) N.A. Larsen: (red): »Dansk Skole-etat« bd. IV, Kbh. 1934.
- 535) Lov nr. 405 af 30. juni 1920 om nogle bestemmelser med hensyn til en midlertidig ordning af folkeskolens administration i de sønderjyske landsdele § 11. I 1923 blev loven afløst af lov nr. 223 af 1. maj 1923 om nogle bestemmelser med hensyn til en midlertidig ordning af folkeskolens administration i de sønderjyske landsdele § 12.
- 536) Niels J. Nielsen var amtsskolekonsulent for såvel Aabenraa som Sønderborg amter.
- 537) Cirkulære af 26. juli 1920 til skoledirektionerne i de sønderjyske Landsdele angaaende ekstraordinært tilskud til dækning af udgifter til skolevæsenet. Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg 1919-20, s. 1137.
- 538) Haderslev Skoledirektion. Ujournaliserede sager.
- 539) Undervisningsministeriet j.nr. 660/21. Aabenraa-Sønderborg skoledirektion j.nr. 243/21. Tønder skoledirektion, Nic. Svendsens håndarkiv. Sagligt ordnede skolesager.
- 540) Det drejede sig om Matzen: »Ny dansk Læsebog«, Torvald Strøm: »Dansk Læsebog«, Joachim Larsen: »Læsebog«, H. Jessen: »Læsebog«, Tvede: »Dansk Læsebog«, Bondesen og Westergaard: »Ny Dansk Læsebog« og »Myrebogen. Den ny Læsebog«.
- 541) Undervisningsministeriet. Cirkulære af 17. august 1921 til skolerne i de sønderjyske Landsdele angaaende gymnastikundervisning. En fornemmelse af udgifternes omfang får man ved at se på Undervisningsministeriets mindstekrav til skolernes gymnastikmateriel. Forskolen skulle have 2-3 bænke, 1 sæt springstøtter, 1

- svingtov, 10-20 hoppetove, 1 nedspringssted og 1 til 2 enkeltbomme anbragt mellem 2 til 3 bomopstandere. Endvidere skulle der på gymnastikpladsen være et nedspringssted. For hovedskolen var kravene 2-3 bænke forsynet med ligevægtsbræt, 1 buk, 1 plint, 1 sæt springstøtter med snor, 1-2 svingtorve, 10-20 hoppetove, 1 trækketov, 2-4 springstænger, 2-3 enkeltbomme mellem 3 bomopstandere og så mange fritstående fag ribber, som svarede til 1/4 af skolens største gymnastikhold. Endvidere blev skolerne tilrådet at anskaffe en bomsadel, ligesom der skulle være et nedspringssted. Undervisningsministeriets cirkulære af 20.7 1916 om gymnastikredskaber.
- 542) »Kortfattet vejledning i gymnastik for landsbyskoler«. Frederiksberg 1916.
- 543) J. H. Jensen (1977), s. 24.
- 544) I den forbindelse fandt ministeriet det samtidig nødvendigt at indskærpe, hvad der påhvilede henholdsvis skolen og forældrene at anskaffe. Man aner her en latent konflikt mellem skolekommissionerne og kommunalbestyrelserne på den ene side og forældrene på den anden om, hvem der skulle betale undervisningsmaterialet. Undervisningsministeriet j.nr. 1060/23 og Tønder amts-skoledirektion. Nic. Svendsens håndarkiv 1920-46. Ujournaliserede korrespondance.
- 545) Lov nr. 231 af 1. juni 1922 om indførelse af den danske lovgivning om veje og gangstier i de sønderjyske Landsdele.
- 546) Gesetz, betreffend die Abänderung der Wegegesetzgebung für die Provinz Schleswig-Holstein und die Herbeiführung eines Ausgleichs in der Wegebaupflicht zwischen den Herzogthümern Schleswig und Holstein. Vom 26. Februar 1879. Gesetz-Sammlung 1879, s. 94-98. C. Kühl (1879), s. III-IV.
- 547) Wegeverordnung für das Herzogthum Schleswig vom 29. Oktober 1784 i: Chronologische Sammlung 1784. Vejforordning af 1. marts 1842 for hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Forordning af 13. december 1793 om vejvæsenet i Danmark. Forordning af 29. september 1841 angående vejvæsenet i Danmark.
- 548) Lov af 21. juni 1867 om bestyrelsen af vejvæsenet og udredelsen af bekostningerne samt udførelsen af arbejder ved offentlige vejes anlæg og vedligeholdelse.
- 549) Lov af 21. juni 1867 angående foranstaltninger i anledning af hovedlandevejenes henlæggelse under amtsrådenes bestyrelse.
- 550) Lov af 21. juni 1867 om bestyrelsen af vejvæsenet og udredelsen af bekostningerne samt udførelsen af arbejder ved offentlige vejes anlæg og vedligeholdelse § 15. Indtil da var det sogneforstanderskabets arbejde sammen med politimesteren at udarbejde vejliste hvert tredje år. I de tilfælde, hvor sogneforstanderskabet og politi-

- mesteren ikke kunne blive enige, traf amtsrådet afgørelsen. Endvidere skulle sogneforstanderskabet høres i spørgsmål vedrørende naturaliearbejde i forbindelse med anlæg og vedligeholdelse af hovedlandevejene samt ved vedligeholdelse af ældre, mindre landeveje. Steen Ousager (1990), s. 195-197.
- 551) B. Poulsen (1924), s. 156.
- 552) Aabenraa amtsråd j.nr. A-IV-18-22.
- 553) Amtsvejinspektør B. Poulsen har i en artikel hævdet, at den bedre udbygning i Haderslev kreds i forhold til de øvrige nordslesvigske kredse havde grænsepolitiske årsager. B. Poulsen (1924), s. 156f.
- 554) Administratoren for de sønderjyske Landsdele j.nr. 135.3.20.
- 555) Haderslev amtsråd, fag 3 nr. 1.
- 556) Aabenraa amtsvejvæsen. Ældre sager j.nr. B-49-3-21.
- 557) Generalrapport vedr. Kongeriget Danmarks landeveje og landvejsgader for femåret 1918-1923.
- 558) Vibeke Harsberg (1984), s. 185.
- 559) Aabenraa amtsråd j.nr. A-IV-15-21.
- 560) Aabenraa amtsråd j.nr. A-IV-15-21. Brev af 23.5 1921.
- 561) Fra Aabenraa og Sønderborg amters side blev det hævdet, at der på mødet den 12. april 1921 mellem amterne og Ministeriet for Offentlige Arbejder mundtligt var blevet givet tilsagn om refusion efter amternes faktisk afholdte vejudgifter. Overslaget fra amtsvejinspektørerne var efter deres udsagn kun et arbejdspapir, der skulle give et overblik over problemernes omfang, og ikke en del af overenskomsten. Ministeriet holdt sig derimod til den skrevne overenskomst samme dag, der lovede amterne et fast beløb på 12 millioner kr. uanset de reelle vejudgifter. Aabenraa amtsråd j.nr. A-IV-18-22.
- 562) Om bivejenes klassifikationssystem se Kim Furdal (1996), s. 100-105.
- 563) Ved udregningen af m. vej pr. ha. er vandarealer samt købstæder og flækker fratrukket. Kilde J.P. Trap: »De sønderjyske Landsdele« Kbh. 1924. Trap Danmark 4 udg. bd. VII »Veje« 1926, og bd. VIII »Ribe« 1928. Bivejsfortegnelser fra Haderslev (1922), Aabenraa (1924), Sønderborg (1928), Tønder (1927), Ribe (1922) og Vejle (1922) amter.
- 564) Kim Furdal (1996), s. 109f.
- 565) Beretning afgivet af Det sønderjyske Erhvervsudvalg 1928-29, Kbh. 1929, s. 20.
- 566) Beretning afgivet af Det sønderjyske Erhvervsudvalg 1928-29, Kbh. 1929, s. 20f.
- 567) Kim Furdal (1996), s. 108-114.
- 568) Lov af 9. april 1891 om det offentlige fattigvæsen. Inge Bunds-

- gaard og Peter Korsgaard (1990), s. 124f. Dansk Social Historie bd. 6, s. 80ff.
- 569) Lov af 8. marts 1856 om tilvejebringelse af midler til fri fattigunderstøttelse og om disse midlers benyttelse.
- 570) Lov af 25. maj 1907 om hjælpekasser.
- 571) Lov af 9. april 1891 om alderdomsunderstøttelse til værdige trængende uden for fattigvæsenet.
- 572) Inge Bundsgaard og Peter Korsgaard (1990), s. 132.
- 573) Lov af 7. april 1899 om alderdomsunderstøttelse til værdige trængende uden for fattigvæsenet. Lov af 23. maj 1902 om ændringer i lovene af 9. april 1891 og 7. april 1899 om alderdomsunderstøttelse til værdige trængende uden for fattigvæsenet. Lov af 13. marts 1908 om alderdomsunderstøttelse til værdige trængende uden for fattigvæsenet.
- 574) Lov af 12. april 1892 om anerkendte sygekasser.
- 575) Lov af 12. april 1892 om anerkendte sygekasser § 6.
- 576) Lov af 12. april 1892 om anerkendte sygekasser § 13.
- 577) Lov af 10. maj 1915 om anerkendte sygekasser.
- 578) Lov af 6. maj 1921 om ændringer i Lov nr. 144 af 10. maj 1915 om anerkendte sygekasser.
- 579) Lov af 9. april 1907 om anerkendte arbejdsløshedskasser.
- 580) Lov af 9. april 1907 om anerkendte arbejdsløshedskasser § 9

Bilag 1. Sogneudvalgsmedlemmernes fordeling i Aabenraa og Sønderborg amter efter landkommuner.¹⁾

<i>Aabenraa amt</i>	<i>medlemmer i sogneudvalg</i>	<i>indbyggere 1910</i>	<i>indbyggere pr. mandat</i>
Bedsted sognekom.			
Bedsted	3	330	110
Mårbæk	1	85	85
Øster Terp	0	100	
Hellevad sognekom.			
Hellevad	3	422	140
Hydevad	1	83	83
Klovtoft	1	341	341
Ørlev	0	121	
Egvad sognekom.			
Hønkys	1	236	236
Øbening	1	170	170
Horsbyg	1	137	137
Nr. Hostrup	2	241	120
Øster Løgum sognekom.			
Andholm	1	83	83
Genner	1	495	495
Hovslund	2	402	201
Nr. Hjarup	1	147	147
Rugbjerg	1	267	267
Øster Løgum	1	367	367
Løjt sognekom.			
Barsmark	2	432	216
Barsø	0	71	
Bodum	1	230	230
Høgebjerg	0	97	
Løjt Kirkeby	5	1258	251
Skovby	0	212	212
Stolling	1	277	277

<i>Aabenraa amt</i>	<i>medlemmer i sogneudvalg</i>	<i>indbyggere 1910</i>	<i>indbyggere pr. mandat</i>
Rise sognekomm.			
Brunde	1	516	516
Lunderup	1	373	373
Mjøls	1	207	207
Nr. Ønlev	1	129	129
Rise Hjarup	1	197	197
Rise	1	320	320
Søst	1	159	159
Hjordkær sognekomm.			
Alslev	1	149	149
Hjordkær	1	176	176
Kassø	1	185	185
Nybøl	1	249	249
Sdr. Ønlev	1	168	168
Søderup	1	42	42
Årslev	1	192	192
Bjolderup sognekomm.			
Bjolderup	1	93	93
Bjolderslev	3	592	197
Gåkær	0	117	
Hjolderup	0	81	
Mellerup	0	87	
Raved	1	73	73
Smedager	0	146	146
Todsbøl	1	134	134
Vollerup	1	203	203
Uge sognekomm.			
Uge	2	514	257
Lovtrup	3	183	61
Ensted sognekomm.			
Røllum	2	283	141
Stubbæk	3	535	178
Sdr. Hostrup	2	464	232

<i>Aabenraa amt</i>	<i>medlemmer i sogneudvalg</i>	<i>indbyggere 1910</i>	<i>indbyggere pr. mandat</i>
Felsted sognekomm.			
Felsted	3	775	258
Felstedskov	1	171	171
Grøngrøft godsdistrikt	0	76	
Skovbølgård	1	288	288
Svejrup	1	80	80
Tråsbøl	1	316	316
Tumbøl	2	444	222
Klipleve sognekomm.			
Bjerndrup	1	375	375
Klipleve	3	757	257
Lundtoft	1	178	178
Perbøl	1	103	103
Søgård	1	347	347
Kværs sognekomm.			
Kværs	4	495	123
Tørsbøl	2	316	158
Ladegårdskov	0	153	
Ladegård godsdistrikt	1	222	222
Holbøl sognekomm.			
Gejlå	1	106	106
Hokkerup	2	405	202
Holbøl	1	287	287
Hønsnap	1	275	275
Kelstrupskov	1	80	80
Vilbæk	1	355	355
Øster Gejl	0	77	
Lyksbjerg forstdistrikt	0	10	
Rinkenæs sognekomm.			
Bækken	1	231	231
Rinkenæs	6	1197	199
Varnæs sognekomm.			
Bovrup	3	719	239
Varnæs	4	969	242

<i>Aabenraa amt</i>	<i>medlemmer i sogneudvalg</i>	<i>indbyggere 1910</i>	<i>indbyggere pr. mandat</i>
Adsbøl-Gråsten sognekomp.			
Adsbøl	1	193	193
Gråsten	4	1408	352
Gråsten godsdistrikt	1	182	182
Ladegårdskov	1	155	155
Bov sognekomp.			
Bov	2	450	225
Frøslev	2	420	210
Kruså	0	182	
Smedeby	1	159	159
Kollund	2	362	181
Vejbæk	1	195	195
Kragelund	1	231	231
Bommerlund	0	26	
Sønderborg amt			
Asserballe sognekomp.			
Asserballe	2	286	143
Asserballeskov	2	321	160
Kettingskov	1	226	226
Ketting sognekomp.			
Bro	2	217	108
Ketting	2	369	184
Sebbelev	1	245	245
Notmark sognekomp.			
Almsted	2	224	112
Helleved	2	333	166
Hundslev	2	418	209
Notmark	1	275	275
Broager sognekomp.			
Broager	4	1224	306
Dynt	0	311	
Egersund	3	1107	369
Gammelgab	1	204	204

<i>Sønderborg amt</i>	<i>medlemmer i sogneudvalg</i>	<i>indbyggere 1910</i>	<i>indbyggere pr. mandat</i>
Iller	1	448	448
Mølmark	0	195	
Skelde	1	679	679
Skodsbøl	1	733	733
Smøl	0	253	
Egen sognekom.			
Dyndved	1	264	264
Egen	1	195	195
Elstrup	2	544	272
Guderup-Sjellerup	2	605	302
Stolbro	1	188	188
Nordskov forstdistrikt	0	34	
Havnbjerg sognekom.			
Brandsbøl	1	251	251
Havnbjerg	2	304	152
Lavensby	1	285	285
Lunden-Elsmark	1	143	143
Oksbøl sognekom.			
Broballe	2	388	194
Mjels	3	646	215
Oksbøl	2	264	132
Svenstrup sognekom.			
Stevning	3	559	177
Svenstrup	4	612	153
Nybøl sognekom.			
Nybøl	3	531	177
Stenderup	2	252	126
Sottrup sognekom.			
Snogbæk	2	432	216
Sottrup	5	1007	201
Sandbjerg godsdistrikt	0	17	
Ullerup sognekom.			
Avnbøl	2	572	286

<i>Sønderborg amt</i>	<i>medlemmer i sogneudvalg</i>	<i>indbyggere 1910</i>	<i>indbyggere pr. mandat</i>
Blans	3	737	245
Bojskov	2	313	156
Ullerup	2	577	288
Hørup sognekomm.			
Hørup	2	614	307
Lambjerg	1	210	210
Majbøl	0	169	
Mintebjerg	2	229	114
Mjang	2	188	94
Kegnæs sognekomm.			
Hjortholm	2	324	162
Nygaard	2	283	141
Sønderby-Østerby	1	375	375
Lysabild sognekomm.			
Lysabild	2	544	272
Mommark	1	248	248
Sarup	1	230	230
Skovby	2	446	223
Vibøge-Fjelby	1	250	250
Tandslet sognekomm.			
Ertebjerg	2	314	157
Lebøl	1	114	114
Tandslet	4	761	190
Dybbøl sognekomm.			
Dybbøl	3	821	273
Ragebøl	2	170	85
Stovgaard	2	153	76
Ulkebøl sognekomm.			
Klinting	1	227	227
Kær	2	479	239
Sundsmark	2	621	310
Sønderborg forstodistrikt	0	31	
Ulkebøl	2	708	354
Vollerup	2	475	237

Bilag 2. Fordelingen af firmaer i sognekommunerne 1920.

kommuner	handel	håndværk	industri	andet	i alt
1. 25%					
Broager	17	28	20	3	68
Gråsten	16	25	4	7	52
Løgumkloster	17	19	6	9	51
Højer	16	23	3	6	48
Nordborg	9	17	3	5	34
i alt	75	112	36	30	253
andel %	29.6	44.3	14.2	11.9	100
2. 25%					
Rødding	12	12	3	6	33
Tinglev	15	12	3	2	32
Skærbæk	14	10	2	4	30
Gram	10	9	6	3	28
Vojens	16	8	2	1	27
Toftlund	12	8	1	5	26
Sommersted	7	8	6	2	23
Skodborg	9	8	3	1	21
Tandslet	7	9	1	4	21
i alt	102	84	27	28	241
andel %	42.3	34.9	11.2	11.6	100
3. 25%					
Jels	8	7	2	2	19
Ullerup	4	11	3		18
Brede	7	8	1	1	17
Sottrup	5	8	2	2	17
Felsted	3	9	3	1	16
Rise	6	8	1	1	16
Møgeltønder	6	6	2	1	15
Egen	4	8	2		14
Fjelstrup	7	5	1	1	14
Svenstrup	6	4	4		14

kommuner	handel	håndværk	industri	andet	i alt
Varnæs	4	9	1		14
Hjordkær	3	7	3		13
Ulkebøl	2	8	1	2	13
Hørup	3	5	3	1	12
Tyrstrup	4	6	1		11
Løjt			6	31	10
Vilstrup	2	4	2		10
Agerskov	3	2	2	2	9
i alt	77	121	37	17	252
andel %	30.6	48.0	14.7	6.7	100
4. 25%					
Bovrup	1		71		9
Holbøl	2	4	3		9
Hoptrup	1	4	3	1	9
Ketting	2	5	1	1	9
Lysabild	2	5	2		9
Vedsted	3	4	2		9
Øster Løgum	2	5	2		9
Hellevad		6	2		8
Ravsted	2	5	1		8
Rinkenæs	2	5	1		8
Øsby	2	4	1	1	8
Ballum	5	1	1		7
Bylderup	3	3	1		7
Hammelev	2	3	1	1	7
Nustrup		4	2	1	7
Øster Lindet	3	3	1		7
Dybbøl	1	3	2		6
Nybøl		3	3		6
Kværs	2	4			6
Rømø	2	2	1	1	6
Bevtoft		3	2		5
Bjolderup		3	2		5

kommuner	handel	håndværk	industri	andet	i alt
Bov	2	1	1	1	5
Branderup	2	2	1		5
Brøns	2	3			5
Døstrup		2	3		5
Højrup	2	2	1		5
Ensted		3	1		4
Havnbjerg	1	2	1		4
Uge		3	1		4
Arrild		2	1		3
Fole		1	2		3
Hvidding	1	2			3
Hygum	1	1	1		3
Roager		3			3
Visby		1	2		3
Bjerndrup		1	1		2
Daler		2			2
Lintrup		1	1		2
Magstrup	1		1		2
Stepping			1	1	2
Pøl		1	1		2
Åstrup			2		2
Abild			1		1
Aller			1		1
Asserballe			1		1
Burkal		1			1
Frørup			1		1
Halk			1		1
Hejsager			1		1
Hjerndrup			1		1
Hjerting			1		1
Holm			1		1
Højst			1		1
Jegerup			1		1

kommuner	handel	håndværk	industri	andet	i alt
Kegnæs			1		1
Moltrup			1		1
Nr. Løgum			1		1
Oksbøl			1		1
Randerup	1		1		1
Rejsby			1		1
Skrave				1	1
Skrydstrup			1		1
Spandet			1		1
Starup			1		1
Tirslund			1		1
Vodder			1		1
Vonsbæk			1		1
i alt	50	121	80	7	258
andel %	19.4	46.9	31.0	2.7	100
ukendt		2			2
i alt	304	440	180	82	1.006
andel %	30.2	43.7	17.9	8.2	100

handel = bl.a. apoteker, vognforhandlere.

håndværker = bl.a. bagere, brøndborere, guldsmede, urmagere, handelsmøller.

industri = bl.a. andelsmejerier, savværker, uldspinderier.

andet = bl.a. banker, sparekasser, hoteller, aviser, højskoler, efterskoler.

Bilag 3. Indkomstforhold i Sønderjylland skatteåret 1921 / 22. II)

kommuner	antal skatte- ydere	samlet ind- komst	indkomst pr. skatte- yder	I	II	III	IV	place- ring i bilag 2
		1.000 kr	kr.	%	%	%	%	
1. 25%								
Hjerpsted	92	131.523	1.430	0,0	67,8	24,4	7,8	
Pøl	183	264.546	1.445	31,4	8,2	20,7	39,8	4
Egvad	231	337.400	1.461	0,0	7,2	52,6	40,2	
Rømø	215	315.248	1.466	0,0	10,0	32,0	58,0	4
Hellevad	370	554.400	1.498	0,0	33,9	49,4	16,6	4
Roager	248	380.420	1.534	0,0	47,7	33,0	19,3	4
Emmerlev	440	677.660	1.540	29,5	55,2	10,3	5,0	
Oksbøl	405	627.308	1.549	13,6	67,5	13,0	5,9	4
Bylderup	330	537.422	1.629	11,4	46,6	21,9	20,3	4
Adsbøl	117	192.768	1.648	0,0	41,3	28,4	30,3	
Nustrup	494	820.250	1.660	0,0	54,1	30,3	15,6	4
Mjolden	124	205.962	1.661	9,1	63,0	15,9	12,0	
Ravsted	382	637.385	1.669	9,4	55,8	21,0	13,9	4
Øster Løgum	650	1.087.500	1.673	0,0	40,3	39,4	20,3	4
Løjt	887	1.500.336	1.691	8,4	70,3	16,2	5,1	3

kommuner	antal skatte- ydere	samlet ind- komst	indkomst pr. skatte- yder	I	II	III	IV	place- ring i bilag 2
		1.000 kr	kr.	%	%	%	%	
Asserballe	274	463.597	1.692	23,0	54,8	9,8	12,4	4
Hjordkær	443	753.000	1.700	10,0	57,9	25,4	6,7	3
Egen	683	1.162.524	1.702	10,3	72,1	8,8	8,8	3
Daler	299	510.772	1.708	0,0	72,2	16,2	5,5	4
Hostrup	389	669.75	51.722	38,0	45,7	8,2	8,0	4
Visby	293	507.407	1.732	50,9	23,8	16,0	9,3	4
Tirslund	178	308.462	1.733	0,0	19,1	38,3	42,5	4
Ensted	504	874.086	1.734	27,9	51,6	20,4	0,2	4
Kliplev	611	1.060.074	1.735	25,4	21,5	27,2	25,9	
Spandet	131	227.420	1.736	0,0	16,3	59,	923,8	4
Svenstrup	374	649.278	1.736	57,9	3,3	28,5	10,4	3
Havnbjerg	365	639.279	1.751	15,7	77,1	4,1	3,0	4
Ubjerg	226	396.904	1.756	23,8	42,5	26,1	7,6	
I alt	9.938	16.492.686						
Gennemsnit	355	589.024	41.660	15,5	53,9	19,2	11,4	
2. 25%								
Vodder	232	407.575	1.757	0,0	32,7	43,2	24,1	4
Bevtoft	397	698.437	1.759	0,0	37,5	32,8	22,2	4
Burkal	780	1.371.654	1.759	23,3	35,3	25,0	16,4	4

Uge	256	451.053	1.762	14,	151,	723,3	10,9	4
Bedsted	271	478.900	1.767	uoplyst	uoplyst	uoplyst	uoplyst	
Abild	348	615.565	1.769	15,2	29,3	41,4	14,1	4
Kværs	303	536.297	1.770	26,5	45,9	17,0	10,7	4
Aller	200	354.850	1.774	54,4	41,9	3,0	2,6	4
Åstrup	228	404.829	1.775	66,9	22,5	5,5	5,0	4
Holm	213	378.775	1.778	6,3	63,6	21,9	8,2	4
Hygum	467	830.854	1.779	0,0	43,8	35,0	21,2	4
Sottrup	496	883.975	1.782	18,4	73,5	5,8	2,2	3
Randerup	77	137.820	1.790	13,2	59,3	22,1	5,4	4
Skast	97	173.667	1.790	55,7	13,6	17,1	13,6	
Døstrup	410	734.361	1.791	0,0	53,0	26,3	20,7	4
Kegnæs	357	639.733	1.792	5,3	37,5	40,1	17,0	4
Rejsby	143	256.599	1.794	0,0	47,5	28,7	23,8	4
Holbøl	674	1.211.117	1.797	21,9	38,1	27,4	12,6	4
Højrup	281	509.954	1.815	0,0	9,9	52,8	37,2	4
Agerskov	643	1.168.769	1.818	4,3	50,1	28,4	17,2	3
Bjernerig	128	233.838	1.827	43,3	42,7	8,2	5,7	
Skrydstrup	183	334.392	1.827	0,0	41,2	37,9	20,9	4
Nr. Løgum	359	658.505	1.834	9,0	48,6	26,8	15,5	4
Vedsted	495	907.899	1.834	8,7	52,2	23,5	15,6	4
Fole	196	362.086	1.847	0,0	58,5	31,0	10,5	4
Lintrup	321	594.883	1.853	5,9	34,9	41,5	17,8	4

kommuner	antal skatte- ydere	samlet ind- komst	indkomst pr. skatte- yder	I	II	III	IV	place- ring i bilag 2
		1.000 kr	kr.	%	%	%	%	
Løgumkloster L.	162	301.233	1.859	0,0	38,9	38,6	22,5	
Skrave	309	575.335	1.861	9,8	58,5	17,7	13,9	4
Tandslet	454	844.804	1.861	46,6	8,0	18,8	26,5	2
I alt	9.480	17.057.759						
Gennemsnit	338	609.205	1.799	17,7	44,8	23,9	13,6	
3. 25%								
Nybøl	258	480.777	1.863	26,3	55,8	14,4	3,6	4
Hørup	540	1.007.862	1.866	13,8	80,8	2,4	3,0	3
Ullerup	625	1.167.206	1.868	40,2	38,8	12,3	8,7	3
Højst	281	527.032	1.876	13,0	42,8	31,7	12,5	4
Vilstrup	378	710.787	1.880	47,3	45,2	4,0	3,5	3
Felsted	794	1.493.713	1.881	33,5	38,2	20,0	8,4	3
Grarup	85	159.943	1.882	47,8	42,9	8,9	0,8	
Rinkenæs	497	935.856	1.883	31,2	43,9	17,9	6,9	4
Lysabild	625	1.178.282	1.885	6,9	78,3	8,9	5,9	4
Starup	209	395.296	1.891	45,9	42,8	8,2	3,1	4
Hjerndrup	133	252.038	1.895	74,8	7,7	12,6	4,8	4
Højer L.	224	426.316	1.903	68,5	15,7	9,2	6,6	4
Oksenvad	305	581.326	1.906	0,0	49,3	37,1	13,5	

Arrild	297	568.821	1.915	15,7	32,9	27,9	23,5	4
Tyrstrup	547	1.047.517	1.915	46,2	33,8	11,5	8,5	3
Vonsbæk	222	425.266	1.916	34,3	53,4	7,7	4,6	4
Halk	330	632.809	1.918	61,1	29,9	5,6	3,4	4
Bjolderup	646	1.240.864	1.921	uoplyst	uoplyst	uoplyst	uoplyst	4
Broager*	1.549	2.985.372	1.927	17,9	59,5	14,1	8,4	1
Ballum	318	617.143	1.940	30,7	52,5	10,5	6,3	4
Dybbøl	346	674.362	1.949	0,0	80,9	15,2	3,9	4
Sommersted	436	853.471	1.958	33,4	41,6	19,0	6,1	2
Hammelev	413	812.095	1.966	30,4	43,7	15,5	10,5	4
Ketting	271	533.349	1.968	53,9	29,3	10,6	6,2	4
Tinglev*	832	1.643.934	1.976	0,0	27,3	44,6	28,2	2
Gram*	757	1.500.520	1.982	21,4	39,0	19,3	20,4	2
Branderup	266	528.803	1.988	10,3	56,4	17,5	16,0	4
Skodborg	545	1.091.504	2.002	0,0	37,5	35,2	27,3	2
I alt	12.729	24.472.264						
Gennemsnit	439	843.871	1.923	31,3	46,9	13,7	8,0	
4. 25%								
Stepping	290	583.471	2.012	19,2	50,1	24,5	6,2	4
Øsby	565	1.139.777	2.017	27,4	65,0	3,3	3,3	4
Varnæs	326	659.869	2.024	18,5	56,3	22,6	2,6	3
Bovrup	250	506.910	2.028	0,0	52,0	46,1	1,9	4
Notmark	372	756.452	2.033	21,9	57,1	7,2	13,8	

kommuner	antal skatte- ydere	samlet ind- komst	indkomst pr. skatte- ydere	I	II	III	IV	place- ring i bilag 2
		1.000 kr	kr.	%	%	%	%	
Magstrup	179	366.730	2.049	4,2	72,3	18,4	5,0	4
Frørup	144	295.406	2.051	22,7	64,0	8,5	4,8	4
Fjelstrup	442	913.224	2.066	63,1	27,0	4,4	5,4	3
Møgeltønder*	471	977.386	2.075	26,1	51,7	19,3	2,9	3
Jegerup	87	181.586	2.087	0,0	9,8	69,2	20,9	4
Hvidding	197	411.698	2.090	0,0	65,5	20,1	14,4	4
Rise	736	1.544.811	2.099	11,6	48,3	21,0	19,1	3
Moltrup	160	336.200	2.101	47,1	40,5	9,2	3,3	4
Rødding*	656	1.380.383	2.104	8,3	35,6	28,7	27,4	2
Jels*	548	1.153.805	2.105	25,2	26,6	24,7	23,6	3
Øster Lindet	380	802.626	2.112	0,0	48,0	41,5	10,6	4
Gl. Haderslev	149	315.000	2.114	27,8	56,9	11,3	3,9	
Toftlund*	688	1.462.730	2.126	0,0	45,6	38,7	15,7	2
Ulkebøl	842	1.808.352	2.148	12,6	77,6	4,5	5,3	3
Skærbæk*	663	1.436.037	2.166	14,1	43,4	26,3	16,2	2
Tønder L.	241	524.226	2.175	22,9	36,7	31,8	8,7	
Graasten*	620	1.355.427	2.186	0,0	79,1	20,9	0,0	1
Brøns	253	556.560	2.200	12,2	59,4	21,8	6,6	4
Hjerting	114	251.533	2.206	0,0	48,0	44,7	7,2	

Brede	421	955.899	2.271	9,7	65,2	18,0	7,1	3
Hoptrup	485	1.111.478	2.292	45,0	40,3	10,3	4,4	4
Bov	993	2.359.826	2.376	23,8	9,4	29,9	23,8	4
Vojens	373	911.769	2.444	52,3	21,3	11,6	14,9	1
I alt	11.645	25.059.171						
Gennemsnit	401	864.109	2.152	24,0	51,1	16,5	8,4	

I = gårde med 12 td. htk. og derover.

II = gårde med 4-12 td. htk.

III = gårde med 2-4 td. htk.

IV = gårde med 1-2 td. htk.

* = sognekommuner med stationsby på over 600 indbyggere.

Bilag 4. Formueforhold i Sønderjylland skatteåret 1921 / 22.^{III)}

kommuner	antal skatte- ydere	samlet formue	formue pr. skatte- yder	I	II	III	IV	place- ring i bilag 2
		1.000 kr	kr.	%	%	%	%	
1.25%								
Adsbøl	76	755.100	9.936	0.0	41.3	28.4	30.3	
Højrup	185	2.004.000	10.832	0.0	9.9	52.8	37.2	4
Rømø	155	1.813.400	11.699	0.0	10.0	32.0	58.0	4
Visby	164	1.931.400	11.777	50.9	23.8	16.0	9.3	4
Toftlund*	342	4.229.400	12.367	0.0	45.6	38.7	15.7	2
Egvad	134	1.770.300	13.211	0.0	7.2	52.6	40.2	
Kegnæs	239	3.193.000	13.360	5.3	37.5	40.1	17.0	4
Broager*	817	11.046.200	13.520	17.9	59.5	14.1	8.4	1
Pøl	112	1.534.300	13.699	31.4	8.2	20.7	39.8	4
Gram*	392	5.437.300	13.870	21.4	39.0	19.3	20.4	2
Rinkenæs	292	4.104.600	14.057	31.2	43.9	17.9	6.9	4
Asserballe	167	2.351.900	14.083	23.0	54.8	9.8	12.4	4
Graasten*	232	3.337.900	14.388	0.0	79.1	20.9	0.0	1
Rødding*	284	4.141.800	14.583	8.3	35.6	28.7	27.4	2
Ensted	248	3.669.200	14.795	27.9	51.6	20.4	0.2	4
Skrydstrup	113	1.705.300	15.091	0.0	41.2	37.9	20.9	4
Oksenvad	159	2.405.600	15.130	0.0	49.3	37.1	13.5	
Bell...	212	2.217.200	15.176	20.7	52.5	19.5	6.2	

HOIBØI	336	5.106.300	15.197	21.9	38.1	27.4	12.6	4
Vedsted	317	4.860.400	15.332	8.7	52.2	23.5	15.6	4
Vodder	137	2.146.600	15.669	0.0	32.7	43.2	24.1	4
Kliplev	332	5.223.300	15.733	25.4	21.5	27.2	25.9	
Roager	127	2.000.300	15.750	0.0	47.7	33.0	19.3	4
Bevtoft	255	4.063.400	15.934	0.0	37.5	32.8	22.2	4
Skodborg	233	3.738.000	16.043	0.0	37.5	35.2	27.3	2
Højer L.	144	2.312.300	16.057	68.5	15.7	9.2	6.6	
Skast	49	788.600	16.093	55.7	13.6	17.1	13.6	
Egen	436	7.017.700	16.095	10.3	72.1	8.8	8.8	3
Hjerndrup	63	1.016.100	16.129	74.8	7.7	12.6	4.8	4
I alt	6.522	96.931.000						
Gennemsnit	224	3.342.448	14.862	18,9	44.7	21.7	14.7	
2. 25%								
Skærbæk*	331	5.346.800	16.153	14.1	43.4	26.3	16.2	2
Tandslet	272	4.443.400	16.336	46.6	8.0	18.8	26.5	2
Tirslund	102	1.673.200	16.403	0.0	19.1	38.3	42.5	4
Ubjerg	104	1.708.200	16.425	23.8	42.5	26.1	7.6	
Tinglev*	432	7.103.100	16.442	0.0	27.3	44.6	28.2	2
Jegerup	63	1.046.200	16.606	0.0	9.8	69.2	20.9	4
Hostrup	243	4.044.300	16.643	38.0	45.7	8.2	8.0	4
Svenstrup	250	4.281.500	17.126	57.9	3.3	28.5	10.4	3
Nybøl	129	2.271.800	17.611	26.3	55.8	14.4	3.6	4
Linttrup	171	3.020.100	17.661	5.9	34.9	41.5	17.8	4

kommuner	antal skatte- ydere	samlet formue	formue pr. skatte- yder	I	II	III	IV	place- ring i bilag 2
		1.000 kr	kr.	%	%	%	%	
Rise	410	7.326.200	17.869	11.6	48.3	21.0	19.1	3
Burkal	374	6.733.300	18.003	23.3	35.3	25.0	16.4	4
Nustrup	208	3.781.100	18.178	0.0	54.1	30.3	15.6	4
Hygom	214	3.891.800	18.185	0.0	43.8	35.0	21.2	4
Stepping	135	2.463.200	18.246	19.2	50.1	24.5	6.2	4
Vonsbæk	117	2.136.400	18.260	34.3	53.4	7.7	4.6	4
Fole	87	1.591.100	18.289	0.0	58.5	31.0	10.5	4
Kværs	180	3.303.400	18.352	26.5	45.9	17.0	10.7	4
Rejsby	86	1.580.400	18.378	0.0	47.5	28.7	23.8	4
Hellevad	153	2.818.400	18.420	0.0	33.9	49.4	16.6	4
Sottrup	254	4.736.700	18.648	18.4	73.5	5.8	2.2	3
Bylderup	177	3.306.000	18.677	11.4	46.4	21.9	20.3	4
Øster Løgum	314	5.889.600	18.757	0.0	40.3	39.4	20.3	4
Uge	134	2.513.600	18.758	14.1	51.7	23.3	10.9	4
Øster Lindet	171	3.209.500	18.769	0.0	48.0	41.5	10.6	4
Hvidding	93	1.745.900	18.773	0.0	65.5	20.1	14.4	4
Spandet	79	1.485.700	18.806	0.0	16.3	59.9	23.8	4
Felsted	375	7.082.800	18.887	33.5	38.2	20.0	8.4	3
I alt	5.658	100.533.700						

3. 25%								
Abild	202	3.831.100	18.965	15.2	29.3	41.4	14.1	4
Ulkebøl	418	7.931.300	18.974	12.6	77.6	4.5	5.3	3
Bjolderup	338	6.451.500	19.087	Uoplyst				4
Notmark	243	4.685.100	19.280	21.9	57.1	7.2	13.8	
Hjordkær	239	4.626.600	19.358	10.0	57.9	25.4	6.7	3
Bovrup	143	2.790.600	19.515	0.0	52.0	46.1	1.9	4
Jels*	230	4.492.500	19.532	25.2	26.6	24.7	23.6	3
Branderup	122	2.383.400	19.536	10.3	56.4	17.5	16.0	4
Starup	117	2.289.500	19.568	45.9	42.8	8.2	3.1	4
Vojens*	115	2.269.100	19.731	52.3	21.3	11.6	14.9	1
Nr. Løgum	191	3.769.900	19.738	9.0	48.6	26.8	15.5	4
Emmerlev	224	4.437.100	19.808	33.4	55.2	10.3	5.0	
Hjerting	66	1.307.500	19.811	0.0	48.0	44.7	7.2	
Sommersted	204	4.057.300	19.889	33.4	41.6	19.0	6.1	2
Daler	144	2.864.900	19.895	0.0	72.2	16.2	5.5	4
Løjt	450	8.978.800	19.953	8.4	70.3	16.2	5.1	3
Oksbøl	212	4.234.900	19.975	13.6	67.5	13.0	5.9	4
Bedsted	98	1.962.500	20.026	Uoplyst				
Agerskov	318	6.405.700	20.143	4.3	50.1	28.4	17.2	3
Døstrup	186	3.746.900	20.145	0.0	53.0	26.3	20.7	4
Mjolden	81	1.637.900	20.220	9.1	63.0	15.9	12.0	
Ullerup	337	6.981.900	20.718	40.2	38.8	12.3	8.7	3

kommuner	antal skatte- ydere	samlet formue	formue pr. skatte- yder	I %	II %	III %	IV %	place- ring i bilag 2
		1.000 kr	kr..	%	%	%	%	
Løgumkloster L.*	99	2.056.400	20.771	0.0	38.9	38.6	22.5	*
Ravsted	210	4.382.200	20.868	9.4	55.8	21.0	13.9	4
Dybbøl	178	3.732.200	20.967	0.0	80.9	15.2	3.9	4
Holm	125	2.621.300	20.970	6.3	63.6	21.9	8.2	4
Øsby	337	7.109.500	21.096	27.4	65.0	3.3	3.3	4
Lysabild	378	8.001.200	21.167	6.9	78.3	8.9	5.9	4
I alt	6.005	120.038.800						
Gennemsnit:	214	4.287.100	19.989	17.2	57.9	16.2	8.6	
4. 25%								
Brede	289	6.149.100	21.277	9.7	65.2	18.0	7.1	3
Tyrstrup	254	5.411.100	21.303	46.2	33.8	11.5	8.5	3
Hammelev	194	4.149.600	21.389	30.4	43.7	15.5	10.5	4
Arrild	132	2.825.800	21.407	15.7	32.9	27.9	23.5	4
Hjerpsted	49	1.053.800	21.506	0.0	67.8	24.4	7.8	
Hoptrup	280	6.110.300	21.823	45.0	40.3	10.3	4.4	4
Hørup	273	6.202.500	22.720	13.8	80.8	2.4	3.0	3
Randerup	43	960.100	22.327	13.2	59.3	22.1	5.4	4
Varnæs	162	3.694.900	22.808	18.5	56.3	22.6	2.6	3
Vilstrup	195	4.484.800	22.999	47.3	45.2	4.0	3.5	3

Møgeltønder*	282	6.711.200	23.799	26.1	51.7	19.3	2.9	3
Bjerning	55	1.322.200	24.040	43.3	42.7	8.2	5.7	
Højst	140	3.389.300	24.209	13.0	42.8	31.7	12.5	4
Brøns	156	3.788.600	24.285	12.2	59.4	21.8	6.6	4
Frørup	51	1.257.000	24.647	22.7	64.0	8.5	4.8	4
Aller	84	2.172.300	25.860	54.4	41.9	3.0	2.6	4
Havnbjerg	192	5.042.800	26.264	15.7	77.1	4.1	3.0	4
Åstrup	107	2.911.700	27.212	66.9	22.5	5.5	5.0	4
Bov*	354	9.860.300	27.853	23.8	9,4	29.9	23.8	4
Fjelstrup	173	4.884.400	28.234	63.1	27.0	4.4	5.4	3
Ketting	145	4.203.000	28.986	53.9	29.3	10.6	6.2	4
Halk	150	4.586.80	030.578	61.1	29.9	5.6	3.4	4
Skrave	91	2.815.700	30.942	9.8	58.5	17.7	13.9	4
Moltrup	76	2.383.900	31.367	47.1	40.5	9.2	3.3	4
Grarup	37	1.184.700	32.019	47.8	42.9	8.9	0.8	
Gl. Haderslev*	54	1.864.500	34.528	27.8	56.9	11.3	3.9	
I alt	4.240	104.534.900						
Gennemsnit	151	3.733.389	24.654	34.9	47.3	11.8	6.0	

I = gårde med 12 td. htk. og derover.

II = gårde med 4-12 td. htk.

III = gårde med 2-4 td. htk.

IV = gårde med 1-2 td. htk.

* = sognekommune med stationsby på over 600 indbyggere.

Bilag 5. Sognekommunernes fordeling af skatterne på ejendom og indtægter sammenholdt med ejendomsfordelingen.^{IV)}

kommuner	andel lignet på ejendom %	gennemsnitlig indkomst kr.	gennemsnitlig formue kr.	I %	II %	III %	IV %
Tirslund	uoplyst		16.403	0.0	19.1	38.3	42.5
1. 25%							
Vojens	20.0	2.444	19.731	52.3	21.3	11.6	14.9
Graasten*	28.6	2.186	14.388	0.0	79.1	20.9	0.0
Rise	33.3	2.099	17.869	11.6	48.3	21.0	19.1
Rømø	33.3	1.466	11.699	0.0	10.0	32.0	58.0
Skærbæk*	33.3	2.166	16.153	14.1	43.4	26.3	16.2
Tinglev*	33.3	1.976	16.442	0.0	27.3	44.6	28.2
Toftlund*	33.3	2.126	12.367	0.0	45.6	38.7	15.7
Ubjerg	33.3	1.756	16.425	23.8	42.5	26.1	7.6
Rødding*	35.0	2.104	14.583	8.3	35.6	28.7	27.4
Hammelev	38.5	1.966	21.389	30.4	43.7	15.5	10.5
Bevtoft	39.0	1.759	15.934	0.0	37.5	32.8	22.2
Abild	40.0	1.769	18.965	15.2	29.3	41.4	14.1
Bjolderup	40.0	1.921	19.087	uoplyst			
Døstrup	40.0	1.791	20.145	0.0	53.0	26.3	20.7
Graasthede*	40.0	1.082	12.970	21.4	20.0	10.2	20.4

Hjerpsted	40.0	1.430	21.506	0.0	67.8	24.4	7.8
Hjordkær	40.0	1.700	19.358	10.0	57.9	25.4	6.7
Jels*	40.0	2.105	19.532	25.2	26.6	24.7	23.6
Løjt	40.0	1.691	19.953	8.4	70.3	16.2	5.1
Møgeltønder*	40.0	2.075	23.799	26.1	51.7	19.3	2.9
Nustrup	40.0	1.660	18.178	0.0	54.1	30.3	15.6
Oksenvad	40.0	1.906	15.130	0.0	49.3	37.1	13.5
Rejsby	40.0	1.794	18.378	0.0	47.5	28.7	23.8
Roager	40.0	1.534	15.750	0.0	47.7	33.0	19.3
Skodborg	40.0	2.002	16.043	0.0	37.5	35.2	27.3
Uge	40.0	1.762	18.758	14.1	51.7	23.3	10.9
Vodder	40.0	1.757	15.669	0.0	32.7	43.2	24.1
Øsby	40.0	2.017	21.096	27.4	65.0	3.3	3.3
Bov	42.9	2.376	27.853	23.8	9,4	29.9	23.8
Gennemsnit		1.975	18.001	13.0	48.8	23.9	14.3
2. 25%							
Holbøl	42.9	1.797	15.197	21.9	38.1	27.4	12.6
Kliplev	42.9	1.735	15.733	25.4	21.5	27.2	25.9
Brøns	44.4	2.200	24.285	12.2	59.4	21.8	6.6
Fole	44.4	1.847	18.289	0.0	58.5	31.0	10.5
Tønder L.	44.4	2.175	23.070	22.9	36.7	31.8	8.7
Burkal	45.0	1.759	18.003	23.3	35.3	25.0	16.4
Øster Lindet	45.0	2.112	18.769	0.0	48.0	41.5	10.6

kommuner	andel lignet på ejendom	gennemsnitlig indkomst kr.	gennemsnitlig formue kr.	I %	II %	III %	IV %
Egvad	45.5	1.461	13.211	0.0	7.2	52.6	40.2
Ensted	45.8	1.734	14.795	27.9	51.6	20.4	0.2
Øster Løgum	48.0	1.673	18.757	0.0	40.3	39.4	20.3
Rinkenæs	49.4	1.883	14.057	31.2	43.9	17.9	6.9
Agerskov	50.0	1.818	20.143	4.3	50.1	28.4	17.2
Aller	50.0	1.774	25.860	54.4	41.9	3.0	2.6
Arrild	50.0	1.915	21.407	15.7	32.9	27.9	23.5
Ballum	50.0	1.940	15.176	30.7	52.5	10.5	6.3
Bovrup	50.0	2.028	19.515	0.0	52.0	46.1	1.9
Brede	50.0	2.271	21.277	9.7	65.2	18.0	7.1
Broager*	50.0	1.927	13.520	17.9	59.5	14.1	8.4
Bylderup	50.0	1.629	18.677	11.4	46.4	21.9	20.3
Daler	50.0	1.708	19.895	0.0	72.2	16.2	5.5
Emmerlev	50.0	1.540	19.808	29.5	55.2	10.3	5.0
Fjelstrup	50.0	2.066	28.234	63.1	27.0	4.4	5.4
Gl. Haderslev	50.0	2.114	34.528	27.8	56.9	11.3	3.9
Grarup	50.0	1.882	32.019	47.8	42.9	8.9	0.8
Hjærndrup	50.0	1.895	16.129	74.8	7.7	12.6	4.8
Holm	50.0	1.778	20.970	6.3	63.6	21.9	8.2
Hoptrup	50.0	2.292	21.823	45.0	40.3	10.3	4.4
Gennemsnit	1.875	18.105	25.8	46.0	18.0	0.0	0.0

3. 25%							
Hostrup	50.0	1.722	16.643	38.0	45.7	8.2	8.0
Hvidding	50.0	2.090	18.773	0.0	65.5	20.1	14.4
Hygum	50.0	1.779	18.185	0.0	43.8	35.0	21.2
Højer L.	50.0	1.903	16.057	68.5	15.7	9.2	6.6
Højrup	50.0	1.815	10.832	0.0	9.9	52.8	37.2
Kegnæs	50.0	1.792	13.360	5.3	37.5	40.1	17.0
Lintrup	50.0	1.853	17.661	5.9	34.9	41.5	17.8
Løgumkloster L.	50.0	1.859	20.771	0.0	38.9	38.6	22.5
Magstrup	50.0	2.049	23.011	4.2	72.3	18.4	5.0
Nr. Løgum	50.0	1.834	19.738	9.0	48.6	26.8	15.5
Nybøl	50.0	1.863	17.611	26.3	55.8	14.4	3.6
Randerup	50.0	1.790	22.327	13.2	59.3	22.1	5.4
Ravsted	50.0	1.669	20.868	9.4	55.8	21.0	13.9
Skast	50.0	1.790	16.093	55.7	13.6	17.1	13.6
Skrave	50.0	1.861	30.942	9.8	58.5	17.7	13.9
Skrydstrup	50.0	1.827	15.091	0.0	41.2	37.9	20.9
Sommersted	50.0	1.958	19.889	33.4	41.6	19.0	6.1
Sottrup	50.0	1.782	18.648	18.4	73.5	5.8	2.2
Starup	50.0	1.891	19.568	45.9	42.8	8.2	3.1
Stepping	50.0	2.012	18.246	19.2	50.1	24.5	6.2
Tyrstrup	50.0	1.915	21.303	46.2	33.8	11.5	8.5
Varnæs	50.0	2.024	22.808	18.5	56.3	22.6	2.6

kommuner	andel lignet på ejendom	gennemsnitlig indkomst kr.	gennemsnitlig formue kr.	I %	II %	III %	IV %
Vedsted	50.0	1.834	15.332	8.7	52.2	23.5	15.6
Vilstrup	50.0	1.880	22.999	47.3	45.2	4.0	3.5
Visby	50.0	1.732	11.777	50.9	23.8	16.0	9.3
Vonsbæk	50.0	1.916	18.260	34.3	53.4	7.7	4.6
Åstrup	50.0	1.775	27.212	66.9	22.5	5.5	5.0
Gennemsnit		1.854	17.531	26.8	46.7	17.5	9.1
4. 25%							
Havnbjerg	51.0	1.751	26.264	15.7	77.1	4.1	3.0
Hellevad	51.1	1.498	18.420	0.0	33.9	49.4	16.6
Dybbøl	52.0	1.949	20.967	0.0	80.9	15.2	3.9
Ulkebøl	52.0	2.148	18.974	12.6	77.6	4.5	5.3
Bedsted	52.8	1.767	20.026	uoplyst			
Frørup	53.8	2.051	24.647	22.7	64.0	8.5	4.8
Jegerup	54.2	2.087	16.606	0.0	9.8	69.2	20.9
Spandet	54.5	1.736	18.806	0.0	16.3	59.9	23.8
Hørup	55.0	1.866	22.720	13.8	80.8	2.4	3.0
Lysabild	55.0	1.885	21.167	6.9	78.3	8.9	5.9
Oksbøl	55.0	1.549	19.975	13.6	67.5	13.0	5.9
Tandslet	57.0	1.861	16.336	46.6	8.0	18.8	26.5
Ullerup	57.0	1.868	20.718	40.2	38.8	12.3	8.7
Adeløse	57.1	1.648	0.026	0.0	41.2	28.4	20.2

Branderup	57.1	1.988	19.536	10.3	56.4	17.5	16.0
Kværs	57.1	1.770	18.352	26.5	45.9	17.0	10.7
Egen	58.0	1.702	16.095	10.3	72.1	8.8	8.8
Ketting	58.0	1.968	28.986	53.9	29.3	10.6	6.2
Pøl	58.0	1.445	13.699	31.4	8.2	20.7	39.8
Felsted	60.0	1.881	18.887	33.5	38.2	20.0	8.4
Halk	60.0	1.918	30.578	61.1	29.9	5.6	3.4
Højst	60.0	1.876	24.209	13.0	42.8	31.7	12.5
Moltrup	60.0	2.101	31.367	47.1	40.5	9.2	3.3
Notmark	60.0	2.033	19.280	21.9	57.1	7.2	13.8
Svenstrup	63.0	1.736	17.126	57.9	3.3	28.5	10.4
Asserballe	65.0	1.692	14.083	23.0	54.8	9.8	12.4
Bjernerig	66.7	1.827	24.040	43.3	42.7	8.2	5.7
Mjolden	75.0	1.661	20.220	9.1	63.0	15.9	12.0
Gennemsnit		1.845	19.966	23.1	57.7	11.6	7.6

I = gårde med 12 td. htk. og derover.

II = gårde med 4-12 td. htk.

III = gårde med 2-4 td. htk.

IV = gårde med 1-2 td. htk.

* = sognekommune med stationsby på over 600 indbyggere.

Bilag 6. Sognekommunernes personindkomster fordelt efter kommunernes skatteindtægter i Haderslev amt 1921/22.^{V)}

sognekommuner	skatteindtægt pr. indbygger kr.	gennemsnitlig indkomst pr. indbyg. 1922/23 kr.	gennemsnitlig formue pr. indbyg. 1922/23 kr.	samlet skatteindtægt kr.	indbyggertal 1920
1. 25%					
Magstrup	25,06	2.049	23.011	16.312	651
Hygum	25,83	1.779	18.185	37.739	1.461
Skrydstrup	33,30	1.827	15.091	22.879	687
Vilstrup	32,30	1.880	22.999	34.427	1.066
Vedsted	39,35	1.834	15.332	68.475	1.740
Branderup	42,72	1.988	19.536	32.079	751
Jegerup	47,98	2.087	16.606	17.751	370
Øster Lindet	49,81	2.112	18.769	42.984	863
Øsby	49,98	2.017	21.096	86.969	1.740
Tyrstrup	54,31	1.915	21.303	96.079	1.769
Nustrup	54,51	1.660	18.178	76.537	1.404
Gennemsnit	42,57	1.898	19.226	48.384	1.136
i alt				532.231	12.502
2. 25%					
Sommersted	54,92	1.958	19.889	75.347	1.372
Oksenvad	55,52	1.906	15.130	41.359	745

Tirslund	57,99	1.733	16.403	30.617	528
Starup	58,55	1.891	19.568	41.222	704
Stepping	58,72	2.012	18.246	60.720	1.034
Vonsbæk	59,15	1.916	18.260	38.623	653
Hammelev	59,60	1.966	21.389	74.556	1.251
Jels	60,76	2.105	19.532	93.030	1.531
Vojens	60,91	2.444	19.731	56.946	935
Halk	61,37	1.918	30.578	57.008	929
Gennemsnit	58,81	2.015	19.281	56.942	968
ialt				569.428	9.682
3. 25%					
Skodborg	61,67	2.002	16.043	95.521	1.549
Bevtoft	63,16	1.759	15.934	70.299	1.113
Agerskov	63,22	1.818	20.143	132.516	2.096
Hjerting	63,41	2.206	19.811	25.809	407
Hjerndrup	63,87	1.895	16.129	28.036	439
Gl. Haderslev	64,68	2.114	34.528	28.912	447
Bjernerig	67,50	1.827	24.040	26.256	389
Gram	67,89	1.982	13.870	154.791	2.280
Rødding	68,40	2.104	14.583	129.477	1.893
Aller	68,45	1.774	25.860	40.931	598
Gennemsnit	65.34	1.944	17.443	73.254	1.121
ialt				732.548	11.211

sognekommuner	skatteindtægt pr. indbygger kr.	gennemsnitlig indkomst pr. ind- byg. 1922/23 kr.	gennemsnitlig formue pr. ind- byg. 1922/23 kr.	samlet skatte- indtægt kr.	indbygger- tal 1920
4. 25%					
Lintrup	68,62	1.853	17.661	72.056	1.050
Frørup	69,73	2.051	24.647	31.377	450
Hoptrup	70,16	2.292	21.823	136.529	1.946
Åstrup	71,74	1.775	27.212	52.081	726
Grarup	72,53	1.882	32.019	14.071	194
Skrave	74,72	1.861	30.942	52.978	709
Toftlund	75,25	2.126	12.367	130.259	1.731
Fjelstrup	76,85	2.066	28.234	100.750	1.311
Fole	79,26	1.847	18.289	40.739	514
Moltrup	100,10	2.101	31.367	48.748	487
Gennemsnit	74.53	2.032	21.475	67.958	911
ialt				679.588	9.118

Bilag 7. Sognekommunernes beskatning i Haderslev amt 1921 / 22.

sognekommuner	skat pr. indbygger kr.	indt. pr. indbygger kr.	udg. pr. indbygger kr.	indt. minus udg. pr. indbygger i kr.
1. 25%				
Magstrup	25.06	48.07	36.10	11.96
Hygum	25.83	27.27	20.14	7.13
Skrydstrup	33.30	40.63	34.75	5.88
Vedsted	39.35	46.55	45.22	1.33
Vilstrup	32.30	41.88	38.72	3.16
Branderup	42.72	55.64	52.83	2.82
Jegerup	47.98	94.99	97.62	- 2.63
Øster Lindet	49.81	154.52	146.63	7.90
Øsby	49.98	60.03	52.53	7.50
Tyrstrup	54.31	78.15	76.05	2.10
Nustrup	54.51	63.80	60.10	3.70
Gennemsnit		64.68	60.06	4.62
2. 25%				
Sommersted	54.92	118.28	116.26	2.02
Oksenvad	55.52	168.92	158.62	10.30
Tirslund	57.99	89.91	84.37	5.54

sognekommuner	skat pr. indbygger kr.	indt. pr. indbygger kr.	udg. pr. indbygger kr.	indt. minus udg. pr. indbygger i kr.
Starup	58.55	70.16	63.01	7.16
Stepping	58.72	109.87	113.09	- 3.21
Vonsbæk	59.15	67.43	63.03	4.39
Hammelev	59.60	80.92	74.95	5.97
Jels	60.76	100.75	103.22	- 2.48
Vojens	60.91	117.28	132.94	-15.65
Halk	61.37	70.82	60.39	10.42
Gennemsnit		99.43	96.98	2.45
3. 25%				
Skodborg	61.67	79.22	77.94	1.28
Bevtoft	63.16	67.18	67.18	0.00
Agerskov	63.22	66.71	57.91	8.79
Hjerting	63.41	97.04	117.57	-20.53
Hjerndrup	63.87	122.06	122.06	- 5.09
Gl. Haderslev	64.68	78.64	58.60	20.04
Bjerring	67.50	74.64	64.29	10.35
Gram	67.89	94.01	91.24	2.77
Rødning	68.40	88.32	96.87	- 8.55
Aller	68.45	80.94	76.70	4.24
Gennemsnit		84.88	83.04	1.33

4. 25%				
Lintrup	68.62	93.08	82.95	10.12
Frørup	69.73	84.08	25.74	58.34
Hoptrup	70.16	76.53	69.87	6.66
Åstrup	71.74	111.95	103.17	8.78
Grarup	72.53	90.62	83.63	6.98
Skrave	74.72	111.14	97.80	13.34
Toftlund	75.25	127.44	130.57	- 3.13
Fjelstrup	76.85	108.89	106.41	2.38
Fole	79.26	112.59	104.41	8.18
Moltrup	100.00	128.43	123.26	5.17
Gennemsnit		109.03	98.26	10.77

Bilag 8. Sognekommunernes driftsoverskud og låntagning i Haderslev amt 1921/22.

sognekommuner	driftsoverskud pr. indb. kr.	andel af drifts- udg. pr. indb. i %	opt. lån pr. indb. kr.	lån andel af samlede ud- gifter i %	indb. i 1920
1. 25%					
Gl. Haderslev	20.04	34.2	0.00	0.0	447
Bjerning	9.06	14.9	1.29	1.7	389
Agerskov	- 8.91	-15.2	0.00	15.2	2.096
Hygum	7.13	35.4	0.00	0.0	1.461
Grarup	6.98	8.4	0.00	0.0	194
Frørup	6.18	8.4	4.44	5.3	450
Skrydstrup	5.88	16.9	0.00	0.0	687
Hoptrup	3.38	4.8	3.29	4.3	1.946
Nustrup	2.84	4.7	1.07	1.7	1.404
Halk	1.81	4.0	8.61	12.2	929
Aller	0.97	1.3	3.27	4.0	598
Gennemsnit	5.88	10.4	1.92	3.4	1.060
2. 25%					
Øsby	0.05	0.1	7.45	12.4	1.740
Vilstrup	- 0.08	- 0.2	3.24	7.7	1.066
Vonsbæk	0.97	- 1.5	5.36	8.0	653
Starup	- 1.37	- 2.2	8.52	12.2	703
Bevtoft	- 1.67	- 2.5	1.67	1.7	1.113
Lintrup	- 1.97	- 2.7	20.95	22.5	1.050
Vedsted	- 4.01	- 8.9	5.34	11.5	1.740
Gennemsnit	0.70	7.0	6.00	11.7	1.060

Skouddig	- 7.76	-10.0	7.07	11.7	1.577
Magstrup	- 8.01	-22.2	19.97	41.6	651
Gennemsnit	- 2.63	- 4.5	7.52	12.6	1.102
3. 25%					
Hammelev	- 8.16	-10.9	14.13	17.5	1.251
Skrave	-12.01	-12.3	25.35	22.8	709
Fole	-12.17	-11.7	20.35	18.1	514
Moltrup	-12.28	- 10.0	17.45	13.6	487
Tyrstrup	-14.94	-19.6	17.04	21.8	1.769
Gram	-18.75	-20.5	21.52	22.9	2.280
Rødning	-20.33	-21.0	11.78	13.3	1.893
Tirslund	-22.06	-26.5	28.60	31.8	528
Hjerting	-22.99	-19.6	2.46	2.5	407
Fjelstrup	-24.18	-22.7	26.55	24.4	1.311
Gennemsnit	-16.66	- 18.6	18.65	20.8	1.117
4. 25%					
Åstrup	-28.14	-27.3	36.92	46.7	726
Jegerup	-37.77	-38.7	35.14	37.0	370
Jels	-38.40	-37.2	35.92	35.7	1.531
Hjerndrup	-46.09	-36.3	41.00	33.6	439
Toftlund	-46.97	-36.0	43.84	34.4	1.731
Stepping	-47.85	-42.3	34.60	40.6	1.034
Sommersted	-49.00	-42.2	51.02	43.1	1.372
Øster Lindet	-49.29	-33.6	57.19	37.0	863
Vojens	-58.43	-44.0	42.78	36.5	935
Oksenvad	-78.59	-49.5	88.89	52.6	745
Gennemsnit	-47.93	-39.0	47.24	38.5	975

Bilag 9. Sognekommunernes driftsoverskud og landkommunernes gældsforhold maj 1919.

sognekommuner	landkommuner	driftsunderskud pr. indb. kr.	gæld i kr. 20. maj 1919 kurs 14.25	gæld pr. indb. 20. maj 1919 kurs 14.25	sammenlægningsoverenskomst
1. 25%					
Gl. Haderslev		20.0			1.
	Erlev		0	0	
	Fredsted		0	0	
	Gl. Haderslev		ikke oplyst	ikke oplyst	
Bjerning		9.1			1.
	Bjerning		0	0	
	Errested		116		
Hygum		7.1			1.
	Fæsted		7838	13.37	
	Hjortvad		784	5.94	
	Hygum		3563	4.76	
Frørup		6.2	ikke oplyst	ikke oplyst	3.
Grarup		6.0	ikke oplyst	ikke oplyst	3.
Skrydstrup		5.9			kendes ikke
	ikke oplyst				
Hoptrup		3.4			2.

	Hoptrup		3292	5.93	
	Kestrup		0	0	
	Mastrup		4330	7.66	
	Sønderballe		0	0	
Nustrup		2.8			1.
	Bæk		ikke oplyst	ikke oplyst	
	Gabøl		915	3.35	
	Kolsnap		3278	16.81	
	Nustrup		1886	5.28	
	Skibelund		485	1.98	
Halk		1.8			2.
	Hejsager		6753	12.69	
	Sode		474	3.32	
Øsby		0.1			2.
	Flovt		0	0	
	Øsby		3056	9.70	
	Kvistrup		1995	4.94	
	Hajstrup		4560	8.59	
Vilstrup		- 0.1			1
	Kelstrup		4694	14.85	
	Nr. Vilstrup		2993	13.60	
	Sdr. Vilstrup		5521	12.00	

sognekommuner	landkommuner	driftsunder- skud pr. indb. kr.	gæld i kr. 20. maj 1919 kurs 14.25	gæld pr. indb. 20. maj 1919 kurs 14.25	sammenlæg- ningsoverens- komst
2. 25%					
Aller		- 1.0			3.
	Aller		456	1.74	
	Skovhus		143	3.03	
	Stubbum		1140	4.22	
Vonsbæk		- 1.0			2.
	Vonsbæk		5700	15.04	
	Ørby		5700	19.19	
Starup		- 1.4			1.
	Lunding		0	0	
	Vandling		4124	10.13	
Bevtoft		- 1.7			2.
	Bevtoft		798	2.92	
	Hjartbro		0	0	
	Hyrup II		1237	4.56	
	Strandelhjørn		5317	13.63	
Lintrup		- 2.0			2.
	Dover		ikke oplyst	ikke oplyst	
	Lintrup		1853	7.10	
	Mejlby		1853	8.95	

Vedsted		- 4.0			2.
	Abkær		1140	6.91	
	Arnitlund		0	0	
	Høgelund		441	2.69	
	Over Jerstal		1211	3.11	
	Skovby		2985	9.33	
	Ustrup		0	0	
	Vedbøl		6199	45.25	
Branderup		- 4.9			1.
	Branderup		6783	14.13	
	Rurup		0	0	
Skodborg		- 7.8			kendes ikke
	ikke oplyst				
Magstrup		- 8.0			1.
	Magstrup		4275	10.45	
	Simmersted		1939	7.24	
Hammelev		- 8.2			1.
	Hammelev		29	0.06	
	Ladegaard II		356	2.05	
	Styrding		616	2.09	

sognekommuner	landkommuner	driftsunder- skud pr. indb. kr.	gæld i kr. 20. maj 1919 kurs 14.25	gæld pr. indb. 20. maj 1919 kurs 14.25	sammenlæg- ningsoverens- komst
3. 25%					
Agerskov		- 8.8			2.
	Agerskov		0	0	
	Bovlund		1283	3.71	
	Geestrup		0	0	
	Mellerup		1083	5.53	
	Rangstrup		3278	5.38	
Skrave		-12.0			1.
	Københoved		641	1.70	
	Langetved		998	2.88	
Fole		-12.2	ikke oplyst	ikke oplyst	3.
Moltrup		-12.2			1.
	Bramdrup		1482	10.01	
	Moltrup		1767	7.78	
Tyrstrup		-15.0			2.
	Bojskov		652	3.37	
	Hvinderup-Favrvrå		0	0	
	Seggelund		0	0	
	Tyrstrup		1097	1.69	

Gram		-18.8			2.
	Enderupskov		ikke oplyst	ikke oplyst	
	Gramby		3975	4.96	
	Kastrup		1951	4.55	
	Tiset		9418	26.91	
	V. Lindet		0	0	
Rødning		-20.3			1.
	Brændstrup		3688	7.97	
	Rødning		9804	7.43	
Tirslund		-22.1			1.
	Gøttrup		0	0	
	Tirslund		0	0	
	Åbøl		1710	8.10	
Hjerting		-23.0	ikke oplyst	ikke oplyst	3.
Fjelstrup		-24.2			4.
	Anslet		285	0.83	
	Fjelstrup		595	1.29	
	Knud		0	0	
	Sillerup		2533	8.09	
	4. 25%				
Åstrup		-28.1			1.
	ikke oplyst				

sognekommuner	landkommuner	driftsunderskud pr. indb. kr.	gæld i kr. 20. maj 1919 kurs 14.25	gæld pr. indb. 20. maj 1919 kurs 14.25	sammenlægningsoverenskomst
Stepping		-37.1			2.
	Anderup		100	0.80	
	Bjærndrup		242	0.94	
	Højrup I		0	0	
	Stepping		814	2.17	
Jegerup		-37.8	ikke oplyst	ikke oplyst	3.
Jels		-38.4			1.
	Grønnebæk		ikke oplyst	ikke oplyst	
	Jels		14267	13.69	
Hjerndrup		-46.1	ikke oplyst	ikke oplyst	3.
Toftlund		-47.0			2.
	Allerup		0	0	
	Stenderup II		ikke oplyst	ikke oplyst	
	Toftlund		3255	2.90	
Vojens		-48.4	ikke oplyst	ikke oplyst	3.
Sommersted		-49.0			1.
	Kastvrå		2850	17.07	
	Lert		4275	13.24	
	Revsø		0	0	
	Sommersted		0	0	
	Tildal		ikke oplyst	ikke oplyst	

Øster Lindet		-49.3			kendes ikke
	Stenderup II		ikke oplyst	ikke oplyst	
	Øster Lindet		ikke oplyst	ikke oplyst	
Oksenvad		-78.6			1.
	Oksenvad		1911	3.88	
	Ørsted		3393	11.82	

1. Aktiver og passiver overgik til den ny sognekommune.
2. Gæld afviklet af landkommunen i forbindelse med sammenlægningen.
3. Ingen sammenlægning.
4. Andet.

Bilag 10. Kommuner i Sønderjylland 1867 – 1970.

primærkommuner	sognekommuner	landkommuner
<i>Haderslev amt</i>		
<i>Christiansfeld kommune</i> 1970-	Aller 1921-1970	Aller (m. Brabæk)
		Skovhuse (m. Kobbersted)
		Stubbum (m. Hejlsminde & Meng
	Bjerning 1921-1970	Bjerning (m. Kabdrup, Rørkær & Skovbølling)
		Errested (m. Bjerningroj)
	Christiansfeld flække 1921-70	Christiansfeld flække
	Fjelstrup 1921-1970	Anslet (m. Lille- og Store Anslet)
		Fjelstrup (m. Gammelby og Have)
		Knud (m. Knud Lyng)
		Sillerup
	Frørup 1921-1970	Frørup
	Hjerndrup 1921-1970	Hjerndrup
	Stepping 1921-1970	Anderup (m. Anderupgård)
		Bjerndrup
		Højrup I (m. Sottrup & Tågerup)
		Kolstrup
		Stepping
	Tyrstrup 1921-1970	Bojskov (m. Bojskovgård)
		Favrvrå (m. Tagkær)

		Favstrup
		Hvindeup
		Seggelund (m. Kokær & Vestenskov)
		Tyrstrup (m. Tyrstrupgård)
		Skovrup
		Torning
<i>Gram kommune 1970-</i>	Fole 1921-1966	Fole
	Gram 1921-1966	Gram godsdistrikte
		Enderupskov (m. Årup, Åskov & Gelsbro)
		Gramby (m. Jenning & Skjoldager)
		Kastrup
		Tiset
		Vester Lindet
	Gram 1966-1970 (Gram og Fole sognekommuner sammenlagt i 1966)	
	Højrup 1921-1970	Højrup II
		Arnum
<i>Haderslev kommune 1970-</i>	Gl. Haderslev 1921-1966	Erlev (m. Langkær)
		Fredsted (m. Oksbøl)
		Gl. Haderslev
		Sønder Otting
	Grarup 1921-1970	Grarup
		dele af Hejsager

primærkommuner	sognekommuner	landkommuner
	Halk 1921-1970	Halk
		Hejsager (m. Bejerholm)
		Sode (m. Lilholt og Ultang)
	Hoptrup 1921-1970	Diernæs (m. Skærbæk)
		Hoptrup (m. Hoptrup Mark, Østergårds Ml. & Hovgård)
		Kestrup (m. Brærrå, Fuglsang, Langhorn, Stensbjerg, Over & Neder Kestrup)
		Kirkeby
		Marstrup (m. Nr. & Sdr. Marstrup & Pamhule)
		Sønderballe (m. øen Kalvø)
	Moltrup 1921-1970	Bramdrup
		Moltrup
		Rovstrup
	Sønder Starup 1921-1970	Lunding (m. Lønt)
		Vandling (m. Brorsbøl)
	Vilstrup 1921-1970	Kelstrup
		Nr. Vilstrup (m. Grødebøl & Vonsmose)
		Sdr. Vilstrup (m. Hovst)
	Øsby 1921-1970	Flovt
		Hajstrup
		Hyrup I (m. Øsby)

		Kvistrup (m. Steen & Overdrup)
		Råde (m. Årøsund & Tamdrup)
		Årø
	Vonsbæk 1921-1970	Vonsbæk (m. Bæk & Feldum)
		Ørby (m. Ørbyhage)
	Åstrup 1921-1970	Neder Åstrup
		Over Åstrup
		dele af Ladegård I
Nr. Rangstrup kommune 1970-	Agerskov 1921-1970	Agerskov
		Bovlund (m. Vellerup)
		Geestrup
		Mellerup (m. Fårhus & Goldbæk)
		Rangstrup
	Arrild 1921-1970	Arrild (m. Øbjerg)
		Hønning
		Roost
	Bevtoft 1921-1970	Bevtoft
		Hjartbro (m. Vrå)
		Hyrup II
		Strandelhjørn (m. Neder Jerstal)
	Branderup 1921-1970	Branderup (m. Revslund)
		Rurup (m. Mandbjerg)
	Tirslund 1921-1966	Gøttrup

primærkommuner	sognekommuner	landkommuner
		Tislund
		Åbøl
	Toftlund 1921-1966	Allerup (m. Rømet)
		Stenderup I (m. Ørderup & Enemark)
		Toftlund
	Toftlund 1966-1970 (Toftlund og Tislund sammenlagt i 1966)	
<i>Rødding kommune 1970-</i>	Hjerting 1921-1970	Hjerting
	Jels 1921-1970	Grønnebæk (m. Agentoft & Hennekesdam)
		Jels
	Lintrup 1921-1970	Dover (m. Årlund, Foldingbro & Vimtrup)
		Lintrup (m. Barsbøl)
		Mejlby (m. Lintrup Nørreskov & Nr. Olling)
		Tornum (m. Kastbjerg & Vimtrup mark)
	Rødding 1921-1970	Brændstrup (m. Hundebøl & Låsled)
		Rødding (m. Brem)
	Skodborg 1921-1970	Skodborg (m. Gråsbøl & Langager)
		Skudstrup (m. Fårkrog & Lundsgård)
	Skrave 1921-1970	Københoved (m. Krogstrup)
		Langteved
	Sønder Hygum 1921-1970	Fæsted (m. Harreby, Kamtrup & Sønderholm)

		Hjortvad (m. Bavngård & Ravning)
		Hygum (m. Brøstrup)
	Øster Lindet 1921-1970	Møjbøl (m. Lauenborg, Røjbøl & Tved)
		Stenderup II (m. Terp)
		Øster Lindet
<i>Vojens kommune 1970-</i>	Hammelev 1921-1970	Hammelev (m. Christiansdal, Tørning Kro & Mølle)
		Ladegård II (m. Gl. Ladegård, Jernhyt & Tørning Parceller)
		Styding
	Jegerup 1921-1970	Jegerup
	Magstrup 1921-1970	Magstrup (m. Magstrupskov, Magstrup Nykro & Ringtved)
		Simmersted (m. Jomfruled & Ulriksbjerg)
	Nustrup 1921-1970	Bæk (m. Klejnbjerg, Lundsæk & Skodsbjerg)
		Gabøl (m. Hovgård)
		Kolsnap
		Nustrup (m. St. & L. Nustrup)
		Skibelund (m. Ålkær & Brøndlund)
	Oksenvad 1921-1970	Oksenvad
		Mølby
		Ørsted
	Sommersted 1921-1970	Kastvrå
		Lert (m. Øster Lert)

primærkommuner	sognekommuner	landkommuner
		Revsø (m. Revsøgård, Holbæk & Slavgård)
		Sommersted
	Skrydstrup 1921-1962	Skrydstrup (m. Lilholt)
		Uldal (m. Uldallund & Hørløkke)
	Vedsted 1921-1970	Abkær
		Arnitlund
		Høgelund
		Over Jerstal
		Skovby
		Ustrup
		Vedbøl
	Vojens 1921-1962	Vojens
	Vojens 1962-1970 (Vojens og Skrydstrup sammenlagt i 1962)	
<i>Aabenraa amt</i>		
<i>Bov kommune 1970-</i>	Bov 1921-1970	Bov (m. Padborg)
		Kruså (m. Kiskelund)
		Smedeby
		Kollund
		Vejbæk
		Kragelund
		Bommerlund

	Holbøl 1921-1970	Gejlå
		Hokkerup (m. Rønshoved)
		Hønsnap (m. Sønderhav & Okseøerne)
		Kelstrupskov
		Undelev
		Vilsbæk
		Øster Gejl
		Lyksborg Forstdistrikt
<i>Gråsten kommune 1970-</i>	Adsbøl 1921-1957	Adsbøl
		Gråsten Godsdistrikt
		Ladegårdskov
	Gråsten 1921-1957	Gråsten
		Gråsten Godsdistrikt
	Gråsten 1957-1966 (Gråsten og Adsbøl sammenlagt i 1957)	
	Gråsten 1966-1967 (Gråsten og Rinkenæs sammenlagt)	
	Gråsten 1967-1970 (Gråsten og Kværs sammenlagt)	
	Kværs 1921-1967	Kværs
		Tørsbøl
		Ladegård Godsdistrikt
	Rinkenæs 1921-1966	Bækken
		Rinkenæs (m. Alnor, Dalsgård, Sandager & Trappen)

primærkommuner	sognekommuner	landkommuner
<i>Lundtoft kommune 1970-</i>	Bovrup 1921-1970	Bovrup
	Felsted 1921-1970	Felsted
		Felstedskov
		Grøngøft Godsdistrikt
		Skovbølgård (m. Skovbøl)
		Svejrup
		Tråsbøl (m. Kiding)
		Tumbøl
	Klipleve 1921-1970	Bjerndrup
		Klipleve
		Lundtoft
		Perbøl
		Søgaard
	Varnæs 1921-1970	Varnæs
<i>Rødekro kommune 1970-</i>	Egvad 1921-1970	Hønkys
		Øbening
		Horsbyg
		Nr. Hostrup
	Hellevad 1921-1970	Hellevad (m. L. Hellevad, Kamp & Gejlbold)
		Hydevad
		Klovtoft (m. Svejlundstok & Svejlund)
		Ørlev

	Hjordkær 1921-1970	Alslev
		Hjordkær
		Kassø
		Nybøl
		Sdr. Ønlev
		Søderup
		Årslev
	Øster Løgum 1921-1970	Andholm
		Genner
		Hovslund
		Nr. Hjarup
		Rugbjerg
		Øster Løgum
<i>Aabenraa kommune 1970-</i>	Ensted 1921-1970	Røllum (m. Torp)
		Stubbæk (m. Styrtd-om)
		Sdr. Hostrup (m. Hostrupskov)
	Løjt 1921-1970	Barsmark
		Barsø
		Bodum
		Høgebjerg (m. Dyrhave)
		Løjt Kirkeby
		Skovby
		Stolling

primærkommuner	sognekommuner	landkommuner
	Rise 1921-1970	Brunde
		Lunderup
		Mjøl
		Nr. Ønlev
		Rise Hjarup
		Rise
		Søst
	Aabenraa købstad 1920-1970	Aabenraa købstad
		Kolstrup (indlemmet i Aabenraa 18. marts 1901)
<i>Sønderborg amt</i>		
<i>Augustenborg kommune</i> 1970-	Asserballe 1921-1967	Asserballe
		Asserballeskov
		Kettingskov (m. Verteminde)
	Asserballe-Notmark 1967-1970 (Asserballe og Notmark sammenlagt i 1967)	
	Augustenborg Flække 1921-1966	
	Augustenborg 1966-1970 (Augustenborg flække og Ketting sammenlagt i 1966)	
	Ketting 1921-1966	Bro (m. Gundestrup)

		Ketting (m. Gammelgård)
		Sebbelev
	Notmark 1921-1967	Almsted (m. Almstedskov)
		Helleved (m. Frederikshof, Katryde & Naldmose)
		Hundslev (m. Rumohrgård)
		Notmark (m. Notmarkskov & Fynshav)
<i>Broager kommune 1970-</i>	Broager 1922-1970	Broager
		Dynt
		Egernsund
		Gammelgab
		Iller
		Mølmark
		Skelde
		Skodsbøl
		Smøl
<i>Nordborg kommune 1970-</i>	Nordborg flække 1921-1970	Nordborg flække
	Egen 1921-1970	Dyndved
		Egen
		Elstrup (m. Østerholm)
		Guderup-Sjellerup
		Stolbro
	Havnbjerg 1921-1970	Brandsbøl
		Havnbjerg

primærkommuner	sognekommuner	landkommuner
		Lavensby
		Lunden-Elsmark
	Holm 1921-1970	Holm
	Oksbøl 1921-1970	Broballe
		Mjels
		Oksbøl
	Pøl 1921-1970	Pøl
	Svenstrup 1921-1970	Stevning
		Svenstrup (m. Torup, Himmark & Klingbjerg)
<i>Sundeved kommune 1968-</i>	Nybøl 1921-1968	Nybøl
		Stenderup
	Sottrup 1921-1968	Snogbæk
		Sottrup (m. Sottrupskov)
		Sandbjerg Godsdistrikter
	Sundeved 1968-1970 (Nybøl, Sottrup og Ullerup sammenlagt i 1968)	
	Ullerup 1921-1968	Avnbøl
		Blans
		Bojskov (m. Bojskovskov)
		Ullerup
<i>Sydals kommune 1970-</i>	Hørup 1921-1970	Hørup (m. Kirke Hørup & Høruphav)
		Lambjerg

		Majbøl
		Mintebjerg (m. Majbølgård)
		Mjang
	Kegnæs 1921-1970	Hjortholm
		Nygård
		Sønderby-Østerby
	Lysabild 1921-1970	Lysabild (m. Lysabildskov)
		Mommark
		Sarup (m. Ny Pøl)
		Skovby (m. Skovbyballe)
		Vibøge-Fjelby
	Tandslet 1921-1970	Ertebjerg (m. Jestrup)
		Lebøl
		Tandslet (m. Tandselle)
<i>Sønderborg kommune 1970</i>	Dybbøl 1921-1970	Dybbøl
		Ragebøl
		Stovgård
	Ulkebøl 1921-1970	Klinting
		Kær (m. Rønhave)
		Sundsmark
		Sønderborg Forstdistrikt (m. Sønderkov, Madeskov, Arnkild Fred, Arnkilmade & Folekobbel)
		Ulkebøl
		Vollerup

primærkommuner	sognekommuner	landkommuner
<i>Tønder amt</i>		
<i>Bredebro kommune 1970-</i>	Ballum 1921-1970	Ballum-Husum Ballum-Østerende Rejsby
	Brede 1921-1970	Abterp Brede Bredebro Borg Harres Vollum (Nr. & Sdr. Vollum) Aspe (m. Kumled)
	Randerup 1921-1970	Randerup
	Sdr. Skast 1921-1970	Sdr. Skast
	Visby 1921-1970	Visby Øster Gammelby Møllerup
<i>Højer kommune 1970-</i>	Daler 1921-1970	Daler Gærup Østerby
	Emmerlev 1921-1970	Emmerlev Kærgård

		191. SEJERSLEV (m. VESTER SØGUMKLOSTER)
		Sdr. Sejerslev
	Hjerpsted 1921-1970	Hjerpsted
		Koldby
	Højer flække	Højer flække
	Højer landsognekommune 1921-1970	Rudbøl
		Rudbøl Kog
		Frederikskog
Løgumkloster kommune 1970-	Bedsted 1921-1970	Bedsted
		Mårbæk
		Øster Terp
	Højst 1921-1970	Alslev nord for Åen
		Alslev syd for Åen
		Bøgvad
		Holme
		Mosbøl (m. Ellehus)
		Søvang
		Vester Højst
		Øster Højst
	Løgumkloster flække 1921-1970	Løgumkloster flække
	Løgumkloster Landsognekommune 1921-1970	Ellum (m. Nybo, Ellum Mark, Åved, Ellum Hede, Flesborg, Søgård & Vestermølle

primærkommuner	sognekommuner	landkommuner
		Asset (m. Eltoft, Favrbj, Frederiksgård,
		Tinggård, Lydiksgård & Telt)
		Draved Forstdistrikt
	Nr. Løgum 1921-1970	Kløjning
		Landeby
		Løgumgårde
		Løjtved
		Nørre Løgum
		Vester Terp
<i>Ribe kommune 1970-</i>	Hviding 1921-1970	Hviding
	Roager 1921-1970	Øster Åbølling (m. Kirkeby)
		Roager (m. Vesterbæk)
	Spandet 1921-1970	Spandet
		Fjærsted
<i>Skærbæk kommune 1970-</i>	Brøns 1921-1970	Astrup (m. Søndernæs)
		Brøns (m. Normsted)
		Havervad (m. Vester Åbølling)
	Døstrup 1921-1970	Drengsted
		Døstrup
		Lovrup
		Overby (m. Tevring)
		Vinum

	Mjolden 1921-1970	Mjolden (m. Forballum)
		Ottersbøl
	Rejsby 1921-1970	Rejsby
	Rømø 1921-1970	Juvre (m. Toftum, Bolilmark & Padborg)
		Kongsmark (m. Tvisholm & Tagholm)
		Kirkeby (m. de øvrige byer)
	Skærbæk 1921-1970	Skærbæk (m. Nr. Skærbæk, Melby, Gesing & Hjemsted)
		Øster Gasse (m. Kæpslund)
		Vester Gasse
	Vodder 1921-1970	Gånsager
		Vodder (m. Frifelt)
		Birkelev
<i>Tinglev kommune 1970-</i>	Bjolderup 1921-1970	Bjolderup (m. Perbøl)
		Bjolderslev
		Gåkær
		Hjolderup
		Mellerup
		Raved
		Smedager (m. Rebbøl)
		Todsbøl
		Vollerup
	Burkal 1921-1970	Bov

primærkommuner	sognekommuner	landkommuner
		Burkal
		Grøngård
		Jyndeved
		Lund
		Lyderholm
		Nolde
		Rens
		Stemmild
		Stade
	Bylderup 1921-1970	Bredeved
		Bylderup
		Duborg
		Frestrup
		Hajstrup
		Heds
		Lendemark
		Sottrup
		Godsdistriktet Hajstrupgård
	Ravsted 1921-1970	Foverup
		Havsted
		Hessel
		Hornse

		Hynding
		Korup
		Ravsted
	Tinglev 1921-1970	Broderup
		Eggebæk
		Kravlund
		Sofiedal
		Tinglev
		Terkelsbøl
		Godsdistriktet Stoltelund (m. Bajstrup & Gårdeby)
	Uge 1921-1970	Uge
		Lovtrup (m. Almstrup)
<i>Tønder kommune 1970-</i>	Abild 1921-1970	Abild
		Høgslund (m. Kongsbjerg)
		Sølsted
		Tyvse (Tykskov)
		Vennemose (m. Lille Vennemose)
		Travsted
	Hostrup 1921-1970	Hostrup
		Jejsing
		Rørkær
		Solderup
	Møgeltønder 1921-1970	Møgeltønder

primærkommuner	sognekommuner	landkommuner
		Sønderby
		Sydfelt
		Bønderby
		Stokkebro (m. Toghale)
		Gallehuse
	Tønder Landsogne- kommune 1921-1970	Store Emmerske
		Lille Emmerske
		Tønder Slots- og Frigrunde
		Tved
	Ubjerg 1921-1970	Ubjerg
		Sæd

- I) Indenrigsministeriet 1. dep. j.nr. 2802/1921. Sønderborg amtsråd og j.nr. 2801/1921. Aabenraa amtsråd. Amtsudvalget 1920. Sottrup sognekommune. 10/1 forhandlingsprotokol.
- II) Statistiske Meddelelser 4 R 65 bd. 1922, s. 33-35.
- III) Statistiske Meddelelser 4 R 65 bd. 1922, s. 33-35.
- IV) Statistisk Tabelværk 5 R, Litra E, nr. 12 Kbh. 1923. Diverse mandtalslister fra 1922/23. Trykte forhandlingsprotokoller fra Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder amt samt Sønderborg amt j.nr. A-12-17-24. Tallene for Sønderborg amt vedrører perioden 1925-1928, mens tallene for de tre øvrige amter gælder perioden 1923-1926. Af uvisse årsager er oplysningerne vedrørende ejendomsforholdene i Bjolderup og Bedsted ikke angivet i tabelværket. De er derfor heller ikke medtaget i nærværende tabel.
- V) Sognekommunernes mandtalslister 1922/23.

Person- og stednavneregister

- Abild landk.: 57
Abild sognekommune: 57
Adsbøl-Gråsten sogn: 161f, 170f, 250ff
Adsbøl landk.: 250
Adsbøl sognekommune: 200, 246, 250ff, 271, 286, 291
Adler, Eduard (tysk socialdemokratisk politiker og tilforordnet hos regeringspræsidenten i Slesvig): 70
Agerskov sognekommune: 237, 279, 286, 316, 334
Aller sognekommune: 286, 317, 381
Allerup landk.: 222ff
Alnor: 347
Als: 18, 161, 183, 248, 277, 292
Amrum: 24
Amrum birk: 110
Andersen, A. (bogbinder i Rødding): 277
Andersen, Johannes (advokat i Haderslev): 121, 123f
Anderup landk.: 184ff
Andresen, Hans (gårdejer, Røjhus): 240
Anslet landk.: 195ff
Appel, Jacob (højskoleforstander og undervisningsminister 5. maj 1920 - oktober 1922): 338
Arrild: 355
Arrild sognekommune: 108, 111, 175, 286, 327
Asserballe landk.: 57
Asserballe sogn: 49, 161, 163, 295
Asserballeskov landk.: 57, 158
Augustenborg: 19
Avnbøl landk.: 201ff
Ballegård: 24
Ballum birk: 24, 110
Ballum sogn: 48
Bang, Emil J. (amtsassessor i Aabenraa amt): 156, 158, 303
Bahnsen, P. (bogbinder i Løgumkloster): 277
Barslund: 216
Bavngaard: 216, 218
Beck, Peter (sognerådsformand i Ullerup): 200
Bech, Olaf (borgmester og nationalbankdirektør i Kolding): 145, 147
Bedsted: 351
Bedsted landk.: 326
Bedsted sognekommune: 162, 326
Berg, Sigurd (redaktør, medlem af Folketinget for Venstre og indenrigsminister 1920-1921): 246
Bernstein, Eduard (tysk socialdemokratisk politiker): 69
Bevtoft sognekommune: 298, 316
Billian (borgerrepræsentant i Kiel): 69
Billund: 229ff
Bismarck, Otto v.: 22f, 151
Bjerndrup: 348
Bjerndrup landk.: 185f
Bjerring sognekommune: 271, 286, 295, 317
Bjolderup sognekommune: 162, 302
Blad, Andreas (gårdmand i Mindebjerg): 65, 68
Blans landk.: 201ff
Blomgreen, Chr. (købmand i Egernsund): 242, 274

- Bojskov landk.: 24, 201ff
 Bolderslev: 347
 v. Bonin, Joachim (landråd i Aabenraa): 57
 Borgbjerg, F.J. (socialdemokratisk medlem af Folketinget og senere undervisningsminister): 84
 Bornholm: 92
 Bov sognekommune: 24, 115, 162, 164, 281f, 289, 293, 297, 299, 346f
 Bovrup landk.: 171, 246, 249, 375
 Bovrup sognekommune: 249f
 Branderup landk.: 187f
 Branderup sognekommune: 187ff, 306, 316
 Brandes, Edvard (radikalt medlem af Landstinget og finansminister 1913-1920): 149
 Brede: 289
 Bredebro sognekommune: 289
 Breitscheid, Rudolf (tysk socialdemokrat og indenrigsminister 14. november 1918-januar 1919): 64f, 68f
 Breitscheid, Tony (gift med Rudolf Breitscheid): 69
 Broager landk.: 240ff, 330ff
 Broager sogn: 18, 49, 161, 163f, 170, 239ff, 244, 271, 275, 277f, 285, 288, 290, 297ff, 330ff
 Brorsen, S. (venstrepolitiker og medlem af Folketinget): 70
 Brændstrup landk.: 31
 Brudenell Bruce, C. (medlem af C.I.S.): 134, 140ff
 Brøns sognekommune: 48, 102, 108, 111, 288
 Bunch-Jensen, K. (landsretssagfører): 116
 Bylderup sognekommune: 286
 Bækken: 347
 Bæk landk.: 197ff, 348
 Böhme, Emilio J.A. (landråd i Tønder): 65, 68
 Bøgeskov landk.: 200ff
 Bønderby: 372
 Carstensen, Henning (sognerådsformand i Kliplev): 301, 313
 Christensen, J.C. (venstrepolitiker, medlem af Folketinget og konseilpræsident 1905-1908): 82f, 89, 105, 149
 Christensen, Hans Jepsen: 73, 111, 338
 Christiansfeld flække: 24, 109
 Christiansen, Chr. (kommuneforstander i Kliplev landk.): 313
 Clausen, H.V.: 72
 Cohn, N. (dr.jur.): 106, 122, 125
 Cohn, Oskar (tysk advokat): 69
 Dalby sognekommune: 109
 Daler sognekommune: 48
 David, Eduard (dr., tysk forfatter og medlem af Rigsdagen): 65
 Dover: 378
 Dover landk.: 176f
 Draved forstodistrikt: 40
 Drejet: 184
 Dybbøl sognekommune: 15, 20, 21, 160, 163, 204ff, 277
 Dynt landk.: 239ff, 331
 Døstrup landk.: 55
 Egen sognekommune: 163, 275
 Egersund landk.: 240ff, 274f, 276, 278, 331
 Egvad sognekommune: 161, 271, 282, 286, 341
 Emmerlev sognekommune: 271
 Enderupskov landk.: 31, 237f
 Ensted sogn.: 57, 162, 286
 Eschelsen, Nis Chr. H. (amtsrevisor i Haderslev amt): 226, 302f
 Felsted: 351
 Felsted sognekommune: 162, 271, 318, 347

Fisknæs: 252, 254, 256, 260
 Fjelstrup landk.: 195ff
 Fjelstrup sognekommune: 195, 200, 287f, 317
 Flensborg by: 64, 97, 119f, 133, 139, 155, 257, 294
 Flensborg kreds: 24, 65, 67, 107
 Flovt landk.: 180
 Foldingbro: 378
 Fole sognekommune: 111, 275, 314, 316
 Foss, Alexander (medejer af F.L. Smidth og landstingsmand for Det konservative Folkeparti): 85
 Frederikskog: 330
 Friis, M.P. (chef for Overformynderriet og statsminister 5. april - 5. maj 1920): 89, 90, 130, 138f, 141
 Friis, Aage (historiker): 67, 70f
 Frørup sognekommune: 287f, 306, 308, 317, 324
 Frøs herred: 110
 Frøslev: 115, 348, 351
 Fæsted landk.: 215ff
 Før: 24
 Før birk: 110

Gabøl landk.: 197ff
 Gammelgab landk.: 239ff, 331
 Gammel Haderslev: 288, 291, 293, 312, 316, 321
 Geestrup: 334
 Genner: 347
 Gerlach, Helmuth (tysk redaktør og politiker): 68
 Gjelså: 238
 Gram, Mads: 73
 Gramby landk.: 31, 237f, 276
 Gram gods: 24, 40
 Gram godsdistrikt: 31, 237f
 Gram sognekommune: 31, 49, 236ff, 277f, 285, 297, 316, 322, 333, 376
 Grarup sognekommune: 271, 275, 317, 324, 346

Grau, Peter: 64, 89, 205
 Gregersen, Tøge (gårdejer i Skelde): 240
 Grøngrøft landk.: 24
 Grøngrøft godsdistrikt: 40
 Grønnebæk landk.: 328
 Gråsten by: 18, 54
 Gråsten landk.: 250ff
 Gråsten slot: 257
 Gråsten sognekommune: 246, 250ff, 276ff, 287, 297, 376
 Gråsten godsdistrikt: 40, 250ff
 Guderup: 347
 Günther, Ernst (hertug af Augustenborg og ejer af Gråsten slot): 250, 257f

Haderslev amt: 18, 24, 31, 107, 109f, 114f, 152, 156f, 171ff, 219f, 236, 264, 283, 300, 304ff, 307f, 309f, 312, 315, 319ff, 325, 333, 335f, 338ff, 342ff, 350ff, 353, 356, 358f, 361f, 366ff, 369f, 376f, 379ff
 Haderslev by: 24, 59, 65, 68, 107f, 121, 134f, 136f, 140, 145, 148, 151, 219, 288, 292
 Haderslev forstdistrikt I: 40
 Haderslev forstdistrikt II: 40
 Haderslev forstdistrikt III: 40
 Haderslev forstdistrikt IV: 40
 Haderslev kreds: 24, 25, 28f, 31, 37, 40, 41, 43, 44, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 62, 111, 151, 267f, 270, 323, 354f
 Haderslev stift: 155
 Haderslev vesteramt: 140
 Hage, Christoffer (grosserer, venstrepolitiker, og medlem af Folketinget): 73, 88, 126
 Hajstrup: 348
 Hajstrup landk.: 180, 182
 Hajstrupgård godsdistrikt: 40
 Halk landk.: 192f

- Halk sognekommune: 192f, 294, 316
 Hammelev landk.: 194
 Hammelev sognekommune: 193, 273, 297f, 314, 317, 337, 348
 Hammerich, Martin: 74f, 77ff, 80ff, 86ff, 89, 90f, 95, 99ff, 103, 106ff, 109f, 113, 122, 124, 128f, 131, 137, 164ff, 372ff
 Hansen, G.J.F. (landråd i Tønder): 57
 Hansen, Hans (landbrugskonsulent): 265
 Hansen, Henrik (lærer i Bredebro): 344, 346, 348
 Hansen, Peter (sogneudvalgsformand i Toftlund sognekommune): 223f
 Hanssen, H.P.: 59, 64f, 66ff, 70ff, 73f, 75, 77f, 81, 84, 87ff, 90ff, 95, 97, 101ff, 104f, 107, 109, 111f, 117, 119ff, 123f, 126f, 129, 131, 134, 137, 152, 156, 164f, 336, 344, 348, 372ff
 Hanssen, Helene: 64, 66
 Hanved sogn: 115
 Harreby: 217, 221
 Havnbjerg sognekommune: 163, 277
 Hejls sognekommune: 109, 195
 Hejsager landk.: 192f
 Hellevad: 355
 Hellevad sogn: 161f, 286, 296f, 347
 Heltzen, E.S.E. (landråd i Aabenraa): 18
 Hempel, Richard (murer og socialdemokrat i Sønderborg): 59
 Herschend, P. (stiftamtmand i Ribe): 220ff
 Hirsch, Paul (tysk journalist): 68
 Hjerding: 275
 Hjerndrup sognekommune: 287, 317
 Hjerpsted sognekommune: 48, 271, 281, 284, 286
 Hjerpsted landk.: 57
 Hjerting sognekommune: 271, 281, 317, 324
 Hjortholm landk.: 183
 Hjortkær sognekommune: 162, 275f, 286
 Hjortvad landk.: 214ff
 Holbøl forsamlingshus: 119
 Holbøl sognekommune: 24, 115f, 162, 303
 Hollesen, Chr. (ejer af Cathrienesminde teglværk og sognerådsformand i Broager): 242, 298
 Holm: 348
 Holm landk: 161, 163, 246ff, 375
 Holm sognekommune: 286
 Holm, J. (kommuneforstander i Gråsten): 252
 Hoptrup sognekommune: 174f, 282, 288, 316
 Hostrupskov: 346f
 Hovslund: 348
 Hundsløv landk.: 176
 Huusmann, P (godsforvalter på Sandbjerg): 205, 207
 Hvidding herred: 107ff, 110ff, 115, 165f
 Hvidding sogn: 48, 102, 108, 111, 287, 289
 Hygum landk.: 215ff
 Hygum sognekommune: 111, 214ff, 306, 312, 316, 321
 Hyrup I landk. (Øsby sogn): 119, 180
 Højer flække: 24, 157, 271, 273, 277f, 329, 376
 Højer herred: 110
 Højer landsogn: 48, 287
 Højrup I landk.: 184
 Højt sognekommune: 287, 302
 Hønning landk.: 175, 327
 Hønsnap: 115
 Hørup landk.: 158, 179
 Hørup sognekommune: 108, 163, 178f, 276

- Haarløv, Viggo: 90, 142, 146f, 150, 152, 156, 178, 186, 193, 197, 199, 213, 217, 221, 228f, 238, 302, 323, 375
- Haase, Hugo (tysk socialdemokratisk politiker): 68
- Iller landk.: 240ff, 276, 331
- Jefsen Christensen, Hans: se Christensen, Hans Jefsen
- Jegerup landk.: 230ff
- Jegerup sognekommune: 194, 229ff, 287, 289f, 296, 317
- Jels sognekommune: 276, 279, 289, 297, 313, 317, 322, 328
- Jensen, A.N. (politiasistent i Haderslev): 140
- Jensen, J.H. (lærer i Felsted): 318, 338, 343, 352
- Jensen, P. (gårdmand fra Vesterenge): 220
- Jessen, L. (socialdemokratisk folketingsmedlem): 70
- Johannsen, Gustav: 69
- Juhler, Johann (gårdmand i Skovbøl, Varnæs): 338
- Juvre landk.: 58
- Kalvslund herred: 110
- Kalvslund sogn: 214ff
- Kamptrup: 216
- Karberg, Andreas V. (dr.jur. og amtsassessor i Sønderborg): 156, 159
- Kassø: 347
- Kastrup landk.: 31, 237f
- Kastvrå landk.: 208ff
- Kautsky, Karl (tysk forfatter): 69
- Kegnæs: 348
- Kegnæs sognekommune: 163, 168, 183, 286
- Kelstrup landk.: 189ff
- Ketting sognekommune: 163, 327f
- Kjelmgaard: 216
- Kjær, Markus (kommuneforstander i Øster Linnet): 374
- Kliplev landk.: 301
- Kliplev sognekommune: 49, 162, 271, 301, 313, 348
- Kloppenborg-Skrumsager; H.D.: 64f, 66ff, 71, 73
- Klovtoft: 348
- Knorborg: 216
- Knud landk.: 195ff
- Knudsen, L.G. (amtsvejnspektør): 356
- Kock, Christen (mejeribestyrer i Løjt): 161
- Kofoed, M.K. (generaldirektør for skattevæsenet): 148
- Kolding: 90, 145, 292
- Kolsnap landk.: 197ff
- Kolstrup landk.: 185
- Kongsmark landk.: 58
- Krieger, A. (cand.jur. og departementschef i Indenrigsministeriet): 72, 74f, 77, 81, 91, 96, 117, 164f, 372
- Kvistrup landk.: 180
- Kværs sognekommune: 162, 286
- Københoved: 73
- Köster, Adolf (statskommissionær for Slesvig-Holsten og tysk udenrigsminister): 137f
- Kürbis, Heinrich (socialdemokratisk partisekretær og senere overpræsident for Slesvig-Holsten): 69
- Ladegård landk.: 24
- Ladegård II landk.: 193ff, 348
- Ladegård godsdistrikt: 40
- Ladegårdskov landk.: 250
- Lambjerg landk.: 179
- Lauesgaard, A. (ekspeditionssekretær): 85

- Lebeck, Anders: 64
 Lemvig: 129
 Lerbøl landk.: 179
 Lerche, Henny L.V. (gift med Hans Schack): 156
 Lerte landk.: 62, 209
 Lintrup landk.: 176ff
 Lintrup sognekommune: 176, 178, 275, 314, 316
 Lorensen, Hans (fisker i Rinke-næs): 161
 Lundbye, C.L. (amtmand i Sønderborg amt): 139ff, 155f, 159, 205, 239, 248
 Lunding landk.: 170, 212f
 Lyksborg forstodistrikt: 40
 Lysabild sognekommune: 18, 49, 161, 163
 Lø herred: 24, 110
 Løgumkloster amt: 19
 Løgumkloster flække: 24, 78, 265, 271, 273, 276ff, 376
 Løgumkloster herredsfogderi: 31, 51
 Löhmann (advokat i Flensborg): 257f
 Løjt-Kirkeby: 347
 Løjt sogn: 18, 46, 161f, 303
 v. Löw, Hugo P. (landråd i Haderslev): 65, 67, 300, 323
- Mackeprang, M. (dr.phil og leder af Nationalmuseet): 16
 Magstrup landk.: 62, 208ff
 Magstrup sognekommune: 208ff, 232, 288, 306ff, 314, 316
 Majbøl landk.: 178f
 Marling, Charles (medlem af C.I.S.): 138
 Martensen-Larsen, F.C. (departementschef i Indenrigsministeriet): 197, 212, 239, 248
 Martinsen, A. (bogbinder i Højer): 277
- Matthiesen, P. (forpagter på Gråsten gods): 257ff
 Mejlby landk.: 176ff
 Mezger, Oscar (tysk forhandler): 139ff
 Miang, I.H. (dr.jur. og det sønderjyske ministeriums repræsentant ved C.I.S.): 137
 Minutvejen: 360
 Mintebjerg landk.: 178f
 Mjang landk.: 179
 Mjolden sognekommune: 48, 271, 295
 Moltrup sognekommune: 288, 307f, 314, 317
 Mommark: 158
 Mortensen, L. (amtsskoleinspektør i Haderslev amt): 346, 350, 353
 Munch, P. (dr.phil., radikalt medlem af Folketinget og forsvarsminister 1913-1920): 70, 82, 89, 134
 Møgeltønder amtsdistrikt: 372
 Møgeltønder sognekommune: 137, 277, 287, 293, 328f
 Møgeltønder birk: 24, 110
 Møller, Jørgen (socialdemokrat i Haderslev): 136
 Møller, H.L. (medlem af Folketinget for Det konservative Folkeparti): 70
 Mølmark landk.: 240ff, 331
- Neergaard, Niels (venstrepolitiker, folketingsmedlem og statsminister 5. maj 1920 - oktober 1922): 82f, 90, 138, 141ff
 Nielsen, Johannes (sognerådsformand i Kliplev): 301
 Nielsen, Niels J. (amtsskoleinspektør i Aabenraa amt): 346
 Nissen, Nis: 64f, 66ff, 70f, 108
 Nordborg amt: 18, 24
 Nordborg flække: 24, 376

- Nordborg landsognekommune: 171, 246ff, 271, 273, 277
- Nordskov forstdistrikt: 40
- Nordslesvigsk Folkebank: 145
- Notmark sognekommune: 163, 176, 271, 288, 299
- Nustrup landk.: 334
- Nustrup sognekommune: 197ff, 286, 317
- Nybøl gods: 24
- Nybøl landk.: 184
- Nybøl Nor: 275f, 278
- Nybøl sognekommune: 163, 184, 287
- Nygård landk.: 168, 183f
- Nørre Rangstrup herred: 102
- Nørre Tyrstrup herred: 107
- Nørre Vilstrup landk.: 189ff
- Obbekær sognekommune: 218, 219ff
- Oksbøl: 152, 163
- Oksenvad sognekommune: 271, 287, 306, 312, 314, 317
- Olsen, Chr. (bogtrykker i Skærbæk): 277
- Pachtenfels, Jürgen: 46
- Petersen, Chr. (sogneudvalgsformand i Gråsten): 250f, 261
- Petersen, Frederik V. (departementschef i Statsministeriet): 91
- Petersen, H. (kommuneforstander i Jegerup): 230ff
- Pinholt, Jens R. (stiftamtmand i Haderslev): 155
- Piper, Herman (proprietær og landstingsmedlem for Det konservative Folkeparti): 84
- Poller (borgerrepræsentant i Kiel): 69
- Pontoppidan, Henrik: 349
- Poulsen, B. (amtsvejspektør): 354
- Pral, A.W. (arkitekt i Flensborg): 294
- Pøl landk.: 205, 246ff, 375
- Pøl sognekommune: 282
- Randerup sognekommune: 48
- Rangstrup: 334
- Rasmussen, H. (»sognerådsmedlem«): 259
- Ravn, Christian (advokat i Flensborg): 73, 117, 119ff, 123ff, 126
- Ravning: 214ff
- Refshauge, P.J.: 65, 68, 70, 150, 152, 156f
- Refslund Thomsen, Kr.: se: Thomsen, Kr. Refslund
- Rejsby sognekommune: 48, 102, 108, 111
- Reventlow-Sandbjerg (grevskabet): 24
- Revsø landk.: 209
- Ribe amt: 109ff, 112, 215, 218, 219, 339ff, 342ff, 351f, 359f, 378f
- Ribe by: 15, 17, 109, 111, 165f, 174, 220
- Ribe Domkirkes landsogn: 108
- Ribe herred: 109
- Ribe politikreds: 112
- Rinkenæs sognekommune: 161f, 255, 287
- Rise sogn: 161f, 280, 287, 289, 297, 303
- Ritscher, A. (bogtrykker i Gråsten): 276
- Roager sognekommune: 48, 108, 111
- Rode, Ove (redaktør, folketingsmand for Det radikale Venstre og indenrigsminister 1913-1920): 71, 74, 89, 104f, 143
- Rudbøl landk.: 329f
- Rurup landk.: 187f
- Rødning: 378
- Rødning sognekommune: 95, 276ff, 279, 287, 297, 313, 317, 322, 346

- Rødekro sognekommune: 281, 289
 Rømø sognekommune: 24, 48, 58, 108, 297f, 376
 Råde landk.: 180
- Sandbeck, Jørgen (tømrer i Broager): 299
 Sandbjerg godsdistrikt: 40, 204ff
 Schack, O.D.: 65, 68, 70, 111, 152, 156
 Schackenborg: 156
 Scavenius, Erik (radikalt medlem af Landstinget og udenrigsminister 1913-1920): 77, 87
 Scheel-Plessen, Carl von (overpræsident for Slesvig-Holsten): 17, 22
 Scheidemann, Philipp (tysk socialdemokrat og ministerpræsident februar - juni 1919): 68
 Schlichtkrull, O.P. (overretssagfører): 96
 Schmidt, J.H. (gårdmand og kreditforeningsdirektør, Vojensgård): 231ff
 Schmidt, Margrethe (Øster Linnet): 269
 Schmidt, Jep (rentier i Løjt): 161
 Schmidt, P.M. (bogtrykker i Røding): 276
 Schreiber, Arthur (landråd i Haderslev): 56
 Schrøder, F.C.G. (departementschef i justitsministeriet og justitsminister 5. april - 5. maj 1920): 72, 118
 Schönberg, Curth von (landråd i Aabenraa): 68
 Seem sognekommune: 108
- Selchau, V. (højesteretssagfører): 228
 Sild: 19, 24, 110
 Sillerup landk.: 195f
 Simmersted landk.: 208ff
- Simonsen, Martin: 64
 Siemon, Hans C. (landråd i Sønderborg): 68
 Skast sognekommune: 271
 Skelde landk.: 239ff, 331
 Skibelund landk.: 197ff
 Skodborg sognekommune: 273, 275, 277ff, 317, 324, 346
 Skodsbøl landk.: 240ff, 331
 Skovby landk.: 55, 158
 Skovbøl: 338, 345
 Skovbølgård: 24
 Skrave sognekommune: 314, 317
 Skrydstrup sognekommune: 194, 271, 306, 317
 Skærbæk sognekommune: 48, 102, 108, 111, 160, 277f, 288, 297
 Slengerik, Carl (radikalt folketingsmedlem): 84
 Smith, Jonathan (tandlæge og amtsassessor i Haderslev amt): 156f, 170, 178, 180, 186, 190, 193, 211, 215, 238
 Smøl landk.: 240ff, 331
 Snogbæk landk.: 204ff
 Sode landk.: 192
 Sommersted landk.: 209
 Sommersted sognekommune: 208ff, 271, 275, 278, 285f, 306, 316
 Sottrup landk.: 204ff
 Sottrup sognekommune: 204ff, 286
 Spandet sognekommune: 48, 108, 111, 296
 Starup sognekommune: 170f, 212ff, 317
 Stauning, Th.: 89, 143
 Steincke, K.K.: 86, 105, 139
 Steinmann, Georg F.M. (overpræsident i Slesvig-Holsten): 27
 Stemann, Carl G.W.H. von: 92, 110
 Stemann, C.G.W.H. von: 91
 Stemann, Paul Christian (amtsassessor i Tønder amt): 91ff, 94ff, 97f, 99f, 103, 106, 129f, 156ff, 159,

- 173ff, 187, 317
- Stenderup landk. (Toftlund sogn): 222ff
- Stepping landk.:
- Stepping sognekommune: 184, 187, 288, 317, 381
- Stoltelund (godset): 24
- Strandelhjørn: 348
- Stængerodde: 252, 254
- Stubbæk: 347
- Styding landk.: 193ff
- Sundeved: 18, 292
- Svenstrup sognekommune: 276, 286, 299
- Sydfelt landk.: 328f
- Søgård: 24, 347
- Sønder Bjert sogn: 109
- Sønderborg amt: 18, 24, 114, 152, 155f, 158, 160ff, 172f, 178, 264, 283, 292, 307, 336, 338ff, 342ff, 352, 357ff
- Sønderborg by: 24, 59, 65, 107, 134, 137, 148, 151, 157ff, 288,
- Sønderborg kreds: 24, 28f, 31, 37, 40, 41, 43, 44, 51, 52, 53, 54, 55, 62, 151, 266ff, 270
- Sønderby-Østerby landk.: 183
- Sønder Olling: 216
- Sønder Skast sogn: 48
- Sønderskov forstdistrikt: 40
- Sønder Stenderup sogn: 109
- Sønder Vilstrup landk.: 189ff
- Tandslet landk.: 175
- Tandslet sognekommune: 163, 179, 278
- Taps sognekommune: 109
- Tinglev sognekommune: 160, 278f, 285, 297
- Tirslund sognekommune: 314, 317
- Tiset landk.: 31, 237f
- Thomsen, Thomas (sognerådsformand i Nustrup): 199
- Thomsen, Hans (fisker i Rinke-
næs): 161
- Thomsen, Kr. Refslund (amtmand i Aabenraa amt): 65, 68f, 73, 98, 100, 151, 156, 158f, 251ff, 259f, 311
- Thulstrup, Andreas (sønderjysk konsulent): 142
- Toftlund by: 335
- Toftlund landk.: 222ff
- Toftlund sognekommune: 222ff, 250, 278, 306, 313, 317, 322, 328
- Tornum landk.: 176f
- Tornskov Teglværk: 276
- Tychsen, Tøge (gårdejer i Gammelgab): 240
- Tyrstrup sognekommune: 287, 317
- Tønder amt: 19, 92, 102, 109, 111f, 114f, 152, 156, 164, 170ff, 173, 175, 264, 283, 292, 302, 307, 327, 329, 338ff, 342ff, 352, 357ff, 360, 379
- Tønder by: 15, 24, 59, 65, 107, 109ff, 134, 137, 151, 281, 289, 290
- Tønder herred: 110
- Tønder herredsfogderi: 31
- Tønder kreds: 24, 25, 28f, 31, 37, 40, 41, 41, 43, 44, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 62, 68, 115, 151, 266ff, 269f, 372
- Tønder landsognekommune: 281, 287, 289, 293
- Ubjerg sognekommune: 271, 298
- Uge sognekommune: 162, 286, 347
- Ulkebøl sognekommune: 161, 163, 288
- Ullerup landk.: 201ff
- Ullerup sognekommune: 163, 200ff, 279
- Ulrich, Kay (fuldmægtig i Indenrigsministeriet): 219
- Ultanggård: 294
- Ussing, H. (professor dr. jur.): 118

- Vamdrup sognekommune: 109
 Vandling landk.: 170, 212f
 Varde: 109
 Varnæs landk.: 246, 249, 338, 375
 Varnæs sognekommune: 162, 246, 249, 288
 Vedel, H. (departementschef i Indenrigsministeriet): 96f, 99, 101, 106, 129f, 168, 187
 Vedsted sognekommune: 237, 286, 317
 Vejlbæk: 347
 Vejle amt: 109f, 158, 293, 339ff, 342ff, 351f, 359f, 378f
 Vennemose landk.: 57
 Vesterenge: 219ff
 Vester Gasse: 111
 Vester Land birk: 110
 Vester Lindet landk.: 31, 237f
 Vester-Vedsted sogn: 108
 Vilsbæk: 346
 Vilstrup sognekommune: 49, 189, 279, 312, 314, 317
 Vind, Andreas (sognerådsformand i Obbekær): 221
 Winther, Peter C. (fuldmægtig i Indenrigsministeriet): 221
 Visby herredsfogderi: 31, 51
 Visby sognekommune: 48, 58
 Vodder sognekommune: 48, 108
 Vojensgård: 229ff
 Vojens sognekommune: 160, 229ff, 250, 277f, 282, 288, 297, 313, 317, 322
 Vonsbæk sognekommune: 169, 317
 Vonsild sognekommune: 109
- Zahle, C. Th. (radikalt medlem af Folketinget og statsminister 1913-1920): 70f, 75f, 78, 82, 84, 87f, 117, 119, 123, 126, 150, 165
- Ærø: 18
- Ødis sognekommune: 109
 Øsby sognekommune: 119, 180ff, 248, 288, 297, 312, 317
 Øster Gasse: 111
 Øster Linnet sognekommune: 289, 317, 374
 Øster Løgum sognekommune: 162, 286
- Årtoft: 24
 Årø landk.: 180ff, 248
 Årøsund: 181
 Aabenraa amt: 18, 107, 109, 113, 115, 152, 156, 158, 160ff, 172f, 264, 283, 292, 302, 307, 311, 336, 338, 342ff, 352, 356ff, 359
 Aabenraa by: 24, 52, 59, 65, 107, 134ff, 148, 151, 157,
 Aabenraa forstdistrikt: 40
 Aabenraa kreds: 24, 28f, 31, 37, 40, 41, 43, 44, 49, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 62, 151, 267ff, 270
 Aabenraa-Sønderborg amt: 151
 Aagaard, A.H. (kommuneforstander i Simmersted): 209f
 Åstrup fattiggård: 54
 Åstrup sognekommune: 313, 317

Ovenfor ses Broager landkommuneforstanders stempel.

Forsidebilledet viser Broager kommunevåben tegnet af museumsinspektør Jens Raben ca. 1922. Dette år blev de ni små preussiske landkommuner Broager, Dynt, Egersund, Gammelgab, Iller, Mølmark, Skelde, Skodsbøl og Smøl sammenlagt til én kommune under stor diskussion, der afspejlede de sociale og økonomiske skel mellem de rene landkommuner, stationsbykommunen Broager og teglværkskommunen Egersund. På kommunevåbenet ses en bro og ager, der illustrerer kommunens navn og ni aks, der symboliserer de ni landkommuner. Muren henviser til teglværksindustrien, mens træ og fisk symboliserer skovbrug og fiskeri. Bølger under broer henviser til Nybøl Nor, Flensborg Fjord og Vemmingbund, der omgiver kommunen. Kommunevåbenet er oprindeligt tegnet som motiv på en 50 Pfening nødpengeseddel for Broager landkommune i 1919. Broager kommune har anvendt kommunevåbenet lige siden, og broen kan i dag også symbolisere den bro, der er bygget mellem beboerne i de tidligere så forskellige landkommuner.

ISBN 87-7406-051-1

ISSN 0109-9264